

Дариси

З СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРІЄПИСАННЯ:
СУБДИСЦИПЛІНАРНІ
НАПРЯМИ

2

Олександр Удод
Світлана Блашук
Ярослава Верменич
Ольга Ковалевська
Олексій Ясь

Олександр Удод
Світлана Блащук
Ярослава Верменич
Ольга Ковалевська
Олексій Ясь

Нариси

З СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО
ІСТОРІЄПИСАННЯ:
СУБДИСЦИПЛІНАРНІ
НАПРЯМИ

КИЇВ 2019

УДК 930.1(477):316.74](091)
Н28

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 28 листопада 2019 р.)*

Колективну монографію підготовлено у межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України «Розвиток інтелектуального потенціалу – стратегія забезпечення майбутнього України».

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями — 2 : колект. монографія / Олександр Удод та ін. ; упоряд. Н. Пазюра ; за заг. ред. В. Смоля ; НАН України ; Ін-т історії України. — Київ : Генеза, 2019. — 288 с.

ISBN 978-966-11-1072-3

Розглядається становлення і конституювання низки субдисциплінарних напрямів – локальної історії, соціальної історії, економічної історії, публічної історії та історії права. Висвітлюються основні періоди, провідні тенденції, домінуючі практики, а також ролі визначних учених у формуванні певного субдисциплінарного сегмента. Аналізуються інтердисциплінарні й міждисциплінарні трансфери, концептуальні пропозиції, дослідницькі стратегії, пізнавальні ситуації та понятійний апарат.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією українського історієписання.

УДК 930.1(477):316.74](091)

ISBN 978-966-11-1072-3

- © Інститут історії України НАН України, 2019
- © О. А. Удод, С. М. Блащук, Я. В. Верменич, О. О. Ковалевська, О. В. Ясь, тексти, 2019
- © Упорядкування, покажчики Н. В. Пазюра, 2019
- © Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2019

ДИСЦИПЛІНАРНІ ТА СУБДИСЦИПЛІНАРНІ ВИМІРИ В ІСТОРІЇ НАУКИ (Вступні уваги)

У культурній традиції XVIII ст. циркулює метафорична формула – за деревами не розпізнати чи не вглядіти лісу. Цей вислів приписують німецькому поету Крістофу Віланду, інколи – його співвітчизнику байкарю Фрідріху фон Гагедорну – автору низки славнозвісних афоризмів, а часом узагалі дошукуються його предтеч у глибині століть. Так чи інакше, але пізнавальна ситуація, описана старою метафорою, віддавна побутує як у нашому повсякденному житті, так і в просторі культури та історії науки.

Як і більшість сфер людського буття, наука функціонує у світлі й тіні писаних та неписаних, формальних і неформальних конвенцій або своєрідних «правил гри», які приймаються, принаймні визнаються апіорі академічною спільнотою. Саме вони встановлюють ті способи, канали, норми та взірці продукування чи творення нового знання.

Утім настають такі періоди академічного буття, коли давні конвенції вже не легітимізують тих «правил», які де-факто ввійшли до простору науки. Так виникає ситуація «дерев» і «лісу», котра спонукає осмислити чи переосмислити новий ландшафт знання.

Дисциплінарні рівні та субдисциплінарні виміри історії науки начебто добре вписуються у метафоричні образи «дерев» і «лісу». Та насправді палітра знання на зламі XX–XXI ст., як не парадоксально, є простішою і водночас складнішою, ніж видається на перший погляд.

У певному розумінні ідея субдисциплінарності продукує такі очевидні смисли, як похідність, вторинність або навіть підпорядкованість чи субординацію у координатах звичної дисциплінарної мережі науки. Відтак доволі часто субдисципліни або субдисциплінарні напрями розглядають як самобутні відгалуження, бічні, додаткові, альтернативні «гілки» чи «паростки», ба навіть як незвичайні та колоритні «острівці» у просторі дисциплінарного знання.

Проте способи конституювання субдисциплінарних напрямів є напрочуд багатоманітними, тим паче на обширах різних академічних світів. Ці тенденції і новації особливо добре проступають у царині соціогуманітаристики, зокрема на полі Кліо. Недаремно від другої половини XX ст. означенням «нова» маркують найрізноманітніші сегменти й напрями історієписання – нова політична, нова культурна, нова інтелектуальна, нова соціальна, нова економічна історія і т. п., які продукують не вторинні, а інноваційні смисли.

Зауважимо, що проблеми диференціації дисциплінарної системи науки і, разом, різноманітних сполучень і конфігурацій знання побутували практично протягом усього XX ст. і навіть раніше. Наприклад, доречно згадати про дискусії про міждисциплінарні стики, впливи, обміни, запозичення, демаркації, формування та становлення нових дисциплін і галузей, суміжні, перехресні, взаємопов'язані предметні області й сфери тощо. До того ж у різноманітних класифікаціях наукових дисциплін на межі XX–XXI ст. подаються контраверсійні відомості про їхню загальну кількість, яка коливається у діапазоні від 1,5 до 10–15 тис. дисциплін.

Отож нині, коли міждисциплінарність стала популярним пізнавальним гаслом й універсальним рецептом, до якого апелює більшість сучасних учених, природно постало питання про перегляд дисциплінарних конвенцій знання.

У широкому сенсі йдеться не про тотальну ревізію дисциплінарного світобачення, котре хоч-не-хоч і до сьогодні домінує у більшості соціогуманітарних дискурсів, а про його розширення і доповнення, зокрема за рахунок включення субдисциплінарних ракурсів і вимірів. Тим більше, що контури навколишнього дисциплінарного світу істотно змінилися, передусім стали динамічними на тлі звичних образів дисциплін, представлених на обширах історії науки. Не випадково протягом 2000-х рр. чимдалі частіше згадують про трансдисциплінарні й інтердисциплінарні впливи, запозичення й перехрещування.

Гадаємо, що саме у полі взаємодії дисциплінарного та міждисциплінарного відбувається становлення новітніх неписаних конвенцій щодо норм, еталонів, засобів, способів продукування / творення сучасного знання. Загалом намічається становлення інших «правил гри» наукової спільноти, котра тою чи іншою мірою прагне включити чи врахувати міждисциплінарні елементи, складові та стратегії в актуальних фахових стандартах і пізнавальних зразках.

Видається, що сучасне історієписання невпинно наближається до того часу, коли міждисциплінарні орієнтири стануть нормативними на мапі новітнього соціогуманітарного знання.

Із такої перспективи доречно вести мову не про лінійні, одновимірні обриси взаємин дисциплін і субдисциплінарних напрямів, або «дерев» і «лісу», а про розмаїті, багатовимірні, строкаті, часом несподівані сполучення дисциплінарних і субдисциплінарних елементів. Звісно, субдисциплінарність переважно висвітлюють у річищі метаморфоз останніх десятиліть ХХ – початку ХХІ ст. Однак трансформації соціогуманітарного знання, котрі породили субдисциплінарні мутації, сягають щонайменше ХІХ ст.

Ці вихідні настанови і було покладено до вибору проблематики та сюжетів другої колективної монографії у вигляді низки нарисів із історії субдисциплінарних напрямів. З огляду на розмаїту історію кожного із субдисциплінарних напрямів автори нарисів свідомо відмовилися від типізації сюжетів і темпоральної синхронізації викладів.

До другої колективної монографії ввійшли нариси про субдисциплінарні перетворення сфер і предметних областей історієписання, котрі стали вислідом новітніх концепцій, епістемологічних взірців і дослідницьких стратегій, як-от локальна історія та публічна історія. Крім того, у межах даного проекту представлено нариси про субдисциплінарні напрями, котрі спираються на давню дисциплінарну історію, зокрема йдеться про соціальну історію й економічну історію, а також – історію права.

Насамкінець варто підкреслити, що пропонується серія нарисів як цієї, так і попередньої колективної монографії у жодному разі не вичерпує порушену проблематику. Мета даного проекту – ініціювати студювання та розробку інших вимірів і площин історії науки, зокрема запропонувати їхнє сполучення й комбінування зі звичною чи зміненою палітрою дисциплінарних історій.

Локальна історія

Приметною ознакою сучасності стала зміна дослідницьких парадигм у бік персоналізації та гуманізації історичного знання. Домінуючою тенденцією у науковому пошуку стає екзистенційно-антропологічний підхід, базований на людському вимірі історичної реальності, з одного боку, і визнанні цієї реальності унікальною й слабо прогнозованою, з другого. Некласичні моделі історичного дослідження сміливо засвоюють здобутки суміжних галузей знання – соціології, культурної антропології, етнології тощо. Робляться спроби по-новому подивитися на можливість розширення комплексу джерел, що вводяться в науковий обіг, залучити читача до дослідницького процесу. У рамках мікроісторії відшукуються нові підходи до концептуалізації біографічної або персональної історії – з пріоритетним аналізом індивідуальної свідомості й відповідних поведінкових реакцій.

Часи, коли історія уявлялася описовою наукою, зосередженою на узагальненні спільного досвіду людей, затиснутих у більшому чи меншому просторі існування, давно минули. Сьогодні історію здебільшого розуміють як пошук смислів, і від неї вже не чекають одкровенень у вигляді абсолютної «правди» чи придатних на всі випадки життя «уроків». Потьмяніли й надії на те, що відтворення причинно-наслідкових зв'язків допоможе відшукати бодай якісь закономірності історичного процесу. Поява різних альтернативних версій історії відбила усвідомлення дослідниками ролі випадку, частковостей, психологічних стереотипів. Звідси підвищений інтерес до локально-територіального, з одного боку, і до «звичайної людини» – з другого. Ймовірно, що саме цей персоналізований і локалізований інтерес визначатиме обличчя історіографії XXI ст.

Симптоматично, що історіографічна реальність на порубіжжі тисячоліть виявилася в орбіті впливу двох протилежно спрямованих тенденцій: своєрідний «поворот до нарративу» як методологічний ключ до творення антропологічно орієнтованої історії супроводжується визнанням кризи метанаративів, у тому числі і в їхніх національних різновидах. «Кілопс великих нарративів», якщо використовувати

формулу Жана Франсуа Ліотара, є не так відображенням тиску постмодернізму на історіографічний процес, як визнанням того, що прогресистські уявлення про пошук незаперечної істини зайшли у глухий кут. Що ж до національних гранд-нарративів, то вони в умовах глобалізації і розмивання кордонів мають доволі обмежені можливості для відтворення всієї складності життя людей у локалізованих соціокультурних середовищах. Бурхливий розвиток історії повсякденності, регіональної, локальної (зокрема нової локальної), усної історії – свідчення того, що перенесення фокусу дослідницької уваги на явища культурного регіоналізму – стійка тенденція, що матиме свій розвиток у майбутньому.

Складна історична доля України, в якій локально-територіальні зв'язки виявилися міцнішими, ніж національно-державні, зумовлює спрямування наукових пошуків у сфері переосмислення місцевої історії саме в русло локальної історії – наукового напрямку (субдисципліни) у системі історичного знання, зосередженого на дослідженні й описанні певного місця (локусу) і відповідному вимірі колективної пам'яті. Найчастіше поняття «локальне» в цій системі застосовується як аналог поняття «місцеве», і тому зміст поняття «локальна історія» на практиці тотожний поняттю «місцева історія». В ієрархічній системі «глобальне – національне – регіональне – місцеве» його зазвичай розміщують на нижчому (мікро-) рівні, але загалом термінопрактика історичної локалістики лишається неусталеною і залежить від дослідницьких інтересів і смакових уподобань науковців. Сподіваємося, що уведення в науковий дискурс понять «локально-історичне знання», «історична локалістика» дасть змогу поставити на науковий ґрунт дискусію щодо співвідношення національного історичного нарративу і локальних історіографічних традицій, чіткіше відобразити роль і місце територіальної організації людських спільнот у системі історичного наукового пізнання і запропонувати шляхи уникнення різнобою у застосуванні термінів «місцева історія», «локальна історія», «нова локальна історія», «мікроісторія», «регіональна історія» і низки інших.

Істотні зрушення в системі історичного пізнання, які ми спостерігаємо останнім часом, тісно пов'язані із реаліями глобалізації. Стимульовані нею «повороти» й «викики» поставили у зовсім новий контекст проблему співвідношення глобального й локального, а отже, і діалектику співвідношення між глобалістикою та локалістикою у системі територіалізованого історичного знання. Сьогодні локальне – це зовсім не те ілюстративне й несуттєве, що мало, у канонах марксистського світосприйняття підкріплювати й оживляти макроісторичні схеми. Умонтоване у процес «глобально-локальної динаміки» (термін Б. Мазліша)¹, воно виступає нарівні з глобальним як системотворчий чинник. Саме з переосмисленням локальності пов'язана актуалізація проблем простору, кордонів, розмаїття культурних світів. А популярним у тезаурусі соціогуманітаристики поняттям «глокалізація» нині позначають той новий феномен «глобальної локальності», який прокладає шлях децентралізованому світові, формує мережу взаємопроникних і взаємовідтворюваних культурних зв'язків.

Нині вже можна говорити про те, що і в світовій, і у вітчизняній соціогуманітаристичній на рубежі тисячоліть відбулися такі масштабні пізнавальні «зсуви», які істотно змінили ракурс досліджень як загальної, так і місцевої історії. Альтернативою традиційним «нарративістським» підходам, ґрунтованим на подієвій, переважно політичній історії (*traditional empirical history, conventional national history*) став бурхливий розвиток соціальної історії, яка відшукувала в системі історичного

¹ Мазлиш Б. Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. 2006. № 5. С. 23–31.

пізнання ніші для спеціального дослідження соціальних страт, гендерних проблем, расових та інших меншин.

Із так званим антропологічним поворотом у науковому пізнанні пов'язують логічне завершення доби модернізму в історичних дослідженнях. Дедалі більше обличчя історичної науки визначає налаштованість на поліваріантність – із підвищеним інтересом до людини в її соціальному оточенні, збагаченням методологічного тезаурусу соціологічними підходами, квантитативними методами, мікроісторичним та просопографічним аналізом. Водночас ознакою «нової наукової революції» став підвищений інтерес до інтелектуальних практик, який супроводжувався загальною культурологізацією знання і появою постмодернізму. Дисциплінарна інтелектуальна історія виявила претензію на поглинення історії ідей, наукових революцій, релігійних віровчень тощо, зосередивши увагу на формуванні історичної свідомості і дослідженні духовного простору. Глобалізаційні процеси стимулювали посилену увагу істориків до наднаціональних явищ – світових воєн, міграцій, міжцивілізаційних контактів. На цій основі сформувався науковий напрям, який позиціонує себе як нова глобальна історія або історична глобалістика.

Глобалізація, глибинною суттю якої є перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему, виявилася, однак, настільки багатоаспектною й поліфонічною, що стимулювала не лише інтеграційні, але й диверсифікаційні та відцентрові процеси. Якоюсь мірою стихійно, а ще більше усвідомлено людство чинить опір загальній уніфікації, і на цьому фоні істотно підвищується значення локалізму як способу життя й системи мислення. Значення просторового чинника у суспільному житті значно зростає, а це означає, що і науковий інтерес до явищ територіальності й локалізму матиме постійну тенденцію до поглиблення.

1. 1. Системологія локалізму на рубежі тисячоліть

Упродовж багатьох століть в поняття «історія» вкладалися різнопланові сутності. Це міг бути і сам процес буття як різновид об'єктивної реальності, і дискурс на теми буття у найширшому діапазоні, і система відповідних знань. Діапазон між поняттями «творити історію» і «писати історію» – завжди був надзвичайно широким. І зовсім не випадково дискусії на тему «кінця історії», розпочаті А. Челеном ще в 1960 р., у кінці 1980-х рр. з подачі Ф. Фукуями перетворилися на масштабний дискурс на теми історизму як такого. У фокусі історіографічних рефлексій опинилася проблема тексту, а конкретніше – проблема відтворення в тексті об'єктивної реальності. Традиціоналісти наполягають на тому, що тексти відображають реальність, постмодерністи доводять, що вони у кращому разі створюють «образ» чи «ефект» реальності.

У цьому зв'язку легко пояснити ті закономірності переходу від натуралістично-позитивістської до феноменологічної та персонологічної домінант, які стали прикметною ознакою нашого часу. Зовні цей перехід найчастіше набуває вигляду подолання об'єктивістського (фактуалістського) підходу, який робить наголос на реально існуючих на тому чи іншому етапі політичних і соціальних проблемах, до суб'єктивістського бачення подій і явищ як значною мірою уявлених чи сконструйованих. Відшукуються і мультипарадигмальні компроміси на основі запропонованого соціологом Дж. Рітцером суміщення об'єктивно-суб'єктивного і макро-мікрорівнів соціального пізнання¹.

¹ Симонова Т. М. Теоретические аспекты изучения социальных проблем // Социс. 2009. № 8. С. 66.

Унаслідок цього в усій системі соціогуманітарних наук відбувається помітне зміщення наукових інтересів від соціального рівня знання, пов'язаного з осмисленням умов буття людських спільнот, до культурологічного й антропологічного рівнів, де на перший план виходять ідентичності й особливості свідомості конкретної людини. Людина розглядається як втілення соціального досвіду, а свобода – як одна з іпостасей відповідальності. На такому фундаменті дістає інституційне оформлення нова антропологія, суттю якої є «особа у перспективі постлюдяності»¹.

Для створення історичної систематики потрібен чітко визначений об'єкт. Якщо мати на увазі предметне поле локальної історії, то це те, що прийнято характеризувати як «місце», «локал». Відповідна категорія (*localization, locational approach*) поряд із поняттями «місцезорозташування», «місцезорозвиток» вважається базовою у локальній (місцевій) історії. Найчастіше нею позначається не територія, а місцеве співтовариство – «сукупність людей, які здійснюють певну історичну діяльність». За С. Гомаюновим, характеризувати як місцеве можна не кожне локальне співтовариство, а лише те, яке укорінене в просторі, у часі, у духовній сфері, будучи хронотопонімічною системою, постійно відновлюваною завдяки тривкості місцевих традицій².

Концептуалізація історичної локалістики відбувається на основі переосмислення понять «локус», «локалізм», «партикуляризм», «периферійність» тощо, поєднання макро- і мікроісторичних підходів, простеження еволюції ізольованих соціумів у великих часових діапазонах. Застосування крос-історичних підходів і методик локального мікроаналізу дає змогу представити не усереднено-типову, а виразно індивідуалізовану просторову картину суспільних відносин на рівні певного «місця» у більш або менш широкому часовому діапазоні.

Локальні параметри сегментованого простору (просторова мозаїчність) і їхня придатність до ієрархізації створюють можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять «регіональна історія», «регіонально-історичні дослідження», «регіональна історіографія». Хоча принцип саме такої територіально-структурної кваліфікації доволі умовний (регіональні кордони – величина надто рухома і в просторі, і в часі), однак він фактично є єдиним, здатним забезпечити ретроспективне членування простору за певними більш-менш сталими ознаками. А це означає, що тезаурус історичної локалістики піддається впорядкуванню на основі певної системи.

Основоположником історичної системології по праву вважають російського мислителя XIX ст. М. Данилевського. Під «системою науки» він розумів як її внутрішню структуру, так і принципи, покладені в її основу. Поділ історії на давню, середню й нову уявлявся йому вторинним і невичерпним; значно важливішим для нього було виділення й розмежування культурно-історичних типів (цивілізацій). Кожний культурно-історичний тип, проходячи певні стадії свого розвитку, виробляє уявлення про самого себе і свій політичний ідеал. Коли внутрішні можливості саморозвитку у ньому вичерпуються, створена певним народом держава розпадається³. Теорія культурно-історичних типів Данилевського, запропонована у 1869 р., справила великий вплив на формування основ історичної системології (систематики) у працях О. Шпенглера, А. Тойнбі, М. Вебера та інших мислителів.

¹ Тульчинский Г. Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности // Вопросы философии. 2009. № 4. С. 42–56.

² Гомаюнов С. А. Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. 1996. № 9. С. 160–162.

³ Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. С. 76–88, 222.

Якщо розуміти, услід за О. Шпенглером, систематику як науку, що відкриває і приводить у певну систему закони людської життєдіяльності і природно-наслідкові зв'язки, то її «історичний канон» має вибудовуватися на ґрунті освоєння якомога ширших типологій найрізноманітніших зв'язків локальних спільнот і методик розчленування освоєного людиною простору з тим, щоб «дійти до глибин». Завдання хоч і складне, але загалом досяжне. Свідченням наближення до його розв'язання є поява оновлених різновидів методології історії, у світлі яких розвиток людства постає як ієрархізована багаторівнева мережа різних за ступенем узагальнення систем історичного знання, де кожна система вищого ступеня слугує методологічним орієнтиром для систем нижчого рівня. Наукова результативність таких систем величезною мірою залежить від того, наскільки вдало обирається одиниця аналізу – цей вибір має забезпечити як фіксацію цілісних характеристик об'єкта, так і можливості для осмислення його внутрішньої структури й тенденцій розвитку.

Поняття «система» увібрало в себе найважливіші «рубрикації думки», запропоновані науковою методологією й епістемологією. Системна методологія наукового пізнання, витоки якої пов'язують з концепцією «загальної системи» (*general system*) Л. фон Берталанфі, базується на виявленні підвалин, що породжують властивості складних об'єктів, і закономірностей їхньої репрезентації. У баченні Берталанфі «система є комплекс елементів, які перебувають у взаємодії»¹. Конкретизуючи це доволі загальне визначення, Л. Гумільов зауважував: реально існуючим і діючим фактором системи є не предмети і не факти, а зв'язки, «хоч вони не мають ані маси, ані заряду, ані температури». Будь-яка система не статична, а перебуває або у стані динамічної рівноваги, або в русі від якогось зовнішнього імпульсу. Система складається із ланок, блоків, підсистем, кожна з яких є одиницею нижчого порядку. Саме це створює той ієрархічний принцип, який дає змогу вести дослідження на заданому рівні.

Як і біологічні, соціальні та когнітивні системи включають в себе не тільки людей, але й елементи ландшафту, культурні традиції, зв'язки з сусідами. У такій системі первісний заряд енергії поволі витрачається, що збільшує ентропію. Система повинна постійно відновлювати втрачену енергію у процесі обміну з довкіллям, і цей обмін регулюється управляючими системами або традицією, які використовують успадковані й відновлювані запаси інформації². Система постає при цьому як форма представлення знання і як інтегральна категорія, що визначає когнітивні схеми мислення. «В епістемологічному плані система як форма знання належить до фундаментальних пізнавальних процедур – процедур обґрунтування»³.

З врахуванням багатосторонності, багаторівневості та полісемантичності сучасного наукового пізнання філософія науки пропонує його класифікацію за ознаками масштабності, предметної спрямованості, реконструктивності, інструментальності, метатеоретичності, метааксіологічності, контекстуальності. За умови великомасштабного бачення конкретна наукова дисципліна постає у вигляді конгломерату як мирно співіснуючих, так і конкуруючих одна з одною дослідницьких програм

¹Берталанфі Л. Общая теория систем – критический обзор // Исследования по общей теории систем / Под ред. В. Н. Садовского, Э. Г. Юдина. Москва: Прогресс, 1969. С. 29.

²Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд. Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. С. 100–101.

³Агошкова Е. Б. Категория «система» в современной мысли // Вопросы философии. 2009. № 4. С. 57–71.

(шкіл, напрямів, концепцій, підходів, проблемних полів) і відповідних систем знання. Реальна потреба в теоріях з'являється тільки на просунутих етапах пізнання, коли вже накопичено достатню кількість достовірної інформації про об'єкт дослідження в рамках «чорнової», «нетеоретичної» роботи. Лише на цій основі стає можливим своєрідне концептуальне «огранювання» об'єкта, що відокремлює істотне від несуттєвого, універсальне від одиничного, об'єктивне від суб'єктивного. Набуття певним напрямом досліджень статусу наукової дисципліни відбувається лише тоді, коли він дістає змогу аналізувати свій предмет за допомогою його точно визначених реконструкцій¹.

Поняття наука й дисципліна часто ототожнюються, хоча тенденцією останнього часу є доведення пріоритету дисциплінарної організації по відношенню до теоретичного, у тому числі наукового, знання. Теоретичне знання, за І. Касавіним, існує в особливій організаційній формі дисциплінарності, яка забезпечує його акумуляцію, трансляцію й модифікацію. «Дисципліна – необхідна форма соціального буття науки як сфери професійного виробництва, розподілу і споживання знання у наш час»².

Особливу складність для наукової системології створює наявність мульти- (чи полі-) дисциплінарних систем знання і розмитість міждисциплінарних кордонів. Прирошення наукового знання відбувається, як правило, на міждисциплінарних стиках. Саме поняття міждисциплінарності під час бурхливої диференціації наукових дисциплін розчленовується й трансформується – у рамках неklasичного типу раціональності розрізняють мультидисциплінарність (доповнення однієї дисципліни іншою), власне міждисциплінарність (взаємодія дисциплін), трансдисциплінарність (побудова інтегральних структур)³. Комбінація всіх цих підходів стає необхідною там, де предметне поле дослідження перебуває на перетині природничого й соціогуманітарного знання, приміром, у сфері регіоналістики. Прийоми дисциплінарності та міждисциплінарності, як і відповідні методи досліджень, постають при цьому як різновиди типів комунікацій у науковій діяльності.

Зміною статусу сучасного наукового знання, яке перетворилося на своєрідну форму виробництва, зумовлена поява поряд із класичними і неklasичними методологічними підходами парадигм постнеklasичної науки. Саме поняття постнеklasичної науки було запропоноване у 1989 р. В. Стьопіним, який розробив оригінальну концепцію структури й генези наукового знання на базі кореляції освоєваних сучасною наукою системних об'єктів зі змінами параметрів наукової раціональності. «На місці простих (малих) систем, що піддавалися монодисциплінарному вивченню, постали проблеми дослідження складних (великих), здатних до саморегулювання й саморозвитку систем, що потребують для свого розв'язання ресурсів міждисциплінарних та трансдисциплінарних підходів, неklasичних і постнеklasичних методологій»⁴.

Основне коло пошуків у сфері постнеklasики включає проблеми змінюваності форм суб'єкт-об'єктної єдності, багатоманітності й цілісності, тотальності й част-

¹ Кузнецов В. Українська аналітика науки: логіка наукового аналізу // Філософська думка. 2008. № 2. С. 15–50.

² Касавин И. Т. Междисциплинарное исследование: к понятию и типологии // Вопросы философии. 2010. № 4. С. 63–64.

³ Piaget J. The epistemology of interdisciplinary relationships // Interdisciplinarity problems of teaching and research in universities. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 1972. P. 139.

⁴ Постнеklasика: Философия, наука, культура / Отв. ред. Л. П. Киященко, В. С. Степин. Санкт-Петербург: Мирь, 2009. С. 7.

ковостей. Зрозуміло, що до цього кола потрапляють і проблеми співвідношення глобального й локального, лінійних і нелінійних підходів до відтворення історичного процесу. Системний підхід до висвітлення проблеми «глобальне – локальне» неможливий, зокрема без аналізу доцільності застосування синергетичних підходів у глобалістиці й локалістиці.

Щодо місцевої історії поняттям «система» охоплюється насамперед узагальнена схема ієрархій і взаємозалежностей, яка дає змогу структурувати просторові явища «згори донизу» – аж до найменших поселень. За Ф. Броделем, простір охоплює всі реальності історії, які мають територіальну протяжність; отже, усі держави, суспільства, культури піддаються концептуалізації у просторовій парадигмі. Локалізм у даному разі виступає як запорука відходу від схематизму, яким часто грішать макроісторичні версії минулого й національні історичні канони. Він же відкриває найкращі можливості для заглиблення у масиви інформації, які слабо освоювалися раніше внаслідок порівняно невеликого масштабу дослідницького поля, сфокусованого навколо частковостей.

Інтерес до локалізму й локальності в сучасній історіографії підтримується як відчуттям евристичної обмеженості універсалістських концепцій, так і новою конфігурацією дихотомії «істотне – неістотне», пов'язаною з онтологічним поворотом, що відбувся в рамках некласичної і постнекласичної філософії. У гуманітаріїв з'явилося тверде усвідомлення того, що суть тих глобальних процесів, які змінюють світ на наших очах, неможливо зрозуміти без звернення до досвіду індивіда чи групи, так само як і без перенесення акцентів із «закономірностей» на «частковості» й «випадковості». Локальне при цьому далеко не завжди осмислюється як територіальне – воно може бути синонімом часткового у найрізноманітніших формах його прояву – від простеження деталей приватного життя окремої людини до аналізу зв'язків, що породжують соціальні асоціації й корпоративну психологію. Проте територія, навіть якщо вона існує у дослідженні як фон, все ж визначає його масштаб і межі, допомагає уявити джерела специфічності, породжуваної життям у обмеженому територіальними рамками середовищі.

Як вважає Т. Попова, оскільки тотальність у реальній практиці аналізу історичного минулого може бути досягнута лише в рамках гранично обмеженого об'єкта (місто, село, монастир тощо), саме локально-історичні дослідження, і лише вони, створюють можливість «реалізації ідеалу тотальної історії, тобто всебічного, тотального вивчення якогось локального об'єкта. Антропологічна спрямованість локальної історії полягає у тому, що лише “на п'ятачку” локальної історії дослідник має змогу побачити обличчя звичайних людей, які “творять” історію, і зафіксувати ті умови, в яких вони це роблять»¹. Локальне при цьому постає не як ілюстрація загального, а як його необхідний компонент і навіть головна домінанта.

У процесі наукових пошуків, пов'язаних із новим осмисленням місця локальності в житті сучасної людини, уточнюється саме поняття контексту, основоположне в історичному аналізі. Якщо у макросоціальних дослідженнях контекст існує здебільшого як щось зовнішнє щодо еволюції досліджуваного об'єкта, то мікроаналіз передбачає зведення до купи багатьох множин контекстів і вибудову їхньої ієрархії, внаслідок чого дослідник дістає не зменшену копію, а новий його образ.

¹ Попова Т. Историографический процесс в региональном измерении: подходы и понятия // Историко-географичні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 7. С. 302–303.

Відомий італійський соціолог А. Мартіnellі констатує: «Час і простір відійшли один від одного: соціальні відносини більше не залежать жорстко від фізичної присутності акторів в одному місці в один час. Інакше кажучи, глобальна взаємозалежність передбачає нове відчуття часу і простору. Час використовується для зменшення обмежень простору і навпаки. Час скорочується, простір стискається». При цьому значення локального не зменшується: глобальні тренди в культурі співіснують з локальними культурами і з різновидами гібридних культур. А відчуття вселюдської ідентичності поки що поступається національним, територіальним, етнічним, релігійним та іншим ідентичностям окремих країн¹.

Що ж до нового розуміння локальності й локалізації, то найчастіше воно стосується процесу, у рамках якого певні системи самообмежуються у просторі. Локалізація також розглядається як запорука упорядкування відносин усередині систем різного рангу. Оскільки локальне у його сучасному баченні виступає не як антипод, а як елемент глобального, рамки локалізації навряд чи вірно обмежувати констатацією наявності певних, бодай умовних, кордонів між частинами системи. Значно продуктивнішим є підхід, коли локальне вмонтовується у те, що називають «глобально-локальною динамікою» або «процесом глокалізації». Усе, що називають глобальною культурою, на думку Т. Заславської та В. Ядова, «лишається гранично глокальним, причому ядра національних культур виявляють незрівнянно більшу стійкість до нав'язуваних іззовні стереотипів, ніж їхня периферія»².

Парадокси глобалізації й локалізації уже багато років перебувають у епіцентрі теоретичних дискусій. Людство поступово починає усвідомлювати свою включеність у світовий мегаполітичний процес, зникає до транснаціоналізації політики. Об'єктивний процес інтернаціоналізації технологій і культур докорінно змінює уявлення про глобальний і локальний простір; простір місць, за М. Кастельсом, поступається простору потоків³. Глобалізація доходить до глибини всіх соціальних структур, різко знижуючи значення вертикальних ієрархій і водночас збільшуючи потенціал горизонтальних взаємовпливів. Зменшення ролі національно-державного фактора супроводиться зростанням ролі локалітетів і регіоналізму.

Активізація інтересу до локальної історії і явищ регіоналізму відбувається в усьому світі в міру того, як глобалізаційні процеси ставлять під удар специфічність розвитку окремих країн і їхніх частин. Ослаблення внутрішніх суспільних структур сучасних держав знаходить свій прояв у руйнуванні старих і пошуках нових джерел ідентифікації. Зворотнім боком інтересу до проблем глобалістики є підвищена увага до місцевої специфіки. Нове дихання відкрилося у культурній антропології, яка пропонує цікаві людинознавчі підходи багатьом галузям знання. Межі між природничими і соціогуманітарними науками впевнено руйнує гуманітарна географія, яка фокусує увагу не так на аналізі просторових конструктів, як на відповідних системах уявлень, ментальних особливостях та ідентифікаційних практиках.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинених», тепер постають

¹ Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу // Социс. 2009. № 1. С. 6–9.

² Заславская Т. И., Ядов В. А. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений // Социологический журнал. 2008. № 4. С. 9.

³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва: Изд-во ГУ ВШЭ, 2002. С. 358.

як втілення «інакшості», з якою всім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Якщо підходити з такими мірками до аналізу історіографічних рефлексій щодо співвідношення глобального й локального, то поява нових парадигм і пояснювальних концептів уявлятиметься природною і необхідною. Адже, як констатує Н. Яковенко, «система, утворювана “людським матеріалом”, реалізує себе лише через конкретні – завжди різні в часі і просторі – вчинки людей. Тож від вивчення їхньої поведінки, “знизу”, і мусить починатися дослідження всієї системи: на рівні конкретного індивіда; на рівні мікрогрупи, до якої він належить; на рівні його соціального прошарку, стану і т. д.»¹.

Перехід від традиційного історичного дослідження, ґрунтованого на «осмисленні закономірностей розвитку», до історієписання як процесу такої авторської репрезентації фактів, в якій є місце діям окремої людини і навіть «референційним ілюзіям», зламав старий стереотип «єдиноправильних» версій історичного процесу. Виявилось, що історичний дискурс не відбиває «усе як було», а лише пропонує певний набір підходів, мовних засобів, метафор, за допомогою яких кожен історик по-своєму організує своє дослідницьке поле. А отже, прагнення до абсолютної істини в історіографічній практиці є утопічним, а всі конструкції «напрямів» і «підходів» – умовними. «Точки зору на предмет визначають поле можливостей, методологію досліджень і обрії релевантності концепцій»².

Попри значний діапазон розбіжностей у підходах в середовищі істориків існує розуміння наявності безлічі питань, без задовільного розв'язання яких історіографічний процес міг би хаотизуватися до такого стану, коли розмова про смисли і значення стає безпредметною. Ідеться насамперед про співвідношення макро- і мікроісторії, подієвої і соціальної історії, уточнення граней перетину історичної науки, історії історичної думки, інтелектуальної, культурної історії, про внутрішньодисциплінарні й міжгалузеві відносини у сфері гуманітарних наук. А також про «пошук імені» (метафора Т. Попової) тих дисциплін і субдисциплін, які виникають на міждисциплінарних стиках. Адже «рух наукового знання, як відомо, відбувається у руслі понять. Це – закономірний процес теоретизації будь-якої наукової галузі, показник її розвитку»³.

Усвідомлення ролі місцевості як локального простору буття людини з'явилося вже в часи античності. Мислителі того часу вчинили раціонально: науку про землю назвали географією, а науку про окремі місцевості – хорографією. Цим вони суттєво полегшили життя багатьом поколінням географів, що прийшли їм на зміну: на фундаменті географії (землезнавства) виростала загальна, а на фундаменті хорографії (хорології) – спеціальна географія.

¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге. Київ: Критика, 2005. С. 14.

² Кукарцева М. А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы // Вопросы философии. 2006. № 4. С. 44–55.

³ Попова Т. Историографический процесс: к экспликации понятия // Специальные историчные дисциплины: питання теорії та методики. Число 6/7. У 2 ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. Ч. 2. С. 323.

В історичних науках з їхньою подрібненою спеціалізацією запропоновані географами просторові розмежування загального й часткового великої прихильності не здобули. У фокусі уваги незмінно перебувала подієва (династична, воєнна) історія, яка розглядала простір як фон; локальні сюжети у кращому випадку мали слугувати ілюстрацією до наративів. Тривале домінування в історичній науці позитивістських підходів спричинилося до трактування історії як послідовного, лінійного, телеологічного у своїй основі процесу, а вплив історичного матеріалізму вилився у пошук «закономірностей», який, по суті, будь-яку деталізацію робив зайвою.

Активне розхитування цих упереджених схем розпочалося лише у другій половині ХХ ст. Утвердження в історієписанні антипозитивістського типу мислення супроводжувалося появою інтерпретативних та інтегральних парадигм – із визнанням суб'єктивності підходів і плюралізму ціннісних схем. На історіографію ХХ ст. справили помітний вплив соціологічні теорії П. Сорокіна, який доводив, що «немає ніякої безперервної лінійної тенденції. Історія в цілому ніколи не повторюється, і сукупний історичний процес має унікальний історичний аспект у кожному своєму моменті, аспект, щодо якого можна передбачити лише те, що він непередбачуваний»¹. Тим самим було створено стимул як для подолання усталених уявлень про суспільний прогрес, так і – не меншою мірою – для розхитування засилля суб'єктивного начала в історичному процесі.

Із заперечення позитивістського розуміння історії як послідовного, лінійного процесу і фактографізму як методу починала «переосмислення історії» французька школа «Анналів». Вона вперше ввела історію повсякденності у сферу академічної науки, вперше поставила у центр досліджень суспільні уявлення і ментальні особливості. Утвердження множинності, «плюральності» багатьох «історій», що існують одночасно і взаємно перетинаються, сполучалося із обґрунтуванням права історика на суб'єктивні інтерпретації текстів і поведінкових стереотипів.

Плин історії повільний і втаємничений від очей не лише сучасників, але й нащадків, тут немає очевидних «межових стовпів». А зміст її становить еволюція людини в її постійному діалозі з природою і сусідами, в її дорослішанні на основі засвоєння нових етичних норм, способів самоорганізації, культурних навичок, в осягненні нею викликів та загроз і набутті прийомів протистояння їм. Це історія не лише поступу, але й «відкатів», розчарувань, величезних людських втрат. Її важче простежувати за джерелами, але тут на допомогу приходять залучення можливостей міждисциплінарності – історик має сміливо виходити у проблемні поля суміжних дисциплін – соціології, культурології, географії, політології, лінгвістики тощо.

Якщо спробувати бодай у загальних рисах схарактеризувати домінуючу тенденцію в осмисленні реалій людського буття, то говорити доведеться насамперед про зрушення від макро- до мікрорівня соціального аналізу. «Поворот від універсальності до локальності й моментальності» пояснюється, за висновками політологів, не так «контекстуальністю прозріння», як невинуватими надіями на можливість «загального ошчасливлення». «Абсолютам прийшов кінець», а це спричиняє відхід від стандартів, потяг до оригінального².

У більшості аналітичних схем визначення зв'язків між мікро- та макрорівнями будується на основі т. зв. мостових гіпотез – наведення мостів і визначення на-

¹ Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 2000. С. 92–93.

² Юрій М. Ф., Павлюк В. І. Політична антропологія. Київ: Дакор, 2008. С. 41–46.

прямів руху по них визнається пріоритетним завданням соціогумантаріїв. При цьому «мостові переходи» вибудовуються, як правило, знизу вгору, а теоретичні постулати ґрунтуються на впевненості, що відносини на макрорівні величезною мірою залежать від того, як вони складаються у повсякденні і на найнижчих рівнях спілкування. Гранична конкретизація аналізу, яка диктується таким підходом, вимагає концептуального переосмислення предметних сфер тих наукових напрямів, які віддавна фокусували увагу на локальних проявах самостановлення й саморозвитку людських соціумів.

Із ускладненням методологічних орієнтирів зазнає змін і сам стиль історієписання, його жанрова специфіка. Оскільки термінів для визначення сучасних підходів, як завжди, «не вистачає», історики пішли найпростішим шляхом, назвавши їх просто – «новими». Прийом, треба визнати, зовсім не оригінальний. Родоначалники нового знання, констатує Т. Попова, завжди намагаються відокремити «себе – від – інших» через пошук термінологічної новизни: не випадково ще у XVII ст. з'явилася «нова філософія», а дещо пізніше, з подачі Джамбатіста Віко, навіть «нова наука». Самоназва нової галузі знання – майбутньої нової дисципліни – у рамках «родової науки з'являється спочатку як позначення нового дослідницького напрямку»¹. Але коли у тезаурусі соціогумантаристики з'явилося поняття «нова історія», таке спрощення навряд чи пішло новим науковим напрямом на користь, оскільки терміном «нова історія» позначається історичний період, що прийшов на зміну середньовіччю. Довелося вдаватися до уточнень, вести мову про «нову наукову», «нову соціальну», «нову локальну» історію.

У принципі саме звертання до означення «новий» в історіографічних пошуках є свідченням того, що історики відчують гостру необхідність у переосмисленні як усталеного поняття «новий час», так і самих принципів новизни в історичних дослідженнях. Р. Козеллек у статті з промовистою назвою «Наскільки новою є нова доба» звертає увагу на внутрішню суперечливість поняття «новий час» – незалежно від того, розглядається останній як продукт історичної свідомості чи як одна з політичних чи історичних форм знання. Він твердо переконаний, що назви епох – древні віки, середньовіччя, новий час – є невдалими, більше того – оманливими. Історія складається з численних і різних пластів, які змінюються повільніше або швидше, але у будь-якому разі із різною швидкістю. «А отже, і ми, історики нової доби, повинні бути обережними та особливо чутливими до наших одноосібних претензій на новизну»².

До суцільного переосмислення періодизації історії чи поділу «на епохи» справа, ймовірно, дійде не скоро, але очевидно, що концепт новизни сьогодні істориками використовується як ніколи активно. «Нова культурна історія» виводить загальні закони соціальної еволюції людства із специфічних особливостей розвитку локальних культур, тобто намагається заповнити культурну нішу, яка донедавна належала соціально-економічному базису. «Нова соціальна історія» активно завоює соціологічні методи дослідження, а власні претензії на науковість передає поняттям *social science history*. Національні історії, зосереджені на державі-нації, зазнають відчутного тиску з боку транснаціональних підходів, за яких спроби

¹ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. Одесса: Астропринт, 2007. С. 154.

² Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ: Дух і літера, 2006. С. 251–258.

розгляду історії у багатополосній, глобальній перспективі вкладаються у форму модної критики «методологічного націоналізму».

Зміни у світовій практиці історієписання на рубежі тисячоліть виявилися, отже, настільки значними, що історики знов, як і на початку 1990-х, на повний голос заговорили про «історіографічну революцію», «методологічний синтез», «deskриптивний», «прагматичний», «інтерпретативний», навіть «герменевтичний» повороти. І хоч при цьому постійно лунають застереження щодо недоцільності «захоплення епістемологічними дебатами», очевидно, що під час полеміки «новаторів» і «традиціоналістів» вимальовуються нові обриси системи історичного знання, в якій соціальні чинники виразно тіснять політичні. Саме в руслі полідисциплінарного методологічного синтезу складається «нова парадигма соціальної історії, що передбачає дослідження всіх сфер життя людей минулого у їхній структурній єдності і у фокусі перетину соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій»¹.

На противагу «історії згори», яка зосереджувалася на «подіях, фактах, біографіях», «нова» історія не обмежує себе ані тематичними, ані просторовими рамками. Її цікавлять найрізноманітніші прояви людської діяльності у різних соціумах, при цьому завдання їхньої історичної реконструкції співвідносяться із налаштованістю на поліваріантність підходів і міждисциплінарність. Інтерес до історії місць при цьому часто виступає фоном для відтворення ментальностей, ідентичностей, поліетнічності і полікультурності. Частіше у таких «нових» підходах територія виступає не як фон, а як рамка чи смислотворююча сутність. У контексті проблем «центр – периферія» превалює зосередження дослідницької уваги на об'єктах, що лежать поза владним полем або на нижчому, периферійному рівні узагальнення.

Ще один спосіб подолання суб'єктивності гранд-наративів – зосередження дослідницької уваги на об'єктах, що лежать поза владним полем або на нижчому рівні узагальнення, на периферії. Цей рівень ближче до людей і їхніх безпосередніх потреб, і, отже, є більш репрезентативним. Видатний норвезький політолог Стейн Роккан запропонував надзвичайно вдалу формулу центр-периферійних відносин – на основі розрізнення критеріїв віддаленості і залежності. Поліцефальна структура центру виникає там, де існують сильні міста. Месопотамія, стародавній Рим, сучасна Європа – це т. зв. горизонтальний тип периферійності, що вибудовується за просторовими ознаками. Інший тип – моноцефальний – існує у переважно аграрних регіонах з сильним військово-бюрократичним центром. Тут владні відносини конструюються за типом підданства. Єгипет, Золота Орда, Росія – імперії, що вибудовувалися за цим зразком².

Якщо накласти цю матрицю на територію України, неважко побачити цивілізаційний злам, що відбувся на етапі пізнього середньовіччя. Київська Русь була зразком поліцефальної держави з сильними містами і невеликими відстанями між ними; отже, занепад ролі центру був природним. Якоюсь мірою такими лишалися і Велике князівство Литовське, і Річ Посполита. Інша модель влади існувала в Московії; для України перехід з поліцефальної на моноцефальну орбіту обернувся не просто зміною сюзерена, але й становленням зовсім нового, підданського типу центр-периферійних відносин.

¹ Репина Л. П. Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории. URL: <http://www.history.vuzlib.net/book>.

² Роккан С. Центр-периферийная полярность // Политическая наука. 2006. № 4. С. 73–101.

Коли Михайло Грушевський понад 100 років тому вибудовував нову схему української історії, він інтуїтивно відчув цю грань, і це забезпечило, застосовуючи термін В. Потульницького, «відсепарування» українського гранд-нарративу від російського – водночас і на територіальному, і на політичному фундаменті. Однак ні Грушевський, ні хтось інший після нього не зумів зробити наступний крок – вбудувати події української історії у загальносвітовий контекст. Очевидно, ідучи за «подієвою» схемою, це неможливо було зробити в принципі. Адже подієва історія фіксує здебільшого верхівкові політичні явища, а власна українська політична верхівка упродовж століть була позбавлена самостійної ролі.

Здається, що нині саме на шляху відмови від пріоритету «подієвості» відкриваються нові можливості, пов'язані насамперед із значним переосмисленням співвідношення цілого і частини, глобального і локального. Перенесення дослідницької уваги до історіографічних явищ регіоналізму і локалізму на рубежі тисячоліть не було випадковістю – до цього спонукала логіка розвитку глобалізаційних процесів і той вплив, який вони справляли на всю систему центр-периферійних відносин. І справа тут не лише в тому, що підвищена увага до місцевої специфіки є зворотнім боком інтересу до проблем глобалістики. Більше важить інше – те, що глобалізаційні процеси пропонують нові цікаві моделі переосмислення усіх просторових відносин, «горизонтальних» і «вертикальних» членувань у їхньому зв'язку з часом. З'являються нові можливості «урівноваження» традиційної хронополітики хорополітикою, спеціально зайнятою концептуальним осмисленням просторових горизонтів – світ-системи, регіону, краю, місця тощо. І ще цікавіше явище простежується у тому, що в руслі дослідження одночасних доцентрових і відцентрових знаково-символічних потоків з'являється можливість не тільки «уявляти», «винаходити» образно-географічні рамки простору, але й наповнювати його історичними ретроспекціями.

«Парадигмальний зсув», що відбувся на рубежі тисячоліть у системі історичного пізнання, найчастіше пов'язують із антропологічним поворотом. Ідеться про появу в історіографії у другій половині ХХ ст. принципово нових пояснювальних моделей, орієнтованих на людину, її відчуття й прагнення, а отже, про перенесення акцентів від подієвої історії з її поглибленим інтересом до класів і страт, державних інститутів, економічних структур, до дослідження мікросвітів, ментальностей, символів і ритуалів. І не меншою мірою – про зовсім нові дослідницькі методики із застосуванням здобутків усього комплексу наук про людину, квантитативних, соціологічних, психологічних підходів тощо.

Якщо спробувати схематично представити рух від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, це може бути стрибкоподібний перехід від осмислення часткового як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності у контексті проблематики «маленької людини» до вписування локальності у глобальний контекст. Цей перехід повсюдно супроводжується усвідомленням того, що кожний новий рівень історичного пізнання – це не просто новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, але й спроба нового осмислення проблеми «час – простір». При цьому макро-, мезо- і мікрорівень в історичному пізнанні, хоч і мають виразні ознаки взаємодоповнюваності, є все ж цілком автономними сферами наукового пошуку. Із суми локальних досліджень, хоч якими глибокими і всебічними вони є, неможливо механічно скласти історію регіону, так само із суми регіональних «історій» не складається національний нарратив. Онтологічно поселення, регіон,

країна – це різні об'єкти; відповідно й дослідницькі методи, застосовувані у аналізі їхньої своєрідності, мають бути відмінними.

З певною поправкою на умовність і спрощення системологію історичної локалістики можна представити у такому вигляді:

Перший традиційний тип, що відповідає описовому етапу у формуванні джерельної бази – історичне краєзнавство.

Другий, нетрадиційний тип, з виразними ознаками теоретизації історичного знання – нова локальна історія.

Третій «бічний» тип, що виник на базі «зміни методу» в руслі антропологізації локальної історії – мікроісторія.

Четвертий тип, що передбачає «інший масштаб» локалізації – історична регіоналістика, історична урбаністика, історія прикордоння тощо.

Можна передбачити, що розвиток історичного знання в руслі міждисциплінарності невдовзі збагатить цю палітру новими різновидами й відгалуженнями історичної локалістики. Однак на сьогодні така типологія уявляється придатною для з'ясування меж предметних полів кожного з названих типів і їхніх взаємозв'язків. Вона потрібна насамперед для долання нігілістичних тенденцій в процесі розмежування «старих» і «нових» підходів. Адже «старе» зовсім не обов'язково є гіршим за «нове».

1. 2. Нова локальна історія: інновації у дослідженні територіальності

Сучасний український гранд-наратив стоїть перед потребою пошуку нової структурної моделі – такої, яка б відповідала загальносвітовим тенденціям – відмови від надмірної політизації і перенесення центру ваги на явища, що раніше вважалися маргінальними, зокрема на «периферійну» культуру. Девальвація універсалістських схем – марксистських, структуралістських, веберіанських та інших – стимулює своєрідну культурну антропологізацію історичних схем, що вимагає переосмислення епістемологічних засад наукового знання. Універсальні поняття, якими традиційно оперувала вітчизняна історіографія – «народ», «нація», «клас», «еліта» виявилися настільки переважаними різномірними смислами, що навряд чи придатні для виконання ролі аналітичних категорій. З другого боку, з'ясувалося, що в умовах суспільної фрагментації створити таку схему історичного процесу, яка б не викликала спротиву тієї чи іншої частини суспільства, взагалі неможливо.

Одна з суттєвих вад українського гранд-нарративу зумовлена знов-таки його «подієвою» структурою. Намагання «йти за хронологією» наражається на своєрідний «спротив матеріалу» – адже різні частини України упродовж майже семи століть належали до різних державних організмів, і отже, жили «за різним часом». Синхронний розгляд історії регіонів, що входили до складу Російської і Австро-Угорської імперій, створює ефект фрагментарності і стає на заваді усвідомленню притаманної кожній з частин України логіки історичного розвитку.

Вище було показано, що розхитування подієвої інформаційної системи в соціогуманітарній сфері, яке зазвичай співвідноситься із процесами глобалізації, почалося значно раніше, ще у першій половині ХХ ст. Позитивістську метапарадигму з притаманними їй параметрами лінійності й спрощеними уявленнями про суспільний прогрес істотно захитали дві світові війни – в їхньому контексті пошук закономірностей і універсальних схем уже не уявлявся престижним заняттям. Значно важливіше було відшукати відповідь на питання: як могло статися, що в прірву варварства «провалилися» країни, що вважалися еталоном цивілізова-

ності. І тут у нагоді стали підходи, ґрунтовані на максимальній деталізації й індивідуалізації досліджуваних об'єктів, які постали у вигляді самоорганізованих локальних спільнот.

Саме на хвилі переоцінки дослідницьких методів історичного пізнання і з'явилася нова локальна історія; природно, що епістемологічні й методологічні проблеми перебувають у фокусі її уваги. Це не означає тотального відходу від традиційного історичного нарративу у дослідженні мікроспільнот, але передбачає критичне ставлення до концептів «клас», «соціальна група», «суспільна страта», які упродовж тривалого часу визначали тональність і напрям наукового пошуку. «Просторова теорія історії», про яку говорять дедалі частіше, ґрунтується на представленні окремих локусів у вигляді ланок широкої просторової системи, а остання, своєю чергою, досліджується як в історичному, так і в коекзистенційному (з потужною соціокультурною складовою) контексті. Ідеться, отже, про свідоме прагнення перейти від того реєстраційно-констатуючого стилю мислення, який був притаманний класичним схемам дослідження «місць», до проблемно-аналітичного синтезу, що спирається на постулати антропологічно орієнтованої соціальної та інтелектуальної історії.

Науковий напрям виник майже одночасно у Великій Британії і Франції на хвилі сплеску до мікроісторії у 1960–1970-х роках. Його відмітною рисою є відхід від подієвої історії у бік ґрунтовних досліджень регіональних і локальних суспільних організмів, причому французька школа обстоювала пріоритети регіональності, а англійська – локальності. Дослідницькі поля фокусувалися навколо механізмів функціонування соціумів, соціальних ролей, поведінських стереотипів, міжгрупових і міжособистісних контактів. Філософія нової локальної історії базувалася на ідеях широкого контекстуалізму – вміщення кожної події чи явища у найширший соціальний і культурний контекст. Йшлося про вироблення здатності історика бачити ціле до того, як він візьметься впритул за аналіз його локальних частин. Контекстність у даному разі слугувала запорукою того, що співвідношення глобального і локального, макро- й мікрорівнів в історичному аналізі виявиться оптимальним. Концептуалізована у такий спосіб нова локальна історія розглядалася як одна зі сфер нової соціально-культурної історії, а історико-культурний підхід – як своєрідна домінанта, яка дає змогу аналізувати локальні соціокультурні простори з позицій глобальної перспективи.

Нова локальна історія позиціонує себе як екстравертний тип знання, зорієнтований на дослідження інакшості за допомогою застосування компаративістських і структуралістських підходів¹. У його основі лежить переконання: непродуктивно, як це робилося в XVIII–XX ст., розглядати історичний процес як цілісність, виходячи з тих або інших історико-теоретичних постулатів і конструкцій. Адже у цих конструкціях складові історичного процесу незмінно представлялися як мертвий, «об'єктивно даний» матеріал. «Завдання нового історичного синтезу – осмислити актуальний соціокультурний простір у розмаїтті і єдності його складників. Метою “нової локальної історії” – на відміну від соціокультурних конструкцій універсальної історіографії – є осмислення локальних співтовариств як суб'єктів історичного процесу»².

¹ Румянцева М. Ф. Локальная история в актуальном социокультурном пространстве // Ставрополь: врата Кавказа: история, экономика, культура. Ставрополь, 2002. С. 33–34.

² Концепция межвузовской научно-образовательной программы «Локальная история: компаративные подходы и методы изучения». URL: <http://nl.n.stavsu.ru/work/konceptcia.asp>.

Отже, нова локальна історія відшукує свою нішу на перетині по-новому осмисленої територіальності і соціокультурних підходів, намагаючись уникати крайнощів як історіографічної наративності, так і номотетичної декларативності і переносючи акценти з дослідження процесів на аналіз структур. При цьому утверджується новий погляд на «місце» – не як на периферію, а як на специфічний соціокультурний об'єкт і водночас як на простір «безпрецедентних мутацій, перетворень і метаморфоз»¹. Локалістський підхід відверто протиставляється традиційному антикварному, який представляється як ізоляціоністський, ґрунтований на екстенсивних методах дослідження (збір «фактів»).

Методологічні основи нової локальної історії сформувалися у Лестерській школі локальної історії, заснованій В. Хоскінсом та Х. Фінбергом у 1948 р. (Велика Британія). Фокус уваги в ній був зосереджений на історії соціальних груп у просторово-часових рамках реальних взаємодій, аналізі процесів входження індивіда в соціальне середовище та інтеграції його до системи соціальних зв'язків. Засновник Лестерської школи Г. Фітьян-Адамс у своїй праці «Переосмислюючи локальну історію» (1987 р.) наголошував на значенні соціальних регуляторів поведінки індивіда і представленні «провінції» як «мікрокосму цілого суспільства».

Користуючись методом мережевого аналізу, Ч. Фітьян-Адамс створив власну концепцію соціального простору, що охоплював різні рівні суспільної взаємодії – від «ядра громади» до громади як цілості і від групи громад до графства, провінції чи регіону. Йому вдалося показати, як розвиваються різні сфери соціальних контактів, частково перекриваючи одна одну, і як соціальна система дозує міжособистісні стосунки у підвладному їй соціальному просторі. У статті «Ритуали особистої конфронтації у середньовічній Англії», присвяченій історії емоцій і жестів, Фітьян-Адамс наголошував: історик, який присвячує себе дослідженню соціальних структур і культурних уявлень, насамперед має чітко усвідомлювати, як поводити себе люди середньовіччя у міжособистісних відносинах, і які суспільні норми зумовлювали саме таку поведінку. Особливо важливо досліджувати при цьому атипові, екстремальні випадки, бо саме вони дають уявлення про межі людських можливостей².

Концепція Фітьян-Адамса була ним втілена у цілій низці вартісних праць – це була і книга про окрему міську общину Ковентрі в часи середньовіччя, і дослідження на теми сільської провінції із реконструкцією відповідних соціальних мереж, «культурних регіонів», формування регіональної ідентичності у пограничних ареалах. Увінчує цей цикл аналіз еволюції провінційної Англії як цілості – із притаманними їй механізмами внутрішньої диференціації – від Римської Британії до наших днів.

Локальна історія зайняла помітне місце і в інших наукових установах Великої Британії. Ще 1964 р. Кембриджська група з історії народонаселення та соціальних структур (Е. Ріглі, Р. Скофілд, П. Ласлетт та ін.) запропонувала соціоструктурний, історико-демографічний метод дослідження соціумів. Це дало змогу розробляти ще непідняту цілину позаполітичної історії, зосередивши, зокрема, увагу на розмірах родини і церковних приходів у тюдоровській Англії, параметрах природного при-

¹Amato J. A. Rethinking home: a case for writing local history. Berkeley: University of California Press, 2002. P. 29.

²Докладніше див.: Ковалевська О., Вирський Д. «Науковий Переяслав»: Літня школа молодих істориків України і Росії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 371–373.

росту населення та масштабах імміграції напередодні промислового перевороту тощо. За Л. Репіною, уже в 1960-і рр. «нова локальна історія вела інтенсивну “колонізацію” усього сільсько-міського континууму, послідовно заміщуючи старі моделі історичного краєзнавства. Методологічне переоснащення локальної історії здійснювалося на основі мікросоціологічних теорій і підходів»¹. Плідно працюють Манчестерський центр регіональної історії, який з 1987 р. видає журнал «Manchester Region History Review», Центр локальної і регіональної історії університету Ессекса. Спеціальні програми підготовки фахівців з регіональної та локальної історії діють в Ланкастерському університеті, університетах Ноттінгема тощо.

У 1970–1980-х рр. дослідницькі підходи «локалістів» диференціюються не лише географічно, але й змістовно. Одні відштовхуються від історичного ландшафту і досліджують локальність як таку – з розкриттям внутрішньої організації соціального середовища і механізмів його функціонування. Других цікавлять насамперед індивіди і їхні ідентифікації, а життя людини і групи описується через зміну соціальних ролей і поведінкових стереотипів у контексті того життєвого простору, який вони займають. Обом підходам був притаманний пошук виходу з мікропростору локального соціуму на більш високу «орбіту», що диктувало необхідність комбінування інструментів макро- і мікроаналізу. Але теоретичні моделі узагальнення набутого емпіричного матеріалу на регіональному рівні ще не були розроблені. Це дало підставу Ч. Фітьян-Адамсу для доволі песимістичного висновку: «Академічна локальна історія стала розглядатися як респектабельне інтелектуальне заняття більше через її відповідність дезінтегрованій формі історіографії, ніж через її здатність дати інтегровану версію англійського чи якогось іншого минулого».

Запропоновані англійським істориком критерії вимог до локальної історії на перший погляд можуть здатися зависокими, але він безумовно мав рацію в головному: цілісну картину історичного процесу може забезпечити лише багаторівневий підхід, коли мікро-, мезо- і макрорівні співіснують на основі інтеграції. Запроваджувана ним модель «соціального простору» якраз і виходила із дослідження міжгрупових і міжособистісних контактів на кількох рівнях, які частково перекривали один одного. При цьому сполучення макро- і мікропідходів найкраще досягалося саме на проміжному рівні, у локально-територіальних структурах середньої ланки. У підсумку здобутки лестерської школи регіональних досліджень виявилися вагомими, що засвідчило, зокрема, видання 21-томної серії монографій під загальною назвою «Регіональна історія Англії».

Очевидно, не став випадковістю той факт, що інтенсивний пошук історіографічних новацій у сфері територіальних студій збігся в часі з переосмисленням місця й ролі простору в умовах глобалізації. Двоїстість процесу глобалізації виявляється у тому, що він небачено розширює і водночас звужує простір життя людини. Як констатує вже згадуваний А. Мартінееллі, бурхливий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій створює нову культуру глобалізму, новий вимір взаємозалежностей і нове відчуття часу й простору. І саме тому не випадково в систему історіографічних «поворотів» органічно вписався і т. зв. просторовий поворот. Дослідники немовби поспішали компенсувати «втрату простору», витісненого історіографічними пріоритетами часу, «поверненням» території в систему історичного знання. Простір не лише

¹ Репина Л. П. Новая локальная история // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX – XX веках / Под ред. И. В. Нарского. Челябинск: Каменный век, 2003. С. 10–12.

відновив свої позиції в історичній науці, але й поширив свій вплив на її темпоральні складові. Зміна звичного співвідношення часу й простору «сприяла зміцненню акцентів досліджень із традиційного діахронічного підходу, що розглядав явища у часі, до синхронічного дослідження системних зв'язків історичного теперішнього»¹.

На думку А. Котенка, поява на цій основі концепту «нової просторової історії» і дедалі частіші згадки про нього у фахових виданнях видаються «чимось більшим, аніж черговою інтелектуальною модою». Уведене Е. Соджею ще у 1989 р. поняття «просторовий поворот» почало жити власним життям у постмодернізмі, «і сьогодні, як здається, вже не залишилося жодної дисципліни, котра не здійснила б власного “повороту до простору”». Якщо ідея Соджі полягала в “територіалізації” надто темпоралізованого та історизованого наративу шляхом додавання просторового виміру до часового, то в працях Анрі Лефевра та його послідовників простір виступає як базис для аналізу історії протилежних соціальних зв'язків та виробничих відносин і як соціальний продукт. І хоча поки що нову просторову історію фахівці представляють не як новий концептуальний підхід, а лише як новий науковий напрям, доволі легко представити логіку еволюції поняття у такому вигляді: «від історичної географії» XIX ст. до «просторового повороту» кінця 1980-х, а звідти – до «нової просторової історії» 2000-х. Справді важливим у «просторовому повороті» та «новій просторовій історії» є те, що вони повертають простір в історіографію, навіть нехай (поки що) це не консолідована методологічна новинка з притаманною усім її adeptам спільною поняттєвою рамкою та специфічним методологічним апаратом»².

«Просторовий поворот» в історіографії стимулювали як глобалізаційні процеси, що змусили істориків по-новому подивитися на проблему співвідношення глобального й локального, так і антропологізація наукового знання й пов'язана з нею криза популярних у першій половині XX ст. макроісторичних (марксистських, структуралістських та інших) підходів. Головною ознакою цього «повороту» стало оформлення регіоналістики як окремої субдисципліни з міждисциплінарним статусом та її історичної складової. Упродовж кінця XX і першого десятиріччя XXI ст. історична регіоналістика конституювалася у вигляді окремого наукового напрямку у сфері історичних наук, зайнятого «пізнанням діалектики частини – цілого – цілісності стосовно розгортання історії у просторі»³. Відтоді, як регіони, регіоноутворюючі маркери, центр-периферійні відносини, проблеми адміністративно-територіального поділу стали самостійними об'єктами наукового аналізу, палітра історичного пізнання значно збагатилася. У такий спосіб прориву було досягнуто на мезорівні наукового пошуку, проміжному між національним і локальним. Надалі науковий пошук виразно зосередився у сфері осмислення локалізму і впливу локальних чинників на процеси самопізнання і самоствердження соціумів. На цьому фундаменті набирає виразних обрисів процес концептуалізації історичної локалістики.

Як констатує М. Румянцева, нова локальна історія як «молода» наукова дисципліна повинна була «якщо не шукати інтеграції з краєзнавством, то принаймні самоідентифікуватися відносно краєзнавства». Насамперед належало визначити

¹ *Медушевская О. М.* Теория и методология когнитивной истории. Москва: РГГУ, 2008. С. 24.

² *Котенко А.* Повернення простору // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2010. Вип. 15. С. 45–60.

³ *Горизонтов Л. Е.* Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. Москва: [б. и.], 2005. С. 3.

специфічний предмет нової локальної історії на відміну від предмета краєзнавства. Пропонувалася така формула: предмет нової локальної історії – не тотожний державі суб'єкт історичної дії і його існування як в історичному (власне історичне знання), так і в коекзистенційному (соціокультурна чи соціолого-культурологічна складова) просторі¹. Отже, відповідне предметне поле формувалося на перетині з культурологією та етнографією, на тому базисі, який був створений «просторовим поворотом» в історієписанні.

Поняття «просторовий поворот» С. Маловічко та М. Мохначова пов'язують із «імпульсом відмови» значної частини істориків від обслуговування державно-етнічних наративів і зміщення фокусу уваги у бік дослідження окремих локусів. Це, однак, не означає, що конституювання нової локальної історії іде від об'єкта дослідження – локусу, місця, краю. В його основі – нове методологічне осмислення співвідношення глобального й локального, макро- і мікрорівнів, визнання глибокої взаємодії детермінації «зовнішнього» і «внутрішнього». Історіографічна практика нової локальної історії базується на рефлексії про здатність бачити ціле раніше, ніж ті локальні частини, з яких воно складається².

Те, що пізнавальні моделі у процесі «оновлення» історії стають дедалі більш поліцентричними і рухливими, а методологічні підходи – гнучкими й варіативними, насамперед означає розширення простору міждисциплінарності – кожний черговий «поворот» віщує зміни не так у власній предметній сфері, як у суміжних субдисциплінах. На причини притягальності поняття «пізнавальний поворот» пролила світло Г. Зверева. Коли той чи інший автор включає це поняття у свій лексикон, він тим самим заявляє про свою прихильність до критичного осмислення домінуючих в історичному співтоваристві правил і принципів дослідницької праці, про визнання історичної відносності, договірності характеру, культурної й соціальної обумовленості дисциплінарної норми³.

Нові тенденції у дослідженні локальності базуються, з одного боку, на постулатах історичної антропології, а з другого – на прямому вторгненні у сферу соціології. На характер сучасного історичного пізнання відчутно впливає триваючий процес «деантропологізації людини» (термін П. Гуревича) – людина «розчиняється» як творець історії, натомість народжується новий антропологічний образ – людина-споживач, людина-консьюмер. Звідси – специфічний інтерес дослідників до осмислення людської природи і феномена її перетворення. Філософи вже не задовольняються конструюванням образу людини як біологічної істоти, їх цікавить насамперед здатність людини «функціонувати як безмежне поле свідомості, яке трансцедує матерію, простір, час і лінійну пригніченість». У цьому руслі вимальовується нова теоретична модель людини («нового гуманода»), в якій людська природа виступає як транзитний, ефемерний, нестійкий феномен, а дії індивіда величезною мірою детермінуються ірраціональними явищами й відкритими можливостями. Еволюція людини при цьому розглядається і як об'єктивний

¹ Румянцева М. Ф. Субъект исторического действия: к вопросу о предмете новой локальной истории. URL: <http://newlocalhistory.com/node/241>.

² Маловичко С. И., Мохначова М. Н. Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышления о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2006. Вип. 8. С. 26.

³ Зверева Г. И. Роль познавательных «поворотов» второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода: Изучение культуры в России 1990-х годов / Сост. и отв. ред. Г. И. Зверева. Москва: РГГУ, 2001. С. 11.

природно-історичний процес, і як соціокультурна спіраль, причому саме ця роздвоєна (за принципом спадковості й змінюваності) спіраль виступає як основа всього світопорядку: від мікро- до макросвіту, від природного до створеного людиною, як джерело всіх малих і великих змін¹.

Таке розуміння «специфічного людського» вимагає обов'язкового занурення у майже безмежний простір міждисциплінарності. Поряд із зростанням ролі філософської рефлексії в історичному мисленні відбувається процес освоєння нових масивів емпіричного матеріалу, які, своєю чергою, стають базою для нового імітаційного моделювання. Міждисциплінарність у даному контексті слугує запорукою того, що співвідношення глобального і локального, макро- й мікрорівнів в історичному аналізі виявиться оптимальним. Концептуалізована у такий спосіб нова локальна історія розглядається як одна із сфер нової соціально-культурної історії, а історико-культурний підхід – як своєрідна домінанта, яка дає змогу аналізувати локальні соціокультурні простори з позицій глобальної перспективи.

Методи й підходи нової локальної історії широко використовуються і в сфері осмислення владних відносин та їхніх місцевих різновидів. Локалізм при цьому розглядається не як деструктивна субстанція, а як активна політика, що переслідує цілком конкретну мету. Політична складова проблеми співвідношення загальнонаціонального і локального займає помітне місце у сучасній історіографії Англійської революції, в якій уважно досліджуються не лише ієрархічна система поділу влади і пов'язані з нею конфлікти, але й мотивації колективної політичної поведінки всіх соціальних груп на місцях.

З таким підходом в принципі погоджуються і російські «локалісти», які в межах спільного дослідницького проекту московських і ставропольських науковців предметно займаються концептуалізацією наукового напрямку «нова локальна історія». Новий науковий напрям у баченні його засновників хоч і відштовхується від напрацювань лестерської школи, повторює її підходи хіба що у назві. Теоретична основа у росіян розроблена самостійно; в її основі – не так історико-соціальний, як історико-культурний підхід з виходом у сферу інтелектуальної історії. З критичного аналізу традиційних основ соціальної історії починали й теоретики британської нової локальної історії, й засновники сучасної інтелектуальної історії. За С. Маловічком, стратегія російського центру «Нова локальна історія» будується на «подоланні» підходів історичного краєзнавства з опертям на фундамент інтелектуальної історії. «Можна сказати, що ми йдемо з британськими колегами близькими курсами, але такими, що не перетинаються»².

Поштовх до переосмислення політичних аспектів локальної історії Російської імперії був даний ззовні – виступом німецького історика Р. Рексхойзера на II Всесвітньому конгресі по радянських і східноєвропейських проблемах (1980 р.) з доповіддю «Локальне суспільство як політичний чинник». У цій доповіді і в пізнішій монографії німецький автор обґрунтував власну теорію «ландшафтів» політичної поведінки і підтвердив її на матеріалах виборчих кампаній 1906–1912 рр. до Державної думи Росії. Новий погляд на взаємовідносини центру і провінцій Росії запропонував у 1991 р. колега Рексхойзера А. Каппелер, книга якого «Росія як багатонаціональна держава» мала неабиякий суспільний резонанс і перекладена

¹ Гуревич П. С. Феномен деантропологизации человека // Вопросы философии. 2009. № 3. С. 19–30; Кантор К. М. Очаги Истории // Там же. С. 32–52.

² Региональная история глазами ее создателей: материалы экспресс-опроса // Былые годы. 2010. № 3. С. 62.

і російською, і українською мовами. Успіх забезпечив вдало знайдений кут зору: автору вдалося показати, як під впливом радянської політики в національному питанні змінювалися стандарти повсякденного життя, створювалися нові культурні стереотипи, формувалися засоби опору чи стратегії пристосування.

За оцінкою самого А. Каппелера, його монографія «відгукується на парадигматичний перехід від політології й соціології до етнології, який відбувся за останні два десятиліття»¹. Основна увага в ній приділена взаємозв'язку держави, центру та панівних еліт із неросійським населенням периферійних районів, показу того, як реагувало етнічно й конфесійно відмінне населення на імперську політику. Автору вдалося не лише реконструкція російських імперських міфів, але й аналіз причин, які призвели до краху імперії. При цьому головний парадокс він вбачає у тому, що модернізаційні зусилля влади обернулися для неї серйозними ускладненнями, бо сприяли творенню модерних націй і масових національних рухів.

Підходи, апробовані Каппелером, розвиває інший представник німецької історіографії Й. Баберовскі. Його інтерпретаційна модель вибудовується навколо ключової дихотомії «центр – периферія» з акцентом на ісламських регіонах СРСР. Але навколо цієї осі спостерігається складна ієрархія зіткнення культурних стереотипів і взаємозалежностей по лініях «відсталість і сучасність», «культурний імперіалізм і цивілізуюча місія». Феномен сталінізму, доводить автор, можна пояснити лише через опір периферії централізаторським зусиллям².

Зрозуміло, що віднесення названих праць до жанру нової локальної історії було б некоректним – у них порушено значно ширші проблеми. Але уже сам той факт, що виклад фокусується навколо центр-периферійних відносин, дає підстави говорити про належність цих дослідників до особливої професійної субкультури, орієнтованої на нові методологічні підходи і на нове бачення місця й ролі локалітетів у житті соціумів. Розширення предметного і проблемного полів історичних досліджень відбувається в руслі відходу від спрощених схем і насичення історичних праць безліччю деталей і «дійових осіб», які раніше не потрапляли у фокус аналізу. Методологія подвійної рефлексивності – із застосуванням запозичених із соціології методів інтерв'ю і анкетування – допомагає проникнути у глибинний світ очікувань і настроїв звичайної людини, прояснити мотивації суспільних рухів.

Про те, наскільки плідними виявляються такі підходи, можна створити уявлення на основі аналізу проекту «Британського фонду» по вивченню соціальної структури російського села, який здійснюється за активної участі російських науковців – Центру селянознавства і аграрних реформ на чолі з Т. Шаніним та В. Даниловим. Географічні рамки дослідження охоплюють територію Росії, Білорусі, Вірменії і Середньої Азії. Історики, залучені до роботи над проектом, записують спогади селян про події, які ті вважають вирішальними для країни. На цій основі виходять кількатомні збірники документів з історії «антоновщини» й донського козацтва, побачила світ низка монографічних праць з цієї проблематики. Можна твердити, що вже виразно сформувався антропологічний напрям у селянознавстві³.

¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 5.

² Докладніше див.: Никонова О. Как чувствует себя «приговоренный к смерти», или Германское россияеведение на рубеже веков // Исторические исследования в России – II. Семь лет спустя / Под ред. Г. А. Бордюгова. Москва: АИРО-XX, 2003. С. 463–465.

³ Люкшин Д. Крестьяноведение в исследовательском поле аграрной истории // Там же. С. 268–281.

Нова локальна історія надала «другого дихання» багатьом традиційним напрямом дослідження територіальної організації – міській історії, історії села, муніципальній історії – і стимулювала появу нових, таких, як історія прикордонних областей, транснаціональна історія тощо. Намітилася тенденція до координації дослідницьких зусиль у всіх цих напрямках. Так, за ініціативою стокгольмського Інституту міської історії з 1979 р. раз на три роки проводяться семінари із скандинавської історії, матеріали яких публікуються в оглядових збірниках з міської та муніципальної історії та журналі «Localhistorya». Британська асоціація локальної історії видає журнал «Локальний історик» («The Local Historian»), піднімаючи у ньому, між іншим, і концептуальні проблеми мікроісторії. Журнал видається не лише у паперовому вигляді; його матеріали можна знайти і в мережі Інтернет¹.

Варто відчувати й небезпеки, які криються у кон'юнктурності нових підходів. Якщо говорити про дослідницьку сферу нової локальної історії, то її відмінність від «старої» далеко не завжди вимальовується виразно. Соціокультурні підходи, які кладуться в основу розрізнення, надто загальні, щоб вибудовувати межі й окреслювати проблемні поля. Тим часом мода на новизну здатна штовхати дослідників, що працюють практично на одних і тих самих дослідницьких теренах, до пошуку «інакшості», яка може існувати лише у їхній свідомості.

Для аналізу співвідношення понять і підходів, що становлять тезаурус «старої» і «нової» локальної історії, може виявитися корисним зауваження Т. Куна про те, що «наукове знання подібне до мови» і що тут є «проблема перекладу»². Кумулятивність наукового знання визначається тим, що, за М. Бунге, «будь-яка історична послідовність наукових теорій є зростаючою у тому розумінні, що кожна нова теорія включає попередні теорії. І в цьому процесі ніщо і ніколи не втрачається»³. Кожне нове покоління дослідників ставить минулому (точніше – історичним джерелам) свої запитання і намагається самоутверджуватися за рахунок критичного ставлення до доробку попередників. Але у безперервному процесі історичного пізнання і справді ніщо й ніколи не втрачається. Як і ціна будь-якого антикваріату, цінність «антикварних» підходів у науці також може зростати з часом.

На наш погляд, поле локальної історії достатньо широке, щоб вмістити і нові концептуальні пошуки, і старі підходи, включаючи ті, які прийнято характеризувати як «антикварні». Донедавна всі вони об'єднувалися поняттям «мікроісторія» (про новий зміст, який вкладається нині в це поняття, йтиметься далі). У принципі цілком можливим є поєднання і нового теоретичного арсеналу мікроаналізу, набутого у кінці минулого і на початку нового століття, і старих, перевірених досвідом праць кількох поколінь документалістів і позитивістів, фактографічних прийомів і методів. Важливо лише навчитися розрізняти наукові висновки й дилетантські спроби і бачити якісну відмінність фундаментального наукового знання від історичної публіцистики.

Сказане ніякою мірою не применшує значення тих наукових пошуків, які ведуться різними науковими школами в рамках нової локальної історії. Навпаки, її предметне поле, на наш погляд, ще не оцінене належним чином як плацдарм для виходу за межі лінійної, подієвої історії, де історичний процес постає у ви-

¹ Маловичко С. И., Булыгина Т. А. Современная историческая наука и изучение локальной истории. URL: <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.

² Кун Т. Структура научных революций. Москва: Port-Royal, 2001. С. 268.

³ Цит. за: Научный реализм и проблемы эволюции научного знания / Под ред. В. Н. Поруса. Москва: АН СССР, 1984. С. 81.

гляді безперервного ланцюга подій, пов'язаних між собою причинним зв'язком. Таку схему подеколи іменують антропоморфною, оскільки спрощені трактування причинності ставлять у фокус дослідження людські вчинки, точніше – дії царів, полководців, генсеків тощо. Методологічна вразливість таких підходів особливо впадає в очі, коли йдеться про віддалені від нашого часу події – у будь-яких історичних змінах відшукується суб'єктивна складова, а наші далекі пращури наділяються мисленням сучасної людини.

Теоретики московсько-ставропольської школи «локалістів» уводять проблему розмежування нової локальної історії і краєзнавства у більш широкий контекст паралельного існування близької масовій свідомості наративістської парадигми і парадигми когнітивної історії як строгої науки. Відштовхуючись від напрацювань О. Медушевської, про які йшлося вище, вони бачать за протистоянням «старих» і «нових» підходів не тільки проблему ставлення до інакшості, але й простір для рефлексій на тему толерантності. Національно-державницькі наративи неминуче тягнуть за собою шлейф конфліктності – «жодна національна історіографія не запропонувала зовсім безконфліктну для сусідів національну історію». Традиційне краєзнавство – антикварна модель дослідження, в якій об'єкт дослідження ізолюється від інших, що може сприяти поширенню ксенофобії. Нова локальна історія – інший, екстравертний тип знання, який забезпечує виховання толерантності за рахунок бачення й розуміння Іншого – просто як відмінного. «Дослідження у проблемних полях нової локальної історії враховують формулу “локус як спільнота, заснована на відмінності”, тому вони відкриваються не тільки своєю мультисоціальною, але й мультикультурною сторонами. Тим самим нова локальна історія кидає виклик націоналізму й місцевій ксенофобії, дає можливість знаходити інші теми у межах більших соціальних і культурних структур»¹.

Очевидно, що переваги нових підходів значною мірою зумовлені закладеним у теоретичну основу нової локальної історії принципом широкого контекстуалізму. Сприймати й розуміти контекстність, співвідносити глобальне й локальне, відчувати співвідношення макро- й мікрорівнів – значить, за С. Маловічком, бачити світ у єдності його багатоманітності, розглядаючи державу, націю, локальну спільноту не як територіально-генетичні «закономірності», а як винаходи і/або конструкції. Історико-культурний підхід допомагає переносити акценти з аналізу процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори. Водночас він забезпечує включеність локального у глобальну перспективу, стимулюючи пошук нового «глокального» суб'єкта історичної дії. Нова локальна історія відмовляється від традиційних адміністративно-територіальних рамок дослідження, фокусуючи увагу на «просторових образах», «культурних значеннях», «способі життя». Вона постулює здатність спостерігати зв'язки «впоперек» адміністративних чи політичних кордонів, фокусувати увагу на зв'язках соціального й культурного простору, ландшафту й ідентичності².

Порушуючи надзвичайно важливе питання про співвідношення історії й етики, точніше, про етичну і навіть політичну відповідальність дослідника, історики московсько-ставропольської школи рішуче виступають проти «безсторонності» в історієписанні, переконливо доводять, що «етика неявно проникає» в усі сфери історичного пізнання, що виявляється і у виборі об'єкта дослідження, і в самій

¹ Региональная история глазами ее созидателей: материалы экспресс-опроса. С. 64–65.

² Там же. С. 64.

історіографічній операції. Етичний підхід як інструмент «не може бути універсальним для всієї історіографії, але він відрізняє нову історіографічну культуру, стаючи важливою її рисою». «Етика історика уже сьогодні впливає на появу нових дослідницьких полів, розроблених тематик і неминуче породжує потребу у нових підходах і, як зауважує Йорн Рюзен, вносить вклад у “нову культуру визнання” різноманітності людства»¹.

Перспективність локальної соціальної історії як нового наукового напрямку усвідомлюють і вітчизняні науковці. Його переваги Н. Яковенко бачить у тому, що локальна соціальна історія уможливорює, «з одного боку, простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона “мікроісторична”), а з другого – аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належить». Напрацювання зарубіжних колег у цьому напрямі автор оцінює досить високо, доводячи, що «в перманентних боях за історію» ними напрацьовані і готові проблемні вузли, і готові методологічні пропозиції². Але спроби переадресувати українським історикам ці міркування поки що відгуку не знаходять.

У якому напрямі буде розширюватися надалі предметне поле локальної історії – сказати важко. Очевидне одне: єдино правильна наукова практика дослідження місцевої історії неможлива в принципі, а отже, історичне краєзнавство, локальна, регіональна і нова локальна історія і надалі «будуть представляти гетероглосію»³. Науковий простір для плідного розвитку місцевої історії – не як маргінального чи периферійного наукового напрямку, а як нового методу ретроспективного регіонального аналізу – здатне забезпечити насамперед перенесення акцентів з метанаративу на дослідження багатобарвності просторових систем. Інакше і політична онтологія регіональних проблем, і дилема України «між Заходом і Сходом», і конфігурації «внутрішніх кордонів» надовго лишатимуться у «сірій зоні» міфотворення.

На наш погляд, парадигму осмислення складного зв'язку між універсальним і локальним у вітчизняному контексті слід шукати в широких межах від глобального (макрорівень) через глобально-локальне (глокальне) й регіональне (мезорівень) до локального (мікрорівень). При цьому локальне мислиться не обов'язково з прив'язкою до територіальності – радше це все те, що в західній історіографічній традиції відноситься до *case-studies*. Це може бути і простеження історичної долі якогось об'єкта матеріальної чи духовної культури, і життєпис конкретної людини в її соціальному оточенні. Головна диференціююча межа – звернення до конкретики. Це може бути досвід групи, індивіда, історія створення архітектурної споруди – тобто все те, що Ж.-Ф. Ревель вкладав у поняття «конкретне обличчя глобальної історії»⁴. Завдяки таким підходам пошук форми набуває не так естетичного, як евристичного змісту.

Важливо ще раз наголосити на тому, що традиція й новація в історії не протистоять одна одній, а доповнюють одна одну. Специфіка історичного знання у

¹ Маловичко С. История & этика: формирование новой историографической культуры // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 385–387.

² Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 221.

³ Маловичко С., Мохначева М. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 45–46.

⁴ Ревель Ж.-Ф. Микроисторический анализ и конструирование социального. URL: <http://www.tuad.nsk.ru/history>.

тому й полягає, що у ньому завжди є місце для багатоголосся й поліморфності. Розмірковуючи про те, якою буде історія майбутнього, С. Карпов припускає, що на зміну цивілізаційному, мікро- і макроісторичному підходу може прийти історія векторна, історія історичних століть різної тривалості, по-різному орієнтована для різних регіонів. І тоді історикам кожної країни доведеться всерйоз замислитися над тим, якими у різні віки були для неї полюси притягання, детермінанти майбутнього розвитку, центри культурної й політичної «моди». А можливо, перехід до нової соціальної і нової економічної історії потягне за собою масоване використання технологій математичних і природничих наук, і обличчя історичної науки зміниться докорінно¹.

1. 3. Мікроісторія: сучасне бачення

XX століття, аж до переломних 1990-х рр., можна сміливо вважати ерою макропідходів в історичному мисленні. Уявлення про те, що хід світової історії легко відтворити за допомогою універсальних пояснювальних схем, рівною мірою присутні і в модифікованих варіантах марксизму, і в побудовах німецьких геополітиків, і в працях теоретиків Римського клубу. Історицизм у баченні прихильників цивілізаційних підходів стимулював пошук витоків глобалізації у XV ст. чи навіть у більш ранніх часах. А вітчизняні рефлексії щодо «всесвітньої макроцивілізаційної суперсистеми» та «макрохристиянського світу» окреслювали рамки перехідного періоду від «цивілізаційно-регіональної» до дійсної всесвітньої історії XVI–XIX ст.²

У кінці XX ст., після довготривалих пошуків універсальних пізнавальних парадигм, історичний загаль змушений був визнати, що ані марксизм, ані структуралізм, ані новітній мондіалізм, зайняті пошуком історичних закономірностей, нездатні запропонувати людству не лише «проект майбутнього», але й універсальну пояснювальну схему щодо минулого. Постмодернізм сміливо посягнув не лише на «меганаративи», але й на ті «мегаістини», які уявлялися непохитними теоретикам Просвітництва. Коли під сумнів були поставлені поняття прогресу, цивілізації, істини, не лишилося нічого іншого, як гучно заявити про кризу історичного пізнання.

Пошук виходу з кризи вівся на різних шляхах, але один з найбільш результативних був визначений під впливом бурхливого розвитку історичної антропології. Зрісши на ґрунті підвищеного інтересу до традиційних культур, історична антропология поставила під сумнів просторовість культури, віддавши перевагу дослідженню просторів етнічності, ідентичності, ментальностей тощо. Такий напрям соціального аналізу зрештою привів багатьох дослідників до усвідомлення необхідності перенести акценти з дослідження інститутів, економічних і соціальних структур на вивчення «мікросвітів», насамперед взаємодії людей у невеликих групах. Зміна дослідницької парадигми потягнула за собою специфічний інтерес до «духу епохи», символів, ритуалів, буденної поведінки. Вона ж змусила змінити підхід до джерел та їхньої інтерпретації: наголос робився не на вибірковості, а на фронтальності. Водночас нормою стала орієнтація на міждисциплінарність, оскільки без опори на здобутки соціології, соціальної психології, вибудувати каркас нових підходів було неможливо.

¹ Карпов С. И. Историческая наука на современном этапе: состояние и перспективы развития // Новая и новейшая история. 2009. № 5. С. 24.

² Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. Киев: [б. и.], 1998. С. 132–133.

Розуміння того, що замість побудови генералізуючих пояснень і загальносвітових моделей розвитку варто уважніше «придивитися до локальних особливостей і варіантів, усвідомити фундаментальну багатоманітність культурно-історичного процесу у різних куточках земної кулі» (М. Кром) прийшло до вчених разом із крахом двополюсної системи світоустрою, який супроводжувався виразною хаотизацією суспільних процесів. Заклики до повернення історичним дослідженням «людського виміру» якоюсь мірою маскували розгубленість гуманітаріїв, які виразно побачили наукову неспроможність «тоталізуючих фікцій». Але значно більшою мірою у них відбилися реальні потреби «переакцентації» історичного знання – від простеження нібито існуючих «загальних закономірностей» до проникнення у деталі соціальної взаємодії і культурних взаємовпливів. Так виникли нові наукові напрями, які найчастіше об'єднуються поняттям «мікроісторія», але охоче застосовують також бренди «історичної локалістики», «нової локальної історії», «нової культурної історії» тощо.

Термін «мікроісторія», застосований ще у 1960-х рр. Ф. Броделем, зазнав складної еволюції. Спочатку він вживався в іронічно-скептичному сенсі на означення чогось маловартісного навіть порівняно з «історією подій». У ньому вчувалося щось ефемерне й кон'юнктурне – аж доти, поки цей термін не зробила своїм брендом наукова школа італійських істориків, які групувалися навколо журналу «Quaderni Storici». Гідна подиву активність її представників була належним чином оцінена науковою громадськістю у середині 1990-х рр., коли у видавництві «Ейнауді» вийшло понад 20 томів праць, виконаних в ключі мікроаналізу, і серед них «Нематеріальна спадщина» Дж. Леві (1985), «Робітничий світ і робітничий міф» М. Грібауді (1987), «Майстри й привілеї» С. Черутті (1992). Їхня поява була розцінена як виклик «риторичній» історії, своєрідний бунт проти спрощених уявлень про автоматизм суспільних процесів, який, зокрема, виявляли представники модної на той час школи історико-критичної соціальної науки. Історію-синтез пропонувалося замінити прискіпливим інтересом до деталей під гаслом «Від аналізу глобальних суспільних структур – до вивчення малих життєвих світів».

Побачити речі, яких раніше не помічали – так стисло висловив суть мікроісторії як експериментального методу Дж. Леві. Він же зауважив, що «мікроісторія не налаштована приносити в жертву індивідуальність заради узагальнень: більше того, у центрі її уваги – вчинки особистостей або одиничні події. Але вона також не схильна відкинути усіяку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть сприяти виявленню більш загальних феноменів»¹.

Новий напрям зовсім недовго лишався прерогативою італійської наукової школи мікроаналізу. Остаточо він утвердився у світовій науці після появи монографії Б. Хауперта та Ф. Шафера. Вона мала назву «Молодь між Христом і свастикою», але в ній йшлося не про молодь як соціальну категорію, а про одну людину, рядового таксиста. Реконструкція його біографії дала змогу переконливо виявити не лише характерні риси молодіжного світосприймання, але й сутність фашизму як ідеології та політики.

Переорієнтація істориків від дослідження «суспільства», «нації», «колективної самосвідомості» до аналізу досвіду самоідентифікації окремої людини, що відчуває себе членом певної спільноти і живе за її законами (або всупереч їм), стала прикметною ознакою часу, в якому розмиваються і втрачають чіткі обриси не лише суспільні

¹Леві Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. Москва, 1996. С. 171, 184.

страсти й вибудувані ними демаркаційні межі, але й засади корпоративної психології. Девальювали, втративши власний генералізуючий пафос, не лише марксистські канони, але й структуралістські схеми, ґрунтовані на пошуку закономірностей у суспільному розвитку. За таких умов звернення до «нормальних винятків», яке постулює мікроісторія, сприймається не так як «потреба історіографічного розуму розкласти інформацію у різні шухляди інтелектуального комода» (Н. Копосов), а радше як пошук нової парадигми для гуманітарних дослідницьких програм.

Поява мікроісторії як наукового напрямку ознаменувала утвердження нового, особистісно-психологічного підходу до аналізу минулого. Його зростаючу роль у розширенні історичного горизонту реєструють і соціологи. Як вважає О. Яницький, інтерес до розуміння соціальної динаміки «через людину» та її мікроісторію зростає з кількох причин. Сучасній людині потрібні «свідки повсякденності», які доносять до нас думки й почуття «маленьких, але справжніх агентів історичного процесу». Причому їй потрібні не коментатори, а аналітики, здатні створити ефект «пробудження розуму». Нашому часові критично не вистачає глибокої рефлексії, «радикального сумніву». «Розсекречування історії» неможливе лише через архівний документ. Щоб «далеке минуле вийшло на сучасність, потрібні живі свідчення»¹.

У такому переакцентуванні дослідницьких інтересів від макро- до мікропроцесів більшість дослідників вбачає вплив популярної у 1970-х рр. історичної антропології. Проекти «антропологізації історії», що виходили від Х. Медіка з Геттінгентського інституту історії ім. М. Планка, та «історичних досліджень поведінки», запропонованого А. Нічке з Інституту соціальних досліджень у Штутгарті, стали вагомим внеском німецької системи *Alltagsgeschichte* у розширення предметного поля мікроісторії. Неможливо обійти увагою і внесок у концептуалізацію мікроісторії француза Ж.-Ф. Ревеля, який теоретично обґрунтував можливості застосування мікроаналізу у дослідженні соціальних і духовних процесів, зокрема історії ментальностей.

У Російській Федерації популяризація аналогічного напрямку досліджень велася в рамках семінару з історії приватного життя в Інституті загальної історії РАН. Теоретичні проблеми мікроаналізу порушувалися на сторінках альманаху «Казус: Индивидуальное и уникальное в истории», «Одиссей. Человек в истории», а також під час наукової конференції, спеціально присвяченої зіставленню мікро- і макропідходів у дослідженні минулого². Збірку перекладів основоположних праць з мікроісторії з анотованою бібліографією у 2003 р. видав Європейський університет Санкт-Петербурга³.

У мікроісторії як нового напрямку історичних досліджень відразу ж з'явилося багато як прихильників, так і опонентів. Останні звертали увагу на «пастки описовості», «безідейної мікрології», брак репрезентативності об'єкта, що вивчається. Постмодерністи побачили в мікроісторії всього лиш черговий міф, доводячи, що

¹ Яницький О. Н. Расширение исторического горизонта // Социологический журнал. 2008. № 4. С. 150–151.

² Историк в поиске: микро- и макроподходы к изучению прошлого. Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 1999. 308 с.

³ Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / Ред. М. Кром, Т. Зоколл, Ю. Шлюмбом. Санкт-Петербург: Алетей, 2003. Бібліографія: с. 260–265; *Бессмертный Ю. Л.* Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // *Одиссей. Человек в истории*. Москва: Наука, 1995. С. 5–19; *Его же.* Что за «Казус»? – Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1997. С. 7–24; *Его же.* Проблема интеграции микро- и макроподходов // Историк в поиске: микро- и макроподходы к изучению прошлого. С. 291–301.

вона можлива лише тією мірою, як використовуватиме макроісторичні поняття. Багато хто закидав мікроісторикам нетрадиційні композиційні прийоми, із надмірним звертанням до поліцейських розслідувань чи літературних текстів. Дехто з російських дослідників відшукував спорідненість підходів мікроісторії та історичного краєзнавства.

Зрозуміло, що певні аналогії такого плану припустимі: мікроісторією досить довго було прийнято вважати все те, що фокусує увагу на частковому й унікальному. Але якщо говорити про сучасне обличчя мікроісторії, то тут ми маємо справу, за Х. Медіком, не з частковим залишком «великої» історії, а з принципово новим способом пізнання, що відкриває можливість проникнення у недосліджені області соціальної історії. «Зміна методу» спричинена «змінюючим досвідом» сучасників, але не лише цим. Конститууючими чинниками стали широкі інтелектуальні дебати з проблем гуманітарних наук і особливо виклик, кинутий соціальній історії етнологією і культурно-антропологічними дослідженнями. Ослаблення ідентифікації людей з великими спільнотами – від нації і держави до профспілок – разом з втратою ефективності глобально-історичних євроцентристських підходів стимулювало інтерес до переважно приватних історичних «мікросвітів», тих самих «малих областей», у центрі яких стоїть окрема людина.

Мікроісторія, отже, вибудовує власну лінію досліджень по той бік концепції макроісторичної синтезуючої історії. Ідеться не про специфічний інтерес до мало-значущих деталей і постатей, а про цілісне вивчення об'єкта «за допомогою мікроскопа». При всіх відмінностях методологічного й методичного порядку, констатує Л. Репіна, прибічників мікроісторії об'єднує кілька спільних позицій: критична налаштованість щодо макропідходів, акцентування на ролі досвіду й діяльності людей у самому конструюванні соціального, пріоритетна увага до виняткового й унікального (до незвичайних казусів, індивідуальних стратегій, перипетій біографій). У такий спосіб вдається досліджувати включення індивідуальної діяльності у колективну і, отже, фіксувати індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики. Це означає істотне розширення сфери застосування комплексного методу соціального аналізу, що спирається на послідовну комбінацію системно-структурного й суб'єктивно-діяльнісного підходів¹.

С. Маловічко вбачає в інтересі до «мікроструктур» нову, етичну спрямованість історіографічної культури. Замість традиційної зосередженості на національних символах соціальні історики спрямовують увагу на маргінальні суспільні прояви, на субкультури, на звичайних людей. Інваліди чи представники пригноблених національних меншин здатні затмарити героїв війн і навіть ідеологічних речників націй. Мікроісторія, вважає він, стала відповіддю на соціокультурний виклик 1970–1980-х рр., протестом проти дослідження «суспільства без людського обличчя». «Етична налаштованість нової історіографічної культури допомагає вибудовувати мости між суспільствами, культурами і різними образами минулого, створювати з'єднувальні і крос-культурні, а не спокутувальні чи реваншистські наративи»².

Проблемно орієнтована «історія цілого у подробицях» вибудовується у рамках мікроісторії на основі використання здобутків серійно-статистичного аналізу й

¹ Репина Л. П. Проблемы методологического синтеза и новые версии социальной истории. URL: https://www.history.vuzlib.su/book_o004_page_6.html.

² Маловічко С. История & этика: формирование новой историографической культуры. С. 379–388.

етнографічних описань, із залученням методів соціальної психології, політичної та історичної антропології, культурології. Орієнтація на вивчення життя «маленької людини» у її органічному середовищі, глибоке проникнення у життєвий світ індивіда і його оточення у контексті широких історичних узагальнень, з врахуванням суспільних, економічних, політичних і культурних умов і відносин, дослідження мікроспільнот, заснованих на родинних чи сусідських зв'язках – усе це перетворює мікроісторію на перспективний науковий напрям, за допомогою якого вдається простежити ті глибокі рівні соціальних «правил гри», які лишаються непоміченими за умов використання традиційних методів історичного пошуку.

Водночас мікроісторія, зорієнтована не на типовість, а на виключність, індивідуальність, дає змогу відтворювати множинні й штучні соціальні ідентичності, насамперед ті, які руйнуються в обстановці конкуренції чи проявів солідарності. Тим самим вона вибудовує ланцюг між індивідуальною й колективною ідентичностями.

На той помітний вплив, який справила мікроісторія на історію повсякденності, звертає увагу Н. Пушкарьова. На її думку, мікроісторичний підхід, по-перше, дав змогу взяти до уваги множинність приватних доль, реконструювати життя непримітних людей. По-друге, на цьому шляху здійснювалася апробація методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, цей підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме історики цього напрямку слідом за Ф. Броделем скерували свої дослідження на способи життя й екстремального вживання в умовах війни, революцій, терору. За О. Коляструп, саме це мало своїм наслідком подолання снобізму стосовно маргіналів – інакомислячих, злочинців, представників сексуальних меншин тощо¹.

Н. Яковенко бачить специфіку мікроісторії не лише у тому, що, фокусуючи увагу на «безіменних будівничих» історії, вона зближується із започаткованою англійськими істориками-марксистами у 1980-х рр. «історією знизу». Дослідниця робить акцент на тому, що мікроісторія рішучіше, ніж історична антропологія, переміщує історика від зовнішнього, подієвого світу у прихований світ думок, намірів, світосприймань. «Стрижнем мікроісторичних досліджень виступають рамки вільного вибору людини – з урахуванням усіх суперечностей і “щілин” у панівних нормах поведінки». Оскільки поведінкові «відхилення» й персональні стратегії можна зрозуміти лише «з близької відстані», мікроісторія дає змогу наблизитися до розв'язання одного з «проклятих питань» історичної науки – подолати бар'єр «німоти джерел». Адже один з головних вузлів дискусій ХХ ст. зав'язався навколо проблем можливості / неможливості адекватно проникнути у свідомість індивіда, відділеного від історика завісою часу, цілком іншою культурою, іншими побутовими навичками, цінностями, поведінковими пріоритетами². При цьому мікроісторія свідомо не допускає вторгнення на ту територію, де історичні виклади й тлумачення здійснюються у душі постмодерністської «фрагменталізації»³.

Про те, що дискусії на тему мікроаналізу здатні стимулювати й джерело-знавчі роздуми, пише і К. Єрусалимський. Адже інтерес до унікального не тільки розширює коло уведених до наукового обігу джерел, але й зміщує дослідницьку

¹ Див.: Коляструп О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 174–184.

² Яковенко Н. Вступ до історії. С. 213–215.

³ Медік Х. Мікроісторія. URL: <http://www.hse.ru/science/igiti/thesis.Medic.pdf.html>.

увагу до нетрадиційних джерел і нетрадиційних методів роботи з документами. К. Гінзбург і К. Поні навіть вивели цікаву закономірність: масові, стандартизовані джерела для мікроісторії менш цікаві, ніж випадкові й статистично рідкісні, бо саме останні сприяють виробленню специфічної понятійної мови. Саме на цьому шляху, вважає К. Єрусалимський, історія здатна виходити на грань, суміжну не лише з психологією, але й з біохімією¹.

Немає нічого дивного у тому, що й досі мікроісторія навіть в академічному середовищі сприймається неоднозначно. Їй закидають відсутність власного, чітко окресленого методу, спроби «тривілізувати» історію шляхом зосередження уваги на надто вузьких проблемах чи долях маловпливових осіб. Хоч сьогодні мікроісторія вже знайшла свою нішу в системі історичного знання, її часто характеризують як «особливий, якщо не сказати “зухвалий”, випадок історичної репрезентації», як «камінь спотикання сучасної історичної теорії». За А. Олейниковим, «головний парадокс, перед яким ставить нас мікроісторія, полягає у тому, що відчуття незвичайної близькості минулого створюється у ній за відсутності скільки-небудь цілісної картини. Минуле, з яким має справу мікроісторія, – це, строго кажучи, уже не те минуле, яке конструюється засобами історіографічної оптики. Воно не вставлене у рамку і не винесене на зручну для розгляду дистанцію»². Ф. Анкерсміт бачить у таких «невловимих і прозорих» підходах небезпеку «осучаснення минулого» чи «історизації сучасного», «цікаве змішування теорії та історії».

Навряд чи такі сумніви (які, зрозуміло, мають право на існування) бодай якоюсь мірою здатні применшити евристичний потенціал мікроісторичних підходів. На те, що вони не руйнують цілісний образ історії, а навпаки, його підкріплюють, звертає увагу Л. Зашкільняк. «Власне культурно-антропологічний дискурс» в історіографії, незважаючи на захоплення “мікроісторією”, створює сприятливі умови для синтезуючого погляду на минуле, який уникає телеологічних уявлень про односпрямованість історичного процесу і передбачає його багатовекторність. Так само як мотиви і дії людей мають індивідуальний і суб’єктивний характер, історичні інтерпретації цих дій призводять до плюралістичного бачення минулого»³.

До цього можна додати, що саме той, поставлений у певний історичний контекст, індивідуальний чи колективний досвід, який цікавить мікроісторика, матеріалізує минуле, робить його зрозумілим для сучасної людини і співмірним її запитам. Цей досвід може вписуватися у будь-який контекст – соціальної, інтелектуальної, нової культурної історії, і саме «мініатюризація», якщо користуватися метафорою Дж. Агамбена, забезпечує ефект «шифру», який робить історію наочною. За Ж. Ревелем, «мікроісторія, уводячи різноманітні й множинні контексти, постулює, що кожен історичний актор бере участь прямо чи опосередковано у процесах різних масштабів і різних рівнів, від самого локального до самого глобального, і отже, вписується у їхні контексти. Тут немає розриву між локальною і глобальною історією і тим більше їх протиставлення один одному. Звернення до досвіду індивіда, групи, території якраз і дозволяє вловити конкретне обличчя глобальної історії. Конкретне й специфічне, бо образ соціальної реальності, що його

¹ *Єрусалимський К.* Історія, історик и источник в конфликте интерпретаций // С. 541–542.

² *Олейников А.* Микроистория и генеалогия исторического опыта // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 2007. Вып. 8. С. 379–393.

³ *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка.* Львів: Вид-во Львів. нац. ун-ту, 2004. С. 37.

надає мікроісторичний підхід, це не є зменшена, або часткова, або урізана версія того, що дає макроісторичний підхід, – а є інший образ¹.

Здається, що мікроісторія як жанр історичного дослідження з'явилася вчасно – саме тоді, коли і традиційні (антикварні), і осучаснені методи дослідження локальності виразно виявили свою недостатність, а усталена джерельна база – ознаки вичерпаності. Щоб не ходити безліч разів протоптаними стежками, історична наука повинна була, по-перше, «підняти» в архівах ті справи, які попередникам здавалися нецікавими, а, по-друге, сміливо вийти у суміжні сфери наукового пізнання, вже освоєні антропологами, соціологами, соціальними психологами. Важливо тепер зберегти відчуття міри, у тому числі й у номенклатурі понять. Слід звільнити термін «мікроісторія» від надто розширених трактувань, якомога чіткіше відмежовувати предметне поле нового наукового напрямку від суміжних полів історії ментальностей, історії повсякденності, історії побуту тощо. А головне – дбати про те, щоб мікроісторичні підходи не стали інтелектуальною модою, бо остання здатна знецінити те суттєво нове, що виводить мікроісторію на новий, постнекласичний рівень узагальнень.

Утім для української історіографії такої загрози поки що немає. Доводиться констатувати, що подієва історія, насамперед політична, серед дослідницьких пріоритетів у нас виразно домінує, хоч науковий напрям, який позиціонує себе як інтелектуальна історія, цю традицію намагається розхитати. Теоретичні дискусії навколо «великого наративу зафіксували орієнтацію на інтердисциплінарність і комбіновану дослідницьку стратегію у ключі “виклик – відповідь”. Ішлося і про необхідність подолання лінійного історіографічного мислення на основі синтезу макро- і мікроаналізу, і про “неймовірну швидкість” темпів росту корпусу мікроісторичних досліджень у Російській Федерації². Як зразок нового стилю історичного мислення, базованого на синтезі підходів, які раніше уявлялися взаємовиключними, наводилася праця Ю. Шлюмбама, М. Крома та Т. Зоколла «Мікроісторія: великі питання у малому масштабі»³.

Справедливості заради слід зазначити, що окремі зразки застосування прийомів мікроісторичного аналізу доводять свою продуктивність і в українській історіографії. Свою прихильність до мікроісторичного аналізу продемонстрував львівський історик В. Ададуров, який предметно займається аналізом французької історіографії політики Наполеона щодо південно-західних окраїн Російської імперії. Полемізуючи із послідовниками соціологізуючої парадигми, автор бачить на історичному подіумі не абстрактні фігури, а живих людей, яким не були чужі заздрість, гординя, ностальгія, схильність до інтриг та афективних станів. Спираючись на «техніку мікроскопу», запропоновану К. Гінзбургом та Р. Берке для з'ясування глибинних рівнів мотивацій поведінки історичних осіб, він доводить, що «не лишень світоглядні установки і соціальні портрети, але й часто-густо перусвідомлені смаки, відчуття, схильності, емпіричний досвід, одним словом, власне *ego*, яке проявлялося у конкретних історичних інтер'єрах чи пленерах, мали свій, іноді суперечний раціональним мотивам поведінки, вплив на ставлення історичних

¹ *Ревель Ж.* Макроанализ и конструирование социального // Одиссей. Человек в истории. Москва, 1996. С. 110–127.

² *Репина Л. П.* «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале третьего тысячелетия // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 11–25.

³ *Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории.* С. 7–26.

діячів щодо тих чи інших варіантів військової та політичної діяльності». Автор користується прийомом своєрідного «олітературення», щоб вписати в канву історичних подій цікаві деталі і настроїти читача на проникнення у внутрішній світ своїх героїв – Наполеона, Луї Потера, Шарля-Моріса Талейрана та інших¹.

Рецензуючи книгу В. Ададурова «Наполеоніда на Сході Європи», В. Єрмолаєнко відзначив, що побачив у ній «історію дещо іншого Наполеона та дещо іншої України порівняно з тим, до чого ми звикли». Балансування автора на межі наукового дослідження та цікавого історичного роману привабило його можливістю «відкрити цікаву діахронію» наполеонівської епохи – як завершення доби Просвітництва, з одного боку, і народження романтизму як нового інтелектуального руху, з другого. В. Ададурову вдалося побудувати свою книгу як своєрідну самопрезентацію Наполеона – у своїй уяві він виступав як просвітник, покликаний рятувати цивілізацію від варварів. І особливо цікавим уявляється йому те, що саме Україна поставлена автором у центр геополітичної та ідеологічної Великої гри, що велася не так між Наполеоном та Олександром I, як між Революцією та Традицією².

Прихильність В. Ададурова до мікроісторичного аналізу виявляється уже в тому, що він розглядає українське питання у наполеонівських планах серед низки багатьох можливих альтернатив. Це відбила поміж іншим і структура книги, в якій окремо розглядаються уявлення (аж до фантастичних), проекти (не обов'язково здійснені) і діяльність (далеко не завжди раціональна). Саме цей калейдоскоп уявлень і нереалізованих проектів робить надзвичайно цікавим новий кут зору на постать Наполеона, що замислив «відштовхнути росіян углиб їхніх пустель»³ і створити Наполеоніду на території Тавриди, але змушений був доживати свій вік на далекому острові.

Блискуче володіння прийомами мікроісторичного аналізу демонструє і Я. Грицак. Він виявив неабияку наукову сміливість, створивши життєпис молодого І. Франка як «біографію за характером і мікроісторію за жанром». Автор рішуче відкинув телеологічні канони, що зводять роль Франка винятково до функції національного провідника, який ставив собі за мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю.

Увага автора зосереджена на становленні особистості людини, яка виявила талант пророка вже замолоду, але провідником нації стати ще не встигла. Психологічний портрет Франка Я. Грицак створив на тлі «малих спільнот», які становили франкове оточення, і водночас у широкому контексті політичного життя Галичини – відсталого австрійського пограниччя, історична доля якого у часи Франка була неясною і значною мірою залежала від протистояння між Габсбургами й Романовими, а також зіткнення українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Тому, хоч формально праця Я. Грицака виходить поза межі локальної історії, вдумливий читач знайде у ній більше цікавих відомостей про Галичину, Львів, Дрогобич, ніж у спеціальних краєзнавчих чи містознавчих працях.

¹ Ададуров В. Досвід мікроісторичного аналізу зовнішньої політики Наполеона: «ефект олітературення» оповіді історика // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 284–296.

² Єрмоленко В. [Рец. на кн.]: Ададуров В. Наполеоніда на сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2007. Вип. 13. С. 204–208.

³ Ададуров В. Наполеоніда на сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Вид-во УКУ, 2007. С. 17.

У нетрадиційному ключі написаний увесь перший розділ книги «Пограниччя під тиском змін». Галичина як штучний витвір Габсбургів, «не вкорінений ані в історії, ані в географії», розглядається в ключі популярних на Заході підходів до історії кордонів і прикордонних територій (*border studies*), причому галицьке прикордоння виступає і як етнічне, і як цивілізаційне – з простеженням різниці в характері і темпах модернізації різних етнічно-релігійних груп. Потрійний пограничний статус – політичний, етнічний та релігійний – робив Галичину постійним джерелом конфлікту, а її історичну долю непередбачуваною. У таких умовах надзвичайно багато залежало від особистостей історичних діячів, і Франко став саме тим Пророком, якого цей край, і не лише він, потребував.

Поставивши у фокус дослідження «мікроісторію макролюдини», Грицак водночас писав книгу про націоналізм і формування ідентичностей в атмосфері пограниччя й традиційного суспільства. Його цікавить зв'язок націоналізму з модерністю, але радше не прямий, а зворотній. Зовсім не обов'язково, доводить він, модерні політичні й інтелектуальні рухи напряму пов'язані із рівнем урбанізації та індустріалізації суспільства, його політичної структурованості, освіченості та географічної мобільності мешканців. У традиційних суспільствах, що опинилися під тиском модернізації, рівень модерності може бути доволі високим, і тоді голосно лунають бойові кличі і високо здіймаються прапори. Модерний світ у його викладі – це палімпсест, де під поверхнею модерних явищ виразно проступають традиційні структури. А біографія молодого Франка органічно вписана у світ примхливої взаємодії не стільки політичних ідеологій, скільки ідентичностей – фахових, національних, релігійних та інших.

Я. Грицак чудово розуміє, що усталеним уже критеріям мікроісторії його праця відповідає не повністю: адже мікроісторія як жанр виникла з біографій простих, здебільшого малоосвічених людей, про долі яких ніхто б не дізнався, якби не були здійснені відповідні наукові пошуки. Франко належав до особистостей іншого калібру; його наукова спадщина обчислюється чотирма тисячами творів, багато з яких увійшли в канон української літератури, у шкільні й вузівські програми. Однак автор ризикнув застосувати до життя Франка той масштаб дослідження, який «класика» мікроісторії застосовувала до простолюду. Це дало змогу не тільки розвіяти міф про «селянського сина», але й глибоко простежити витоки франкової винятковості, яка проявилася ще у ранньому віці і зумовлювала постійну потребу у психологічній компенсації за «інакшість». У складному калейдоскопі галицьких політичних реалій йому нелегко було «зорієнтуватися, котру саме нову батьківщину належить заховати в своєму серці», і обрання своєрідної «селянської» ідентичності в університетські роки було, найімовірніше, результатом розгубленості перед розмаїттям політизованих ідентичностей. Щоб стати «речником поступу» і «загальнолюдської волі» Франкові довелося пройти через тяжкі випробування, які не раз відкидали його на грань між життям і смертю. Все це відтворене у книзі – і саме у цьому новизна підходів – не умоглядно, а на тлі ставлення Франка до чотирьох найважливіших проблем, що хвилювали тогочасне галицьке суспільство – селянського, робітничого, жіночого, єврейського.

Оскільки життєпис Франка органічно вписаний у «життєвий світ» Галичини, у полі зору автора постійно перебуває проблема співвідношення мікро- і макрорівнів. Мабуть, саме тому йому вдається не тільки відповісти на запитання «як Франко став генієм», але й вивести загальну формулу успіху: від обставин народження до мотивацій і вольових якостей. Зведення в одному семантичному полі термінів

«поет – геній – пророк» допомагає з'ясувати й суто психологічну потребу у носіях геніальності і високих моральних принципів: у «боротьбі поетів» переміг той, хто представив більш досконалу і більш пристосовану до суспільних змін модель ідентичності. Перевага Франкової формули полягала у тому, що вона пропонувала поставити в основу побудови нового суспільства і націю, і клас, поєднувала концепцію вітчизни з поняттям прогресу. Уявлена спільнота Франка була «нацією поступовців».

Унікальність праці Я. Грицака на фоні традиційної вітчизняної біографістики очевидна, і забезпечило її насамперед застосування мікроісторичних підходів. Але не меншою мірою – і присутність впливу на дослідницький дизайн «теорії полів» П. Бурдьє, зокрема уведеного ним концепту «правил гри». Ставкою у небезпечній грі, яку вів з владою Франко разом із своїм оточенням, було «модернізуйся, або помри!», «зорієнтуйся, або зазнай гіркої поразки». І цілком успішні люди, здатні зробити гідну кар'єру і жити спокійно, з ризиком для здоров'я й життя шукали формулу поступу в умовах бідності соціального капіталу й суспільного нерозуміння. З появою Франка й репрезентованої ним радикальної культури український рух переступив певну критичну точку: відтепер він міг відповідати на виклики модерності. «Франко таки став пророком. Пророком у своїй вітчизні»¹.

Грунтовна праця Я. Грицака переконливо доводить: відмінність мікроісторичних підходів від традиційних схем історієписання полягає зовсім не в інтересі до «маловідомих подій і фактів» і не в зосередженні дослідницької уваги на частковостях, що ілюструють правило. Один із засновників нового напрямку Дж. Леві мав рацію, коли писав, що «мікроісторія означає не роздивляння дрібниць, а розгляд у подробицях». Мікроісторія пропонує не лише перегляд класичних схем соціальної історії (чи історії повсякденності, історії культури, історії побуту тощо), а нову поліфонічну систему упорядкування емпіричного матеріалу, і, зрештою, нову модель структурної історії, яка простежує взаємозалежність усіх об'єктів і суб'єктів історичного буття.

Як бачимо, ієрархія наукових знань про простір і територію упродовж останніх років зазнала змін, і те, що раніше вважалося пріоритетним (подієва (політична) історія держав, гранд-нарлативи) сьогодні сприймається як данина традиції. Зміна масштабу в історичних дослідженнях дедалі більше нагадує погляд на деталі криз збільшувальне скло, а назви солідних видань пістрявлюють несподіваними згадками про хробаків та волоцюг. Якоюсь мірою це спроба привабити сучасного читача, в якого виробилася вже стійка ідіосинкразія до академізму. Але виникає ряд зустрічних питань. Наскільки стійкою може бути така тенденція? Яких видозмін зазнають у зв'язку з цим уявлення про місце і роль локальності й локалізму? Зрештою, чи віщують ці переорієнтації поступове відмирання тих «класичних» версій місцевої історії, які поки що виразно домінують у вітчизняному науковому просторі?

Готових відповідей на ці питання, здається, ні в кого немає. Адже новий «релевантний» контекст аналізу не є наперед заданим певною схемою; мабуть, внаслідок цього сучасна мікроісторія не є сьогодні чимось цілісним і належним чином концептуалізованим. Невизначеним лишається її співвідношення з історичною антропологією – її то вводять у систему останньої, то виводять поза її межі. Подеколи історичну антропологію й історію повсякденності вважають «сестрами мікроісторії», а німецький історик Х. Медік називає останню «сестрою історії побуту»².

¹ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006. С. 125, 391, 425–439.

² *Кром М.* Отечественная история в антропологической перспективе // Исторические исследования в России – II. С. 180.

С. Черутті простежує два напрями в італійській мікроісторії – базовані на соціальному і культурному підходах – і відповідно два типи мікроісториків. Утім ті, хто відносить себе до соціального напрямку – Е. Гренді, Дж. Леві – цікавляться насамперед культурними смислами, «якими люди минулого наділяли свій соціальний всесвіт». Очевидно, саме тому, зауважує Черутті, «дволикість італійської мікроісторії, ясно помітна з самого початку, не стимулювала процес прояснення позицій або принаймні дискусію». Важливо, однак, що і в тому, і в іншому підходах домінує первинна інформація, здобута безпосередньо «з польових досліджень», а узагальнений аналіз соціальних моделей поведінки спирається на локалізацію культур.

Отже, незалежно від того, що більше цікавить дослідника – соціальний чи культурний контекст цих процесів – на перший план виступає «проблема масштабу» і кут зору. Якоюсь мірою тут можна побачити реакцію на зарозумілість і самолюбівання прихильників традиційного «здорового глузду», схильних до нав'язування певних часових масштабів дослідження й анахронічного понятійного апарату. Але частіше таке спрямування досліджень одиничного й локального продиктоване «подивом», що його викликає в історика усвідомлення виняткового багатства творчих можливостей людей минулого, що стали предметом його вивчення¹.

Заглиблення у творчу лабораторію нового жанру історичних досліджень виявилось потрібним, щоб зрештою знайти відповідь на питання: чи правомірно підводити під формулу мікроісторії будь-який інтерес до частковостей, локальних і маловідомих подій, напівзабутих постатей. Чи можна розглядати як різновид мікроісторії історичне краєзнавство? Чи не є звернення до досвіду індивіда чи групи у «новій локальній історії» тією самою мікроісторією? Таких запитань можна поставити багато.

Кожен новий етап історичного пізнання диктує необхідність переосмислення наукового тезаурусу. Мірою того, як усталюються нові напрями наукового пошуку і з'являються нові жанри, доводиться здійснювати операцію більш чіткого окреслення категорій і понять. Нині, коли поняття «мікроісторія» усталилося і набуло реальних обрисів, уявляється важливим уникати тих розширених трактувань цього терміна, які ще недавно застосовувалися на означення будь-яких досліджень часткового й особливого на противагу загальному та універсальному. Приміром, вживати цей термін як синонімічний щодо історичного краєзнавства. Адже очевидно, що у краєзнавства, в якому на перший план виступають популяризаторські функції, зовсім інші цілі й дослідницькі методи. Мікроісторія – галузь фундаментальної науки, а краєзнавство – прикладної. Останнє задовольняється постачанням ілюстрацій і проясненням окремих деталей для макросхем. Виняток може становити хіба що історична генеалогія, яка традиційно розвивається у рамках історичного краєзнавства – тут історія родин і людини набуває самостійного значення. Що ж до спроб уведення історичного краєзнавства у контекст мікроісторії, то це заняття у сучасних умовах уявляється малопродуктивним. Досить просто порівняти будь-яку краєзнавчу працю із згаданою книгою Я. Грицака, щоб побачити прірву у використуваних підходах і методах. Новітня мікроісторія пропонує зовсім новий масштаб дослідження явищ повсякденності – із баченням цілого у сукупності всіх впливів і мотивацій. Краєзнавство від цього далеко, і не варто вимагати від нього відповідності тим високим критеріям науковості, які пропонує мікроісторія.

¹Cherutti S. *Microhistory: social relations versus cultural models // Between sociology and history. Essays on microhistory, collective action, and nation-building.* Helsinki, 2004.

Інша річ – нова локальна історія, яка, як нам уявляється, значно ближча за своїми підходами до мікроісторії. Засновники нового наукового напрямку прямо заявляють про те, що використовують теоретичний арсенал мікроаналізу, побудованого на пошуках науково-історичної альтернативи як сцієнтистській парадигмі, що спирається на макросоціологічні теорії, так і її постмодерністським антиподам. Перехід на мікрорівень у рамках антропологічної версії соціальної історії, за Л. Репіною, був продиктований вичерпаністю евристичного потенціалу макроісторичної версії соціальної історії, ненадійністю середньостатистичних показників, зведенням безлічі варіантів історичної динаміки до псевдонормативних зразків чи типів. «Генералізація на нових підвалинах» покликала до життя нову соціальну історію – ту ж саму історію соціальних груп, але поставлену у жорстко фіксовані просторово-часові рамки реальної соціальної взаємодії. Методологічне переоснащення локальної історії, яке почали британські історики у 1960-х рр., здійснювалося на базі мікроісторичних теорій і підходів. А мережевий аналіз відкрив чимало нових можливостей для розв'язання проблеми повернення в історію індивіда, який випав з поля зору дослідників, що захопилися пошуками статистичних перемінних. Саме на цій основі у просторі історичного осмислення місько-сільського континууму почався послідовний процес заміщення старих моделей історичного краєзнавства¹.

Коли один із засновників англійської локальної історії Ч. Фітьян-Адамс побачив у локалітетах «мікрокосм цілого суспільства», він чітко пов'язав цей новий науковий напрям із мікроісторією. Як вважає Н. Яковенко, саме постмодерністський виклик підштовхнув локальну соціальну історію до «перемир'я» з мікроісторією – але не на рівні зацікавлення локальними соціальними групами. Локальна соціальна історія «мікроісторична» остільки, оскільки простежує життєвий шлях та поведінкові стратегії конкретних осіб, але багато важить і те, що це простеження доповнюється аналізом соціальних регуляторів поведінки людини через посередництво середовища, зокрема формальних і неформальних груп, до яких індивід належить².

Нині мікроісторія й нова локальна історія існують паралельно, як самостійні субдисципліни історії, але багато в чому є взаємопроникними. Всебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму – розвинутого соціального організму – означає по суті створення його повноцінної колективної біографії. Акцент на колективності власне і є тим, чим відрізняється нова локальна історія від класичної мікроісторії, яка ставить у центр дослідження окрему людину. Утім у рамках нової локальної історії існують різні дослідницькі підходи – і ті, що відштовхуються від «локальності», і ті, що фокусують увагу на різних аспектах діяльності індивідів, описуючи їхній життєвий шлях через зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки.

Другою прикметною особливістю нової локальної історії, яка створює певну дистанцію між нею і мікроісторією, є наголос на важливості історико-культурного підходу в історичних дослідженнях. Ідеться, за С. Маловічком, про перенесення акцентів з аналізу процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на дослідження соціальних і культурних просторів, органічно включених у глокальну перспективу. Реконструювання форм свідомості і культурних практик органічно вводить дослідників у простір ментальностей, ідентичностей, комуні-

¹ Репина Л. П. Новая локальная история. С. 10–11.

² Яковенко Н. Вступ до історії. С. 221.

кативної взаємодії. Історія поза національними кордонами вибудовується із застосуванням інтер-інституційних та крос-національних підходів та порівняльних методик, які допомагають вписати локальні дослідження у глобальний контекст. Водночас вона вчить бачити ціле раніше, ніж його локальні частини і усвідомлювати контекстність існування локального у глобальному, співвідношення макро- і мікрорівнів у дослідницькому процесі. Конструювання нової локальної історії, отже, органічно вписується у контекст глокальності, і саме це надає їй нову перспективу¹.

Про те, як диференціюються дослідницькі підходи «локалістів» і як вони співвідносяться з іншими напрямками дослідження територіальної організації – регіональною історією, урбаністикою, історією села, муніципальною історією – автору вже доводилося писати². Очевидно, що історична локалістика, яку досить часто отожднюють з мікроісторією³, має самостійний онтологічний статус, але мікроісторія легко знаходить свою нішу у її дослідницькому полі. Те, що у сукупності іменують сьогодні культурною історією – історія сім'ї, гендерна історія, історія повсякденності, історія культури – теж потребує локалізації поля зору й використання методів мікроаналізу, якщо дослідник не хоче потрапити на манівці довільних узагальнень. І. Нарський має рацію, коли твердить: «Локальна (і регіональна) історія може інтерпретуватися як територіально локалізована мікроісторія соціуму»⁴.

Не варто, зрозуміло, очікувати ані від мікроісторії, ані від нової локальної історії подолання усіх вад, притаманних національним гранд-нарativenам. Стереотипи антропоморфності й телеологічності, наділення народів, етносів, держав здатністю «мислити», прагнути до досягнення певних, наперед заданих цілей закорінені настільки глибоко, що жоден напрям історичних досліджень не здатен поки що уникнути ідеалізації одних подій і явищ та представлення інших у негативному світлі. За Л. Зашкільняком, «постмодерністська деструктуризація історичних об'єктів та їх зведення до мікрооб'єктів не усуває зазначеного вище пізнавального парадоксу, але створює підстави для окреслення конкретних людських вимірів минулого. У цих вимірах, прив'язаних до зрозумілих людських інтенцій і переживань, яскраво проявляється культурно-семантична природа людських комунікацій, котра, після відповідного декодування, дозволяє уникнути антиісторичності, а значить, наблизитися до минулої реальності»⁵.

Утім уникнути антиісторичності мікроісторіку (як і фахівцю з будь-якої іншої історичної субдисципліни) вдасться лише за умови осягнення усього глобального контексту людського буття. Незалежно від того, чи вважає він себе локалістом, чи біографом, чи історичним соціологом, історик має дбати насамперед про те, щоб його пошуки подробиць і деталей органічно вписувалися у надособистісний і над-

¹ Маловичко С. І. Глокальная перспектива новой локальной истории. URL: <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2005/tezis>.

² Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 13–28.

³ Меншиков В. В. Историческая локалистика (микроистория) в системе гуманитарного знания. URL: <http://mmj.ru/index.php.article>.

⁴ Нарский И. К вопросу о прошлом и будущем политической локальной истории поздней Российской империи // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках. С. 28.

⁵ Зашкільняк Л. Антропоморфний вимір сучасних національних гранд-нарativenів // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 82.

локальний контекст. Інакше мікропідходи здатні повернути дослідника у вузький світ антикваріату й позірною «ерудитства», проти чого застерігав ще французький енциклопедист XVIII ст. Жан Леруа Д'Аламбер.

1. 4. Історична локалістика: пошук парадигмальних орієнтирів

Лишається тепер знайти відповідь на найскладніші запитання структурного характеру. Наскільки піддається зведенню у певну систему вся багатоманітність термінів, понять, наукових напрямів, які стосуються локальних вимірів людської життєдіяльності в історичній ретроспективі? Як співвідносяться між собою традиційні й інноваційні стратегії дослідження місцевої та регіональної історії? Чи можна, зрештою, запропонувати узагальнений термін, який об'єднував би наукові напрями й субдисципліни, що працюють на мікро- та мезорівнях аналізу локальних «ніш» у житті людських співтовариств?

Насамперед уявляється важливим відповісти на головне питання, поставлене свого часу ще І. Кантом: чи досяжна в принципі дискурсивна ясність через той набір понять, який на даному етапі є в розпорядженні історика?

Підвищений інтерес до понять і їхнього співвідношення стимулюється не лише своєрідністю сучасного історіографічного процесу, але й зафіксованою політологами наявністю термінологічних лакун у відтворенні діалектики глобального й локального. Системи категорій соціогуманітаристики складалися у час, коли простір структурували лише держави. Коли ж світ став транспарентним, долаючи фізичні межі культур і держав, для описання процесів, що відбивають нові способи просторових взаємодій, «не виявляється термінів»¹. Точніше вони винаходяться «на ходу» у різних галузях наукового знання, що спричиняє термінологічний різнобій. Насамперед це стосується способів «кодифікації» тих просторових явищ, які пов'язані із центр-периферійними відносинами. На величезну кількість термінів, похідних від розмитого поняття «регіон», накладаються ті, які мають у своїй основі «край», «локал», «провінцію» тощо.

Понятійний апарат регіоналістики складається з десятків т. зв. кодових слів. За А. Макаричевим, такий плюралізм на перший погляд може навіть відлякувати, але образність і метафоричність мови регіоналізму забезпечує широкий простір як для інтелектуальних дебатів, так і для забезпечення тих або інших політичних акцій. Цей процес, який іноді іменують «когнітивною картографією», на пострадянському просторі набирає вигляду кількох дискурсивних моделей, кожна з яких має власні смислові маркери й «демаркатори» (*signifiers*).

Перша модель характеризує академічний дискурс у галузі регіоналістики. Ключовий термін тут «регіон», але оскільки він полісемантичний, дискурсивні розбіжності майже неминучі. Оскільки визначальниками є також географічні координати, простір, територія, місце, співтовариство тощо, багатство контекстів регіоналізму визначається у таких групах термінів:

1) Прив'язані до географічного чинника: геоeкономіка, геокультура, геоісторія, історична географія (*time-geography*). Нечасто вживаний термін «варіативні географії» (*variable geographies*) орієнтує на розгляд регіонів не як статичних конструктів, а як евристичних інструментів для дослідження взаємодії глобального й локального.

2) Прив'язані до категорій простору: просторовість (*spatiality* та *spatialities*), просторовий розвиток, просторова парадигма.

¹ Шинковський М. Ю. Глокализация как предмет научного исследования // Полития. 2008. № 2. С. 46.

3) Похідні від поняття *територія* – територіальність, територіальна організація, адміністративно-територіальна одиниця, адміністративно-територіальний устрій.

4) Похідні від поняття *місце, локал* – місцезрозвиток, локальна історія, транслокальність.

5) Прив'язані до поняття *співтовариство* – комунітаризм, ідентичність. Терміном *imagined communities* (уявлені спільноти) передається роль творчої уяви у процесі регіонабудівництва.

6) Пов'язані з поняттям *кордон* – фронтир, транскордонність. Англomовний термін *de-bordering*, що не перекладається адекватно на українську мову, відбиває процес зменшення значення кордонів під впливом процесів глобалізації.

Перелік «ядерних понять» регіоналістики значно розширює М. Новикова. У її баченні їх можна вибудовувати у певну ієрархію (по ціннісній, «вертикальній» шкалі) й певну парадигму (по шкалі діахронній і/чи локальній, варіативній, «горизонтальній»). У різних гуманітарних сферах відправне для регіоналістики поняття «регіон» може корелювати з безліччю інших. Приміром, у філософії з поняттями «система» / «цілісність», у культурології – з поняттями «еволюція» / «інволюція», в історії – з поняттями «релікт» / «анклав», в етнології – з поняттями «народ» / «етнос» / «нація», в лінгвістиці – з поняттям «регіолект». Саме поняття «регіон» може вживатися у значенні: 1) одиниці адміністративно-територіального поділу; 2) периферії, провінції, окраїни; 3) території, пов'язаної з кордоном (порубіжжя); 4) незаселеної території («дике поле»); 5) «малої батьківщини»; 6) «свого Всесвіту». На думку авторки, саме це, останнє значення «найточніше охоплює суперечливу семантику “регіону” як культурного поняття й таку ж суперечливу специфіку “регіоналізму” як типу світосприйняття й соціальної поведінки. Архаїчна сумісність “дому” й “світу”, найбільш “свого” й найбільш “вселенського”, двополюсна їхня єдність, будучи накладеною на “мультиверсуми” й “мегаверсуми” сучасності, якраз і створює динамічну (навіть драматичну, бо контраверсійну) сутність регіоналізму»¹.

Утім плюралізм в історіографії тим і корисний, що дає можливість вибору, а отже, стимулює пошук нових типів проблематизації й нових наукових критеріїв. Не випадково історія понять ще у 1960-х рр. виділилася в окремий науковий напрям. У Великій Британії інтерес до понять активно підтримувався вченими Кембриджської школи (Дж. Покок, К. Скіннер), у Німеччині в рамках нового наукового напрямку (*Begriffsgeschichte* – історія понять) створено монументальний 8-томний «Історичний лексикон політико-соціальної мови». Але простір територіальності в лексичному відношенні і досі упорядкований далеко не достатньою мірою, про що свідчить, приміром, відсутність чіткої ієрархії понять, пов'язаних із «місцем».

Широко вживане у різних дискурсах поняття «місцевість» взагалі лишається неунормованим з наукового погляду. А поняття «локал» як аналог «місця» прижилося в науці лише у прикметниковій формі, що стає на заваді концептуалізації історичної локалістики. Доки історична спільнота належним чином не усвідомить залежність експоненціальних кривих часу від фактору «місця» і від його належного термінологічного представлення, навряд чи вдасться суттєво наблизитися до осмислення дивовижного розмаїття культурних форм і постійної напруги на цивілізаційних стижах.

Не можна водночас не бачити й того, що звичні терміни «регіоналізація», «локалізація» за умов інтенсивних глобалізаційних процесів трансформуються,

¹Новикова М. А. Регионалистика: вызовы и перспективы. URL: <https://bit.ly/31ouNk>.

вбилюють новими гранями. Виникає нова конфігурація соціального і політичного простору, відбувається своєрідна детериторіалізація. За П. Гречком, детериторіалізовані структури, позбавляючись центру, стають потоками, або дисипативними структурами. Процеси, породжувані глобалізацією, організуються не так територією, як простором: інформаційним, освітнім, культурним¹.

Відштовхуючись від таких підходів, можна було б погодитися з твердженням про «кінець географії», на зразок висловленого П. Вірлію². Справді, неймовірні швидкості у передачі інформації значною мірою нівелюють значення простору і комунікаційних меж. З'явилося навіть нове поняття «віртуальні локальності», яке стосується локалітетів, не прив'язаних до певної території. Власне, саме детериторіалізація соціальних процесів сприяла розширенню змісту поняття «локальність» поза межі певних територій. Все це, хочемо ми цього чи ні, поглиблює іманентно існуючий конфлікт між глобальним і локальним. Але цей конфлікт у своєму розвитку створює ефект не так взаємозаперечення, як взаємопроникнення. У процесі зростання ролі регіонів, які виходять самостійно на подіум великої політики, відбувається зміцнення територіальної тенденції у соціальному розвитку; остання має свій, яскраво виражений географічний і адміністративний вимір.

Взаємовідношення понять «локальне» та «регіональне» під впливом процесів глобалізації теж зазнало певної корекції. Загалом ці поняття співвідносяться як родові й видові, локальний рівень вважається нижчим щодо регіонального. Але локальний соціум усвідомлює свою осібність лише завдяки наявності спільних культурних особливостей, а вони, як правило, формуються в рамках регіональної культурної традиції. Саме регулятивна, аксіологічна, символічна, комунікативна та інші функції регіональної культури створюють основу локалізму у світосприйманні. Водночас вони здатні стати й базою політики культурної ізоляції й формування «партикуляристських» систем цінностей – аж до фундаменталістських.

Під впливом «історичної глобалізації» відчутно змінюються структура і функції загальної історії, базованої, за П. Новиком та Дж. Бентлі, на «поклонінні державі» і легітимації відповідних цивілізаційних ідей. Поняття цивілізації як частини дихотомії «цивілізаційне – варварське» надто довго осмислювалося як синонім раціональності і прояв історичної необхідності; завдяки цьому телеологізм став фундаментом історієписання. Упродовж ХХ ст. цей фундамент поступово розмивався під впливом постколоніалістської і постмодерністської критики, внаслідок чого історичний процес постав як діалог цивілізацій, в якому роль суб'єкта була закріплена за обома сторонами; загальна історія внаслідок цього постала як сума багатьох глобальних історій, написаних з різних точок зору. Макроісторичні моделі загальної історії (лінійно-стадіальні, циклічні), які домінували раніше, сьогодні існують поряд з регіональними моделями історії локальних цивілізацій, моделями локальної історії та мікроісторії. А головна проблема глобальної історії мислиться як співвідношення універсального й часткового (локального)³.

¹ Гречко П. Имперіум – імператив нового мирового порядку. Стаття вторая // Свободная мысль – XXI. 2004. № 3. С. 41–42.

² Вирилю П. Информационная бомба. Стратегия обмана. Москва: «Гнозис», «Прагматика культуры», 2002. 192 с.

³ Global history: Interactions between universal and local. Basingstoke, 2006. 315 p.; Ионов И. Н. Политические отношения, интеллектуальные сети и логико-лингвистические основания цивилизационного знания // Общественные науки и современность. 2010. № 6. С. 134–146.

Під кутом зору діалектики глобального й локального найдоцільніше розглядати проблему співвідношення локалістики й регіоналістики, локальної й регіональної історії. З точки зору доступності й наочності можна було б запропонувати в ключі дихотомії «глобальне – локальне» розрізнення історичної глобалістики й історичної локалістики як двох базових опор диференціації історичного знання (за принципом інтегративне – просторово-індивідуалізоване). Але складність полягає у тому, що в історичній системології уже утвердилося дещо вужче трактування глобальної історії як історії становлення єдиного глобального світу, концептуалізованого на основі світ-системного й частково цивілізаційного підходів. Відокремлюється від неї і нова глобальна історія, зосереджена на останньому, сучасному етапі глобалізації.

І все ж уявляється продуктивним саме антитезу «глобальність – локальність» покласти в основу типологій просторових підходів в історичному пізнанні. Стимулюють до цього й підходи соціологів, які ставлять бінарну опозицію «локальність vs глобальність» на перше місце в ряду інших, таких як «активність vs пасивність», «інноваційність vs традиційність» тощо¹. На наш погляд, термін «історична локалістика» є цілком придатним для виокремлення наукового напрямку чи субдисципліни, зосереджених на дослідженні всього того, що відбувається на мезо- і мікрорівнях у структурах територіальності (територіально локалізованої історії). Локальний рівень при цьому мислиться як нижчий за національний, але такий, що включає в себе регіональність у внутрішньодержавному вимірі.

Предметне поле концептуалізованої у такий спосіб історичної локалістики охоплює локальні об'єкти найрізноманітніших масштабів – від окремої людини у соціокультурному контексті до регіону, причому локальність має, крім просторового, і часовий аспект. Обмеженість локалу певними кордонами – суттєва, хоч і не обов'язкова ознака локальності. З точки зору феноменології держава та її локальна частина співвідносяться як частина й ціле; онтологічно держава й регіон розглядаються, як правило, у ключі розмежування інтегруючого і просторово-індивідуалізуючих начал.

У вітчизняній практиці історієписання поняття «історична локалістика» поки що відсутнє; що ж до поняття «локальна історія», то воно вживається як синонім місцевої. Розмитість цього останнього виключає можливість концептуалізації й систематизації наукового знання поза тими, надто вузькими, межами, які задані рамками історичного краєзнавства. Здається, що уведення в науковий дискурс понять «локально-історичне знання», «історична локалістика» дасть змогу поставити на науковий ґрунт дискусію щодо співвідношення національного історичного нарративу і локальних історіографічних традицій, чіткіше відобразити роль і місце територіальної організації людських спільнот у системі історичного наукового пізнання, а також запропонувати шляхи уникнення різнобою у застосуванні термінів «місцева історія», «локальна історія», «нова локальна історія», «мікроісторія», «регіональна історія», «історичне краєзнавство» і низки інших.

Не можна не зважати на те, що завдання вибудови системології історичної регіоналістики виразно ускладнюються саме недостатнім рівнем концептуалізації і розведення регіонального й локального. Вище вже йшлося про розмитість і полісемантичність понять, похідних від концепту «регіон»; не меншою мірою

¹ Субкультурна варіативність українського соціуму. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2010. С. 25.

розмитими є і ті, які походять від категорій «місце», «локал». Саме вони поряд із поняттями «місцерозташування», «місцерозвиток» вважаються базовими у локальній (місцевій) історії. Найчастіше поняттям «місце» позначається не територія, а місцеве співтовариство – «сукупність людей, які здійснюють певну історичну діяльність». За С. Гомаюновим, характеризувати як місцеве можна не кожне локальне співтовариство, а лише те, яке укорінене в просторі, часі, духовній сфері, являючи собою хронотопонімічну систему, постійно відновлювану завдяки тривкості місцевих традицій¹.

Мережеві моделі, активно впроваджені у макроісторичні дослідження Р. Колінзом, дали змогу нарешті наблизитися до розв'язання складної проблеми: як співставити різні спостереження на глобальному й локальному рівнях і здійснити їхній синтез? Макрорівень у його баченні – це не щось надбудоване вертикально над мікрорівнями, а розгортання спіралі мікроситуації. Макрорівень – це по суті динаміка мереж, сполучення ланцюжків локальних ситуацій. Через соціальні мережі мікроситуації, що оточують одна одну у просторі і в часі, потрапляють у макроструктури якого завгодно масштабу². Колінз сміливо руйнує штучну прірву між макро- й мікро, уводячи поняття «мікро-макрозв'язок». «Я є одразу і макро-соціологом і мікросоціологом», – заявляє він³.

Про сенс і зміст новизни в історіографічних пошуках вище вже йшлося. Тут можна лише додати, що й регіональна історія має шанс розширити власне предметне поле, якщо шукатиме власний простір «новизни». Приміром, впритул займеться проблемою кордонів і пограниччя, яка довго перебувала на маргінесі вітчизняного наукового знання і лише нині уводиться у контекст історичної регіоналістики⁴. Адже говорити про «якість простору» можна лише тоді, коли є обмеження, кордон. Те, що зовні має вигляд кордону, зсередини може розглядатися як рамка взаємодії. Принциповий зв'язок між простором, часом, рухом і соціальним смислом простежується, коли простір стає корелятом державної влади. Адже поняття «простір і панування» тісно пов'язані: говорити про панування над якимсь регіоном безвідносно до панування над людьми немає сенсу⁵.

Історична свідомість як рефлексія еволюціонує від чіткої оціночної визначеності до гетероглосії, і в цьому поміж іншим знаходить прояв демократизація суспільного життя. Глобальне і локальне постають як нові універсалиї, взаємодія яких визначає темпоритм існування сучасної людини. Відмовившись від т. зв. формаційного підходу, більшість істориків переосмислює ту логіку «класичного еволюціоналізму» чи «еволюційного компаративізму», яка була органічно при-

¹ Гомаюнов С. А. Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. 1996. № 9. С. 160–162.

² Collins R. Macrohistory: Essays in sociology of the long run. Stanford Stanford university press, 1999. 328 p.

³ Матвієнко С. Інтерв'ю з Рендалом Колінзом // Філософська думка. 2011. № 3. С. 115.

⁴ Див. напр.: Маслійчук В. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVIII–XIX ст.). Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.; Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограниччя. Вильнюс: Европейский гуманитарный ун-т, 2010. 358 с.; Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 482 с.; Її ж: Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. 368 с.

⁵ Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы. URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000>.

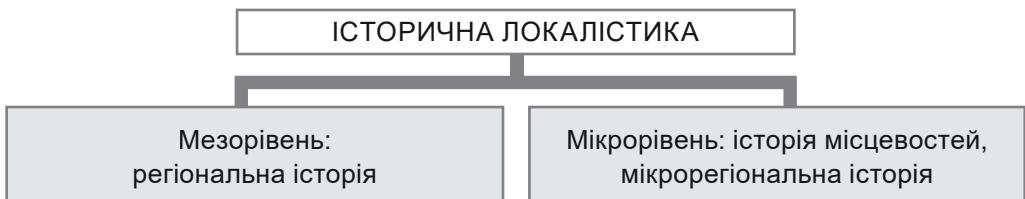
таманна добі Просвітництва. По-новому структурований світ постає як череда біфуркацій, перерв поступовості, а то й занурення у хаос. Якщо спробувати схематично представити рух від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, це може бути стрибкоподібний перехід від осмислення часткового як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності у контексті проблематики «маленької людини» до вписування локальності у глобальний контекст. Цей перехід повсюдно супроводжується усвідомленням того, що кожний новий рівень історичного пізнання – це не просто новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, але й спроба нового осмислення проблеми «час – простір». При цьому макро-, мезо- і мікрорівень в історичному пізнанні хоч і мають виразні ознаки взаємодоповнюваності, є все ж цілком автономними сферами наукового пошуку.

У зв'язку з розширенням діапазону підходів і пізнавальних можливостей історичного знання на весь зріст постає проблема його ієрархізації – з «пошуком імені» для кожного нового відгалуження локального історичного знання. Поки що у застосуванні далеко не однопорядкових понять «локальна історія», «регіональна історія», «мікроісторія», «провінціологія», «місцева історія», «краєзнавство» тощо панує «черезсмужжя», яке межує із сумбуром. Хоч справедливості заради слід сказати, що спроби вибудувати ієрархію цих та інших понять або принаймні звести їх у певну систему робилися на багатьох наукових конференціях і круглих столах.

Здається, що нині саме на шляху відмови від пріоритету «подієвості» відкриваються способи радикального переосмислення співвідношення цілого і частини, глобального і локального. З'являються, зокрема, нові можливості «урівноваження» традиційної хронополітики хорополітикою, спеціально зайнятою концептуальним «огранюванням» просторових горизонтів – світ-системи, регіону, краю, місця тощо. І ще цікавіше явище простежується у тому, що в руслі дослідження одночасних доцентрових і відцентрових знаково-символічних потоків з'являється можливість не тільки «уявляти», «винаходити» образно-географічні рамки простору, але й наповнювати його історичними ретроспекціями.

На основі такого підходу можна запропонувати дворівневу схему системології історичної локалістики, в основу якої покладено розмежування мезо- і мікрорівнів дослідження (зрозуміло, що макрорівень, який лежить поза локалістикою, тут виноситься «за дужки»). А мезорівень у нашому трактуванні – це і є історична регіоналістика в її внутрішньодержавному контексті. Це насамперед історія регіонів як співтовариств та центр-периферійних відносин. Історія поселень – міст, сіл, селищ міського типу – тут також присутня, але уже не як первинний, а як вторинний об'єкт дослідження, як частина більшої – реальної чи уявленої – цілісності (див. схему 1).

Схема 1. Системологія історичної локалістики

У місцевій (локальній) історії, яка є нижнім (мікро-) рівнем системи, історія окремих місцевостей потрапляє у центр дослідницької уваги. Нею перекривається традиційне краєзнавство й містознавство, але не меншою мірою також оновлені версії місцевої історії – нова локальна історія, мікроісторія, імажинальна географія місця. Смысл такого ранжування – у спробі вибудувати ієрархічну структуру напрямів дослідження, які зазвичай не розмежовуються належним чином. Адже діалектика предметних полів локалістики й історичної регіоналістики доволі складна. З одного боку, поле історичної локалістики ширше, адже регіон – це також локальний соціум, хіба що в іншому масштабі. З другого боку, об'єкт історичної регіоналістики як субдисципліни змістовно ширший, оскільки регіон інтегрує місцевості й локалітети.

Отже, саме регіон як самодостатня в багатьох відношеннях територія країни уявляється найбільш прийнятним масштабом синтезуючої систематики на місцевому рівні. І не так вже й важливо, чи має реальний регіон власну ідентичність, чи є значною мірою уявленим (як андерсонівська нація) та існує лише у свідомості інтелектуалів. Важливіше те, що регіон має власну просторову структуру й внутрішню цілісність, а також більш-менш сталі кордони. Регіональний «зріз» має великі переваги порівняно з іншими й тому, що забезпечує можливість компаративного аналізу. Спроможність порівнювати й класифікувати регіони – головна передумова дослідження суспільства «по горизонталі». Але не менше важить і те, що лише концепт регіону допомагає створити реальне уявлення про відносини по лінії «центр – периферія».

Сказане не означає, зрозуміло, що місцеву історію можна «розчинити» в регіональному. Кожне поселення – від величезного мегаполісу до невеликого села – створює навколо себе неповторну ауру, яку можна дослідити лише завдяки максимальному наближенню до об'єкта. Історія цивілізацій – це насамперед історія міських і сільських поселень. З міста починається магія особистої свободи, і вже одне це робить міське локальне співтовариство захоплюючим дослідницьким об'єктом.

Серед суміжних галузей наукового знання, напрацювання яких варто використати в процесі концептуалізації історичної локалістики, на перше місце я б поставила культурну й гуманітарну географію. Останню її засновники вважають постпозитивістською версією класичної географії XIX ст., яка традиційно тяжіла до дослідження історичних особливостей територій. Сучасна гуманітарна географія пропонує спробу онтологічного бачення земного простору – коли сам простір «стає “героєм”, певним самостійним, діяльним актором», який сам творить архетипи й структуру подій, що відбуваються. У фокусі такого бачення – формування й репрезентація географічних образів місць, те, що становить предмет т. зв. імажинальної географії. Місце, ландшафт, регіон, країна постають у вигляді графічних моделей (образно-географічних карт) із власною системою знаків, символів, архетипів, з виявленням змістовних взаємозв'язків та алгоритмів взаємодії. У запропонованій гуманітарними географами системі страт на нижчому рівні розміщуються географічні образи територій, вище розташована «локально-міфологічна» страта, ще вище – страта регіональної ідентичності. Увінчують цю конструкцію культурні ландшафти¹. Із такою схемою можна пого-

¹ *Замятин Д. Н.* Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // *Общественные науки и современность.* 2010. № 4. С. 126–128; *Его же.* Мета-географические оси Евразии // *Полис.* 2010. № 4. С. 22–47.

дзуватися, можна її коригувати. Але для історика-локаліста такі підходи мають бути безумовно цікавими – адже в кінцевому рахунку йдеться про регіональну ідентичність, до дослідження якої історики й етнополітологи причетні не меншою мірою, ніж географи.

У системі історичної локалістики, якщо вона нарешті дістане в Україні чіткий концептуальний «фрейм», мають знайти своє місце й здобутки різних відгалужень культурної антропології, зокрема тих, які досліджують особливості локальних ідентичностей у контактних зонах пограниччя. Синтезуючи напрацювання теоретичної лімології (науки про кордони) та висновки історико-етнологічних досліджень «фронтирів», дослідження пограниччя уже перетворилося на самостійний міждисциплінарний науковий напрям, який із формуванням обрисів «нової Європи» здобув і відповідний міжнародний статус. Як приклади вдалої міждисциплінарної співпраці можна назвати проекти, в яких беруть участь українські науковці – «Соціальні трансформації у Пограниччі – Білорусь, Україна, Молдова» за підтримки корпорації Карнегі (Нью-Йорк) та «На пограниччі “нової Європи”. Польсько-українське сусідство» (Інститут етнології й культурної антропології Варшавського університету за участі науковців Інституту народознавства НАН України)¹.

Співвідношення субдисциплін і наукових напрямів у системі історичної локалістики можна представити у такому вигляді (див. схему 2).

Схема 2. Історична локалістика: ієрархія субдисциплін і наукових напрямів

Зрозуміло, що така схема значною мірою умовна і не може претендувати на вичерпність. Її можна конкретизувати – адже і традиційна історична географія, і щойно сконструйована як окремий дослідницький напрям сільська історія, як і ціла низка інших підсистем локального історичного знання, можуть претендувати

¹Кравченко В. В. Харків / Харків: столиця Пограниччя; Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / Red. Magdalena Zowczak. Warszawa, 2010. 748 s.

на місце у цій схемі. Доводиться, однак, рахуватися з небезпекою, про яку попереджає М. Румянцева – є ризик «збільшити ентропію шляхом дроблення поля історичного дослідження на дрібні ділянки»¹. Тому поки що обмежимося цим переліком у надії на те, що до коригування запропонованої схеми долучаться фахівці з різних галузей наукового знання.

Лишається відповісти на принципове питання: чи здатен системний підхід сам по собі забезпечити належний рівень аналізу взаємодії глобального й локального, універсального й часткового. Доводиться визнати: глибокі зміни в організації сучасного світового порядку разом із комплексністю й багатоманітністю інтеграційних зв'язків вимагають більш складних, поліпарадигмальних підходів. Навряд чи вдасться обійтися тут без використання структурно-функціональної, конструктивістської, нормативно-ціннісної, соціосинергетичної, інформаційної, мережевої та інших парадигм. Їхнє взаємонакладання може спрощувати, а може й ускладнювати пізнавальний процес. Складна, багатоярусна конструкція поліпарадигмальних підходів тим стійкіша, чим надійніші балансири, які забезпечують логічну ясність і системну цілісність.

Методологічний плюралізм передбачає рівні можливості для формування й взаємодії наукових напрямів, підходів, субдисциплін. Але він немислимий без наукової систематики й вибудови відповідних ієрархій. Щоб розмаїття не перетворювалося на хаотичне нагромадження, потрібне те, на чому наполягав Т. Кун – концепція збалансованих парадигм із власними принципами збирання, класифікації й селекції інформації. Сподіваємося, що у сфері історичної локалістики ця робота у кінцевому підсумку виявиться успішною.

Локально-історична перспектива має в історіографії привабливий вигляд і непоганий шанс на визнання. Але не меншою (гадаємо, що більшою) мірою перспективним є «міждисциплінарний регіоналізм», здатний на новому методологічному рівні впорядкувати соціогуманітарне знання за «горизонтальним» принципом і намічати віхи для розробки моделей районування і вдосконалення адміністративно-територіальних структур. Адже прикладна районістика, без якої не може обійтися жодна держава, здатна існувати лише на фундаменті міждисциплінарності. За умов трансдисциплінарного обміну поняттями, методами, дослідницьким інструментарієм є всі підстави говорити про історичну регіоналістику як про поле синтезуючої систематики і прогнозного моделювання.

Простеження того, як поступальний розвиток історичного знання змінює просторовий масштаб історіографії – від домінування політично-орієнтованої подієвої історії до концентрації уваги на окремих цивілізаціях, культурах, регіональних особливостях – цікаве і вдячне наукове завдання. «Історія місця» як поселення, яка у традиційному баченні краєзнавства поставала здебільшого як сума «маловідомих подій і фактів», у рамках нової локальної історії почала досліджуватися як історія мікроспільноти – соціуму, обмеженого певними територіальними рамками. А мікроісторія у тому вигляді, який був ініційований групою італійських вчених, утверджує погляд на місце, як на поле діяльності непересічних особистостей у нестандартних ситуаціях. Нові підходи до «місця дії» запропонували майже одночасно регіоналістика й урбаністика, «нова культурно-інтелектуальна історія»

¹ Румянцева М. Ф. К вопросу о преодолении кризиса исторического метанарратива: философия истории Г.-В.-Ф. Гегеля как опыт исторической теории // Ставропольский альманах общества и интеллектуальной истории. Ставрополь, 2002. Вып. 2. С. 35.

й історія прикордоння. У найближчому майбутньому можна очікувати дальшого поглиблення процесу диференціації в системі історичного знання.

Очевидним є і те, що оскільки нові наукові напрями народжуються на між-дисциплінарних «стиках», дедалі гострішою ставатиме проблема узгодження і диференціації понять, вибудови їхньої ієрархії – як за вертикальною (оціночною), так і за горизонтальною (діахронною) шкалою, а також своєрідного «метапаре-кладу» понять, що побутують у суміжних дисциплінах. Щоб забезпечити собі простір ефективного наукового пошуку, історична локалістика має активно розвивати підходи, що їх пропонують філософи, культурологи, етнологи, політологи, лінгвісти. У філософських розробках для неї найбільш цікавою може бути проблема цілісності й системності, у культурологічних – сумісності / несумісності у розмаїтті, у етнологічних ставлення до інакшості, політологічних – конфліктності й ризиків, у лінгвістичних – регіолектів тощо. Актуальними для неї є і завдання визначення меж – як наукового напрямку в цілому, так і його складників. Саме поняття «локал», про концептуалізацію якого нині говорити зарано, набуде чітких обрисів лише тоді, коли буде органічно вбудоване у розгалужену систему територіально-просторових термінів.

Значно важливіше, ніж визначити чіткі межі конкретних понять, упорядкувати всю систему термінопрактики у сфері регіональної / локальної історії. Ідеться про збагачення екстрапольованої в минуле теорії регіонального розвитку і відповідного тезаурусу напрацюваннями соціологічного просторознавства, культурної антропології, політології, метагеографії і т. п. Існує безліч теоретико-методологічних проблем, які можливо розв'язати лише в контексті істотного переосмислення регіональної історії на шляхах міждисциплінарності. Приміром, це можуть бути проблеми співвідношення імперій і європейських макрорегіонів, центрів і периферій, політичних і «реліктових» регіонів, правомірності виокремлення Центрально-Східної Європи, специфічності постгабсбурзького регіону, впливу радянської спадщини на регіональну ідентичність і безліч інших. Не підлягає сумніву плідність уведення аналізу ідентичностей у контекст історичної лімології, цікавий ракурс дослідження історично сформованих образів регіонів, значною мірою міфологізованих, підказує історикам образна (імажинальна) географія.

Час покаже, чи вдасться саме на ґрунті регіоналістики забезпечити ефективну міждисциплінарну співпрацю фахівців. Зрештою, не так вже й важливо, в якому термінологічному співвідношенні перебуватимуть національна, регіональна, локальна історія – головне, щоб вони в сукупності забезпечували достатній базис для моделювання просторових характеристик минулого. А далі можна покласти на спонтанну еволюцію форм і різновидів історичного знання. Адже, як зазначає Т. Попова, «процес дисциплінарного оформлення наукових галузей знання, його інституціоналізація – природно-історичний, в якому неповторно-своєрідне переплетення різних факторів породжує власне обличчя науки разом з його “ім'ям”. Час і активна роль суб'єктів науки – окремого вченого і наукового товариства в цілому – неминуче приведуть до створення нового “образу” історії історичної науки – з її самоназвами, структурними складовими, науковим полем»¹.

Що ж до регіоналістики, то для неї справою честі є перетворення локального джерельного матеріалу з ілюстративного на самоцінний, як і рух у зворотному

¹ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. С. 182.

напрямі – збагачення локальної історії систематикою територіального членування. Саме регіоналістиці під силу зацікавити істориків-локалістів новими підходами, запропонованими в рамках «нової політичної історії» – осмисленням особливостей ментальності і політичної культури, дослідженням електоральних настроїв у регіональному розрізі.

Вихід сучасної історіографії поза межі національних кордонів створює проблему конструювання «глобального минулого» на фундаменті компаративізму і синтезу різних дослідницьких підходів. Від того, в якому співвідношенні перебуватимуть ідеї оновленої глобальності з дослідженням локально-просторової специфіки, залежить рівною мірою майбутнє як історичної глобалістики, так і історичної регіоналістики. І далі розхитування «антиколоніальних» бінарних моделей, і додання етноцентризму з його пошуком «фантомних ворогів» мислимі лише у контексті поглибленого компаративного дослідження різних традицій, культур, способів історіографічного мислення.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму в аналізі культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культурні ієрархії яких у лінійних підходах вибудувувалася за принципом «від примітивних до високорозвинених», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типологічний, локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті й у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Не випадково на XXI Міжнародному конгресі історичних наук (Амстердам, серпень 2010 р.) критичному аналізу було піддано навіть саму трирівневу систему розгляду минувшини, яка традиційно має такий вигляд: глобальний рівень – загальна історія, національний – вітчизняна історія, регіонально-партикулярний – історія регіонів і місць. На конгресі прозвучали радикальні заяви про «звільнення глобальної історії від національних історій» і про новий ракурс «глобалізованої історії». Поняття «глобалізація історії» було введене у канву сесії, організованої німецьким істориком С. Поппом. Дискусія зосередилася навколо співвідношення глобального, національного й місцевого в історієписанні, причому йшлося як про розмивання поняття «вітчизняна історія» під впливом глобалізаційних процесів, так і про «другий поворот від національного до локального» (Дж. Бентлі). Як зауважує з цього приводу В. Тішков, саме місцеві версії історії здатні надавати національним нарративам більш складного, інклюзивного характеру, і саме на цьому шляху поряд із вписуванням їх у всесвітньо-історичний контекст, відбуватиметься відхід від традиційного бачення історії і перегляд самих версій національних історій¹.

Очевидно, що домінуюча у сучасному науковому мисленні тенденція антифундаменталістського бачення світу відшукує свою нішу на перетині глобальних, регіональних, локальних пріоритетів та макро-, мезо- і мікропідходів. Глобалізація, створивши нову систему світових комунікацій, водночас стимулювала захисну реакцію на рівні «малих батьківщин». І тоді з'ясувалося, що глобалізація має свою протифазу – регіоналізацію, і що обидва ці процеси перебувають у складному,

¹Тішков В. А. Новая историческая культура (размышления после XXI Международного конгресса исторических наук) // Новая и новейшая история. 2011. № 2. С. 3–23.

проте нерозривному взаємозв'язку. Глобалізація не нівелює локальне, а навпаки піднімає його самоцінність, бо й сама концепція локального у тісному переплетенні з глобальним перетворюється на універсальну пояснювальну парадигму.

* * *

Наведені вище сюжети добре ілюструють, як нам здається, тезу про двоєдиність і співставність семантичних полів, які структурують універсальне й локальне. В універсальному найбільш рухливим і тому найцікавішим з когнітивного погляду виявляється локальне, а в локальному виразно проглядаються риси універсальності. У сучасних ідеях «мегаверсуму» й мондіалізації вже виразно звучить визнання культурно-історичного розмаїття світу, яке потребує осмислення у широкому цивілізаційному контексті. Здається, що найбільш вдалу формулу такого осмислення запропонував К. Гірц – «постійне діалектичне лавірування між найбільш локальним у локальних деталях і найбільш глобальним у глобальній структурі, щоб звести їх у синхронне бачення»¹.

Отже, абсолютно очевидно, що глобалізаційні процеси радикально змінюють основоположні парадигми історичного знання. Подієва історія, сфокусована навколо політичних ситуацій, переважно у країнознавчому контексті, дедалі більше демонструє вичерпність евристичних можливостей. Протиборство держав і їхні тимчасові альянси, створення імперій і їхній повсюдний крах, боротьба націй і національних груп за своє «місце під сонцем» – усе те, що становило зміст політичної історії XIX–XX ст., уже багатократно описане. Виявилось, однак, що потаємні пружини найглибшого конфлікту – між цінністю людського життя і готовністю «сильних світу цього» без вагань посягнути на неї – історіографічним рефлексіям не підвладні. Історичні метанаративи не містять переконливих пояснень того, чому попри переважання у світі сил, що прагнуть миру, спокою і законності, у ньому так часто відбуваються події, пов'язані із насильством.

Наблизити істориків до цієї розгадки здатне, як виявилось, переосмислення ролі простору і просторових чинників у житті соціумів. Не секрет, що в системі «час – простір», де обидві її частини найтісніше взаємопов'язані, простору довго «не щастило», і не лише в історичних дослідженнях. Час із притаманними йому властивостями тривалості, ритмічності, модусності (переходу певних рис минулого у теперішнє) приваблював дослідників значно більше, ніж безмовний «простір». Хоча достовірні відповіді на запитання «що й коли відбувалося» неможливо дістати без з'ясування обставин «де й чому». При цьому у другому випадку «чиста фактографія» допомагає значно меншою мірою; без географічного й соціологічного інструментарію тут обійтися неможливо.

Хронічна неувага до проблем простору і спрощені, здебільшого ілюстративні підходи до історії «місць» мають, окрім суто когнітивних, і політичні пояснення. Кожен політичний режим прискіпливо оберігає і свою територіальну цілісність, і свої владні прерогативи, і тому інстинктивно побоюється негативного впливу підвищеного інтересу до локальності на суспільні умонастрої. Будь-який акцент на локальній специфічності може породжувати певні відцентрові тенденції, і не в останню чергу внаслідок цього в Радянському Союзі виразно заохочувався класовий і галузевий, а не територіальний ракурс соціогуманітарних досліджень. І лише розпад СРСР, що супроводжувався кардинальними політичними й соці-

¹Gertz C. Local knowledge: further essays in interpretive anthropology. New York, 1983. P. 96.

альними зрушеннями, змусив науковців новопосталих держав всерйоз зайнятися проблемами територій і локалітетів.

За умов, коли історія є гострою зброєю у політичній боротьбі, а створені на основі просторової дистанційованості й відчуженості історичні міфи претендують на роль «символу віри», особливо актуальним є завдання чіткого окреслення категоріальних просторів і наукових полів сучасного історичного знання. Очевидно, що проблема розмежування інтелектуальних «ніш» повинна розв'язуватися на базі осмислення як глибоко закорінених традицій світового і вітчизняного історієписання, так і всього неозорого масиву сучасних дискурсивних практик.

Дослідження мереж соціальної взаємодії в часі і просторі – це саме те, що здатне забезпечити новизну інтелектуальних пошуків у сфері локальних соціальних систем. Їхню продуктивність забезпечують дедалі помітніші зрушення у царині історичної епістемології, які руйнують моделі протиставлень і розширюють простір аналітики багатоваріантних взаємовпливів. Відхід від крайнощів бінарного мислення стимулює появу нових напрямів наукового пошуку, нових джерельних «резервів», нових методик компаративного аналізу. Єднальні ланки між «мікро» й «макро» вибудовуються спонтанно в міру переходу від «казусів» до контекстів і освоєння істориками прийомів міждисциплінарного методологічного синтезу. І хоч поки що теорія історії не належить до числа пріоритетних сфер вітчизняного наукового пошуку, ситуація не може не змінитися. Нові пізнавальні повороти і надалі стимулюватимуть інтерес до конкретики й частковостей, бо такою є логіка розвитку критичного мислення.

Що ж до співвідношення фактографічних (ідіографічних) та аналітичних (номотетичних) підходів в історієписанні, то крапки над «і» тут поставив ще А. Тойнбі. «Звичайно, пошуком факту заради самих фактів можна займатися скільки завгодно довго. Однак рано чи пізно розум людини, озброєний величезною кількістю фактів, неминуче прийде до висновку, що всю цю безліч фактів треба якось упорядкувати. Приходить черга синтезу й інтерпретації нагромадженого. Потім знову повторюється попередній цикл: так розвивається наука. Жодне зібрання фактів ніколи не є повним, тому що Всесвіт розімкнутий. Так само жодне узагальнення не є остаточним, бо з часом з'являться нові факти, які приведуть до вибуху вже упорядкованої наукової схеми»¹.

Отже, не варто боятися «поворотів» та «інтелектуальних вибухів». Як і все у цьому світі, історичне мислення позначене, за формулою Тойнбі, «мерехтінням відносності». Будемо сподіватися, що ХХІ ст. виявиться не випробувальним полігоном для нових видів зброї, а полем діалогу ідей, інтелектуальних традицій, дискурсивних практик.

¹ Тойнби А. Дж. Постижение истории. Избранное. Москва: Рольф, 2001. С. 46.

Соціальна історія

2. 1. Соціальна історія як науковий напрям

Цей розділ є спробою узагальнити існуючі погляди на такий історіографічний напрям, як соціальна історія. Оскільки історична наука незалежної України перебуває під впливом основних тенденцій розвитку соціогуманітарних наук світових наукових центрів, то основну увагу в цьому розділі буде приділено передумовам появи згаданого напрямку, особливостям його розвитку на різних стадіях та досягненням, що мали місце в Європі та Америці. Науковий доробок вітчизняних учених у цій царині проаналізований і доданий ситуативно. Відтак розділ носить скоріше компілятивно-описовий, ніж аналітичний та теоретико-методологічний характер, і не є вичерпним. Повноцінне виконання поставленого перед автором завдання потребує подальшого заглиблення в тему та значно більшого часу на опрацювання.

Проблема створення універсального визначення *соціальної історії* є цілком невдячною справою. Термін існує ще з XIX ст., однак його змістове наповнення постійно змінювалося. Це було обумовлено тим, що «розуміння історії як соціальної взаємодії людей проявлялось у різні часи в специфічних формах, обумовлених особливостями історичного буття»¹. Визнаючи твердження про те, що *соціальна історія* – це «галузь історичного знання, яка стосується соціального аспекту життя людських спільнот, узятото в його хронологічному розрізі», не слід забувати, що інтерпретація її об'єкта, предмета, формулювання основних проблем, використання різних ракурсів їхнього дослідження та залучення різних методів на кожному хронологічному відтинку були різними.

Попри загальне зростання інтересу до Людини в мистецтві та науці доби Ренесансу XV–XVI ст., лише з початком нового часу та епохи Просвітництва почали з'являтися наукові праці, автори яких намагалися дати раціональні відповіді на

¹ Репина Л. «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Изд-во ЛКИ, 2009. С. 13.

численні запитання про сутність держави, влади, народу, особи, соціальних відносин тощо; були здійснені спроби «узагальнити досвід людської соціальної організації і створити теорії виникнення суспільства і держави, що спиралися на потреби та інтереси окремої людини в процесі її соціалізації»¹. У XVIII ст. в центр раціонального пояснення історії було покладено «прогресивну змінність форм людської суспільності», рушійною силою якої був розум, знання, котрі через пізнання механістичних законів природного і людського світу відкривають закономірну перспективу досягнення справедливого суспільства»². Від істориків доби Просвітництва вимагалось досліджувати стани свідомості народів, їхні звичаї, особливості виховання, управління, способи господарювання тощо. Водночас учені досліджували окремі суспільні феномени: політику, право, економіку, культуру, які об'єднувалися феноменом людського розуму, здатного пізнати і пояснити закони природи і людських взаємин³. Історія суспільства представлялась «процесом цивілізаційного поступу», водночас ключова фігура історії – Людина – уявлялась незмінною. Просвітники вважали, що її природа «не зазнає змін, окрім вікових, а механічне нагромадження людством здобутих знань автоматично забезпечує побудову раціональних міжлюдських стосунків»⁴. Натомість розроблений просвітницький історіографічний канон з часом привів до появи науково-соціологічного трактування історії.

Події кінця XVIII – початку XIX століття привели до зміни погляду на Людину та суспільство. Виявилось, що уявлення про суспільство як про «механічну сукупність особистостей», яких можна змінити лише вдавшись до заходів освіти, не виправдали себе. У XIX ст. з'явилося розуміння того, що суспільство може складатися з численних спільнот – етнічних, соціальних, що були об'єднані ірраціональними поняттями, такими як «народний дух», «становий дух», «класовий дух» тощо. Відтак усі суспільні інституції слід було розглядати під кутом зору дії цього «духу». Історіографія доби романтизму досліджувала приховані структури свідомості, що проявлялися в мові, звичаях, ритуалах, культурі, релігії. Теоретичними підвалинами для подальшого розвитку романтичної історіографії стала німецька класична філософія, яка дозволила говорити про два однаково важливі складники людського буття – розум і почуття. Саме тому істориків-романтиків уже цікавила не вся історія людства, а історія окремих народів і соціальних спільнот, які мали самобутні риси культури та ідентичності.

Водночас нова позитивістська філософія запропонувала розглядати людське суспільство як спільноту людей, об'єднаних трьома головними елементами – державою, церквою і сім'єю, скріплених раціональними ідеями. Родоначальник позитивізму О. Конт запропонував історикам новий соціологічний підхід до минулого⁵. Відмовившись від ідеалізованого погляду на суспільство, позитивісти зосередилися на реконструкції станів суспільства, еволюції суспільних структур, організації суспільства, його головних інститутів, дійових осіб. Саме так і народилася *соціальна історія*.

XIX століття відзначилося ще й тим, що у цей час К. Маркс та Ф. Енгельс сформулювали нову теорію всесвітнього розвитку, яка отримала назву «історичний матеріалізм». Згідно з уявленнями авторів теорії, історичний процес являв собою «послідовну зміну суспільних формацій, кожній з яких мали відповідати кон-

¹ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. Львів: Вид-во «ПАІС». 2007. С. 23.

² Там само. С. 24.

³ Там само. С. 26.

⁴ Там само. С. 25.

⁵ Там само. С. 27.

кретні форми господарських, соціальних і культурних відносин». Провідну роль у розвитку суспільства відігравали «продуктивні сили» та «виробничі відносини». Саме вони мали визначати соціальну структуру і впливати на політику, державу, право й культуру. Русійною силою суспільних змін марксистки вважали діалектичні суперечності між способом виробництва і способом розподілу матеріальних благ, а формою їх прояву вважали соціальну боротьбу. Марксистська соціологічна доктрина пов'язувала соціальну активність мас з господарськими, громадськими та духовними процесами, жорстко прив'язуючи поведінку людей до виробництва матеріальних благ. Крім того, цими мислителями була запропонована доволі проста і водночас догматична схема послідовності суспільних формацій (первісне суспільство – рабовласництво – феодалізм – капіталізм – комуністичне суспільство), яка не враховувала усієї багатоманітності суспільного розвитку¹.

Перша світова війна, революції, численні соціальні та національні рухи, а також суттєві успіхи соціології, психології, етнології, антропології, географії та інших дисциплін на початку ХХ ст. обумовили певну інтелектуальну кризу. Вихід з неї запропонували французькі історики Марк Блок та Люсьєн Февр, котрі стали родоначальниками потужного напрямку в історіографії, що отримав назву школа «Анналів». Презентація нових методологічних підходів та ідей здійснювалася на сторінках заснованого згаданими вченими спеціалізованого часопису – «Аннали економічної та соціальної історії» («Annales d'histoire économique et sociale», а з 1946 р. – «Annales. Economies. Societes. Civilisations»), навколо якого з часом почали гуртуватись учні та послідовники «батьків-засновників». Як влучно зазначив Л. Зашкільняк, вони закликали вивчати «історичну Людину у всіх її проявах і взаємодіях у географічно-природному середовищі, господарських, політичних, соціальних і культурних взаєминах, повсякденному житті з його ритуалами і забобонами». Створений таким чином образ минулого був «горизонтальним зрізом певної епохи в її соціально-культурному вимірі»².

Ідеї засновників школи «Анналів» були з успіхом розвинуті наступним поколінням дослідників, зокрема Фернаном Броделем, який сформулював методологічні засади так званої *нової історії*, або структурної (глобальної) історії. На думку цього дослідника, тепер завдання історика повинні були полягати у процедурі синтезу усіх суспільних проявів Людини в конкретному часі і просторі, аналізі взаємодії людини з навколишнім середовищем у процесі господарських стосунків, політичних, соціальних, культурних взаємин та повсякденному житті. Саме під час таких взаємин «виникають і повільно змінюються економічні, політичні, соціальні і культурні структури, кожна з яких змінюється в рамках різного історичного часу»³.

Науковий підхід, запропонований та розвинутий представниками школи «Анналів», суттєво відрізнявся від методології марксистів. Вони з успіхом довели, що економічні відносини можуть не лише охоплювати ринкові відносини, але й включати в себе значно ширше коло взаємин: умови життя, трудову діяльність, щоденні потреби, харчування, одяг, медицину, техніку і технології, ідеї й уявлення, цінності та норми поведінки. Такий підхід відкривав широкі перспективи для продовження досліджень у напрямку вивчення повсякденного життя, культурно-антропологічних вимірів історичного буття, глобальної історії тощо.

¹Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков* // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1955. С. 7–544.

²Зашкільняк Л. *Сучасна світова історіографія*. С. 34.

³Там само. С. 36.

Інтенсивний процес оновлення методологічного арсеналу історичної науки привів до усвідомлення того, що історія має стати міждисциплінарною, збагаченою «теоретичними моделями та дослідницькою технікою суспільних наук» на противагу історії традиційній, яка розглядалася виключно як «галузь гуманітарного знання»¹. Як слушно зазначила Л. Репіна, суттєвий вплив на оновлення старих підходів та теоретичних концепцій в історії у другій половині ХХ ст. мала науково-технічна революція, зміни соціально-політичної ситуації у світі, зміни в суспільній свідомості, а також прискорений розвиток суспільних наук загалом, обумовлені зростаючими потребами суспільства і держави. Усе разом воно привело до розробки конкретно-наукових теорій, моделей, пізнавальних процедур, системи загальних понять, різноманітних технічних прийомів та методів верифікації². Саме за таких умов народилася так звана *нова соціальна історія*, яка одразу поставила завдання інтерпретації історичного минулого в термінах соціальності, які б описували внутрішній стан суспільства, а також окремих його груп і відносини між ними³.

Щойно з'явившись, нова соціальна історія здійснила радикальний поворот у проблематиці попередніх періодів розвитку класичної соціальної історії. Дослідники, які почали працювати у цій царині, відмовлялися досліджувати боротьбу політичних партій та суспільних класів, громадських рухів та організацій. Їхнім завданням став пошук і дослідження багатоманітних форм історії соціального. Для цього довелося відкритися іншим галузям знання, наслідком чого став міждисциплінарний характер соціальних студій. Ця міждисциплінарність уже була зовсім іншого ґатунку, ніж у ХІХ ст.

На думку Л. Репіної, саме з 1960-х років зі зміною уявлень про характер стосунків між історією та суспільними науками розпочався так званий золотий вік міждисциплінарної взаємодії, у якому переважали настанови на рівноправну співпрацю у формуванні нової соціально-історичної науки «на базі інтегрального міждисциплінарного підходу до вивчення суспільства»⁴.

Новизна історіографічної ситуації у 1960–1970-х роках полягала в тому, щоб не лише запозичувати джерела та методику інших наук. Розпочався процес конструювання міждисциплінарних об'єктів дослідження. Предметом нової соціальної історії, міждисциплінарної за своїм характером, стала «Людина в суспільстві». Адепти нового напрямку орієнтувались на вивчення суспільства як цілості, прагнули у своїй діяльності до тотальності та всеохопності.

У наступні десятиліття ХХ ст. та на початку ХХІ ст. можна було спостерігати за поглибленням спеціалізації соціально-історичних досліджень. Цей процес обумовив поділ нової соціальної історії на окремі субдисципліни або предметні поля, такі як історична антропологія, історія ментальностей, нова робітнича історія, історія жінок та гендерні студії, історія повсякдення, історія сім'ї та дитинства, історія освіти, локальна соціальна історія та інші⁵.

¹ Kocka J. Theory and social history: Recent development in West Germany // Social Research. 1980. Vol. 47. № 3. P. 426–457.

² Репіна Л. «Новая историческая наука» и социальная история. С. 14.

³ Там же. С. 15.

⁴ Там же. С. 17.

⁵ Горобець В. Нова соціальна історія // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол. В. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл–О. С. 439; Його ж. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 5. С. 7–9.

Такою в загальному короткому огляді виглядає еволюція соціальних студій, зміна методологічних підходів, методів, дослідницьких прийомів та інтерпретацій. Характеризувати розвиток соціально-історичних досліджень в Україні на цьому тлі є невдячною справою. Від початку XIX ст. до 1991 року про українську історіографію можна говорити, лише розуміючи той факт, що мова буде йти про окремі постаті, які або / та мали українське походження, працювали в імперських університетах, а з часом у вишах чи наукових центрах загальносоюзної чи республіканської Академії наук, територіально пов'язаних з сучасними теренами України, досліджували певні історичні періоди історії українського народу незалежно від місця проживання. Тривалий час, не маючи власної держави, місцеві вчені могли досліджувати ту чи іншу тему лише в межах пануючої історіографічної парадигми тієї держави, до складу якої входили українські землі, або використовуючи і випробовуючи методології, методологічні підходи, дослідницькі прийоми, запозичені від французької, німецької чи англійської, а згодом й американських історичних шкіл.

Відтак сформувані уявлення про розвиток класичної соціальної історії до появи сучасної української держави, до початку процесу інституціоналізації нової соціальної історії, можна, лише «вихоплюючи» окремі дослідження і намагаючись їх проаналізувати під кутом зору відповідності чи невідповідності панівним на той чи інший хронологічний період методологіям, уявленням про Людину і суспільство загалом.

Зокрема, серед праць істориків кінця XIX – початку XX ст. в контексті соціальної історії вартими уваги можуть бути окремі дослідження В. Антоновича та його школи¹, статті та монографії М. Грушевського та його послідовників², Д. Багалія та його колег з історично-філологічного та соціально-економічного відділів ВУАН, наукових співробітників Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д. Багалія, які досліджували різноманітні

¹ Антонович В. О происхождении казачества (1863); *Его же*. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Киев, 1867; *Его же*. О крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770–1798 гг. (1870); *Его же*. О городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. (1870); *Довнар-Запольский М.* Очерки по истории западнорусского крестьянства в XVI в. Киев, 1906; *Дашкевич М.* Борьба культур и народностей в Литовско-Русском государстве в период династической унии Литвы с Польшей // Университетские известия. 1884. № 10, 12; *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Русская старина. 1880. № 11; *Его же*. Очерки старинного быта Волыни и Украины. Киев, 1891; *Его же*. Южно-русская женщина в XVI–XVIII вв. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-художественного общества. Киев, 1900; *Его же*. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. Киев, 1902; *Его же*. О положении крестьян в Юго-Западном крае во 2-й четверти XIX в. // Киевская старина. 1906. № 7/8; *Его же*. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. Киев, 1909; *Его же*. По судах Гетьманщины. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї пол. 17 віку. Харків, 1930 та ін.

² *Грушевський М.* Галицьке боярство XII–XIII в. // Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2004. Т. 6. С. 435–451; *Його ж.* Барська околиця шляхта до к[інця] XVIII ст.: Етнографічний нарис // Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2003. Т. 5. С. 323–336; *Його ж.* Економічне становище селян в Львівському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2005. Т. 7. С. 414–441; *Його ж.* Козацтво на Україні // Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів: Видавництво «Світ», 2009. Т. 9. С. 266–273; *Його ж.* Українська шляхта в Галичині на переломі XVI і XVII в. Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1938. 15 с.; *Кордуба М.* Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини XIII століття // Записки НТШ. 1899. Т. XXXI–XXXII. С. 1–42 тощо.

теми соціально-економічної та політичної історії України XVII–XIX ст., питання з історії матеріальної і духовної культури українського народу, зокрема історії національного мистецтва, науки та літератури. Протягом XX століття окремими аспектами соціальної історії на основі марксистської методології займалися наукові співробітники Інституту історії матеріальної культури ВУАН, а також окремих підрозділів Інституту історії АН УРСР¹. Набуття Україною незалежності та створення умов для розвитку національної історіографії, формування власних наукових шкіл та численних напрямків посприяло появі значної групи дослідників, які, поступово засвоюючи методологічні здобутки європейської й американської науки, посприяли появі цікавих та ґрунтовних праць з соціальної історії, написаних на українському джерельному матеріалі.

У 1990-х роках окремі питання соціально-історичного характеру досліджувалися незначною групою українських істориків, чії праці публікувалися у спеціалізованому часописі «*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*»². Так само поодинокі статті публікувалися в спеціалізованих збірниках Інституту історії України НАН України. Зокрема, у 2001 р. на сторінках збірника «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» було опубліковано статті П. Кравченка «Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст.)»³ та В. Мороко «Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами)»⁴. Ціла низка статей була оприлюднена на сторінках «Українського історичного журналу». Так, питання соціальної структури оточення князів Коріатовичів на Поділлі досліджував В. Михайловський⁵, щоденне життя італійців у Львові вивчав М. Нишпор⁶, питання повсякденного життя представниць козацько-старшинських родин представляла Т. Таїрова-Яковлева⁷, купецтво як соціальний стан та його повсякденне життя досліджували О. Доник⁸ та О. Гуржій⁹, повсякденне життя населення України під час Першої світової війни досліджувала О. Вільшанська¹⁰, матеріально-побутові умови існу-

¹ Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. Київ: Вид-во Академії наук УРСР. 1963. 167 с.

² *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*, Т. I–V (К.: 1992–1998). Показчик змісту. URL: <http://www.um.inf.ua/css/Issues/Um1.pdf>

³ *Кравченко П.* Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст.) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей.* Київ, 2001. Вип. 16. С. 106–114.

⁴ *Мороко В.* Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. ст.* Київ, 2001. Вип. 16. С. 250–254.

⁵ *Михайловський В.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // *Український історичний журнал.* 2009. № 5. С. 34–47.

⁶ *Нишпор М.* Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна) // *Український історичний журнал.* 2007. № 4. С. 51–69.

⁷ *Таїрова-Яковлева Т.* До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // *Український історичний журнал.* 2008. № 3. С. 202–208.

⁸ *Доник О.* Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 44–60.

⁹ *Гуржій О.* Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. // *Український історичний журнал.* 2009. № 6. С. 24–34.

¹⁰ *Вільшанська О.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // *Український історичний журнал.* 2004. № 4. С. 56–70.

вання студентів у 1920-х роках та участь молоді у суспільно-політичних процесах кінця 1920-х – початку 1930-х років висвітлював В. Прилуцький¹, проблему соціального складу репресованих в Україні у 1937 році представляв В. Нікольський², житлову проблему в окупованому Києві розглядала Т. Заболотна³, про маловідому соціальну групу репатріантів у складі радянського суспільства писала Т. Пастушенко⁴, негативним явищем бродяжництва та жебрацтва в радянському суспільстві присвячував свої студії В. Швидкий⁵, проблему дослідження соціальної історії в СРСР та УРСР американськими та українськими дослідниками ґрунтовно студіювала і презентувала на сторінках багатьох видань Н. Лаас⁶, соціально-економічні тенденції українського села 1990–2000-х років досліджував С. Падалка⁷, а сам факт здобуття незалежності в усвідомленні громадян України вивчав Г. Шульга⁸.

Окремі проблеми становища жінок були досліджені і представлені у публікаціях Н. Шевченко «Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні»⁹ та статті О. Боряк «Стан народного акушерства в ХІХ ст.»¹⁰.

Поступово з 1990-х років, а особливо на початку 2000-х років почали виходити друком індивідуальні та колективні монографії, присвячені проблемам соціальної історії загалом та окремим предметним полям цього історіографічного напрямку зокрема: історії повсякдення різних верств населення, жіночій історії, історії тілесності, історії уявлень та ідей. Так, у 2011 році вийшла цікава монографія О. Однороженка «Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада», присвячена військово-політичним елітам окресленого часу та їхньому впливу на функціонування державних утворень і збереження руської ідентичності у складі поліетнічних держав¹¹. Надзвичайно важливою та ґрунтовною працею стало друге видання книги відомої історикині Н. Яковенко, присвяченої українській шляхті Волині та Центральної України (кінця ХІV – середини

¹ Прилуцький В. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 86–101; Його ж. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.) // Український історичний журнал. 2002. № 4. С. 60–81.

² Нікольський В. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Український історичний журнал. 2005. № 2. С. 141–162.

³ Заболотна Т. Житлова проблема в окупованому Києві // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 158–173.

⁴ Пастушенко Т. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 110–127.

⁵ Швидкий В. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 149–169.

⁶ Лаас Н. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 170–191.

⁷ Падалка С. Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 169–184.

⁸ Шульга Г. Здобуття незалежності у суспільній свідомості громадян України // Український історичний журнал. 2011. № 4. С. 108–115.

⁹ Шевченко Н. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 1. С. 30–39.

¹⁰ Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст. // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 49–61.

¹¹ Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ: Темпора. 2011. 422 с.: іл.

XVII ст.)¹. На сторінках своєї праці авторка розглянула особливості соціальної структури української шляхти, формування численних груп військовослужбового населення та князівської верхівки, їх правовий та майновий статус. Розгалуженій соціальній системі міста Києва, яка формувалася під впливом природних, соціально-економічних та військово-політичних чинників, була присвячена невеличка праця С. Климовського «Соціальна топографія Києва XI – середини XVII сторіччя»², яка частково характеризувала й особливості комунікації між різними соціальними групами міста.

У 2009 році з'явилася цікава праця знаного дослідника В. Горобця «Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України»³. Підняті автором проблеми певним чином були продовжені, поглиблені та урізноманітнені розділом колективної монографії співробітників Інституту історії України НАН України під назвою «Соціум та суспільно-політичні взаємини», у якому було розглянуто проблеми формування соціальної структури населення Гетьманату, функціонування його неурядової старшини, малих соціальних груп та ціннісних складових політичної свідомості тогочасного суспільства⁴. Своєрідним доповненням досліджень соціально-історичних аспектів життя українського соціуму часів Гетьманщини стали дві монографії, присвячені приватному життю козацької старшини⁵ та історії її повсякдення⁶.

2010-й рік став багатим на видання з соціальної історії та такого її предметного поля, як історія повсякдення. Ідеться про колективні монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)» (у двох частинах)⁷ та «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» (у трьох частинах)⁸. Певним тематичним продовженням обох праць можна вважати монографію Г. Кривчика «Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)»⁹, хоч книга була опублікована ще у 2001 р. Крім суто теоретико-методологічних питань, представлених у текстах перших двох

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-е, переглянуте і виправл. Київ: Критика. 2008. 472 с.: іл.

² Климовський С. Соціальна топографія Києва XI – середини XVII сторіччя. Київ: Стило. 2002. 230 с.

³ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 271 с.

⁴ Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. Київ: Арій. 2018. С. 311–391.

⁵ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Ін-т історії України НАН України. 2012. 348 с.

⁶ Тайрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”». 2017. 184 с.: іл.

⁷ Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.): Кол. моногр. / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Ч. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 445 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.): Кол. моногр. / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Ч. 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 382 с.

⁸ Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Кол. моногр. / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х ч. Ч. 1, 2. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2010. 351 с.; Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Кол. моногр. / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х ч. Ч. 1, 2. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2010. 336 с.

⁹ Кривчик Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. XX ст.). Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету. 2001. 192 с.

колективних праць, особливу увагу читачів мали привернути доволі нетрадиційно поставлені проблеми: «селянин як власник і трудівник», «селянин як економіст», «селянин як комунар», «селянин в колі сім'ї»¹, «повсякденні турботи селянського двору»², «соціальне страхування робітників»³, їх медичне обслуговування, товаропостачання та споживання, пільги та привілеї компартійної номенклатури⁴ та інші. Окремими оригінальними блоками були представлені питання повсякденного життя таких соціальних груп, як учителі⁵, студенти⁶ та духовенство⁷. Повсякденності представників національних меншин був присвячений спеціальний великий розділ⁸.

Окремо слід виділити монографію з історії уявлень та ідей Н. Яковенко «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.»⁹, присвячену реконструкції «внутрішньої та суб'єктивної історії ранньомодерного українського шляхтича (меншою мірою козака), формам його самоусвідомлення, поглядам на довколишній світ, стереотипам уявлень і спробам творити на їхній підставі квазіідеології», та книгу С. Єкельчика «Імперія пам'яті», присвячену стереотипним уявленням про сталінізм, ролі інтелігенції у формуванні радянської моделі історичної пам'яті, російсько-українським стосункам у радянській історичній уяві¹⁰.

Децю перегукуючись з попередніми працями тим, що присвячені формуванню уявлень, і водночас виділяючись предметом дослідження, трохи осторонь стоять дослідження Ірини Ігнатенко, які можуть бути віднесені до такого субнапрямку соціальної історії або такого її предметного поля, як історія тілесності. Я маю на увазі праці дослідниці «Жіноче тіло у традиційній культурі українців»¹¹ та «Чоловіче

¹ Лях С. Село: відоме і невідоме // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 1. С. 109–124; Його ж. Селянин власник і трудівник // Вказ. праця. С. 125–137; Його ж. Селянин як економіст // Вказ. праця. С. 138–149; Його ж. Селянин як комунар // Вказ. праця. С. 150–155; Його ж. Селянин у колі сім'ї // Вказ. праця. С. 156–158.

² Марочко В. Повсякденні турботи селянського двору // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 1. С. 196–230.

³ Мовчан О. Соціальне страхування (та інші підрозділи цієї ж авторки) // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 1. С. 251–345.

⁴ Дорошко М., Лях С. Будні компартійного функціонера пореволюційної доби // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 1. С. 346–423.

⁵ Сфименко Г. Повсякденне життя вчителя школи соціального виховання // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 2. С. 5–78.

⁶ Прилуцький В. Повсякденне життя студентів // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 2. С. 79–106; Рябченко О. Сміховий контекст студентської повсякденності // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 2. С. 126–150.

⁷ Євсєєва Т. Православне духовенство // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 2. С. 275–342.

⁸ Якубова Л. Повсякденність поліетнічного українського суспільства в її етнічному вимірі // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.). Ч. 2. С. 151–274.

⁹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика. 2002. 416 с.

¹⁰ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика. 2008. 303 с.

¹¹ Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Київ: Інтелектуальна книга, 2014. 264 с.: іл.

тіло у традиційній культурі українців»¹. Обидві праці написані авторкою на підставі кількох груп джерел, а саме: опублікованих творів етнографів XIX – початку XX ст., неопублікованих матеріалів з архівосховищ Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інституту народознавства НАН України (Львів), а також польових етнографічних матеріалів, що їх авторка збрала впродовж 2003–2007 та 2011–2013 рр. на Центральному Поліссі.

Основна частина першого дослідження відстежувала зміни уявлень про жінку на різних етапах її фізіологічного віку: від становлення до згасання. В окремих розділах авторка висвітлювала регламентацію статевого життя і зачаття дитини, ставлення соціуму до вагітних, перебігу вагітності й пологів. Цікавим аспектом теми виявилися висновки про те, що втрата репродуктивних функцій накладала на жінку певні заборони на статеве життя, але водночас надавала їй певні привілеї. Жінки, які дотримувалися схвалюваних у спільноті норм сексуальної поведінки, на схилі віку самі могли впливати на формування моральних норм і займатися повивальною справою. У другому, суголосному за назвою дослідженні, І. Ігнатенко намагалася окрім інших питань розкрити сутність уявлень українок XIX – початку XX століття про чоловічу красу та здоров'я, про певні застереження, про традиції лікування чоловічих хвороб, про охоронно-захисну магію та життєстверджувальну силу еротико-сміхових традицій у поховальному обряді тощо.

Таким чином, *соціальна історія* та *нова соціальна історія* у світовій історіографії вже налічують по кілька століть чи десятиліть здобутків відповідно. В українській історіографії перший напрям був презентований лише поодинокими працями, а другий тільки починає формуватися. Науковий доробок вітчизняних учених у цьому напрямку ще не є достатнім для того, аби робити ґрунтовні висновки та узагальнення. До тенденцій, які вже встигли себе проявити, можна віднести те, що в Україні ще й досі не створено узагальнених праць з соціальної історії певних історичних епох; значного поширення зазнала історія повсякдення, хоч окремі її проблеми залишаються висвітлені нерівномірно; певними здобутками характеризується гендерна історія, історія родини та дитинства, історія тілесності; з'явилися перші ґрунтовні дослідження з історії уявлень та деякі інші.

2. 2. Підходи, методи, предметні поля соціальної історії

Як вже згадувалося вище, XX століття підштовхнуло істориків до більш активної співпраці з представниками суспільних наук, зокрема соціології. Методологічні вимоги соціологів до історичних досліджень були викладені у статті Франсуа Сіміана «Історичний метод і соціальні науки»². Автор вважав, що для того, аби оновити історію, слід подолати три її «ідоли»: захоплення політичною «історією-подією», зосередження на вчинках визначних історичних постатей та жорстке дотримання хронологічної послідовності подій та явищ³. У такий спосіб мав би відбутися перехід від історії, яка описувала політику, економіку, культуру чи релігію, до дослідження певної проблеми, яка дозволяла краще зрозуміти організацію цілого суспільства.

¹ Ігнатенко І. Чоловіче тіло у традиційній культурі українців. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 224 с.: іл.

² Simiand F. Méthode historique et science sociale // Revue de synthèse historique. 1903. № 6.

³ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика. 2007. С. 203.

Продовжили міняти своє бачення досліджень історичних явищ послідовники школи «Анналів». М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель та інші їхні колеги, які заявляли, що предметом аналізу соціальних істориків мають стати емоційні, інстинктивні, імпліцитні сфери мислення соціальних низів суспільства, матеріальна цивілізація, економіка та суспільні відносини, повсякденне життя людей різних епох, їхні стосунки з владою, особливості харчування та раціону, розуміння функції одягу та поняття моди, взаємодія статей та ієрархія гендерних відносин тощо. При цьому дослідники закликали до застосування міждисциплінарного підходу, без якого досягти виконання поставлених завдань було б складно. Вони також прагнули відмовитися від «історії-події» і перейти до «історії-проблеми». На переконання Л. Февра, висловлене в низці текстів збірника «Бої за історію» (1953)¹, окреслення проблеми повинно було стати початком та кінцем будь-якого дослідження. «Історія-проблема» повинна була узагальнити всі аспекти людської активності і дати можливість побачити людину крізь призму численних соціальних явищ: політики, економіки, психології, духовної сфери. Відтак нове розуміння завдань істориків вимагало й нового підходу до джерел. Це означало, що окрім застосування традиційних методів, притаманних історичній науці, варто було залучати методи прикладної соціології, етнології, антропології, психології, географії, історичної демографії, соціальної психології, культурології тощо.

Ще однією новацією засновників та послідовників школи «Анналів», на думку Н. Яковенко, стало застереження проти анахронізації джерел, тобто перенесення на минуле способів мислення та світосприйняття самого історика – людини ХХ ст. Л. Февр це чудово продемонстрував, звернувшись до пошуку справжніх змістів текстів XVI ст., які в них вкладали тогочасні люди, а не дослідники пізніших часів, сконструювавши на своїх хибних уявленнях цілу низку історіографічних стереотипів².

Запроваджений «анналістами» концепт ментальності сприяв тому, що її дослідження як комплексу «уявлень про навколишній світ, притаманного людям певної епохи чи певної соціальної групи, який неусвідомлено зумовлює їхню поведінку» зробили своєю візитівкою представники другого покоління школи «Анналів». З часом *історія ментальностей* перетворилася на окремий дослідницький напрям соціальної історії і навіть почала конкурувати з історією ідей.

Як уже зазначалося, в Україні ідеї та методологічні підходи представників школи «Анналів» на початку 1990-х років розвивали та перевіряли на місцевому історичному матеріалі редактори та автори спеціалізованого часопису «*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*»³. Започатковане Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України нове видання спочатку ставило перед собою завдання репрезентувати результати досліджень середньовічної свідомості, категорії повсякденної культури та елітарні теорії, візантійсько-православне та європейсько-латинське коріння української думки.

¹ Февр Л. Бои за историю / Пер. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. Статья А. Я. Гуревича. Комментар. Д. Э. Харитоновича. Москва: Наука, 1991. 635 с.

² Яковенко Н. Вступ до історії. С. 206.

³ «*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*» виходила під егідою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (тт. I–IV), Археографічної комісії НАН України (тт. I–III), Республіканської асоціації українознавців (тт. II–IV), Товариства дослідників Центрально-Східної Європи (т. V) за редакцією Н. Яковенко (т. I–V), О. Толочка (т. I–V), Л. Довгої (т. IV, V) та ін.

Натомість пізніше зацікавлення авторів, обумовлені специфікою предмету їхніх досліджень, примусили істориків вийти за межі середньовічної доби, поширивши свої наукові зацікавлення й на ранньомодерний час, і навіть охопити XVIII ст., при цьому запровадивши поняття «довгого середньовіччя». Ефективність та актуальність нових підходів до роботи з джерелом у контексті історії уявлень, ідей та ментальності були продемонстровані працями Наталії Яковенко «“Чоловік добрий” і “чоловік злий”»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст.»¹, Михайла Крома «“Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.)»², Лесі Довгої «До питання про барокову ментальність українців» та «До питання про барокову ментальність українців. Досконале в культурі бароко»³.

У 2018 році Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України вирішив продовжити колишні традиції одразу кількох наукових часописів, а саме: «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей» (1992–1998), «Софія Київська: Візантія. Русь. Україна» (2011–2016) та «Філософські ідеї в культурі Київської Русі» (2008–2017). Новий часопис – «Ucrainica Mediaevalia» – за задумом членів редколегії має стати міждисциплінарним рецензованим науковим виданням з інтернет-версією, присвяченим широкому колу питань історії, культури, літератури та філософії середньовічної й ранньомодерної доби. Важливою складовою журналу мають стати публікації джерел з історії середньовіччя та медієвістики загалом. Нині доступними вже є перший випуск за 2018-й та другий за 2019 рік⁴.

Певною новизною, як на свій час, вирізнявся й підхід істориків до історії, який характеризувався антиантропоцентризмом. Автором цього підходу прийнято вважати Емануеля Ле Руа Ладюрі. Він сам і його прибічники намагалися створити так звану історію без Людини. Дослідивши кліматичні зміни та ландшафт у категоріях «нерухомої історії» і написавши працю «Історія клімату від 1000 року»⁵, учений продемонстрував, у який спосіб можна писати історію, оминаючи увагою соціальні процеси. Однак такий підхід невдовзі викликав чимало критичних зауважень і тому не набув подальшого розвитку.

Спроба окремих дослідників внести елемент точності в історичні дослідження привела до застосування кількісних методів дослідження і появи так званої квантитативної історії, або кліометрії. У працях такого типу всі висновки дослідників спиралися на кількісні показники, статистику або серії цифрових даних. З цієї причини ці дослідження об'єднували під поняттям «серійна історія». Остання, як зазначала Н. Яковенко, проявила себе в історичній демографії, де «масові записи

¹ Яковенко Н. “Чоловік добрий” і “чоловік злий”: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. I. 1992. С. 47–91.

² Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. III. 1994. С. 68–85.

³ Довга Л. До питання про барокову ментальність українців // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. I. 1992. С. 104–116; Її ж. До питання про барокову ментальність українців. Досконале в культурі бароко // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. III. 1994. С. 111–126.

⁴ Ucrainica Mediaevalia. URL: <http://www.um.inf.ua/>

⁵ Ладюрі Емануель Ле Руа. История климата с 1000 года. Ленинград: Гидрометеиздат, 1971. 280 с.

метричних і нотаріальних книг стали ключем для вивчення таких соціальних складників демографії, як одруження, плідність, народжуваність, смертність, темпи приросту населення тощо»¹.

Цікаво, що третє покоління «анналістів», яке виступило на авансцену історіографії у 1970-х роках, рішуче відмовилося від «історії без людей», «нерухомої історії», «квантитативної історії», «серійної історії» та деяких інших методологічних «ноу-хау», намагаючись переорієнтуватися з ідеї створення цілісного образу минулого на зосередження на особистісному й неповторному.

Нові підходи до дослідження соціального буття тепер поставали у закликах розглядати їх як результат міжособистісних взаємин малих людських колективів, що викликало появу «жіночої історії»², «історії родини і дитинства»³, гендерні студії⁴. Відмова попередників від дослідження Людини в соціальних відносинах викликала появу культурної антропології.

На думку Н. Яковенко, до предметних полів культурної антропології можуть бути віднесені соціальна антропологія (соціальні фобії, колективні психози, напружені соціально-психологічні стани; нормативна та девіантна поведінка, злочинність і форми насильства, маргінальні соціальні групи, звичай і право як соціальний регулятор); соціорелігійна історія (релігійна організація та релігійне дисциплінування суспільства, форми і прояви побожності, переломлення церковного вчення в уявленнях мирян про Бога, загробне життя, потойбічні та надприродні сили, ставлення до відьомства й чаклування тощо); політична антропологія (ідентифікація людиною себе в системі певної владної моделі; сприйняття влади та владних інститутів, проблема «згоди» в функціонуванні тієї чи іншої системи примусу, неформальні моделі влади тощо); історія ідентичностей (форми соціальної, релігійної чи національної тотожності індивіда або певних груп); історія тілесності⁵, емоцій, хвороб і сексуальної поведінки; історія повсякдення (історія приватного життя й родини, побутові практики, ритуали, жести, манери поведінки та спілкування, харчування і споживання напоїв, дозвілля та розваги, одяг і його соціальна й естетична функція тощо); гендерні студії, жіноча історія, світ уявлень (ставлення до праці, власності, багатства / бідності, смерті, хвороб, родини, жінки, уявлення про час і простір, війну та мир тощо)⁶.

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 209.

² Скотт Дж. В. Жіноча історія // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 53; Кись О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2008. 272 с.; *Її ж.* Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2017. 288 с.; *Її ж.* Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 159–172; *Її ж.* Жінки в історії української культури другої половини XX століття. Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. 270 с.; Яковенко Н. Вступ до історії. С. 59–91.

³ Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. Москва: «Российская политическая энциклопедия». 2003. С. 156–172.

⁴ Гриневич Л. Гендерні дослідження // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наук. думка. 2004. Т. 2: Г–Д. С. 69.

⁵ Рой П. Переосмислена історія тіла // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. Київ: Ніка-Центр, 2004. С. 285–317.

⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 211.

Одним з найбільш популярних предметних полів культурної антропології та соціальної історії стала історія повсякдення. На сьогодні в рамках історії повсякдення сформувались два підходи. Прибічники першого, досліджуючи повсякденність, акцентують увагу на її «елементах повторюваності». Вони вважають, що саме через повторюваність та рутинізацію відбувається «підпорядкування людей авторитетові» та стабілізація соціальних структур. Прибічники другого підходу орієнтуються на виявлення в ній змінного й внутрішньо суперечливого, аби через реконструкцію трансформацій «повсякденності» виявити, яким чином учасники історичного процесу ставали чи могли стати об'єктами історії, а яким – її суб'єктами.

Унаслідок цього історія повсякдення стає все більш комплексною та багатоплавною. Визначаючи сферу інтересів історії повсякдення, ще А. Людтке відзначав, що вона прагне досліджувати вчинки тих, кого прийнято називати «маленькими, простими, рядовими людьми». На його переконання, найважливішим є дослідження людини в праці та поза нею. Це, так би мовити, детальний історичний опис влаштованих та знедолених, вдягнутих і голих, ситих і голодних, чвар та співробітництва між людьми, а також їх душевних переживань, спогадів, кохання та ненависті, хвилювань і сподівань на майбутнє. Центральними при аналізі повсякдення мають бути життєві проблеми тих, хто в основному залишилися в історії безіменними. Індивіди у таких дослідженнях постають і діючими особами, і творцями історії, які активно продукують, відтворюють та змінюють соціально-історичні реалії минулого і теперішнього. Така перспектива загострює наше бачення тих контурів життя, які несуть страждання людям. Іншими словами, дозволяють бачити, як творці історії перетворюються на її жертв. Історія повсякденності не прагне глобальних історичних узагальнень, висуваючи на передній план дослідження соціальної практики людей і сприйняття ними навколишньої дійсності. Нині стало звичним поділяти повсякденність на побутову (сфера особистого життя, сім'я, дім, діти, дозвілля, дружба) та виробничу. Історики повсякдення по суті здійснили переворот, коли ввели в історичне дослідження не абстрактні «народні маси», а конкретних простих людей, які активно беруть участь в історичному процесі. Оскільки історія повсякдення, так само як і соціальна історія загалом, висуває на перший план процес реконструкції минулого, ця обставина висуває на перший план проблему розробки адекватної джерельної бази для такого роду реконструкції і визначення джерелознавчої специфіки цих досліджень¹.

Питання, які ставили і досліджували історики, які працювали в царині культурної антропології², були близькими до тих, які почали вивчати прибічники застосування мікроісторичного підходу до соціально-історичних явищ. Застосування мікроісторичного аналізу, який набув поширення в історичній спільноті наприкінці ХХ ст., засвідчило перехід від узагальнюючих праць до досліджень унікального й особистого в історії³.

¹ Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник. 1998/99 / Отв. ред. К. М. Андерсон, Л. И. Бородкин. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 77–100; *Его же*. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти / Под общ. ред. Журавлева С. В.; пер. с англ. и нем. Москва: РОССПЭН; Герман. ист. ин-т в Москве, 2010. 271 с.

² Прикладом одного з перших історико-антропологічних досліджень, здійсненого на українському матеріалі, є монографія Н. Яковенко «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.».

³ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 213.

Як відомо, мікроісторія бере початок в історії повсякденності. Їх сфери інтересів є подібними: у самому загальному вигляді це так званий мікросвіт, у центрі якого стоїть людина або колектив, соціальна група, що існує в конкретно-історичних обставинах як органічна частина більш загального соціального організму. Найбільш авторитетні прибічники мікроісторії Карло Гінзбург, Карло Поні, Джованні Леві, Ханс Медік та інші вважають, що вона здатна дати плідотворний імпульс як для розвитку соціальної історії й історії повсякдення, так і для кращого розуміння макропроцесів. Завдяки звуженню та концентрації поля спостереження на рівні села, підприємства, колективу, родини або навіть конкретного індивіда мікроісторичні дослідження дозволяють побачити суспільство під «мікроскопом», приходячи через «мале» та «окреме» до кращого розуміння загальних соціальних зв'язків, відносин та процесів. При цьому ракурсна відмінність у порівнянні з традиційними монографічними підходами полягає у тому, що фахівці з мікроісторії не проводять досліджень сіл або заводів, а досліджують те, що відбувалося у цих селах та на заводах.

З точки зору мікроісторії дослідження соціальних макроструктур є науково некоректним, бо його не можна перевірити на доступному історикові матеріалі. Натомість, досліджуючи «конкретні феномени або постаті, цього можна досягти завдяки щільному аналізу соціального контексту, у якому діє персонаж», що дає змогу побачити переломлення загальних процесів «у певній точці реального життя»¹. На думку Джованні Леві, мікроісторія як практика фактично полягала «у зменшенні масштабу погляду, у мікроскопічному аналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів»². Підхід мікроісторії був пов'язаний з проблемою, як отримати доступ до знання минулого за допомогою різних свідчень, знаків і прикмет. Сутність цього прийому полягає в тому, що окреме приймається за відповідний пункт, а потім його значення дається взнаки у світлі власного специфічного контексту³. Ставлячи у центр своїх досліджень так звану «маленьку людину», прибічники мікроісторії досліджували те, що отримало назву «історії знизу» або «історії простолюдинів». Вони значно ближче, ніж інші дослідники, наближалися до світу думок, уявлень, намірів і світосприйняття звичайних людей. Вони також усвідомлювали, що представники нижчих верств суспільства «є дійовими особами, чий вчинки мали вплив (часом обмежений) на світ, у якому вони жили»⁴.

До предметних полів соціальної історії як історіографічного напрямку, крім історії повсякдення, досліджень унормованих та девіантних форм поведінки, існування маргінальних груп населення та багатьох інших, також слід віднести ті, які з'явилися наприкінці ХХ ст. і з успіхом продовжили свій розвиток на початку ХХІ ст. До таких предметних полів можна віднести «історію пам'яті», «потестарну імагологію», «локальну соціальну історію» тощо. До першого предметного поля відносять дослідження самого феномену пам'яті та її слідів. Відтак пам'ять постає явищем культури, актом, яким суспільство «творює власну ідентичність і постійно її «уточнює», «забуваючи» одні спогади й актуалізуючи інші»⁵. Особливе місце в

¹ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 214.

² Леві Дж. Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. Київ: Ніка-Центр. 2004. С. 124.

³ Леві Дж. Про мікроісторію. С. 138.

⁴ Шарп Дж. Історія знизу // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. Київ: Ніка-Центр. 2004. С. 53.

⁵ Яковенко Н. Вступ до історії. С. 217.

студіях пам'яті посіла праця французького дослідника П'єра Нора «Проблематика мест памяти»¹, яка «концептуалізувала ідею нації в монументах, символах, національних святах, мистецьких творах тощо». Спосіб історичної реконструкції, запропонований істориком, дозволяв дещо інакше подивитися на минуле, деміфологізувати та деполітизувати його. Водночас дослідник запропонував переосмислити проблеми колективної пам'яті, роль особистості в історії та значення історичних подій в її існуванні.

Створити свою концепцію «місць пам'яті» П. Нора спонукало співвідношення між історією та пам'яттю, яке постійно змінюється. На думку історика, пам'ять є емоційним переживанням, пов'язаним із реальним чи уявним спогадом, що допускає усілякі маніпуляції, зміни, витіснення, забуття. Історія ж, навпаки, є операцією інтелектуальною. Тут минуле реконструюється на основі слідів².

Р. Сабанчєєв вдало підмітив, що через майже 10 років після завершення проєкту «місць пам'яті», у 2002 р. на сторінках часопису «Transit» була опублікована стаття П. Нора «Всемирное торжество памяти»³, яка по суті доповнювала погляди історика на проблему актуальності пам'яті й історії, а також історичної реконструкції⁴.

П. Нора зазначав, що останнім часом можна спостерігати процеси відновлення відібраного минулого, зростає кількість меморіальних заходів, музеїв тощо. Такий рух пам'яті дослідник назвав «меморіальною епохою». Її поява та актуальність пов'язані з двома феноменами: часом та суспільством. Історія прискорюється, з неї «виштовхується» минуле, що віддаляється, руйнується єдність історичного часу. Минуле перестає бути гарантією майбутнього, а теперішнє з'єднано з пам'яттю. Причину початку «меморіальної епохи» П. Нора вбачає у демократизації історії.

Водночас інверсію переживає поняття ідентичності: воно з індивідуального перетворюється на колективне, воно стає маркером групи. Проблема одержимості національною пам'яттю полягає у переході від історичної самосвідомості до соціальної свідомості: «Вместо национальной идентичности – торжество социальных идентичностей»⁵. Наслідком розквіту пам'яті стало широке використання її в політиці, туризмі та комерційній галузі. При цьому меморіальний достаток доводить, що «прошлое утратило единый смысл и что настоящее, наделенное историческим самосознанием, неизбежно узаконивает множественность возможных версий прошлого»⁶.

¹ Нора П. Проблематика мест памяти // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. С. 17–50.

² Филиппова Е. История и память в эпоху господства идентичностей (беседа с действительным членом Французской Академии историком Пьером Нора) // Этнографическое обозрение. 2011. № 4. С. 75–84.

³ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.

⁴ Сабанчєєв Р. Концепция «мест памяти» Пьера Нора как способ исторической реконструкции // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. 2018. № 1. С. 33–38.

⁵ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.

⁶ Нора П. Всемирное торжество памяти.

Запропоновані цією працею методологічні підходи та прийоми швидко знайшли послідовників і серед українських дослідників. Одним з такого роду досліджень стала стаття О. Толочка «Замітки з історичної топографії домонгольського Києва», у якій автор на прикладі Києва продемонстрував, як в міській топографії ХІХ ст. були закріплені літописні топоніми, попри те, що в самих літописах не було топографічних орієнтирів. До такого ж типу досліджень можна було віднести статті І. Єзерської «Чоловічі та жіночі імена за метриками хрещень катедрального костелу Львова (ХVІІ ст.)»¹, а також Я. Грицака, зокрема «“Яких-то князів були столиці в Києві?..”: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки»² та «Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців»³.

Проблему пам'яті та методологічних підходів до її дослідження Я. Грицак, між іншим, обговорював 14 травня 2018 року під час публічної дискусії «Насилля і пам'ять. Україна – Польща – Ізраїль», яка відбулася в Центрі міської історії у Львові. Головними тезами виступу професора були ті, що історична пам'ять українців є травматичною, адже вони пережили Голодомор, сталінські репресії, Другу світову війну, на їхній території було знищено найбільшу кількість євреїв. Відтак така пам'ять про минуле роз'єднує українців, хоча могла би примирювати. Саме тому Україні потрібна реформа гуманітарної сфери і зокрема – історичної пам'яті. Необхідно розробляти стратегію історичної пам'яті, яка би помирила самих українців. Прикладами подолання розколотої історичної пам'яті, на думку дослідника, можуть служити Польща, Німеччина та інші країни.

Способів боротьби з історичною пам'яттю, як вважає Я. Грицак, може бути чотири: так звані німецький, англосаксонський, американський та іспанський. Тобто: німці попросили пробачення у євреїв та інших народів за всі жахіття Другої світової війни, заплатили контрибуцію, категорично засудили нацизм та політику Адольфа Гітлера; британці встановлювали пам'ятники усім сторонам громадянської війни та революції ХVІІ століття – Оліверу Кромвелю та королю Карлу І; американці мали травму історичної пам'яті, здобуту в Громадянській війні Півночі та Півдня, водночас спільним ідеалом Півночі та Півдня стала саме Війна за незалежність від Британії (її однаково шанували як противники, так і прихильники рабства); іспанці прийняли рішення про амнезію історичної пам'яті та вирішили не прославляти жодну зі сторін громадянської війни 1930-х років⁴.

Певною складовою досліджень з історії пам'яті також слід вважати й вивчення поминальних практик. Будучи поширеними в Європі, дослідження такого типу лише починають викликати інтерес у вітчизняних дослідників. Одними з перших до питань релігійних переживань, життя й смерті, традицій поминання звернулись

¹ Єзерська І. Чоловічі та жіночі імена за метриками хрещень катедрального костелу Львова (ХVІІ ст.) // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 202–214.

² Грицак Я. “Яких-то князів були столиці в Києві?..”: до конструювання історичної пам'яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. Львів, 2001. Ч. 6. С. 77–95.

³ Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // Україна модерна. Львів, 2003. Ч. 8. С. 25–50.

⁴ Коржик Р. Ярослав Грицак. 4 способи лікування історичної пам'яті. URL: <https://bit.ly/2EaKFY0>.

українські історики Леонід Тимошенко¹ та Олена Дзюба² й Алла Попружна³. Усі дослідники наполягали на застосуванні ними підходів історико-антропологічного дослідження, оскільки саме вони дозволяли наблизитись до розуміння вчинків і почуттів людей досліджуваного періоду, їх взаємовідносин з владними структурами, сприйняття світу та певних соціальних реалій.

Окремим предметним полем може бути так звана *локальна соціальна історія*. Вона передбачає простежування життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (у цьому сенсі вона мікроісторична), а з другого – аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких належить індивід⁴. Прикладом вдалого поєднання концепції локальної соціальної історії з мікроісторичним підходом та увагою до історії повсякдення Н. Яковенко вважає дослідження О. Каменського «Повседневность русских городских обывателей. Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века» (2006). Історикиня погоджується з висновком автора про те, що «сучасні теоретико-методологічні дискусії лишатимуться голосливими щодо історії Росії, доки не вийде достатньо серйозних досліджень, що зачіпають нову проблематику й застосовують нові методології, спираючись на російський матеріал». Це твердження вона радить переадресувати й українським історикам, акцентуючи увагу на тому, що наші західні колеги напрацювали достатньо готових методологічних пропозицій, виділили готові проблемні вузли, окреслили виклики, що треба лише їх «прикласти до українського матеріалу»⁵.

Таким чином, намагаючись узагальнити основні викладені тези, можна стверджувати, що тісний зв'язок, який був установлений між історією та іншими науками, і перш за все з соціологією, обумовив співпадіння методів та методик соціальної історії з методами і методиками мікро- і макросоціології, методами, виробленими соціальними і гуманітарними науками: контент-аналізом, методом обробки офіційних і неофіційних документів, структурно-функціональними методами, методом комп'ютерної обробки статистичного матеріалу тощо.

Водночас, як показує навіть поверховий аналіз існуючої історіографії соціальної історії, універсальної методології, підходів та прийомів опрацювання джерел не може бути, бо кожен досліджуваний сюжет вимагає своєї власної методології, специфічних процедур, ревалентних цьому сюжетові. Така ситуація може загрожувати методологічним еkleктизмом, однак альтернативи йому ще не знайдено.

2. 3. Типи та види джерел соціальної історії

Люсьєн Февр в одній зі статей у збірці «Бої за історію» писав, що зміна підходів до вивчення численних проблем історії має потягнути за собою зміну джерельної бази історичного дослідження, тобто для історика джерелом має стати все, що по-

¹Тимошенко Л. Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії в другій половині XVI – першій половині XVII ст.: внесок церковних братств. URL: <https://bit.ly/2REmtVX>

²Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII століття (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Ін-т історії України НАН України. 2012. (Розділ 6. Релігійні переживання, життя й смерть, церква (традиція поминання)). С. 189–210.

³Попружна А. В. Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2016. 258 арк.

⁴Яковенко Н. Вступ до історії. С. 221.

⁵Там само.

значене присутністю людини: слова, знаки, картини, конфігурація полів, місячні затемнення, форми хомутів, експертиза каміння і хімічний аналіз металу, з якого зроблено шпагу. Отже, все, що «належачи людині, залежить від неї, служить їй, виражає її, вказує на її присутність, діяльність, смаки і способи людського буття»¹. Порівняно із попередніми епохами коло джерел дійсно було розширено. Крім традиційних писемних джерел, під пильний аналіз істориків почали потрапляти археологічні (речові) джерела, етнологічний матеріал, пам'ятки матеріальної культури, предмети побуту, література, живопис, пізніше масові джерела, як-от: метричні записи, однотипна фіскальна та торговельна документація², штатні розклади установ, відомості на отримання зарплати, судові заяви тощо³.

Коли підходимо до однієї з ключових проблем будь-якого предметного поля – джерельної бази досліджень, – як слушно зазначила О. Коляструк, неминучо постає питання про інформативні властивості джерел, які містять інформацію про предмет дослідження. Водночас постають питання репрезентативності джерел, достовірності та точності відображення ними інформації, методик та прийомів вилучення цієї інформації. Джерела соціальної історії незалежно від розмаїття предметних полів можуть промовляти до історика різними мовами, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності⁴. Вони часто невідповідні чіткій системності, тим більше ієрархічності, є фрагментарними, уламковими.

Соціальний історик, приступаючи до свого дослідження, повинен усвідомлювати, що в джерелах, з якими йому доведеться працювати, надзвичайно важливим є не лише зміст, тобто текст, але й підтекст та контекст. Тобто ці джерела мають кілька рівнів інформативності⁵. Інтерпретувати такі джерела непросто. Процеси декодування та дешифрування змісту джерела стають необхідною складовою діяльності історика.

Якщо спробувати визначити типолого-видове багатоманіття джерел, з якими працюють соціальні історики, то це перш за все будуть історичні джерела, однак у залежності від предметного поля, у якому працює дослідник, він буде мати справу і з речовими, і з етнографічними, і з антропологічними, і з кліматичними, а також іншими типами джерел. Якщо ж говорити про найбільш часто вживані види джерел, то до них слід буде віднести актові, канцелярські, статистичні, джерела особового походження, численні візуальні джерела, а також архітектурні споруди (житла, приватні та громадські будівлі), археологічні джерела та численні пам'ятки матеріальної культури⁶.

У межах цього підрозділу не вдасться здійснити ретельний аналіз усіх імовірних типів та видів джерел, якими послуговуються дослідники, які до того ж

¹ Гуревич А. Уроки Люсьєна Февра // Февр Л. Бої за історію. Москва, 1990. С. 509.

² Яковенко Н. Вступ до історії. С. 206.

³ Сальникова А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики // Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). Харьков, 2004. С. 286–297.

⁴ Коляструк О. Джерела з історії повсякденності // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 49.

⁵ Коляструк О. Джерела з історії повсякденності. С. 50.

⁶ Пушкарев Л. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва, 1975. С. 265.

спеціалізуються на певному хронологічному періоді та географічному регіоні. Натомість це можливо зробити в загальних рисах і на прикладі кількох конкретних досліджень.

Отже, соціально-історичні дослідження, присвячені періодам Давньої Русі та Галицько-Волинської держави (X–XIII ст.), переважно ґрунтуються на традиційних літописних джерелах, літературних творах тієї доби, різноманітних релігійних текстах, збережених монументальних розписах як релігійного, так і світського характеру, рештках матеріальної культури, які були вилучені під час археологічних розкопок.

У наступний період, коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського, Корони Польської, а потім Речі Посполитої (XVI–XVIII ст.), коло джерел, які можна залучити до опрацювання, суттєво розширюється. Перш за все, це – актові джерела, матеріали гродських та земських судів: судові справи, земельні акти, тестаменти; канцелярські документи – реєстрові книги Руської канцелярії (Руська метрика, Волинська метрика) та Коронної канцелярії, грамоти, ділове листування; статистичні матеріали: церковні метричні записи; помянники монастирів; приватне листування; а також пам'ятки матеріальної культури та побуту, залишки одягу, тогочасна художня та полемічна література, ікони, портретний та монументальний живопис тощо.

Співпадаючи хронологічно з попереднім періодом (XVI–XVIII ст.), окремо виділяються джерела, які дозволяють досліджувати соціально-історичну тематику, пов'язану з козацьким середовищем. Зокрема, йдеться про джерела, які дозволяють досліджувати повсякдення козацької еліти. До складу джерельної бази таких досліджень відносяться записки мандрівників¹, мемуари, спогади, щоденники², описи майна козацьких старшин³, приватне листування⁴, особові⁵ та родинні архіви⁶, пам'ятки матеріальної культури (будівлі, елементи інтер'єрів, кахлі, посуд, одяг, прикраси), ікони, портрети, гравіровані панегірики, поховальні хоругви, надмогильні хрести та чимало інших.

¹ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Москва, 1898; Гилдебрант К. Я. Путевые записки // ЗНТШ. 1937. Т. 154. та ін.

² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. 1723–1753. Киев, 1884; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича Ч. 1. Москва, 1859, [А. Л.] Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. 1895. Т. 50. №7/8. С. 100–155 та ін.

³ Описание именей, принадлежавших гетману Д. Апостолу // Материалы для отечественной истории. Изд. Судиенко. Киев, 1853. Т. I. Отд. III; Опись имущества И. Самойловича // Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1884. Т. VIII. С. 1160–1161; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков / сост. по указу 1724 года М. Раевским и сержантом Львовым. Предисл. Григорий Милорадович. Письма Алексея Андреевича Аракчеева. Оттиск из «Чтений в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (июль–сентябрь) 1862 г. Кн. № 3. Москва: В Университетской типографии, 1862. [2], IV, 146 с. та ін.

⁴ Приватні листи XVIII ст. Пам'ятки української мови. Серія приватних листів / Підгот. до друку В. Передрієнко. Київ, 1987; Приватне листування Петра Калнишевського. Передмова та публікація Любові Гісцової // Київська старовина. 1992. № 3 та ін.

⁵ Любецький архів графа Милорадовича. Киев, 1898. Вып. 1.

⁶ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII вв. Киев, 1884 та ін.

XIX століття дало надзвичайне зростання джерел, які нині дозволяють дослідникам працювати в різноманітних предметних полях соціальної історії: історії повсякдення, історії тіла, жіночій історії, історії емоцій чи хвороб тощо. Не маючи можливості за браком обсягу навести усі вірогідні види залучених істориками джерел, наведу лише кілька прикладів. Зокрема, досліджуючи історію тіла, дослідник може послуговуватися документами особового походження (щоденники, листи), спеціальною літературою (еротичні видання, дорадчі посібники, медична література, медичні картки пацієнтів), статистичними відомостями (реєстри хрещення і поховання, які надають важливі дані про зміни відсотка народжень і смертей, плідність і кризи смертності, спричинені хворобами), законодавчими актами, які були покликані регулювати демографічну ситуацію в окремих країнах, даними науки (антропологічні виміри), фото- та кінодокументами (які відображають фізичний вигляд людей та їхнє оточення)¹, а також творами мистецтва, художньої літератури та фольклорними джерелами, які здатні надати тілу візуального вигляду.

Іншим прикладом можуть бути види джерел, які історик залучив до дослідження соціальних аспектів історії певного регіону². Ідеться про джерельну базу дисертаційного дослідження А. Кухлева, присвяченого соціальній історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. Для реалізації поставлених перед собою завдань автор залучив мандрівні записки, мемуари, щоденники, приватне листування³. На думку дослідника, мандрівні записки, окрім своїх традиційних інформативних завдань, виконували роль неофіційних рекламних видань, які підтримувалися урядом Російської імперії для залучення до засвоєння нещодавно приєднаних територій на узбережжі Чорного моря купців, ремісників, поміщиків, вільних людей. Крім того, зміст подорожніх записок якнайкраще передавав настрої різних груп місцевого населення, їхнє ставлення до урядових заходів, сприйняття змін, які запроваджувалися. У своєму дослідженні А. Кухлев звернув увагу не лише на соціальну структуру регіону, особливості його соціально-економічного розвитку, але й на повсякденне життя мешканців, відображене певними різновидами джерел особового походження. Вони відзначалися самобутнім літературним стилем, засобами організації та опису матеріалу, ідейною спрямованістю, що так само було зумовлено походженням, соціальним статусом, видом занять, літературним смаком, талантом та освітою авторів⁴. Не оминув дослідник і питання соціального складу авторів подорожніх записок: військові, учені, географи, письменники, журналісти, етнографи, туристи-андрівники. Серед останніх історик виділив три типи, які були притаманні саме обраному ним хронологічному періоду. На думку історика, для кінця XVIII ст. характерним був тип мандрівника-вченого, який описував землі, що увійшли до складу Російської імперії, з науковою метою та за завданням уряду. У першій половині XIX ст. популярним став новий тип автора подорожніх

¹ *Портер Р.* Переосмислена історія тіла // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр. 2004. С. 288.

² *Кухлев А. С.* Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 20 с. *Його ж.* Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Донецький нац. ун-т імені Василя Стуса. Вінниця, 2017. 233 арк.

³ *Кухлев А. С.* Матеріали особового походження... С. 33.

⁴ Там само. С. 34.

записок. Це були представники вищих соціальних верств, нащадки давніх дворянських родів, високопосадовці, письменники, публіцисти, які представляли свої враження під час подорожі як літературні твори. Їхні праці мали не стільки науковий, скільки літературний, популярний характер, і відображали почуття, оцінки та спостереження авторів. З другої половини XIX ст. почав формуватися третій тип – інтелігент-різночинець, дрібний службовець, який займався журналістикою, літературною та науковою діяльністю¹. До другої групи використаних дослідником джерел були віднесені автобіографії, спогади, щоденники та записні книжки, а також документи змішаного жанру. Вони дали автору можливість отримати неповторні деталі колишніх подій, зрозуміти їх справжні причини, дозволили глибше зануритися в атмосферу минулого². Мемуарні пам'ятки, присвячені висвітленню соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст., А. Кухлев поділив на кілька підгруп: спогади високопосадовців, дипломатів, службовців; спогади купців; літературні записки, мемуари літераторів, публіцистів; оповіді театральних діячів, художників, музикантів; мемуарні записки науковців; записки священників; спогади діячів українського національного руху.

Коло джерел, які можна залучати до реалізації завдань з написання праць, присвячених соціальним процесам та проблемам XX ст., продовжує розширяться та має свою неповторну специфіку. Так, на думку О. Колястрок, прийнятими для відтворення історії радянської повсякденності джерелами можна назвати офіційні історичні документи; джерела особового походження (епістолярії, мемуари, біографії, щоденники тощо); матеріали періодичної преси; художню літературу та історичну публіцистику; візуальну документалістику (кінострічки, світлини, листівки, афіші, плакати та інше); усні свідчення (інтерв'ю, опитування, чутки, анекдоти, бувальщини)³. Оскільки повсякдення охоплювало різні сфери людського існування, кожна з них була засвідчена специфічними документами: офіційними законодавчими, розпорядчо-нормативними, виробничо-діловими; діловим листуванням; судово-слідчими документами, демографічною статистикою тощо. Водночас вивчати історію повсякдення за різними документами можна, лише попередньо окресливши позицію, з якої історик буде висвітлювати обрану ним тему. Відтак перевагу буде надано офіційним або приватним документам⁴. Оптимальним був би паритет обох груп. На думку дослідниці, офіційні документи здатні допомогти сформуванню уявлення про «факт, подію, явище, особу». Натомість ці джерела, як правило, не піддавали глибокому аналізу щодо виявлення «їх реальної відповідності дійсності». Відтак поняття «соціальне середовище», «клас», «народ», «верства» без сліду поглинали «пересічну людину», бо не залишали про неї жодних відомостей⁵. Натомість зміна дослідницької оптики при роботі з документом часто дозволяє одночасно побачити кілька інформативних рівнів джерела. Наприклад, скарги і заяви громадян можуть не лише вказувати на негаразди соціального забезпечення, але й виявляти настрої населення, людські фобії і забобони, характеризувати опірність чи байдужість суспільства до владних рішень і практик.

¹ Кухлев А. С. Матеріали особового походження... С. 34.

² Там само. С. 35.

³ Колястрок О. Джерела з історії повсякденності. С. 51.

⁴ Там само. С. 52

⁵ Там само.

О. Коляструк також звернула увагу на особливий вид документів, а саме на інформаційні довідки ОГПУ та інших політичних органів про настрої, наміри, сподівання радянських людей¹. У цих документах містилася не лише інформація про стосунки між владою та суспільством, але й були зафіксовані конкретні ситуації, обставини, події буденності, які впливали на формування настроїв, відображали щоденні проблеми життя. Всебічне вивчення таких джерел дозволяє соціальному історичному чи історичному повсякденності побачити щоденне життя радянської людини без ідеологічних нашарувань та романтизації².

Особливе місце в історії повсякдення завжди віддавалося джерелам особового походження: листам, щоденникам, спогадам тощо. Вони характеризувалися відображенням індивідуальності автора, його власного бачення та ставлення до описуваних подій і, безумовно, суб'єктивністю. Водночас такі документи без спеціальних процедур та додаткових досліджень дозволяли виявити «етнічну чи соціальну приналежність, конфесійні упередження, стать, пріоритети мікрогрупи, освіту, ідеологію, родинну традицію, підсвідомі комплекси і т. д.»³. Робота з такими документами, як доводить дослідниця, вимагає спеціальних навичок, аби не стати заручником джерела. Ґрунтовно аналізуючи джерела історії радянського повсякдення, О. Коляструк також звернула увагу на те, що приватні документи дозволяють відстежити не лише «мислительно-інтелектуальну культуру автора, а й сучасні йому «мовленнєві норми, стандарти, сленг», «фігури ідеологічної мови часу»⁴. Продовжуючи своє дослідження, авторка спеціально зупинилась на характеристичі таких специфічних джерел, як поштові листівки, фотографії, кінострічки, вивіски, рекламні матеріали, предмети інтер'єру тощо⁵. Єдиною складністю при вилученні необхідної інформації з такого роду джерел може стати відсутність у дослідника певних специфічних навичок опрацювання таких документальних масивів та опрацювання спеціальними методами та прийомами.

Не менш важливими в соціально-історичних дослідженнях можуть бути усні джерела, зокрема матеріали інтерв'ю, які часто застосовують при дослідженні окремих тем, пов'язаних із історією насильства, травматичним досвідом, пережитим людьми під час Голодомору, Голокосту, у процесі масових репресій, під час громадянських та світових воєн, інших соціальних і техногенних катастроф. Проблеми інтерв'ю як історичного джерела, шляхів і прийомів аналізу та інтерпретацій отриманих за допомогою інтерв'ювання текстів, критиці інтерв'ю як джерела, проблемам теоретичної та процедурної рефлексії, яка б унеможливила переказ сказаного в інтерв'ю, сприяючи формуванню дослідником власних висновків щодо цього інтерв'ю, наданню доступу до усних історій іншим дослідникам та громадськості була присвячена спеціальна міжнародна наукова конференція – «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело», що відбулася в Харкові 11–12 грудня 2009 р. за ініціативи та підтримки Української асоціації усної історії, Центру дослідження української спадщини коледжу Св. Томаса Мора Саскачеванського університету (Канада), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Україна), Східного інституту українознавства ім. Коваль-

¹ Коляструк О. Джерела з історії повсякденності. С. 54.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 56.

⁵ Там само. С. 57–69.

ських (Харків). Матеріали конференції були опубліковані окремим збірником і представлені на сайті Української асоціації усної історії¹.

Особлива увага інтерв'ю як історичному джерелу усної, а відтак і соціальної історії також була приділена Г. Грінченко у вступній статті до збірки «Невигадане: Усні історії остарбайтерів»² і в окремій статті дослідниці «Усна історія як метод і джерело дослідження»³. В обох текстах авторка зазначила, що нині існує два основних способи аналізу інтерв'ю – реконструктивний і наративний (семантичний). Перший полягає у «відтворенні ситуації, середовища, соціального контексту або їхніх окремих елементів, динаміки формування й змін тих чи інших структур, інститутів і організацій на підставі оповідей про індивідуальний щоденний рутинний досвід і практику, міжособистісні взаємозв'язки, індивідуальні життєві прагнення та їхню реалізацію». Натомість другий – є «підходом і набором можливостей, ніж єдиним теоретично обґрунтованим нормативним пізнавальним засобом, базується на аналізі самої оповіді, на текстуальних особливостях інтерв'ю з метою виявлення того, як оповідач сприйняв, оцінив, запам'ятав і згадав/переказав ту чи іншу подію, епізод або свій життєвий шлях у цілому». Між цими двома способами знаходиться значний арсенал дослідницьких можливостей, які надає історичній роботі з текстом інтерв'ю, тобто тлумачення з позицій традиційної літературної критики, оцінка інтерв'ю з жанрової точки зору, з визначенням стилю викладення й того, як форма оповіді впливає на її зміст, виявлення особливостей «жіночих» і «чоловічих» оповідань, взаємообумовленості офіційного й повсякденного дискурсів. При цьому, на думку дослідниці, робота з текстом інтерв'ю з метою вивчення «структур пам'яті», притаманних їй штампів, стереотипів і стійких конструкцій як архетипів колективного несвідомого, символічного контексту, часової децентрації, статусу міжподійних зв'язків та іншого передбачає його розподіл на ряд текстових фрагментів, що несуть певне змістове навантаження. Методика виділення цих «фрагментів повідомлення» також достатньо різноманітна й залежить від того, які питання ставить дослідник до інтерв'ю як джерела⁴.

Ще одним, так би мовити, нетрадиційним джерелом, але цілком придатним для використання різними істориками, які є дослідниками соціальної історії, істориками повсякдення, фахівцями з гендерної історії, можна вважати чутки, анекдоти, частівки, пісні, травесті відомих пісень. Цей вид документів певної епохи вже привернув увагу багатьох дослідників, що відбилося на факті їхнього видання у вигляді окремих збірок та оприлюднення у проаналізованому вигляді в текстах окремих монографій⁵.

Таким чином, для дослідників соціальної історії в усьому розмаїтті її предметних полів існують невичерпні комплекси джерел інформації. До їхнього кола належать як традиційні писемні (законодавчі акти, канцелярська документація,

¹ У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело. URL: <https://bit.ly/38x1z0G>.

² Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Автор-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер». 2004. 236 с.

³ Грінченко Г. Усна історія як метод і джерело дослідження. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/OST/3.pdf>.

⁴ Грінченко Г. Усна історія як метод і джерело дослідження. С. 33–34.

⁵ Дожилась Україна... Народна творчість часів Голодомору і колективізації на Україні. Збір. і прокомент. І. Бугаєвич. Київ, 1993; Борева Ю. Короткий курс історії XX століття в анекдотах, частівках, байках, мемуарах і т. д. Москва, 1995 та ін.

звіти, відомості, статистика тощо), візуальні (листівки, фотодокументи, кінохроніка та приватні відеозйомки, політичні плакати, соціальна реклама тощо), речові (предмети побуту, інтер'єру) джерела, так і менш традиційні джерела усної історії (спогади, інтерв'ю, фольклор тощо). Для отримання з них максимальної кількості відомостей та верифікації отриманих даних дослідник має користуватися традиційними методами джерелознавчої критики та комплексним підходом, оскільки в іншому випадку ці джерела залишаться «німими» або будуть «неправильно зрозумілі».

Соціальна історія, яка прагне досліджувати минуле не «зверху», через державні структури, а «знизу», через соціум та людину, з усією очевидністю кидає виклик традиційному джерелознавству та архівознавству. Проблематика і завдання соціальної історії примушують звертатися до нових методів аналізу, до нового прочитання відомих і особливо мало відомих і вивчених пластів джерел, на відміну від тих, які довгі роки служили основою традиційної історичної науки. Слід погодитися з твердженням деяких істориків про те, що вітчизняне джерелознавство виявилось не готовим до викликів соціальної історії¹. Правда, вербально протягом так званого пострадянського періоду відбулася зміна акцентів у формулюванні завдань джерелознавства саме у бік соціально-історичної проблематики. Джерелознавство в дидактичній літературі почали називати «антропологічно орієнтованою парадигмою нової історичної науки», а історичне джерело почали розглядати як «твір, створений людиною», як «об'єктивізований результат людської діяльності» з особливим акцентом на «розуміння психологічної і соціальної природи історичного джерела». Натомість до суттєвих змін у класифікації джерел ці інновації так і не привели, так само, як значною проблемою джерелознавства залишилася відірваність джерел від дослідження соціального середовища їх побутування, внаслідок чого неможливим є визначення ступеня їх репрезентативності та інформаційної цінності. Отже, виклики соціальної історії ще мають дочекатися адекватних відповідей та змін в архівістиці, архівній справі, джерелознавстві, аби дати досліднику можливість глибоко і всебічно досліджувати минуле.

2. 4. Інституціоналізація соціальної історії в Україні та вітчизняні спеціалізовані видання

Процес інституціоналізації соціальної історії як одного з перспективних наукових напрямків розпочався після розпаду СРСР у ході сепарації національних наукових центрів від колишніх загальносоюзних, що розпочалася на початку 1990-х років. Особливо активно він тривав на теренах Російської Федерації. Однією з перших спеціалізованих структур став Центр соціальної історії, який було створено в межах відділу історико-теоретичних досліджень Інституту всесвітньої історії РАН. До його завдань належали дослідження та розробка нових можливостей соціальної історії, тобто методологічне та технологічне розширення дослідного простору; механізми та моделі соціалізації в їх історичному розвитку, як крізь призму індивідуальних доль конкретних людей, так і на рівні історичних та соціологічних узагальнень; дослідження історії трудових та соціальних відносин, соціальної відповідальності та соціального партнерства; виявлення історичних тенденцій розвитку самоорганізації та самопомочі соціальних об'єднань; проблеми

¹ Соколов А. К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения // Социальная история. Ежегодник, 1998/1999. С. 73.

історичної урбаністики¹. Окремою складовою наукової діяльності новоствореного Центру була підготовка та видання щорічника «Социальная история», який почав виходити вже з 1997 року.

Поява щорічника стала наслідком спільної ініціативи Центру соціальної історії Інституту загальної історії РАН, Міждисциплінарного центру вивчення історії, економіки і суспільства, Центру економічної історії Історичного факультету Московського державного університету, Центру вивчення новітньої історії Росії та політології Інституту російської історії РАН, Центру гендерних досліджень Інституту етнології та антропології РАН, Російської асоціації дослідників гендерної історії, Інституту гуманітарних історико-теоретичних досліджень Державного університету – Вища школа економіки. Коло співвидавців визначило й майбутні рубрики нового видання (історія дитинства, історія населення, історія міграцій, гендерна історія, міська історія, історія повсякдення, приватна історія, робітнича історія, етносоціальна історія, соціальні групи та соціальні ідеали). Протягом 1998–2008 рр. щорічник виходив у Москві (у видавництві «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН)), а з 2009 р. у Санкт-Петербурзькому видавництві «Алетейя». Загалом збірник був орієнтований на істориків, соціологів та усіх, хто цікавився гуманітарними проблемами сучасного світу.

На тлі процесів, які відбувалися в російській історичній науці, процес інституціалізації соціальної історії в Україні розпочався доволі пізно, лише на початку 2000-х років. Спеціалізований Центр досліджень проблем соціальної історії на чолі з відомим істориком Віктором Горобцем був створений при відділі історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України у 2002 р.

Ідея створення Центру, як зазначала Валентина Матях, була викликана необхідністю «активізувати дослідження з історії українського соціуму, знайти нові теоретико-методологічні підходи та напрями вивчення сфери соціальних взаємин і соціокультурної антропології». По суті йшлося про реанімування дослідження соціокультурного зрізу вітчизняної історії на основі здобутого в європейській і світовій історіографії досвіду. До складу Центру увійшли лише кілька співробітників: В. Горобець, Н. Білоус, В. Зема, Н. Старченко, а з часом приєдналася ще й О. Романова².

Протягом 2003–2005 рр. науковий колектив Центру розробляв науково-дослідну тему «Ранньомодерний соціум України в світлі мікросоціального аналізу: політико-правові практики та ідеологічні установки у проявах індивідуальних й унікальних стратегій поведінки»³. За цей час науковцями Центру було підготовлено цілу низку наукових статей, індивідуальних монографій, організовано й проведено виїзні міжнародні наукові конференції «“Вірність” – “зрада” у сприйнятті середньовічних і ранньомодерних соціумів» (Кам’янець-Подільський, 2004 р.) і «Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи» (Рівне–Острог, 2005 р.)⁴.

З 2006 року Центр цілеспрямовано займався дослідженням проблеми «Соціальні групи та стани України пізнього середньовіччя – раннього нового часу:

¹ Центр соціальної історії. URL: <http://igh.ru/departments/56?locale=ru>

² Матях В.М. Відділ історії України середніх віків і раннього нового часу // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 67.

³ Там само. С. 68.

⁴ Там само.

стратифікація, статус, внутрішня і міжстанова мобільність, системи ціннісних орієнтирів». У подальшому фокус наукових інтересів наукових співробітників Центру був зосереджений на проблемі конфліктів та шляхах їх подолання за часів ранньомодерної доби («Конфлікт та його вирішення як соціокультурний феномен ранньомодерної доби», 2013 р.), питаннях існування та розвитку регіональних та локальних спільнот («Регіональні та локальні спільноти середньовічної і ранньомодерної України», 2015–2017 рр.), проблемі соціального дисциплінування на локальному рівні, розробка якої повинна була відбуватися в контексті загальної теми «Соціальне дисциплінування локального рівня в середньовічній і ранньомодерній Україні: влада – церква – самоврядна група – індивід» (2018–2020 рр.).

Натомість найбільшим досягненням Центру стало започаткування нового спеціалізованого видання – альманаху «Соціум». Окреслюючи у програмній статті сутність, цілі, завдання та теоретико-методологічні засади нового видання, В. Смолій зазначив, що соціальна історія як напрям історичної науки привертала увагу українських істориків ще з XIX ст. Натомість у силу різних обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, соціальна історія та її адепти довгий час переважно зосереджувалися на дослідженні боротьби партій та класів, на історії соціальних рухів, соціальній структурі доіндустріального та індустріального суспільства (при максимальному спрощенні та схематизації цього питання). На сучасному етапі розвитку згаданого напрямку історичних досліджень, на думку головного редактора нового видання, фокус дослідника повинен був переноситися на аналіз системи ієрархічно взаємопов'язаних соціальних позицій, прав і обов'язків людей, на еволюцію соціального статусу, формування соціального престижу та його маркери тощо¹. Урізноманітнення залучених джерел, використання специфічних методів їхнього опрацювання, використання найрізноманітніших методів наукового дослідження, у тому числі запозичених з інших галузей гуманітарного знання, посприяли виділенню постійних рубрик нового видання. В умовах існування численних наукових центрів соціальної, соціально-економічної та культурної історії в країнах Західної Європи, а також у Росії, подальше зволікання з реєстрацією в Україні спеціалізованого дослідницького центру та видання вже ставало неприпустимим. Відтак на Центр соціальної історії та альманах «Соціум» покладалися серйозні зобов'язання².

Перші номери щорічника відзначались еkleктичністю структури та строкатістю авторського складу. Натомість згодом навколо видання почало формуватися коло фахівців, дослідження яких постійно оберталися навколо проблем соціальної історії. Існування Центру досліджень проблем соціальної історії (Центру соціальної історії) у межах відділу історії середніх віків та раннього нового часу обумовило переважання в змісті альманаху тематики відповідного хронологічного періоду, у той час як аналогічні проблеми пізніших історичних епох і надалі були представлені на сторінках спеціалізованих збірників відповідних структурних підрозділів Інституту історії України НАН України, на сторінках загальноукраїнського «Українського історичного журналу», а також у колективних монографіях співробітників певних відділів інституту.

Водночас, починаючи з п'ятого випуску «Соціуму», редакція альманаху почала періодично формувати спеціалізовані випуски, присвячені окремим темам. Так,

¹ Смолій В. Від головного редактора // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 7.

² Там само. С. 8–9.

наприклад, шостий випуск альманаху був присвячений темі «“Вірність” – “зрада” в уявленнях і практиках Середньовіччя і раннього Нового часу», що стало наслідком проведення суголосної за темою конференції «“Вірність” – “зрада” у сприйнятті середньовічних і ранньомодерних соціумів», що відбулась у 2004 році у Кам'янці-Подільському. Продовжив започатковану традицію сьомий випуск «Соціуму», який був присвячений темі «Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи», який узагальнив доповіді, виголошені на науковому семінарі «Конфлікт та порозуміння у сприйнятті середньовічного і ранньомодерного соціумів», що відбувся у жовтні 2005 року в Рівному та Острозі. Кожен з названих випусків супроводжувався вступною статтею редакційної колегії з поясненням актуальності обраної теми, її репрезентації українськими дослідниками, окресленням структури випуску¹.

За задумом редакційної колегії, «Соціум» повинен був обов'язково містити матеріали теоретико-методологічного характеру. У першому ж випуску роль такої публікації виконала стаття В. Матях «Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII–XVIII ст.»². Узявши до уваги проблему дослідження ментальності й менталітету, цінностей і ціннісних орієнтацій представників українського соціуму XVII–XVIII ст., дослідниця визначила основні труднощі, з якими може зіткнутися історик, який обрав би собі такий об'єкт дослідження, а також окреслила перспективи залучення ним певних методологічних підходів, використання окремих методів, залучення різноманітних і навіть нетипових для історичного дослідження джерел. У другому випуску альманаху деякі теоретичні проблеми та виклики, перед якими опинилися вітчизняні дослідники соціальної історії, були висвітлені в огляді доповідей першого українсько-німецького наукового семінару «Соціальна історія в Україні та Німеччині у XX столітті» (2002), здійсненому В. Головком. Він зокрема звернув увагу на те, які питання піднімали у своїх доповідях учасники семінару. Зокрема було згадано, що С. Стельмах розглянув проблему розвитку соціальної історії в Україні протягом першої чверті XX ст., поставивши питання про те, чи була українська історична наука тих часів дійсно відірваною від науки європейської. Аналізуючи доповідь Й. Мозера, автор огляду наголосив, що німецький дослідник зосередив свою увагу на питаннях оновлення та трансформації соціальної історії в Німеччині, що могло дати певні теми для роздумів українським дослідникам, особливо тим, хто шукав шляхів відходу від державоцентричних до соціоцентричних досліджень. Водночас німецький дослідник у своїй доповіді наголошував, що методологічною основою праць з соціальної історії в Німеччині, як і раніше, залишилися праці Отто Гінтце, Макса Вебера, Карла Лампрехта, Вернера Зомбарта та «історичної школи національної економіки»³. Доповідь Гуїдо Хаусмана, присвячена виникненню та розвитку поняття «соціальне дисциплінування», явно зацікавила українських дослідників, що невдовзі знайшло свій відбиток у формулюванні однієї з науководослідницьких тем Центру соціальної історії, яка ще перебуває в розробці його науковими працівниками. Керівник Центру соціальної історії В. Горобець, який

¹ Горобець В. Від редакційної колегії // Соціум. 2006. Вип. 6. С. 7; Його ж. Від редакційної колегії // Соціум. 2007. Вип. 7. С. 7–8.

² Матях В. Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII–XVIII ст. // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 233–241.

³ Головка В. Українсько-німецький семінар «Соціальна історія в Україні та Німеччині у XX столітті» // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 230.

також брав участь у роботі згаданого наукового форуму, представив до уваги учасників семінару цікаву доповідь «Нова соціальна історія: можливі українські перспективи у світлі європейських досягнень і проблем»¹. Саме ця тема знайшла своє продовження і на сторінках «Соціуму», де у п'ятому випуску альманаху від імені редакційної колегиї було представлено невеличку статтю В. Горобця «Наскільки новою є “нова соціальна історія” в українському прочитанні?»². Водночас ця ж тема була висвітлена дослідником на сторінках «Енциклопедії історії України»³. Історик, між іншим, нагадав читачеві, що той історіографічний феномен, який від 1960-х років прийнято було називати «новою соціальною історією», вдалося доволі результативно представити на сторінках «Соціуму». Це стосувалося не лише середовища відомих академічних учених, але й представників вузівської науки, які в географічному контексті презентували всі регіони України. Суттєвий інтерес викликали й публікації фахівців з Польщі, Литви, Білорусі, Німеччини, Угорщини, Франції, Італії, що наочно продемонструвало органічну «вмонтованість» суто українських сюжетів у загальноєвропейський контекст обговорюваних проблем.

До спеціальних публікацій альманаху, які були присвячені проблемам соціальної історії в історіографічному контексті, слід віднести статтю О. Яся⁴ (хоч і опубліковану під рубрикою «Історія уявлень та ідей») та В. Перкуна⁵, а також рецензію І. Тесленка на книгу М. Яременка⁶.

До постійних рубрик «Соціуму», окрім згаданої – «Теорія та історіографія соціальної історії», також належали: «Історія уявлень та емоцій» (інша інтерпретація назви – «Влада і престиж в уявленнях та практиках», ужита у випуску 8), «Історія соціальних спільнот і соціальних конфліктів» (інші варіації назви: «Соціальні групи та соціальна стабільність», «Соціальні групи та соціальна мобільність» (вип. 8), «Соціальні групи та мікрогрупи» (вип. 11/12), «Історична конфліктологія»), «Історія приватного життя» або «Історія приватного життя та повсякдення», «Історія жінок», «Історія насильства» (ужита у випуску 11/12 за 2015 рік), «Соціальна історія релігій», «Історія родини» (у 2005 р., а з 2006 – «Історія родини та гендерних взаємин»). На сторінках окремих випусків альманаху також можна було зустріти рубрики «Історична біографістика», «Історія середовища», «Антропологія права» тощо.

Серед матеріалів, представлених у різних випусках «Соціуму» під рубрикою «Влада і престиж в уявленнях та практиках», було опубліковано цікаві статті В. Рички про церемоніали та обряди середньовічного Києва⁷, М. Бартніцького

¹ Головка В. Українсько-німецький семінар... С. 230–231.

² Горобець В. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні // Соціум. 2005. Вип. 5. С. 7–9.

³ Горобець В. Нова соціальна історія // Енциклопедія історії України. Т. 7. Мл-О. Київ: Наукова думка, 2010. С. 439–440.

⁴ Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. 2005. Вип. 4. С. 215–228.

⁵ Перкун В. Допоміжні історичні дисципліни як ключ до соціальної історії. Роботи французького історика Мішеля Пастуро // Соціум. 2015. Вип. 11–12. С. 367–374.

⁶ Тесленко І. [Рец.] Максим Яременко. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. 534 с. // Соціум. 2015. Вип. 11–12. С. 398–406.

⁷ Ричка В. Церемоніали та обряди княжого двору середньовічного Києва // Соціум. 2008. Вип. 8. С. 9–20.

про атрибути влади руських князів XIII ст. як елемент престижу¹, П. Юшака про елементи суспільного престижу діяльності родини Фірлеїв (зокрема, Петра Фірлея, Миколая Фірлея та його сина Петра II, Анджея, Миколая II та Миколая III, та використані ними способи маніфестації суспільної позиції, яку займали члени родини у тогочасному соціумі Речі Посполитої)². У рубриках, присвячених суспільним уявленням, також були представлені статті П. Саса «Мушкет-сіромаха» і «шабля-сваха»: соціальнопсихологічні установки, соціо-культурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-х рр. XVI – початок XVII ст.)³, Л. Довгої «Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст.»⁴ та «Уявлення про “честь” у трактаті Інокентія Гізеля “Мир з Богом чоловіку”»⁵, О. Боряк «Баба-повитуха в контексті “полювання на відьом”»: українсько-західноєвропейські паралелі⁶ та інші.

Найбільш широко представленою у «Соціумі» була рубрика «Історія соціальних спільнот і соціальних конфліктів». Завдяки численним публікаціям українських та зарубіжних авторів зацікавленим читачам була представлена надзвичайно складна соціальна структура українського суспільства XVI – першої половини XVII ст., що складалася з макро- та безлічі мікрогруп. Особливої уваги у цьому контексті заслуговують статті Н. Білоус «Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади»⁷, В. Поліщука «Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.)»⁸, Н. Старченко «Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.)»⁹, В. Брехуненка «Запорожець на Дону (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст.)»¹⁰, О. Сокирка «“Одягати і наглядати” (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII – початку XVIII ст.)»¹¹ та «Козацьке військо під прицілом модернізації»¹².

¹ Bartnicki M. Atrybuty władzy książąt ruskich XIII w. jako element prestyżu // Соціум. 2008. Вип. 8. С. 21–31.

² Jusiak P. Elementy prestiżu społecznego w działalności rodziny Firlejów w XVI wieku // Соціум. 2008. Вип. 8. С. 45–55.

³ Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля-сваха»: соціально-психологічні установки, соціо-культурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-х рр. XVI – початок XVII ст.) // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 55–76.

⁴ Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст. // Соціум. 2004. Вип. 3. С. 241–248.

⁵ Довга Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» // Соціум. 2005. Вип. 5. С. 249–259.

⁶ Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі // Соціум. 2004. Вип. 3. С. 249–262.

⁷ Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 23–39.

⁸ Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 79–109.

⁹ Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 111–144.

¹⁰ Брехуненко В. Запорожець на Дону (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст.) // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 145–155.

¹¹ Сокирка О. «Одягати і наглядати» (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII – початку XVIII ст.) // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 173–190.

¹² Сокирка О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 101–116.

Не менш цікавими були статті, присвячені численним соціальним конфліктам, які час від часу виникали в суспільстві XVI–XVIII ст. Такі матеріали, як правило, публікувалися під рубрикою «Історія соціальних спільнот і соціальних конфліктів» або «Історична конфліктологія». Однією з перших публікацій, яка мала на меті руйнування усталених стереотипів щодо релігійного протистояння на Волині наприкінці XVI – у першій половині XVIII ст., стала стаття М. Довбищенка¹. Серед висновків дослідника особливу увагу привертають твердження про те, що в умовах XIX століття, коли тема релігійного протистояння стала предметом наукового дослідження, конфлікт між уніатами та православними був вигідним і потрібен усім, бо «ідея перманентного конфлікту православних з уніатами давала прості пояснення складних історичних подій», при цьому мало кого з істориків цікавили «конкретні причини конфлікту, його дійові особи, ступінь впливу в середовищі різних соціальних груп»². Аналізуючи давно відомі та нещодавно виявлені актові матеріали, дослідник представив конфліктні ситуації у зовсім іншій інтерпретації, ніж це робилося раніше. Надзвичайно цікавими виявилися висновки М. Довбищенка щодо фактів співробітництва уніатів з православними. Учений навів кілька випадків, коли таке співробітництво спостерігалось: ділове партнерство, солідарність у питаннях релігійного життя, зокрема виконання останньої волі померлих, які часто-густо розподіляли своє майно між православними та уніатськими церквами чи монастирями або заповідали поховати себе на території обителі, яка вже належала іншій конфесії. Переконливими виглядали й випадки співпраці у суперечках з римо-католиками. Загальний висновок вченого виглядав так: «протистояння православного та уніатського духовенства в першій половині XVII ст. переважно мало характер суперництва двох конкуруючих релігійних конфесій, які перш за все були конкурентами в “боротьбі за душі”, а не ворогами у звичайному сенсі цього слова»³.

Не менш інноваційними виглядали публікації М. Капралю «Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст.»⁴ та «Історико-правова суперечка української і польської громад Львова в першій половині XVIII ст.»⁵. У першій статті автор звернув увагу на те, що зростання антиєврейських настроїв у Львові, а відтак і кількість погромів, були викликані заснуванням у місті єзуїтського колегіуму. Цей факт є особливо цікавим з огляду на сучасні інсинуації навколо антисемітських настроїв українців у XX ст. Водночас погроми відбувалися через потурання погромникам з боку міського магістрату, де також не було православних. Справжніми причинами конфліктів були цілком практичні речі – посилення економічної конкуренції, релігійна нетерпимість, мовна та культурна закритість єврейського соціуму, а також «взаємна непоінформованість щодо релігійних та культурних звичаїв християнських та єврейських громад»⁶. Друга стаття відомого історика була присвячена конфліктам між православною (руською/українською)

¹ Довбищенко М. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 57–82.

² Там само. С. 58.

³ Там само. С. 82.

⁴ Капраль М. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст. // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 89–100.

⁵ Капраль М. Історико-правова суперечка української і польської громад Львова в першій половині XVIII ст. // Соціум. 2007. Вип. 7. С. 223–230.

⁶ Капраль М. Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII–XVIII ст. С. 100.

та католицькою (польською) громадами Львова у першій половині XVIII ст. По суті конфлікт, який розпочався ще в другій половині XVI ст., зводився до простої формули, окресленої львівським магістратом: «українці придатні до виконання міських урядів, “як осел до ліри”»¹. Аргументи польської громади на перший погляд видавалися цілком слухними: «місто завойоване польською зброєю; у Руському воеводстві при владі є тільки польські шляхтичі, тож подібним чином має формуватися і влада Львова; ... українці залишили вали під час облоги міста військами Б. Хмельницького; будинки представників «руської нації» поступово перейшли до людей інших станів – шляхетського, духовного і «навіть до євреїв» та інші»². У відповідь православні русини висунули свої контраргументи: ще у королівському меморіалі 1572 р. руська/українська та польська громади Львова були зрівняні у правах, згодом права українців неодноразово підтверджувалися королівськими дипломами і коронними конституціями³. Суперечка закінчилась «правовим компромісом»: двоє українців потрапили до магістрату і стали райцями, однак реального рівноправ'я в економічних та політичних правах обох громад так і не було досягнуто. Перехід української громади в унію дещо послабив конфліктогенність львівського середовища, однак періодичні дрібні конфлікти «вичерпували кредит взаємної довіри»⁴ між громадами й надалі.

Не розкриваючи змісту інших публікацій, присвячених соціальним конфліктам, зазначу лише, що на особливу увагу заслуговують статті Н. Старченко «Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання»⁵, П. Кулаковського «Боротьба за спадщину: конфлікт між Яном та Ельжбетою Пясочинськими щодо новгород-сіверських маєтностей»⁶, Л. Тимошенка «Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури»⁷, Я. Домбровського «Спроби розв'язання козацького конфлікту в 1648–1672 роках польськими політичними елітами»⁸, В. Маслійчука «До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.»⁹ (хоч вона може бути одночасно віднесена і до рубрики «Соціальні конфлікти», і до рубрики «Історія родини», і до рубрики «Гендерна історія») та «Розправа над військовополоненими-мусульманами у Валках 1812 р.: видимі та приховані механізми конфлікту початку XIX ст.»¹⁰;

¹ Капраль М. Історико-правова суперечка української і польської громад Львова в першій половині XVIII ст. С. 225.

² Там само. С. 225.

³ Там само. С. 229.

⁴ Там само.

⁵ Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. 2004. Вип. 3. С. 65–98.

⁶ Кулаковський П. Боротьба за спадщину: конфлікт між Яном та Ельжбетою Пясочинськими щодо новгород-сіверських маєтностей // Соціум. 2006. Вип. 5. С. 127–139.

⁷ Тимошенко Л. Інтриги і конфлікти в історії укладення Берестейської унії у світлі документальних джерел та полемічної літератури // Соціум. 2015. Вип. 11–12. С. 185–209.

⁸ Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // Соціум. 2007. Вип. 7. С. 143–160.

⁹ Маслійчук В. «До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.» // Соціум. 2007. Вип. 7. С. 243–263.

¹⁰ Маслійчук В. Розправа над військовополоненими-мусульманами у Валках 1812 р.: видимі та приховані механізми конфлікту початку XIX ст. // Соціум. 2004. Вип. 4. С. 137–146.

Ю. Волошина «Суперечки в “государевих описних малоросійських розкольніцьких слободах”: анатомія одного конфлікту XVIII ст.»¹ та «Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова»², Ю. Зазуляка «Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воеводстві початку XVI ст.»³, О. Вінниченка «Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського городського суду)»⁴, Н. Білоус «Магістрат і юридики в Києві у XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті)»⁵, В. Пришляка «Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади»⁶ та інших.

Розширенню наших уявлень про складність соціальної структури XVI–XVIII ст., безумовно, сприяли матеріали, опубліковані на сторінках «Соціуму» під рубриками «Соціальні групи та соціальна мобільність»⁷ та «Соціальні групи та мікрогрупи»⁸. Водночас статті, опубліковані під рубрикою «Історія приватного життя»⁹, привертала увагу об'єктом свого дослідження, дали можливість проникнути за лаштунки приватного життя людини XI–XIII ст. та XVI ст., які не могли бути висвітлені дослідниками XIX–XX ст. через обмеженість тогочасних панівних методологій.

¹ Волошин Ю. Суперечки в «государевих описних малоросійських розкольніцьких слободах»: анатомія одного конфлікту XVIII ст. // Соціум. 2007. Вип. 7. С. 265–279.

² Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова // Соціум. 2010. Вип. 9. С. 219–238.

³ Зазуляк Ю. Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воеводстві початку XVI ст. // Соціум. 2007. Вип. 7. С. 43–58.

⁴ Вінниченко О. Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах реляційних книг Львівського городського суду) // Соціум. 2007. Вип. 7. С. 161–174.

⁵ Білоус Н. Магістрат і юридики в Києві у XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) // Соціум. 2006. Вип. 5. С. 107–125.

⁶ Пришляк В. Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади // Соціум. 2010. Вип. 9. С. 159–173.

⁷ Білоус Н. Соціальна та професійна структура населення Києва у світлі фіскальних джерел другої половини XVI ст. // Соціум. 2008. Вип. 8. С. 107–118; Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // Соціум. 2013. Вип. 10. С. 97–114; Горобець В. «Всякіє полковые уряды». Полкова старшина Гетьманату як владний інститут і соціальна група // Соціум. 2017. Вип. 13/14. С. 11–40; Заяць А. Міцани поміж Литовськими Статутами і практикою життя // Соціум. 2010. Вип. 9. С. 9–19; Горін С. Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII ст. // Соціум. 2010. Вип. 9. С. 20–36; Александрович В. Покоління творців львівської школи українського малярства XVII ст. // Соціум. 2008. Вип. 8. С. 163–183; Александрович В. Майстри «малих» осередків українського малярства історичного перемишльсько-львівського регіону першої половини XVII ст. // Соціум. 2013. Вип. 10. С. 34–60 та ін.

⁸ Горобець В. Малі соціальні та соціально-професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» etc. // Соціум. 2008. Вип. 8 С. 184–201; Александрович В. Львівське середовище українських малярів першої половини – середини XVII ст. // Соціум. 2015. Вип. 11–12. С. 34–60; Сердюк І. Ставлення до хворих дітей і сиріт у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі доли Романа Краснощоченка та його племінників) // Соціум. 2015. Вип. 11/12. С. 61–70; Волошин Ю. Вдови і вдівці у Полтаві в 60-х рр. XVIII ст. // Соціум. 2015. Вип. 11/12. С. 71–88 та ін.

⁹ Долгов В. Любов, сексуальність і полова мораль в Древней Руси XI–XIII вв. // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 205–215; Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум. 2004. Вип. 3. С. 149–176 та ін.

Зростання суспільного попиту на історію повсякдення минулих історичних епох обумовило значну кількість публікацій «Соціуму», присвячених як загальним проблемам історії повсякдення, так й окремим його аспектам. У кількох номерах альманаху було оприлюднено кілька матеріалів, які у своїй сукупності представили майже комплексний зріз повсякдення козацької еліти XVII–XVIII ст.: крізь призму матеріального світу загалом¹, через інтер'єр, моду² і вбрання³, а також дозвілля⁴. Ще одна складова повсякдення козацької еліти – культура харчування, уживаний посуд, традиційні та імпортовані наїдки й напої, – знайшла своє відображення в окремих публікаціях дослідників раннього нового часу та в їхніх виступах на спеціалізованих конференціях⁵.

Спроби повернути на арену історії жінку, вивівши її з кухні чи церкви та відірвавши від дитини, були реалізовані в межах кількох взаємопов'язаних рубрик альманаху. Так, під рубрикою «Історія родини та ґендерних взаємин» було представлено цікаве дослідження Н. Старченко «Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст.)»⁶. Зміст статті частково перегукувався з більш ранньою працею дослідниці, присвяченою шлюбній стратегії волинських удів кінця XVI ст.⁷ Водночас стаття опосередковано була пов'язана з іншою працею історикині, розміщеною в «Соціумі» двома роками раніше під рубрикою «Історія насильства» і присвяченою судовим справам про зґвалтування у шляхетському середовищі останньої третини XVI – першої половини XVII ст.

Взаєминам між чоловіками та жінками, становищу жінки в родині, а також побутовому насильству в міщанському та селянському середовищах було присвячено дослідження Н. Білоус, опубліковане під тією ж самою рубрикою⁸. Водночас наші уявлення про волинських міщанок та спектр їхньої юридичної повноправності, матеріальний стан, ставлення до шлюбних партнерів і побожність суттєво розширювала стаття цієї ж дослідниці, присвячена тестаментом волинянок, опублікована під рубрикою «Історія родини та ґендерних взаємин»⁹.

¹ Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 197–208.

² Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. // Соціум. 2015. Вип. 11–12. С. 317–329.

³ Косміна О. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. Соціум. 2015. Вип. 11/12. С. 330–364.

⁴ Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.) // Соціум. 2017. Вип. 13/14. С. 308–326.

⁵ Див. теми доповідей конференції «Їжа в історії», що відбулася 15 листопада 2019 р. в КНУ ім. Т. Шевченка: Попружна А. Їжа і посуд у джерелах поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст., Дзюба О. Посуд як складова культури харчування козацької старшини XVIII ст. та ін.

⁶ Старченко Н. Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст.) // Соціум. 2017. Вип. 13/14. С. 81–112.

⁷ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. 2000. № 6; 2001. №1; 4.

⁸ Білоус Н. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. // Соціум. 2015. Вип. 11/12. С. 135–146.

⁹ Білоус Н. «Визнаваю сим моим тастаменьтом и остатнею волею». Тестаменти волинських міщанок кінця XVI–XVII ст. // Соціум. 2017. Вип. 13/14. С. 127–160.

Становищу та ролі жінки при чоловіках козацько-шляхетського походження мали бути присвячені дослідження О. Гуржій¹ та В. Горобця². Натомість публікація їхніх статей, представлених у рубриці «Історія жінок», на мій погляд, була не дуже виправданою, оскільки вони не так представляли широкому загалу портрети Анастасії Скоропадської – другої дружини гетьмана Івана Скоропадського та Дар'ї Брюховецької – дружини гетьмана Івана Брюховецького, як доповнювали своїм змістом наші уявлення про діяльність, політичні, економічні та інші життєві стратегії їхніх чоловіків.

Інноваційним за своїм змістом вийшло дослідження В. Маслійчука, реалізоване на матеріалах кримінальних справ повітових судів Харківського намісництва 80–90-х років XVIII ст.³ Автор поставив собі за мету дослідити девіантну поведінку жінки⁴ на прикладах одного окремо взятого регіону, який до того ж переживав суттєві суспільні, правові, економічні та культурні трансформації, викликані інкорпораційними процесами. Досліднику одразу довелося зіткнутися з низкою проблем методологічного характеру, як-от: саме визначення понять «девіація»/«норма», співвідношення між ними протягом досліджуваного хронологічного періоду та ще й в контексті розуміння традиційної української культури, теорії походження злочинності, соціальної та гендерної обумовленості злочину/девіації представниками окремих категорій населення тощо. Розглянувши значну кількість кримінальних справ, дослідник виділив кілька варіантів девіантної поведінки жінки, серед яких були вживання алкоголю і скоєння злочинів у цьому стані, втеча від чоловіка, багатощлюбність, перелюбство, побутове насильство, де жінка виступала не жертвою, а насильником, проституція, крадіжки, публічні лайки (образя словом), різні форми чаклунства, знахарства, відьомства тощо. Загалом, досліджуючи девіантну поведінку, історик дійшов висновку, що українська культура XVIII ст. залишається малодослідженою і ми «позбавлені чіткого уявлення про те, що є у цьому суспільстві нормою, як у ньому функціонує право, яким було нормативне ставлення до жінки, які відступи від норми толерувалися спільнотою, як ставилися до злочину на рівні повсякдення і в православної традиції, якою була народна релігійність, врешті, ми практично не маємо уявлення про злочинний світ того часу, його норми, звичаї, параметри»⁵.

Наприкінці короткого огляду альманаху із соціальної історії «Соціум» зауважу, що в ньому було представлено чимало оригінальних досліджень, умовно об'єднаних під рубрикою «Історія насильства»⁶, яка корелює з рубрикою «Антро-

¹ Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої половини XVIII ст. // Соціум. 2002. Вип. 1. С. 219–220.

² Горобець В. «Хочу [...] поняти б за себя московського народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 149–164.

³ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80–90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. 2006. Вип. 5. С. 197–215.

⁴ Принагідно зауважимо, що зазначена стаття була представлена не в рубриці «Історія жінок», а під спільником «Історія родини та гендерних взаємин», що зайвий раз доводить, що чимало тем «нової соціальної історії» не може бути вузько класифіковано і вимагає міждисциплінарного підходу.

⁵ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80–90-х рр. XVIII ст. С. 215.

⁶ Див. статті випуску 11/12 за 2015 рік : Сліж Н. Згвалтування у Вялікім княстві Літоускім у XVI–XVII ст.: заканадаўства і судовая практика; Гарасимчук М. Справи про згвалтування й позбавлення цноти у судах Самбірської економії в XVIII ст.; Вінниченко О. Згвалтування, вбивство і пограбування, а також перелюб. Історія кримінального злочину, здійсненого під Львовом в 1645 р. та ін.

пологія права»¹ та частково «Історія родини та гендерних взаємин»², хоч в інших випадках статті з рубрики «Історія родини»³ більше співвідносилися з матеріалами рубрики «Історична біографістика»⁴. Значно менш привабливою виявилася рубрика «Соціальна історія релігій»⁵. Натомість рубрику «Історія середовища» явно слід визнати перспективною й очікувати її подальшого розвитку та змістовного наповнення⁶.

Децю іншим у порівнянні з «Соціумом» виявилось нове видання кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Тараса Шевченка під назвою «Соціальна історія» (з 2007 р.)⁷. Попри свою багатообіцяючу назву збірник виявився не спеціалізованим виданням, а типовою збіркою різноматичних статей викладачів, аспірантів та студентів означеної кафедри, у якій матеріали, присвячені «дослідженню соціального аспекту політичного, економічного, культурного й духовного розвитку України та іноземних країн», становили лише частину контенту. Незважаючи на заявлені у вступній статті головного редактора першого випуску збірника відхід від класичної соціальної історії, що ґрунтувалася на методологічних засадах праць К. Маркса та М. Вебера, сучасний інтердисциплінарний підхід до дослідження «суспільної діяльності людини», «застосування новітніх методик і спеціальних дисциплін», до яких чомусь були зараховані окремі субнапрями або предметні поля «нової соціальної історії» (соціальна антропологія, історія злочинності, історія сексуальності, історія повсякдення тощо)⁸, новизною тем та підходів відзначалися лише кілька окремих публікацій. Зокрема, певну увагу привертала стаття М. Казмирчук «Соціальний портрет київських священників у XIX ст.»⁹, І. Юрочкиної «Повсяк-

¹ Див. для прикладу: *Зазуляк Ю.* Честь та злочин у кримінальному правосудді Руського воеводства XV ст. // *Соціум.* 2013. Вип. 10. С. 193–215; *Сліж Н.* Шлюбні та пазашлюбні стасункі шляхты ў звычайым праве і заканадаўчых актах ВКЛ // *Соціум.* 2013. Вип. 10. С. 246–288 та ін.

² *Сабчук В.* Волинський шляхетський рід Гостських (XV–XVII ст.) // *Соціум.* 2006. Вип. 5. С. 143–164; *Дуса К.* Роль родини в українських судах про чари // *Соціум.* 2006. Вип. 5. С. 185–195 та ін.

³ *Тесленко І.* Родинний клан Єрличів // *Соціум.* 2005. Вип. 4. С. 135–188; *Мицик Ю.* Рідня Богдана Хмельницького у Білорусі // *Соціум.* 2005. Вип. 4. С. 189–192; *Горобець В.* Чи все так просто з тими родичами? (замітки з приводу розвідки о. Юрія Мицика) // *Соціум.* 2005. Вип. 4. С. 193–195 та ін.

⁴ *Заяць А.* «Єврейське» щастя: як волинський єврей Маєр Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.) // *Соціум.* 2015. Вип. 11–12. С. 255–274; *Чернецький Є.* Річ-посполитський патріот на імперській службі: Ян-Непомуцен Хоєцький (1748–1816 рр.) // *Соціум.* 2015. Вип. 11/12. С. 275–285 та ін.

⁵ *Мордвінцев В.* Старообрядські громади України другої половини XVIII століття та ставлення до них влади // *Соціум.* 2002. Вип. 1. С. 191–202.

⁶ *Одрін О.* Домашні улюбленці в античних державах Надчорномор'я // *Соціум.* 2013. Вип. 10. С. 131–143; *Рагаускене Р.* Из «Истории животных»: собаки при дворе правителей Великого княжества Литовского (до середины XVII века) // *Соціум.* 2013. Вип. 10. С. 144–160; *Білоус Н.* «Маскарад тварин» у жартах і пародіях луцьких кацеляристів другої половини XVII ст. // *Соціум.* 2013. Вип. 10. С. 161–190.

⁷ Див. перший випуск: *Соціальна історія: Науковий збірник.* Київ: Логос, 2007. 106 с.

⁸ Від головного редактора // *Соціальна історія: науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів.* Київ: Логос. Вип. 1. 2007. С. 6.

⁹ *Казмирчук М.* Соціальний портрет київських священників у XIX ст. // *Соціальна історія: науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів.* Київ: Логос. Вип. 6. 2010. С. 9–18.

денне життя лікарів радянської України в 1920-х роках»¹, Т. Орлової «Жінка і сім'я за радянських часів: історіографія проблеми»², М. Казмирчук «Проблеми навчання та позауніверситетського життя студентів (1933–1941 рр.)»³ та тематично з нею пов'язана стаття І. Заболотної «Побут студентів та викладачів Київського Державного Університету в повоєнні роки»⁴ тощо. Певним чином всі ці публікації компенсували недостатню присутність тематики XIX століття на сторінках «Соціуму» і водночас вирішували проблему повної відсутності матеріалів з нової соціальної історії XX ст. Таким чином можна вважати, що окремі статті збірника «Соціальна історія» стали логічним доповненням до змісту альманаху «Соціум». Разом обидва видання охопили суттєвий хронологічний період вітчизняної історії від XI до XX століття саме у контексті висвітлення проблем соціальної структури суспільства, проблем взаємодії окремих мікрогруп та прошарків населення, а також їхніх стосунків з органами влади, питань їхнього повсякденного життя, традиційної та девіантної поведінки тощо. На жаль, заявлена з першого випуску рубрика «Портрети соціальних істориків», яка могла би стати цікавою та перспективною, була представлена в збірнику «Соціальна історія» лише один раз – статтею молодшої дослідниці О. В'ялої, присвяченою постаті В. К. Піскорського⁵. Упродовж 2007–2015 рр. до згаданої ідеї редакція видання більше не поверталась.

Наприкінці цього підрозділу хотілось би звернути увагу на нове явище в історичній науці та комунікації професійних істориків, археологів, краєзнавців, незалежних дослідників з пересічними українцями. Ідеться про цікавий проект «Локальна історія», ініційований Українською Галицькою Асамблеєю, що стартував у 2013 р. Автори проекту спробували поєднати у своїй діяльності дослідження минулого крізь призму історії окремих місцевостей, міст та сіл; дослідження усної історії завдяки експедиціям та збиранню свідчень очевидців багатьох історичних подій XX століття, створення бази даних аудіовізуальних матеріалів, які можуть бути використані іншими дослідниками, які безпосередньо не були учасниками проекту⁶. Зібрані і частково опрацьовані матеріали підштовхнули ініціаторів до продовження своєї діяльності шляхом видання нового науково-популярного журналу з аналогічною назвою – «Локальна історія». Презентація першого номера видання відбулася 11 жовтня 2018 р. у Львові⁷.

¹ Юрочкіна І. Повсякденне життя лікарів радянської України в 1920-х роках // Соціальна історія: науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів. Київ: Логос. Вип. 2. 2007. С. 120–128.

² Орлова Т. Жінка і сім'я за радянських часів: історіографія проблеми // Соціальна історія: науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів. Київ: Логос. Вип. 4. 2008. С. 139–144.

³ Казмирчук М. Проблеми навчання та позауніверситетського життя студентів (1933–1941 рр.) // Соціальна історія: науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів. Київ: Логос. Вип. 8. 2012. С. 47–57.

⁴ Заболотна І. Побут студентів та викладачів Київського Державного Університету в повоєнні роки // Соціальна історія: науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів. Київ: ПП КП «УкрСІЧ». Вип. 9. 2013. С. 35–45.

⁵ В'яла О. Внесок вченого-історика В.К. Піскорського у вивчення соціального розвитку європейських народів // Соціальна історія: науковий збірник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, каф. історії для гуманітарних ф-тів. Київ: Логос. Вип. 1. 2007. С. 97–99.

⁶ Локальна історія. URL: <http://localhistory.org.ua/pro-proekt/>

⁷ Презентація першого номера видання «Локальна історія» у Києві відбулася в липні 2019 р.

Презентуючи журнал читацькій аудиторії, головний редактор Віталій Ляска, зазначив, що перший «глянцевий журнал» про історію з високоякісним друком та сучасним дизайном, «зірковим складом авторів та героїв» орієнтований не лише на минуле, але й на сучасність, а часом – і на майбутнє, яке виростає «з того, що вже було»¹.

Цінність та унікальність новоствореного науково-популярного історичного журналу полягає у тому, що в користуванні редакційної колегії опинилися матеріали, записані, відзняті та відцифровані учасниками проекту «Локальна історія» за 5 років. Це понад п'яти тисяч аудіо- та відеоспогадів учасників багатьох подій ХХ століття, а також близько 30 тис. унікальних фотодокументів з приватних родинних архівів. Навіть сам факт оприлюднення частини цих матеріалів на сторінках часопису дозволить увести до наукового обігу чимало нових джерел, які до цього часу були недоступними для вітчизняних істориків.

95 % контенту нового журналу свідомо присвячено редакцією питанням історії України, а також історіям українців за її межами. Науково-популярний характер видання також обумовив орієнтацію авторів та редколегії на історію повсякдення², питання гендерної історії³, проблеми окремих соціальних⁴ чи етнічних⁵ груп і українського соціуму загалом⁶, історію злочинів⁷, українського спорту⁸ чи окремі сюжети історії візуальних мистецтв⁹, біографії відомих історичних постатей¹⁰ тощо¹¹.

Прикладами оригінальних публікацій про маловідомі сюжети як політичної історії, так й історії окремих соціальних груп, можна вважати статтю Святослава Липовецького, присвячену концентраційному табору «Береза-Картузька» та його

¹ «Локальна історія» у глянці. URL: <http://localhistory.org.ua/post/lokalna-istoriya-u-glyantsi/>

² Сокирко О. «Хліб насущний» вояків Гетьманщини // Локальна історія. 2019. № 6. С. 42–47.

³ Мандзюк Д. Безсоромні *jure culotte* // Локальна історія. 2019. № 5. С. 86–89; Дуса К. 10 фактів про українських відьом // Локальна історія. 2019. № 6. С. 68–70; Кузьмінчук Т. Поштівки в іншу епоху // Локальна історія. 2019. № 9. С. 86–89.

⁴ Федечко Х. Бубон, скрипка і цимбали: як наші предки музикували // Локальна історія. 2019. № 5. С. 80–85.

⁵ Бекірова Г. Крим без обличчя // Локальна історія. 2019. № 5. С. 9–13; Кляшторна Н. Переसे/и/ленці. Переміщені силою // Локальна історія. 2019. № 9. С. 30–35.

⁶ Пуківський Ю. Заборонений Великдень // Локальна історія. 2019. № 4. С. 74–81.

⁷ Липовецький С. Замах «Гонти» на польського міністра // Локальна історія. 2019. № 9. С. 24–29.

⁸ Сова А. Як починався український спорт на Галичині // Локальна історія. 2019. № 2. С. 56–59; Кузьмінчук Т. Террі Савчук: рекорди і шрами української легенди світового хокею // Локальна історія. 2019. № 4. С. 42–45.

⁹ Артимишин П. «До добра і краси». Як просто неба, без електрики і без професійних акторів знімали перший повнометражний галицький фільм // Локальна історія. 2019. № 2. С. 85–87; Брода А. «Митець затьмареного розуму» (Про одного з найвідоміших українських художників-примітивістів ХХ ст.) // Локальна історія. 2019. № 4. С. 56–61; Скицька У. Залізна леді з Болотні (про Надію Примаченко) // Локальна історія. 2019. № 5. С. 70–75.

¹⁰ Липовецький С. Митрополитова одіссея // Локальна історія. 2019. № 4. С. 62–67; Осташко Т., Терещенко Ю. Як австрійський ерцгерцог став українським патріотом // Локальна історія. 2019. № 5. С. 30–34.

¹¹ «Локальна історія» у глянці. URL: <http://localhistory.org.ua/post/lokalna-istoriya-u-glyantsi/>

специфічному контингенту¹. Текст дослідження ілюстрований унікальними фотодокументами з польського цифрового архіву².

Інформативним і водночас цікавим можна вважати дослідження Христини Федечко, присвячене спільнотам народних музикантів, які були невід'ємною частиною традиційного сільського соціуму, яких пересічні односельці наділяли надзвичайними знаннями, уміннями та таємницями. Стаття супроводжувалася рідкісними фотодокументами з архіву проекту «Локальна історія», які самі собою можуть бути використані соціальними істориками як самостійні джерела з історії повсякдення, народних традицій, «сільської» моди³.

Темі жіночої моди⁴ та поведінкових можливостей жінки в міському середовищі початку ХХ ст., було присвячено статтю Дениса Мандзюка «Безсоромні *jupe culotte*»⁵. Поза основною темою статті увагу науковця в цьому матеріалі може привернути посилання автора на цікаві місцеві львівські видання, які свідчили про зростання жіночого руху в Галичині та появу «жіночої» преси. Запропонований автором статті сюжет може бути віднесений до ґендерних студій, які становлять постійну складову «нової соціальної історії» загалом.

Так само як її невід'ємною складовою є історія повсякдення, зокрема історія їжі, традиції її вживання, використання посуду та кухонного начиння, раціону харчування окремих соціальних груп. Одними з таких специфічних груп ХVII–ХVIII ст. були спільноти вояків: українських козаків, польських жовнірів чи російських солдат. Відтак саме цій проблемі була присвячена одна зі статей Олексія Сокирка⁶. Автор проаналізував систему постачання війська Гетьманщини і на основі аналізу збережених архівних джерел визначив особливості «харчового набору», на який міг розраховувати тогочасний вояк, щоденний раціон, його поживну вартість, склад так званого «недоторканого запасу», який козаки брали із собою у похід. Окремо дослідник торкнувся питання особливостей наповнення старшинського столу та харчування найманців. Представлена у статті інфографіка дозволила унаочнити особливості харчування українських сердюків, польських жовнірів та російських солдат. Здійснений ученим аналіз вояцьких раціонів дозволив дійти доволі цікавих висновків зі значно більш складних та важливих проблем, а саме: постійне зниження калорійності раціонів військових, яке спостерігалось в Європі аж до початку ХІХ ст., свідчило про «європейську кризу виробництва та продовольчих ресурсів, які хронічно не встигали за збільшенням кількості населення». На цьому тлі висока калорійність вояцьких раціонів українського війська згаданого періоду демонструвала відсутність цієї проблеми: військо фінансувалося і забезпечувалося стабільно. Крім того, відсутність централізованої системи «про-

¹ Липовецький С. Береза-Картузька: табір тих, хто «вирізняється інтелігентністю і цим становить небезпеку» // Локальна історія. 2019. № 2. С. 71–75.

² Narodowe Archiwum Cyfrowe. URL: <https://www.nac.gov.pl/>

³ Федечко Х. Бубон, скрипка і цимбали: як наші предки музикували // Локальна історія. 2019. № 5. С. 80–85.

⁴ Суто темі жіночої моди та її змін присвячено статтю Тетяни Кузьмінчук, яка для своїх досліджень обрала доволі специфічне джерело – ілюстровану листівку кінця ХІХ – початку ХХ ст., що само собою варте уваги та окремого джерелознавчого дослідження (Див.: Кузьмінчук Т. Поштівки в іншу епоху // Локальна історія. 2019. № 9. С. 86–89).

⁵ Мандзюк Д. Безсоромні *jupe culotte* // Локальна історія. 2019. № 5. С. 86–89.

⁶ Сокирко О. «Хліб насущний» вояків Гетьманщини // Локальна історія. 2019. № 6. С. 42–47.

дуктових поборів із населення» забезпечувала постачання війська від крадіяства та шахрайства, завдяки чому «гетьманські козаки та жовніри харчувалися... значно ситніше порівняно з солдатами сусідніх держав»¹.

Таким чином, узагальнюючи проблему інституціоналізації соціальної історії та питання появи й змістового наповнення спеціалізованих видань, присвячених проблемам соціальної історії, слід визнати, що існування єдиного в Україні спеціалізованого Центру досліджень проблем соціальної історії при Інституті історії України НАН України недостатньо. Науковці Центру в силу свого структурного підпорядкування відділу історії середніх віків та раннього нового часу, а також власних науково-тематичних зацікавлень не можуть охопити всі історичні періоди або керунки соціально-історичних досліджень. Чимало цікавих публікацій, які навіть не були залучені до аналізу в тексті цього розділу, публікувалися їх авторами в загальнонаукових всеукраїнських історичних часописах або в регіональних збірниках чи вісниках. Така ситуація ускладнює не лише проблему виявлення таких публікацій, але й можливості використання комплексного підходу до дослідження певних тем, так само як і консолідацію дослідників вузької спеціалізації навколо якогось одного наукового центру з чітким уявленням про перспективні та актуальні теми. Частіше за все сучасні українські «соціальні» історики є дослідниками певних історичних епох, що дозволяє їм ґрунтовно та комплексно досліджувати весь спектр історичних явищ обраного ними хронологічного періоду. Водночас не слід забувати, що значна кількість реалізованих «соціоорієнтованих» досліджень, є лише ситуативними: здійсненими до певних конференцій, написаних для спеціалізованих видань або виконаних випадково з причини віднайдення певних джерел, які трапились історику під час пошуку матеріалів до інших тем. Ситуація, яка склалася, не може сприяти виробленню власних теоретико-методологічних підходів або методики опрацювання джерел. Українські вчені продовжують займатися пристосуванням історіографічних парадигм, методологічних прийомів та методів західноєвропейських чи американських шкіл до власних потреб, перевіряючи їх на універсальність.

Загалом багатовимірність соціальної історії дозволяє говорити про перспективність цього напрямку, особливо в контексті відходу багатьох сучасних істориків від державоцентричних досліджень та досліджень макросоціальних утворень.

¹ Сокирко О. «Хліб насущний» вояків Гетьманщини. С. 47.

Публічна історія

3. 1. Публічна історія як новий субдисциплінарний напрям

Останні десятиріччя характеризуються небаченим раніше зростанням кількості дисциплін і дослідницьких напрямків у сфері соціально-гуманітарного знання. Досить тривалі дискусії про кордони міждисциплінарності, продуктивність тих чи інших методів і підходів, суб'єктно-об'єктні стосунки та взаємовідносини в науці, про черговий науковий «поворот» і тому подібне знаходять дотичне відображення в кристалізації все нових дослідницьких напрямків. Public history, або публічна історія, значною мірою є продуктом цього процесу. Але продуктом, як видається, не зовсім типовим. Причин цьому кілька.

По-перше, публічна історія не претендує на роль напрямку, який має власну методологію. Ба більше, публічна історія приречена запозичувати методологічні прийоми у суміжних областях – хоч би тому, що репрезентація минулого здійснюється у найрізноманітніших формах і кількість цих форм, очевидно, буде тільки зростати. А тому буде виникати потреба в різних інструментах аналізу.

По-друге, публічна історія – явище, виходячи з її природи, є дуальним. Її двоїстість полягає насамперед у тому, що саме поняття «публічна історія» омонімічне: це і науково-дослідницька область, що вивчає форми репрезентації минулого, і сфера прикладної діяльності зі створення таких репрезентацій. Але справа не тільки в омонімії. Поява публічної історії пов'язана як з бажанням істориків покинути «башту зі слонової кістки», так і з їхнім прагненням знайти в суспільному середовищі союзників і однодумців. І хоча формування публічної історії в різних країнах відбувалося по-різному, за нею завжди стояв не так просвітницький пафос «професіоналів», що готові обдарувати світ своїми знаннями для створення «прикладних» проектів, як бажання знайти ту частину суспільства, з якою можна вступити в діалог. Очевидно, про таке прагнення інтелектуалів говорив і «модний» нині ізраїльський історик Ювал Ной Харарі: «Вони [науковці] мають безстрашно добиватися, щоб їхні голоси почули, коли дебати точаться навколо їхньої сфери знань, чи то медицини, чи історії. Мовчання – не нейтральність: це підтримка

статус-кво. Звичайно, вкрай важливо продовжувати академічні дослідження й публікувати результати в наукових журналах, які читають заледве кілька експертів. Однак так само важливо представляти найновіші теорії широкій громадськості через науково-популярні книжки й навіть через майстерне використання мистецтва й фантастики»¹. Якраз тут і виникають неминучі горизонти «публічної сфери» (Юрген Габермас), «публічного простору» (Ганна Арендт) та інших понять, які пов'язані з існуванням і функціонуванням публічного. При цьому, апелюючи до самої категорії публічності, public history, за визначенням, повинна уникати однозначного розподілу суб'єктно-об'єктних ролей: не тільки історики, що вийшли з академічного середовища, повинні вчити когось, але й самі зобов'язані навчатися у зацікавленої публіки.

По-третє, є очевидним, що жодна серйозна практична діяльність у такій вимогливій сфері, як репрезентація минулого, неможлива без постійної рефлексії. Необхідно зрозуміти, як практичні проекти взаємодіють з такими специфічними механізмами як пам'ять і забування; як соціально-політичні інтереси авторів впливають на форми репрезентації минулого; як користуватися постійно змінюваним медійним простором і так далі. Звідси – неминучий ріст зацікавленості публічною історією як дослідницькою сферою. У результаті маємо щось схоже на «герменевтичне коло»: дослідники виходять до публіки, щоб знайти для себе опору, а практики звертаються до досліджень, щоб розібратися в тому, що відбувається, та вдосконалити свої методи. Таким чином, омонімія поняття «публічна історія» є не випадковою, а концептуальною, що нагадує про постійний зв'язок між дослідженнями й практичними проектами, а також про взаємодоповнюваний і взаємокорисний діалог між представниками цеху істориків і публікою.

Розвиток публічного діалогу про минуле в сучасній Україні уповільнюється внаслідок дії негативних чинників, що пов'язані з вибудовою і реалізацією єдиної історичної політики. Сучасна історична політика в Україні призводить до політизації та інструменталізації історії і, як правило, обмеження суспільного діалогу. Але, не дивлячись на ці негативні фактори, особливо після ухвалення Верховною Радою України чотирьох так званих законів про історичну пам'ять у квітні 2015 р., концепція public history поступово розвивається і в Україні. Характерно, що перший імпульс до розвитку публічної історії в країні дали історики, яких прийнято називати публічними інтелектуалами, та окремі університетські програми, а не наукові академічні центри². Таким чином, публічна історія в Україні почала викристалізовуватись на перетині академічного світу та простору суспільного запиту.

Говорити про якісь спільні для українських закладів вищої освіти особливості викладання публічної історії нині ще передчасно, як і про те, яка сфера застосування public history стане ключовою або найбільш затребуваною. Зараз можливо тільки вибудувати гіпотетичні передбачення стосовно того, що могло б зіграти в Україні роль «локомотива» для розвитку публічної історії: можливо, опрацювання сімейної пам'яті про війни, голодомори, репресії та інші трагічні сторінки історії ХХ ст., чи, наприклад, розвиток історичного краєзнавства й локальної історії. Але остаточно це стане очевидним тільки за умови, якщо публічна історія зможе зайняти в Україні суттєве місце та вийти в простір діалогу із зацікавленою части-

¹ Харарі Ювал Ной. 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна, 2018. С. 304.

² Брайлян С. Публічна історія в Україні: у пошуках консенсусу // Дзеркало тижня. 2018 р. 23–31 серпня. № 1200.

ною суспільства. Досвід становлення public history в інших країнах говорить про те, що шляхи розвитку публічної історії можуть бути найрізноманітніші й дуже індивідуальні для кожного соціуму. Але в їхній основі – завжди суспільний діалог, який виключає як спроби тотальної інструменталізації минулого, так і професійний снобізм і академічну замкнутість, ізольованість від суспільства.

Публічна історія в контексті історичної культури. У кожній історичній епосі у зв'язку зі змінами умов існування суспільства по-своєму розкриваються природа й можливості людини, її відносини з навколишнім світом, зміст і форми соціальної взаємодії, характер нормативно-ціннісних систем, провідні тенденції у розвитку культури. На виклики і кризи, які найбільше відчуються на зламі епохи, формуються та пропонуються суспільству конструктивні відповіді, зокрема нові образи культури і нові моделі інтелектуального досвіду. Радикальні зрушення у світовій економіці й політиці, які відбулися в останні десятиріччя, відповідно так само радикально перетворили сучасний соціокультурний простір. Глобалізація не тільки стосується економічної сфери, вона закономірно визначає динаміку всіх суспільних процесів¹. Особливою швидкістю відзначається розвиток засобів масової інформації і комунікаційних технологій, які не тільки інтенсифікують міжнародні контакти, а й трансформують їхню природу. Найбільш загрозливою глобальною проблемою, очевидно, стали зміни в навколишньому середовищі, а спроби осмислити ці екологічні загрози призвели до деконструкції традиційної дихотомії культури та природи, у тім числі її історичного виміру. Інтерес до історичної трансформації клімату, ландшафтів та інших аспектів взаємодії природи і людства спонукав до становлення і розвитку так званої екологічної історії. Значно повільніше осмислюються інтелектуальні наслідки глобалізації та інформатизації, у тому числі для сучасного гуманітарного знання і для майбутнього історичної професії. А між іншим такі наслідки вже проявляються досить чітко і на самих різних рівнях. Так, наприклад, інтенсивно актуалізувалися історичні дослідження проблем міграцій у глобальному контексті, або мобілізуючої ролі етнічної самосвідомості.

Початок ХХІ ст. ознаменувався глибокими змінами в структурі й змісті гуманітарного знання, у самій методології соціогуманітаристики. У цьому загальному інтелектуальному контексті відбулася радикальна перебудова сучасної історичної науки. Важливим якісним зрушенням у світовій історіографії став так званий культурний поворот, що став результатом зростання інтересу до проявів людської суб'єктивності та прагнення до її концептуалізації на новій теоретико-методологічній основі, що відповідала б глобальному характеру сучасної цивілізації, меті розвитку міжкультурного діалогу та принципу єдності у багатоманітності.

Тенденції сучасної історіографії багатоманітні й неоднозначні, професійні стандарти диверсифіковані. Слідом за розквітом мікроісторичних досліджень виріс інтерес до макроперспективи глобальної історії. Зіставлення ключових аспектів картини світу, особливостей ціннісних систем і змісту культурних ідеалів різних соціумів і цивілізацій – одна із центральних проблем сучасної історичної науки.

Історична наука збагатилася новими об'єктами та методами дослідження, до наукового обігу було залучено колосальний масив джерел, розроблено цілу низку принципово нових підходів до аналізу традиційних джерел, з'явилися нові ефек-

¹Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 116 с.

тивні способи обробки інформації. Але зміни стосувалися не тільки пізнавальних засобів. Багато соціальних функцій історіографії, а саме ідентифікаційна, виховна, розважальна, в умовах безпрецедентного зростання прірви між професійними й буденними, позанауковими історичними знаннями були ефективно засвоєні засобами масової інформації. Погіршило ситуацію поширення в навколонауковій історичній культурі постмодерністського лозунгу «кожен сам собі історик». Принцип історичного дослідження засобами критичного вивчення першоджерел підтримується сьогодні дуже небагатьма за межами професійного середовища. І навіть публікації джерел в Інтернеті, онлайнві курси та навчальні програми для любителів не роблять ситуацію менш проблематичною. Для подолання розриву й створення умов нового діалогу, очевидно, необхідні зміни у професійній історичній культурі, в тім числі її планомірна експансія у web-просторі.

У сфері суспільної свідомості особливо рельєфно проявляється соціально-виховна функція і прагматика історичної науки, реалізується її світоглядний потенціал, пізнавальна й праксеологічна цінність, залучаються механізми її впливу на розвиток суспільства і його окремих груп. І навпаки, головним чином через ситуацію, яка складається у суспільній свідомості та громадській думці, через сформовані стереотипи сприйняття, рівня розуміння і довір'я, критерії корисності, ідеальні образи і горизонти очікувань здійснюється детермінуючий вплив соціокультурного контексту на сучасне історичне знання і перспективи розвитку історичної науки. Усі ці процеси вимагають сьогодні спеціальних наукових досліджень, а також аналітичних розробок рекомендаційного характеру й практичних заходів, покликаних сприяти відкритому діалогу професіоналів з якнайширшою, масовою аудиторією, і підвищенню соціального статусу історичного знання, особливо в Україні – країні з вантажем «непередбачуваного минулого», а також з розповсюджуваними процесами регіоналізації і змін групових ідентичностей¹.

Важливу роль у цій необхідній для спільноти істориків комунікативної стратегії повинна належати публічній історії, орієнтованій на аудиторію за межами професійного наукового середовища, або так званої історії для всіх. Якраз така історія здатна подолати відчуження від «непосвячених», оперативно відповідати на соціальні запити, спілкуючись із найширшою публікою на зрозумілій їй мові та використовуючи сучасні засоби комунікації.

Необхідність активної участі істориків у такому діалозі усвідомлюється в академічному середовищі. Ця нагальна проблема спорадично (за наявності сприятливих умов) реалізується у великих освітніх проектах. В університетах низки західних країн були введені спеціальні навчальні програми й створені наукові ради, центри, інститути, товариства, періодичні видання з публічної історії, що покликані розповсюджувати професійні стандарти, історичні знання і навички історичного мислення в колах непрофесіоналів. Необхідно, на жаль, констатувати, що в Україні подібних центрів чи програм ще не створено і не реалізовано.

У сучасній науковій і навколонауковій літературі можна зустріти численні, а інколи й суперечливі визначення публічної історії. Найбільш адекватним, на нашу думку, є таке: *публічна історія (public history) – це сукупність підходів і практик, спрямованих на ідентифікацію, збереження, інтерпретацію і презентацію історичних артефактів, текстів, структур і ландшафтів у взаємодії істориків-*

¹ Голубчик Г. «Публічна історія» як сфера державно управлінської діяльності: зарубіжний досвід // Державне управління та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 1 (20). С. 51–59.

професіоналів з широкою публікою. Більш лаконічне і чітке визначення публічної історії запропонувала російський історик-теоретик Л. П. Репіна: «Публічна історія (public history) – це комплекс засобів для представлення наукового історичного знання широкій публіці і для формування знання про минуле у повсякденному житті»¹. Зовсім спрощене визначення публічної історії подається у публікації Єгора Браїляна в українському тижневику «Дзеркало тижня»: «У загальному плані публічна історія – це пояснення або презентація історичних знань більш зрозумілими засобами (як-от: музейні виставки, публічні лекції, документальні теле- та радіопередачі, подкасти) для ширшої аудиторії. Причому в презентації можуть брати участь як академічні історики, так і аматори. Проте в контексті української історії досить часто більшу “славу” мають саме представники альтернативних поглядів»². Це визначення зводить публічну історію тільки до засобів розповсюдження історичних знань, що ототожнює мимоволі публічну історію з популярною історією. А це, як відомо, зовсім різні поняття.

Публічна історія охоплює велике практичне поле й пов'язана з музеями, заповідниками й пам'ятними місцями, архівами різних рівнів і відомств, усіма рівнями влади, управлінням культурною спадщиною та її інтерпретацією, охороною пам'яток історії і культури, теорією колективної пам'яті, суспільними організаціями й рухами історичного та історико-патріотичного напрямку, а також з відображенням історії в сучасній популярній культурі (історична белетристика, історична реконструкція як хобі, масові публічні культурно-історичні акції, науково-популярні й просвітницькі медіа-проекти, позакласна й позааудиторна робота з учнями й студентами, кінематограф). У вітчизняній історичній науці публічна історія поки що не представлена як концепт, отже основна увага зосереджується на зарубіжному досвіді й можливостях його використання в Україні.

Гене́за та інституалізація публічної історії. Публічна історія – порівняно нова субдисципліна, але вона все-таки має глибоке укорінення у самих різноманітних практиках – соціальних і наукових. Серед вітчизняних можна назвати діяльність історичних товариств, зокрема «Московського товариства історії і старожитностей російських», яке було засноване ще в 1804 р.³. Попередниками інституцій публічної історії на вітчизняних теренах були добровільні об'єднання громадян з метою збереження історичної спадщини, різноманітні утворення у галузі любительської і професійної генеалогії, приватні й державні архіви, написання і видання історичної белетристики, усної історичні об'єднання, різного роду репрезентації історичного знання в засобах масової інформації. Серед наукових практик, що передували публічній історії, можна назвати, зокрема, музеєзнавство й архівну справу.

Сучасний етап інституалізації публічної історії пов'язаний із Сполученими Штатами Америки кінця 1970-х рр. Поява тут public history була пов'язана зі спробою подолати кризу комунікації між представниками найрізноманітніших професій, які мають відношення до роботи з минулим. Окрім цього, оформлення публічної історії було мотивоване розповсюдженням міждисциплінарного підходу до історії, а також реакцією вчених і професіоналів на мінливе становище

¹ Репина Л. П. Наука и общество: публичная история в контексте исторической культуры эпохи глобализации // Учёные записки Казанского университета: Гуманитарные науки. 2015. Т. 155. Кн. 3. С. 63.

² Браїлян Є. Публічна історія в Україні: у пошуках консенсусу.

³ Тодійчук О. В. Украина XVI–XVIII вв. в «Трудах Общества истории и древностей российских». Киев, 1989.

гуманітаріїв на сучасному ринку праці. У 1978 р. у м. Фенікс (штат Аризона) відбулася перша конференція з *public history*, де зібралися представники найрізноманітніших професій, які займалися історією за межами академічної науки: працівники архівів і музеїв, захисники історичних пам'яток і культурної спадщини, історичні консультанти. Результатом цієї конференції стало створення в США у 1979 р. Національної ради з публічної історії (National Council on Public History), а також заснування щоквартального академічного журналу «Public History» (1978 р.), у якому публікуються статті про публічну історію, федеральну, державну й локальну історію, усну історію, музеєзнавство, освіту в галузі публічної історії. У США публічна історія була спроектована й оформлена як майданчик, на якому могла б стати взаємодія, по-перше, між істориками, які працюють як усередині академії, так і за її межами, а, по-друге, між різними професіоналами, діяльність яких пов'язана з історією. Ще раніше, восени 1976 року, в Університеті Санта-Барбари з ініціативи історика Роберта Келлі вперше було здійснено прийом студентів на бакалаврат за спеціальністю «публічна історія». Імовірно, така швидка інституалізація публічної історії в США пов'язана з уже існуючою там традицією спілкування між істориками й публікою, яка почала складатися ще в XIX ст. Своєрідним прототипом Національної ради з публічної історії вважається Американська історична асоціація, що була заснована в 1884 р. і ставила перед собою завдання навчати та розвивати вчителів, істориків-любителів і учасників місцевих історичних товариств. Сьогодні Американська історична асоціація (AIA) – найавторитетніше у світі об'єднання істориків. Її виконавчий директор професор Джеймс Гроссман вважає, що «роль історії і істориків у суспільному житті ніколи не була такою помітною, але й ніколи не була менше проясненою», особливо в стосунках із пресою, так званою сирою історією (за П. Нора), або прихильників популярної тези, що «преса – це перший начерк історії»¹.

Виникнення публічної історії у Великій Британії також відбувалося в кінці 1970-х років, але було більш тісно пов'язано із захистом культурної спадщини. Інституційне оформлення публічної історії відбулося значно пізніше: рубрика «Public History Review» з'явилася у британському журналі «History Workshop Journal» у 1995 р. А Комітет з публічної історії діє у Великій Британії з травня 2009 р. При Університеті Йорка функціонує Інститут суспільного розуміння минулого. Профільні програми викладаються у багатьох університетах, але найбільш відомою в Британії є магістерська програма знаменитого коледжу Раскін Оксфордського університету, деканом якого довгий час була Гільда Кін, авторка кількох книг із публічної історії.

У Німеччині поняття «публічна історія» конкурує з іншим терміном – «прикладна історія» (Angewandte Geschichte). У середині 1970-х рр. тут актуалізуються проекти проти замикання історії та істориків в академічному середовищі й проти надмірного впливу державних інститутів на виробництво історичного знання. Інституалізація дисципліни (прикладна історія) в останні роки йде швидкими темпами. Стали відкриватися програми, які визначаються як курси з публічної історії. Піонерами тут виявилися Вільний університет Берліна й університет Гейдельберга, профільні програми яких відкрились, відповідно, у 2008 і 2010 роках. Не дивлячись на те, що публічна історія в Німеччині зазнає протидії з боку академічної

¹Гроссман Дж. В прошедшем времени: история и злоупотребление ею в Вашингтоне. URL: <http://gefter.ru/themes/ssha>.

спільноти, прихильники розвитку дисципліни вважають, що рівняння на потреби суспільства, які постійно змінюються, підкреслює зацікавлене відношення історії до сучасності. У Німеччині важливу роль відіграв «Новий історичний рух» («Neue geschichts Bewegung»), який виник у рамках історичних семінарів, що проводилися поза університетськими аудиторіями. Основним об'єктом аналізу цього товариства стали повсякденність, локальність і конкретні соціальні групи. У неофіційному маніфесті цього руху – «Копай, де ти стоїш» («Grabe, wo du stehst»), стверджувалося, що кожна людина може стати істориком його місця, де вона народилася, виросла й прожила якусь частину свого життя. Ідеї і практики «Нового історичного руху» (лідер Свен Ліндквіст) показали, що академічна наука може працювати спільно з громадянським суспільством, створюючи історію не тільки для професіоналів.

Щодо пострадянського простору доводиться констатувати, що у Східній Європі, Російській Федерації і Україні публічна історія поки ще не сформувалася як окрема дисципліна, що є наслідком набагато сильніше вираженої, ніж у Західній Європі, тенденції до політичної інструменталізації історії, тобто до того, що простір, у якому мала б існувати публічна історія, заповнюється «історичною політикою». Даються також ознаки недорозвинені атрибути громадянського суспільства. А світовий досвід переконливо засвідчує, що наявність самодостатньої, широко розгалуженої публічної історії є визначальною ознакою саме громадянського суспільства. Але разом з тим, треба відзначити, що влітку 2012 р. Московська вища школа соціальних і економічних наук першою відкрила прийом на магістерську програму «Public history: Історичне знання в сучасному суспільстві», науковим керівником якої є відомий російський історик і літературознавець А. Л. Зорін, професор Оксфорду та Російського державного гуманітарного університету. Професор Андрій Зорін неодноразово виступав у пресі із закликами не допустити депрофесіоналізації історичних знань у гонитві за їхнім популяризаторством в угоду упередженим суспільним і державним запитам: «В історії немає правильної інтерпретації... До якогось моменту історія і історичні інтерпретації дійсно довільні. Але все-таки історія була, в ній є своя фактура, і щоб розуміти і відчувати, як з нею працювати, її все-таки треба знати. Ось ця категорія історична, вона має межі, вона жорстко карає тих, хто їх не бачить і не чує»¹.

Суспільно-політичний вимір публічної історії. Полеміка стосовно публічної історії зводиться в основному до двох напрямів. По-перше, не існує точного, або єдиного визначення публічної історії, окрім того, що це сукупність різноманітних підходів, за допомогою яких історія виноситься за межі академічних проєктів. По-друге, майже всі фахівці єдині в тому, що публічна історія не має власної методологічної бази, до того ж дисципліна носить занадто прикладний характер, тому університетські професори класичної історії у переважній більшості зазнають значних труднощів з її сприйняттям – переважає скепсис як до чогось другорядного і полегшеного. Але ці проблеми, на нашу думку, є якраз не недоліками чи органічними вадами, а визначальними рисами публічної історії як субдисциплінарного напрямку.

Претензії класичних істориків більше схожі на суперечки всередині аудиторії, тому що, за визначенням Національної ради з питань публічної історії США, міждисциплінарність дозволяє публічним історикам звертатись до абсолютно різних

¹Зорин А. У истории нет правильной интерпретации. Что такое Public history? URL: <https://bit.ly/2t7feeM>.

способів презентації історичного знання за межами університету. А історики, які займаються публічною історією, на відміну від класичних прихильників цієї дисципліни, працюють з різноманітними спільнотами (яскравими прикладами можуть вважатися історичні клуби), і така співпраця є для них найважливішим завданням. Можна сказати, що проведення кордону між академічними істориками та спеціалістами з історії публічної було ініційоване знаменитим питанням британського історіографа, професора історії Чичестерського університету Кейт Дженкінс: «Хто в такому випадку розкаже суспільству, що таке історія, і що вона означає?» Дослідники публічної історії поглиблюють розуміння ролі історії в суспільстві, вводячи поняття «споживання історії» (consumption of history) та пояснюючи призначення професійної історіографії: готувати продукт (історичні знання) такий, що задовольняв би найприскипливіших споживачів із різними (не кулінарними) смаками та вподобаннями.

Можна прослідкувати також деякі аспекти політичного виміру публічної історії. Перш за все, це питання про історичну репрезентацію, про те, хто і як її створює, і яким чином історія використовується. Це ті випадки, коли історія є інструментом легітимізації або ж навпаки – делегітимізації конкретних політичних (ідеологічних) конструкцій, тобто постає як певна політична пам'ять. Яскравим прикладом стала дискусія німецьких істориків 1970-х рр., коли уряд християнського демократа Гельмута Коля намагався вибудувати лінію історичної політики, яка передбачала релятивізацію націонал-соціалістичного минулого, щоб воно перестало бути призмою, через яку сприймалася б тепер уся німецька історія. Ця історична політика втілилася у створенні двох нових музеїв як структур публічної історії – у Західному Берліні та Бонні, метою яких стало продемонструвати довгу й насичену історію Німеччини (перший музей) і продемонструвати історію процвітаючої, ліберально налаштованої ФРН. Юрген Габермас звинуватив консерваторів у спробі ренаціоналізації історичної свідомості німців. Суперечка закінчилась у 1987 р. перемогою демократів, очевидно завдяки тому, що історики відмовилися сприймати цей спір як історичний, відносячи його виключно до політичних дебатів¹.

3. 2. Науково-популярний і дидактичний контекст публічної історії

Поява публічної історії стала, мабуть, найбільш промовистим прикладом демократизаційних тенденцій в історичній науці. Публічна історія довела, що історія як наукове знання про минуле належить не професійним історикам, а всьому суспільству. Очевидно, що питання «Чи потрібна публічна історія Україні?» є риторичним. Коли ми говоримо про Україну, то маємо пам'ятати, що йдеться про країну, яка пережила дуже складне ХХ ст.: тоталітарний режим, дві світові війни, геноциди. Власне, традицією ХХ ст. було зловживання історією. Ту ситуацію, яку ми маємо в країні зараз, можна назвати кризовою. Це стосується й академічної історіографії, яка у своїй основі все ще залишається пострадянською і не здатна використовувати сучасні методології та ставити ширші питання. Якщо говорити про те, як звертаються наші історики до ширшої аудиторії, то варто зазначити, що роблять вони це вкрай рідко й не можуть знайти спільної мови. Тому місце професійних істориків часто займають політики чи інші люди, які маніпулюють

¹ Пленков О. Ю. Что осталось от Гитлера? Историческая вина и политическое покаяние Германии. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2019. 511 с.

історичними подіями й намагаються використовувати історію для обґрунтування тієї чи іншої політичної позиції.

Наші історики ще з радянських часів звикли, що вони, насамперед, орієнтуються на державу та чекають від неї якихось наказів, концепцій, установок. Якщо ми за широке розповсюдження публічної історії, то історики мають усвідомити, зважаючи на світовий досвід, що вони мають орієнтуватись не на владу, а на суспільство, тобто на людей, з якими вони працюють. Варто не забувати, що українське суспільство не монолітне ідеологічно, а складається з багатьох різних груп (за мовою, ціннісними установками, релігією, груповою пам'яттю), до яких треба знайти свої підходи, якщо історик хоче вибудувувати діалог.

В Україні публічна історія як окремий освітній напрям викладається лише в Українському католицькому університеті (Львів) (міждисциплінарна магістерська програма), хоча як предмет є в кількох інших закладах вищої освіти, зокрема на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де цей курс читає відомий український дослідник історії анархізму, усної історії та історії Другої світової війни Микола Боровик. В Українському католицькому університеті, який важко назвати типовим українським університетом, координатором міждисциплінарної магістерської програми з публічної історії є молодий історик харківської історіографічної школи Володимир Склокін.

У навчальних закладах України використовуються різноманітні варіанти робочих навчальних програм з дисциплін, які можна об'єднати за напрямками (бакалаврату або магістратури) публічної історії. Фактично загальноприйнятою є дисципліна «Інструменталізація історії в медіа». Основним завданням такого курсу є ознайомлення студентів з основними методами роботи з медіа-продукцією і сучасними репрезентаціями історичних подій в кіно та на телебаченні. До завдань курсу входить також навчити студентів критично підходити до усталених традиційних точок зору, розуміти межі в аналітичній роботі історика на прикладі медіапродукції. У результаті вивчення курсу студент повинен отримати необхідний набір основних медійних практик, що дозволяють брати участь в історичних дослідженнях на професійному рівні. Особлива увага при цьому надається здібностям до методологічної рефлексії по відношенню до медійних ефектів. Необхідною умовою засвоєння курсу «Інструменталізація історії в медіа» є обов'язкове попереднє вивчення базових курсів «Сучасна історіографія» і «Міждисциплінарні підходи до вивчення історії». Так само курс тематично пов'язаний з дисципліною варіативної частини «Практики комеморації: шляхи створення особистого і колективного образу минулого». Під час вивчення курсів, що входять до дисциплін публічної історії, важливо застосовувати компетентнісний підхід. Студенти повинні сформувані такі компетенції: знати основні прийоми роботи з медіа, а також їхній суспільно-політичний контекст і вплив на суспільну думку, особливості національних шкіл, які впливають на підхід до дослідження і розуміння в цьому контексті підходів в історії і їхніх медійних репрезентацій, основні навички оперування з різними медійними та історичними теоріями; вміти кваліфіковано провести аналіз медійної продукції (вміти знаходити і аналізувати інформацію із різноманітних джерел, самостійно проводити дослідження за допомогою вивчених методів, систематизувати інформацію і проводити критичний аналіз наукових статей із найважливіших суспільних проблем сучасної історії); володіти поняттєвим апаратом сучасних медіа, основними методами та прийомами аналізу.

Найбільш популярними темами курсу є такі: 1) проблеми репрезентації історії (минулого) у (візуальних) медіа; 2) функції «історичного» в популярній культурі; 3) репрезентації минулого в історичному фільмі; 4) монтаж історії і монтаж фільму: хроніка проти мистецтва. Відпрацьовуються компетенції на таких семінарах: 1) трансляція історії в маси; 2) історичний наратив і проблеми його візуалізації на телебаченні; 3) історичний фільм: класика і вітчизняна інтерпретація; 4) документальне й історичне ігрове кіно; 5) документальне кіно і фотографія: проблеми конструювання історії. В останні роки у закладах вищої освіти набувають популярності есе, тобто такий жанр твору, де студент може вільно викладати свої думки на задану тему, яка входить до програми курсу «Інструменталізація історії в медіа». Найбільш популярними є такі теми для написання есеїв: 1) історичний наратив у кіно і на телебаченні; 2) проблеми шкільного підручника з історії: дискусії в мережі і на телебаченні; 3) «ностальгія» як форма конструювання історії в телесеріалах; 4) репрезентація минулого у фільмах з участю М. Гібсона; 5) відновлення справедливості: документальний театр як суд над історією; 6) американські історичні серіали: історія, історична політика і ретроспективний соціальний контроль; 7) інструменталізація історії в націоналістичному дискурсі сучасної України; 8) історичне знання в медіа-просторі і постмодерністська іронія; 9) репрезентація української історії в Інтернеті; 10) документальне кіно як конструювання історії.

Наближеною до практичної діяльності є магістерська програма «Публічна історія» Українського католицького університету. Вона є складовою магістерської спеціальності «Історія» Гуманітарного факультету УКУ і реалізується у співпраці з Центром міської історії Центрально-Східної Європи. За визначенням програми, публічна історія – це творення історії для і спільно з широкою публікою та різними спільнотами у форматі виставок, музейних проєктів, пам'ятників та меморіалів, фільмів, інтернет-ресурсів, публічно-інтелектуальної активності, науково-популярної літератури. Програма «Публічна історія» УКУ зосереджується на критичному осмисленні знань і уявлень про минуле в публічному просторі та залучає професійних істориків у різноманітні історичні практики поза академічною сферою. Студенти програми отримують знання з методології історичного дослідження та форматів презентації його результатів для широкої публіки. Програма прагне творити середовище істориків, які беруть участь у будівництві динамічних та відкритих стосунків з минулим у суспільстві, допомагатимуть залучати різні групи та середовища до дискусій про минуле в публічному просторі України, і таким чином долучатимуться до побудови учасницької історичної культури в суспільстві.

Важливим також є досвід викладання курсу «Теорія і практика прикладних історичних досліджень». Визначальною програмою курсу є «Медіатизація історії: виклики, проблеми, перспективи». Вона покликана розглядати так званий кон'єктивний поворот у сучасних історичних дослідженнях, пов'язаний із розвитком інформаційних і мас-медійних технологій, що привели до серйозних якісних змін як у науковій, так і в дискурсивній стороні історичного знання. Завдяки цифровій революції, що забезпечила універсальність доступу в медійну сферу, мас-медіа, з одного боку, перетворилися на всесвітню «сцену» для демонстрації різноманітного досвіду, отриманого в результаті переживання конкретних історичних проблем, у простір для масового створення і переробки історичних смислів, значень і критеріїв інтерпретації, що перестали бути справою «признаних» і традиційних історичних інституцій. З іншого боку, самі медіа та медійні продукти стали виступати частиною історичного дискурсу, взявши на себе роль «місць пам'яті» і точок опору

для усвідомлення і підтримки історичної ідентичності. Під час вивчення курсу розглядаються наступні проблеми: історія й історичне знання в процесі переходу від традиційного, «впорядкованого» медіа-ландшафту до «стихійної медіа-екології», історичний «контент» – від «пасивного» споживання до «культури участі», нові джерела (і зокрема UGC – user generated content); методи роботи з ними (перспективи використання «традиційних», звичних методик і нових, народжених «цифровим століттям»); мас-медійні ресурси як «місце пам'яті» і сховища історичного досвіду; приватне і публічне в медіатизованій історії / пам'яті; варіанти використання, «мережева демократія» і її ризики та інше.

Програми, курси, спецсемінари з публічної історії є досить різноманітними і їхня наявність та широке розповсюдження вселяють оптимізм щодо майбутньої професіоналізації цієї специфічної сфери побутування історичних знань. Так, публічна історія передбачає, власне, популяризацію історії, але в жодному разі не може бути нею замінена. Українські реалії вказують на наявність гострих проблем в реалізації першопочаткових проєктів з публічної історії. Перша з них – це популяризація і плагіат. Нещодавно набув розголосу скандал довкола діяльності полтавського журналіста Романа Коржика, редактора інтернет-порталу «Артефакт», який позиціонується як медіа-ресурс та комунікаційна платформа для розвитку публічної історії, літератури, культури, мистецтва й урбаністики. Здавалося б, ідеальне поєднання науки та популяризації. Але тексти Р. Коржика виявилися відвертим плагіатом із робіт професора Володимира Рички (Інститут історії України НАН України), та ще й «осучасненим» молодіжним жаргоном, використанням примітивного гумору: «тролінг», «відповідати за базар», «ржали не тільки коні». Популяризатор (Р. Коржик) не вірить в інтелектуальну спроможність своїх читачів, а тому переповідає тексти В. Рички в максимально «народних» категоріях. Тобто, окрім плагіату, отримали ще й примітивізацію наукового знання та його дискредитацію через псевдонауковий підхід¹. Із цієї історії Ігор Сердюк зробив справедливі висновки, що можуть бути корисними під час становлення публічної історії в Україні. Найкраще, коли вчений-історик буде також і популяризатором своїх напрацювань. Це ще один аргумент для виходу істориків академічних установ із кришталевої вежі. Водночас варто вчитися популярно писати, але без втрати наукового складника. Позитивних змін слід очікувати за активної участі історичних видавництв та сайтів, наявності якісної журналістики, часописів, принагідно дискусійності в історичному наративі. Треба з повагою ставитися до аудиторії. Авторів популярного тексту не варто недооцінювати читача й опускати горизонт очікування на рівень плінтуса. Популяризація – це не примітивізація і не спрощення та намагання сподобатися. Якщо ж ідеться про трансляцію чужих напрацювань, то, вочевидь, необхідно ще й оцінювати свою спроможність. У ширшому контексті: для того, щоб бути публічним інтелектуалом, було б добре спочатку стати інтелектуалом, а вже потім – публічним. Ми мусимо по-всякому підтримувати фахові ресурси, у тому числі й науково-популярні. Не можемо допомогти матеріально, підтримаймо репостами, лайками, разом з тим ми мусимо бути вимогливими у виборі та підтримці. Історикам, вважає Ігор Сердюк, варто запасатися терпінням: найближчим часом ми не зможемо уникнути засилля псевдоісторичного матеріалу, як наукового, так і популярного форматів.

¹ Сердюк І. Коли публічна історія перестає бути історією: «хіпстерська псевдоісторія» про Київську Русь як «Лігу сміху». URL: <https://bit.ly/38Hfh1o>.

Інтернет уможливорює паралельне побутування якісного продукту та ерзацу, які одночасно мають різну та спільну аудиторію, при цьому як споживачі не завжди усвідомлюють, що саме вони споживають, так і творці не завжди розуміють, що саме вони пропонують. До такої ситуації вже звикли настільки, що висування історичного містифікатора Валерія Бебика (політолога) на Шевченківську премію стало буденністю, а її отримання фаховим істориком Сергієм Плохієм – видатною, надзвичайною подією.

Досвід становлення публічної історії доводить, що історики мають давати адекватну відповідь на безглузді вигадки. Без цього міфотворчість лише продовжить ширитися, а запізнілі намагання протидіяти їй прониканню до «офіційної науки» сприйматимуться як «ворожі вилазки» чи «антиукраїнська діяльність». Думка про те, що якісний (і в науковому, і в літературному розумінні) наук-поп є прекрасною зброєю проти поширення в широкому читацькому середовищі псевдо-, пара- чи й прямо антинаукових концепцій, як пише Сергій Гірик, багато для кого стала трюїзмом, хоч у декого й досі викликає сумніви¹. Факт побутування «псевдо» («фричства») у формальному академічному дискурсі є досить сумним явищем, але від нього поки ще немає куди подітися. Разом зі зростанням рівня університетської автономії це явище може стати більш вираженим, отримати своєрідну інституалізацію. Прикладом інституціалізованої української псевдонауки є тернопільське видавництво «Мандрівець» із однойменним журналом, співзасновником якого виступає Києво-Могилянська академія. Іноді серед матеріалів цього часопису з'являються такі публікації як Г. Лозко «Світогляд українців (за Велесовою Книгою, фольклором та археологічними даними)» (2011 р., № 2) чи В. Кобилюха «Праукраїна і санскрит» (2009 р., № 4), або опус Світлого Дарія «Світова москвинсько-єврейська проблема та визвольний націоналізм». Подібні проблеми актуалізують як необхідність популяризації історичних знань, так і пришвидшення становлення публічної історії в Україні. На думку Я. Грицака, публічна історія – це коли історик намагається пояснити мислячій публіці історичні питання, які мають найбільше значення для сучасності. Історик – популяризатор може розказати доступною мовою для масової аудиторії, чим була цивілізація майя і чому вона будувала піраміди. Натомість публічний історик пробує пояснити мислячій публіці, що таке корупція і звідки взялася. Це може не так цікаво, як піраміди майя, але дуже важливо з точки зору тих проблем, які хвилюють наше суспільство². Академічний історик досліджує минуле без огляду на те, чи мають ці питання публічне значення. Натомість публічний історик не може закритися в кабінеті, тому що він розуміє, що історія, яку вивчає, має важливий публічний вимір. Публічна історія ставить підвищені вимоги до професії історика, змінює його суспільні функції. Публічність, за влучним висловом Я. Грицака, завжди має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика. І це не лише невчасно видана книжка, але й іноді суспільний остракізм. Публічний історик – як лікар, який пробує діагностувати хворобу. Його можуть не любити, навіть ненавидіти, але він все одно має мати мужність, щоб ставити незручні питання і давати незручні відповіді. Тому публічний історик не має іншого вибору, аніж переглядати усталену історію й усталених героїв. Активність публічних істориків залежить від стану

¹ Гірик С. Наук-поп як зброя проти псевдонауки. URL: <https://bit.ly/36AcUM1>.

² Грицак Я. Публічність завжди має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика URL: <http://localhistory.org.ua/publicnist-zavzhdy-maye-svoyu-tsinu-chasom-tyazhku-j-navit-nebezpechnu-dlya-istoryka/>.

демократії і свободи в країні. Ця залежність обернено пропорційна: що менше демократії і свободи в країні, то більше затребувані публічні історики. Щасливі народи не потребують історії, і їхні історики можуть спокійно закриватися у тиші своїх кабінетів.

Нині в Україні починають лунати голоси, поки що дуже поодинокі, про те, що у нас відбувається переорієнтування історичної професії у публічне поле. На думку Сергія Плохія, лідером цього напрямку є Ярослав Грицак, але це не означає, що всі історики мають усе залишити й коментувати сучасність. Але, безперечно, ми потребуємо більше публічних інтелектуалів із-поміж істориків¹. Історики, які виховані так, що найбільшою цінністю є академізм, мають здобувати повагу й до інших цінностей історичної праці.

3.3. Прикладна історія

Вперше поняття *прикладної історії* (Angewandte Geschichte) було використано на початку ХХ ст. учителем дюссельдорфської гімназії у Німеччині Генріхом Вольфом у назві серії підручників і посібників до навчального курсу «Вступ до політичного мислення і волі». Г. Вольф апелював до класичного принципу історії як вчительки життя: вона повинна була допомагати отримувати уроки з минулого. Але Г. Вольф був активним членом одразу декількох національних організацій, тому його ідеї були просякнуті націоналістичною ідеєю, антисемітизмом і расизмом. Тому в цьому випадку його, Г. Вольфа, навряд чи можна розглядати як почесного «батька-засновника», до якого варто було б виводити генеалогію напрямку прикладної історії.

У сучасній Німеччині поняття «прикладна історія» конкурує із запозиченим із англійської мови поняттям «публічної історії». Наприклад, перший німецький професор з прикладної історії Корд Арендес вважає, що поняття *public history* є більш перспективними, оскільки термін (з німецької мови) *Angewandte Geschichte* в розумінні застосування історії до практичного життя здається йому занадто громіздким.

Питання про те, у якій мірі прикладна історія (*applied history*) і публічна історія (*public history*) перетинаються і відрізняються одна від одної, залишаються відкритими. У деяких випадках їх розглядають як синонімічні поняття, а в інших – говорять, що прикладна історія зародилася в середині публічної історії як один із її напрямів, де термін *applied* застосовувався до сфери *public policy* і політичних консультацій.

Під впливом подальшого поглиблення міждисциплінарної взаємодії багато хто із фахівців пропонують принципово розмежувати ці дві сфери досліджень для більшої точності опису поля відносин між історією, публічною сферою і їх посередниками. Як пишуть автори статті «Прикладна історія, або Публічний вимір минулого» Ф. Аккерман, Я. Аккерман, А. Літтке та ін., хоч ці обидва напрями схожі своєю орієнтованістю на практику, «...на відміну від *public history*, яка в основному займається переказом історичних тем у публічній сфері, у випадку прикладної історії варто звернути увагу на суб'єкти і можливості їх співпраці»².

¹ Грудка О. Сергій Плохій: «Я є частиною походу істориків у суспільний простір». URL: <https://bit.ly/34aYaVn>.

² Аккерман Ф., Аккерман Я., Літтке А., Ниссер Ж., Томанн Ю. Прикладная история, или Публичное измерение прошлого // Неприкосновенный запас. 2012. № 3 (83).

Виникнення прикладної історії стало викликом для академічних досліджень. Як будь-який новий напрям, вона ставить питання про те, чи варто взагалі давати нову назву тому, що історики, по суті, давно вже роблять у рамках власної професії, оскільки історія з давніх-давен експлуатувалася із найрізноманітнішою метою, далекою від академічного пошуку знання чи освіти. З другого боку, чи повинні «прикладні» історики дотримуватися таких само етичних норм і принципів, які обов'язкові для їхніх академічних колег? Відповідаючи на ці питання, німецький історик Давид Франц стверджує, що завдання історичної науки, незалежно від того, чи служить вона лише виконавцем робіт для іншого дослідника чи для зацікавленої в історії і діючої публіці, полягає в тому, щоб відкривати історичні факти, розмірковувати над ними і перевіряти їх. З його точки зору, це означає дотримуватися трьох важливих принципів. По-перше, історики повинні усвідомлено підходити до змін, які відбуваються у суспільстві, як на концептуальному, так і на інституціональному рівнях, що відображають значно підвищений запит на історичні знання. По-друге, основи і методи історичної науки повинні однаковою мірою стосуватися як академічних, так і не академічних галузей, таких як умотивована кооперація або громадянські ініціативи. По-третє, історія повинна залишатися предметом суспільних переговорів, щоб не перетворитися, якщо зміняться обставини, на монопольний товар. У цьому сенсі «демонополізація» історії повинна бути прийнята академічною спільнотою як можливість, а не як загроза.

У зв'язку із формуванням *public history* в американських університетах в 1970-х рр. стало також частіше використовуватися поняття *applied history* («прикладна історія»). Американський історіографічний напрям *public history* поставив завданням зробити історію зрозумілою для суспільства й давати освіту історикам не тільки для викладання в школах і університетах, але й для засвоєння нових сфер застосування цієї науки в практичному полі, поза даними інституціями. Представники *public history* прагнули тим самим до фундаментального оновлення дисципліни через формування широкого спектра способів представлення історичних знань. У 1970-х рр. у США, Великій Британії, Німеччині та ін. провідних країнах актуалізувався протест проти виключно університетського спеціалізованого виробництва історичного знання і державно-офіційного впливу на інтерпретацію історії. Паралельно із спеціалізованими дискусіями розвивалися практики самостійного вивчення історії, орієнтовані на життєвий досвід і конкретне соціальне середовище. Загальною метою для груп, які діяли в різних місцях, був розгляд історії з позиції звичайних людей так би мовити, з точки зору людей заторкнутих історією. Це вилилося в стрімке зростання потреби в історії «знизу». Термін «історія повсякдення» почав уживатися як загальне поняття для цих вимог, які були пов'язані з претензіями на виключення рядових громадян в процес засвоєння і вивчення історії. Перспективи історії повсякденності ставали при цьому як виклик для традиційної політичної історії, так і особливо для виниклих у 1970-х рр. соціальної історії або історичної соціології. Адже історія повсякденності протиставляла «теоретично розробленому» аналізу суспільних процесів і структур перспективу, яка ставила питання про те, як люди переживали ці процеси, як вони їх інтерпретували й осмислювали.

Помітне зростання (починаючи з 1970-х рр.) суспільного інтересу до історії відкрило новий історичний ринок, на якому вона все частіше пропонувалася як «послуга» для позауніверситетських інституцій та інститутів громадянського

суспільства, а також для приватних осіб. Нові історичні агенти успішно позиціонували себе на цьому ринку. Історичні центри почали створювати робочі місця для істориків поза університетами, музеями й школами, пропонуючи так звані сервісні послуги у сфері керівництва написанням робіт, досліджень, забезпечення робочих матеріалів, перекладів, транскрипцій тощо (цей перелік послуг, як приклад, навів професор В. Смолка з Берлінського університету в роботі з красномовною назвою «Сам собі бос», натякаючи на зміну функцій професії історика). Ці нові форми діяльності стали висхідною метою *public history*.

Подальший розвиток «сервісна» ідея вивчення і викладання історії отримала в концепції *history marketing*, яку можна визначити як використання історії для маркетингових задач. У спеціальному випуску журналу «Geschichte in Wissenschaft und Unterricht» («Історія в науці і викладанні») під загальною темою «Прикладна історія – вивчення і практика» німецький історик Ф. Нойман поставив такий діагноз: «History marketing затребувана зараз більше, ніж коли-небудь. Сучасні бізнес-історики вписуються при цьому в подвійну традицію історії підприємництва: з одного боку, вони пишуть “історію на замовлення”, тобто бізнес-історію, яка складається на замовлення фірм. З іншого боку, вони знаходяться в традиції дослідження історії компаній, зосередженій, як правило, в університетах»¹. Університети зі свого боку реагують на це своєрідним полегшенням наукового змісту історії, створенням навчальних програм, які займаються в першу чергу медіальною репрезентацією історії, а також комплексом тем, пов’язаних з історичною пам’яттю. Так, в одному з досліджень аналізується поширення поняття «публічна історія» (нім. *öffentliche Geschichte*) і «прикладна історія» (*angewandte Geschichte*), показуючи, наскільки маргінальним досі є їх вживання і розповсюдження у Німеччині. Згідно із цим дослідженням, в німецькому просторі переважає, як і раніше, посилення на більш теоретично «просунутий» концепт історичної пам’яті. Через це новітні підходи *public history* чи прикладної історії повільно укорінюються через створення бакалаврських і магістерських програм, потужно орієнтованих на практику й пов’язаних з медіальними умовами, характерними для сучасного інформаційного суспільства².

Хоч теорії і моделі університетської історичної дидактики в Західній Європі відносяться, як і раніше, до усталеного вже поля досліджень історичної пам’яті, однак і вони знаходяться нині в процесі диференціації і розвитку. Поряд з розробленими в 1990-х рр. моделями «історичного мислення» та історичної свідомості зараз у центрі уваги знаходяться різноманітні форми орієнтованого на результат навчання і заохочення до історичного усвідомленого мислення і діяльності. Точки дотику з прикладною історією проявляються тут особливо чітко: при цьому цільові групи професійно підтримуються якраз через звернення до історії, вона стає зрозумілою, відтворюваною, такою, що допомагає орієнтуватися в сучасності.

Розповсюдженість публічної та прикладної історії актуалізувало проблему визначення статусу суб’єктів у сфері прикладної історії. У сучасний період існують численні інституції і приватні особи, які привертають до себе увагу в окресленому полі прикладної історії. І хоча для них ще характерна традиційна університетська афіліація (потреба в спілкуванні у своєму, зручному середовищі), їхня робота

¹ Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 2009. Bd. 60. H. 2. S. 94–95.

² Там само. S. 116.

переважно орієнтується вже на позаакадемічні інтереси. Залежно від цієї практичної зорієнтованості можна визначити деякі інституції, що працюють у сфері прикладної історії, які і називають суб'єктами прикладної історії.

В останні роки були запуснені численні навчальні програми, які присвячені професіоналізації істориків у сфері прикладної історії. Особливо помітними вони стали в сучасній Німеччині. Так, наприклад, реагуючи на запити, пов'язані з дослідженнями історичної пам'яті, Католицький університет Айхштет-Інгольштадт у 2003 р. розробив розширену навчальну програму із цієї дисципліни, мета якої була сформульована наступним чином: «...привернення уваги істориків до професійного поля поза університетами і школою. Учні повинні усвідомлювати як відмінності, так і подібне у підходах до історії в академічному просторі і публічній сфері»¹. Ця соціальність передбачає наявність знань у сфері історичної науки й працює на розширення професійних історичних навичок з акцентом на «історію в публічній сфері».

Такого самого ринково зорієнтованого підходу дотримується запропонована з 2005 р. Університетом Цюриха (Швейцарія) магістерська програма з прикладної історії, яка перш за все орієнтується на ринок послуг з підвищення кваліфікації. Стратегічний потенціал історичного методу позиціонується як розширення компетенцій для керівних кадрів, наприклад, у сфері політики й засобів масової інформації. Історичне мислення подається як універсальне програмне забезпечення, яке може використовуватися у різних професійних сферах і розвиває здатність до реституції комплексного контексту, до абстрагування і побудови загальних моделей. Як крок до зближення науки та практики рекламується тісне спілкування з авторитетними представниками науки, або ж з людьми, які безпосередньо займаються практичною діяльністю.

Університет Мангейма з магістерською програмою «Історія – наука і публічна сфера» і започаткована з 2008 р. спільна магістерська програма «Публічна історія» Вільного університету Берліна і Центру досліджень сучасної історії в Потсдамі також пропонують форму історичного навчання, що зорієнтована на практичне застосування. Самим вибором назви – *public history* – ця програма сприяла вкоріненню цього поняття в Німеччині та спровокувала реакцію університетів на характерні для цього напрямку зміни уявлень про значення історії для суспільства.

Створений у 2010 р. в Університеті Гейдельберга напрям «Public History» займається випуском істориків, які хотіли б працювати в позауніверситетській сфері, наприклад, у видавничій справі, засобах масової інформації і музеях. У центрі уваги тут перебуває розвиток практично орієнтованих медійних компетенцій. Як теоретична основа навчання приймається рефлексія про універсальний підхід до історії в «цифрову епоху» з особливим акцентом на питаннях культури пам'яті та історичної політики. Студенти отримують також кваліфікацію у сфері проектного менеджменту та роботи по зв'язках із громадськістю. Особливістю гейдельберзького напрямку *public history* можна назвати особливий пієтет до етнічного аспекту діалогу історії і публічної сфери.

Окрім нових університетських програм з прикладом історії, Німеччина демонструє також позитивний досвід творення нових інституцій у цій сфері. Так, у Франкфурті-на-Одері був утворений і діє Інститут прикладної історії (офіційна

¹ Аккерман Ф., Аккерман Я., Литтке А., Ниссер Ж., Томанн Ю. Прикладная история, или Публичное измерение прошлого.

повна назва Institut für Angewandte Geschichte – Gesellschaft und Wissenschaft im Dialog – Інститут прикладної історії – суспільство і наука в діалозі). Франкфуртський інститут прикладної історії зосереджує свою діяльність на зв'язуванні в єдину мережу академічних і позаакадемічних суб'єктів, які займаються інтерпретацією історії. У центрі уваги цього інституту – індивідуальний, локальний і міжкультурний досвід як висхідний пункт процесу формування знання і як джерело ідей, посередник і засіб отримання навичок історичної роботи. При цьому, виходячи з умов конкретного місця – зокрема німецько-польського прикордоння – регіональний і транснаціональний історичний контексти осмислюються як історичні розломи, травматичність яких потребує певного опрацювання. Географічне розташування інституту на кордоні з Польщею перетворює звернення до перехідних моментів історії – з багатопшаровими пластами пам'яті й змінами ліній кордонів, а також саме поняття кордону – на важливі висхідні пункти. Прикладна історія у цьому випадку розуміється як можливість формування історичних символів, які розміщують в центрі уваги конкретну місцевість і її суб'єкти, а також сформовані культурні форми розуміння історії.

Створення Франкфуртського інституту прикладної історії стало наслідком трансприкордонних і міжкультурних проєктів у рамках спеціального підходу, який існує всередині прикладної історії, що визначає цей концепт як точку перетину науки та суспільства. Цей підхід в ідеалі повинен здійснювати функцію зв'язку між суспільним інтересом до минулого, академічним відтворенням історичного знання і політично мотивованим зміцненням колективних історій. А історична наука повинна більше орієнтуватися на потреби суспільства і при цьому враховувати та залучати до історії активних об'єктів громадянського суспільства. Для цього повинні існувати модерзовані та інструменталізовані точки перетину між цими двома сферами, які б забезпечували можливість для взаємного обміну. Інтерпретована таким чином прикладна історія могла б протистояти викликам, які виникають у зв'язку з тими або іншими історико-політичними кон'юнктурами, при цьому усвідомлюючи, що через діяльність різноманітних суспільних суб'єктів історія безперервно формується, політизується, комерціалізується і медіалізується. Таким чином, прикладна історія сприяє розумінню культурних та історичних умов діяльності людини, дозволяє розпізнавати послідовність і розриви в суспільному процесі засвоєння минулого, розміщуючи його в конкретному життєвому контексті.

За останні десятиріччя прикладна історія освоїла певну кількість власних методів, що дозволяють виконувати її функціональне призначення.

Перший із них – це створювати можливість для суб'єктів: розвиток навичок у зверненні до минулого застосовується, по суті, на власному переживанні, яке повинно бути критично осмислене. Це може здійснюватися, наприклад, у форматі розмови із свідками історичних подій. У центрі уваги під час опитування свідків тих чи інших історичних подій знаходиться не інтерес до реконструкції власне подій та їхньої хронології, а бажання зрозуміти їх як суб'єктивно інтерпретовану історію. Зіставлення з індивідуальною пам'яттю свідка подій розвиває таким чином навичок інтерв'юера з формулювання питання і висвітлює процес інтерпретації, який перетворює минуле на історію.

Другий метод – читати простір: опитувати можна не тільки людей, але й культурні ландшафти та міста, які сприймаються як тексти, придатні для дешифрування історичних наративів. Семіотичний зміст певної місцевості при цьому виступає як висхідний пункт для активної рефлексії історично розвинутих або

взаємопроникаючих просторів. Культурні ландшафти й простори міст створюють безпосередньо пережите й автентичне ставлення до сучасності, відображаючи, окрім цього, вироблене раніше історичне знання в конкретному місті чи місцевості. Зіткнення з конкуруючими інтерпретаціями, реконструкція складних соціальних взаємодій в минулому та дешифрування несинхронності одночасно дозволяють досягнути диференційованого розуміння історичної дійсності.

Третій метод – брати під сумнів історичні репрезентації: поштовх до дешифрування може відбуватися завдяки усвідомленню медійної форми передачі історичних наративів, які можна знайти, наприклад, у музеях, місцях пам'яті або документальних фільмах. Аналіз односторонньо сформованої або ідеологічно вмотивованої репрезентації, яка виникає в тому чи іншому ЗМІ, вже показали як продуктивне поле прикладної історії.

Четвертий метод – змінювати перспективи: у транснаціональних контекстах особливого значення набуває ретельно відрефлексоване звернення до історії. Основоположним для цього є знання і розуміння різноманітного сприйняття минулого, що характерно для пам'яті різних спільнот. Як приклад можна навести прикордонні регіони Європи, складне й конфліктне минуле яких породило множинність багатозарових, взаємопроникних і паралельних традицій пам'яті та нерідко протилежних національних історіографій.

Прикладна історія існує в контексті зростання практичної зорієнтованості гуманітарних наук, комерціалізації історії, а також різноманітних спроб розвернути академічну й університетську історіографію в напрямі більш широкої громадськості. Усі існуючі на сьогодні підходи функціонують на перетині між історичною наукою і публічною сферою. Інституалізація апробованих у Європі і США підходів дотепер здійснювалася у зв'язку з університетами та іншими навчально-науковими структурами навіть тоді, коли в центрі уваги знаходилися комерційні інтереси. Цей зв'язок міг би бути використаний більшою мірою через різноманітні форуми й комітети, які б систематично зверталися до соціальних процесів, що відображаються на історичній пам'яті, аналізували ці процеси та прагнули до того, щоб впливати на них.

Розповсюдження практичної історії та зростаючий попит на неї закономірно поставили питання, яке раніше здавалося б було риторичним: хто володіє історією? Очевидно, що професійні історики (академічні та університетські, так само як і шкільні вчителі історії) втратили монополію на минуле. Відбулися суттєві зміни ролі й місця історичного знання в суспільстві. У сучасному суспільстві початку XXI ст. історія постала перед викликами з боку могутніх соціальних сил, які використовують минуле як один із ресурсів своєї легітимності, ідентичності або ж (навіть!) доходів.

Відомий сучасний російський історик І. І. Курилла визначає першу велику групу людей, які намагаються використовувати минуле, як «бізнесмени від історії»¹. Серед них є і професійні політики, але їхня мета звернутися до історії зводиться до монетизації історичної спадщини. Це, наприклад, люди, які хочуть заробити на туризмі та які хотіли б, щоб історики красиво (а не академічно занудливо) оформили туристичну привабливість міста. Пошук грошей, які прийдуть слідом за красиво поданим минулим, не обов'язково пов'язаний із туризмом.

¹ Курилла І. І. История, или Прошлое в настоящем. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2017. С. 122.

Місцеві керівники хочуть прикрасити або «правильно подати» історію, щоб стати учасниками різних загальнодержавних цільових програм або просто домогтися виділення додаткових засобів на ремонт і прикрашання свого міста до ювілейної дати. Комеморативні практики, таким чином, перетворюються зі способів пригадування і актуалізації історії на примітивізовані «бізнес-проекти», невміло пофарбовані історичними сюжетами.

В «історичному бізнесі» особливо багато псевдоісторії, тому що для заробляння грошей, як правило, не важливо, чи відбувалася насправді якась подія, чи мали місто або сюжет реальне історичне значення, тому в цій галузі практичної історії багато «замовної» міфотворчості. Професійні історики вважають таке використання історії сумнівним, але бізнес готовий легко замінити професіоналів спеціалістами з піару, відмовивши вченим у праві контролювати історичний дискурс. Якраз із цією метою останнім часом у пострадянських країнах у вищих навчальних закладах з'являється спеціалізація з «публічної історії»: професіонали намагаються взяти у свої руки широко розповсюджений «історичний бізнес».

Традиційно воліють не втрачати контроль над історією держави та політики. Якщо для «історичних бізнесменів» історія важлива для залучення фінансових потоків, то політикам у боротьбі за групову ідентичність важливо застовбити собі місце не тільки на території, але і в часі. Якраз тому політичні партії намагаються продовжити тривалість підстав, що об'єднують таку групу людей, або в майбутне (пошук ідеалів, національної ідеї), або ж у минуле («славні» традиції, ностальгічні проекти, спільні традиції та поразки як основа для реваншизму). У цьому випадку без історії (практичної історії) не обійтися.

У США «групові історії» існують у жінок, афроамериканців, етнічних груп – і вони викладаються в університетах. Якщо ще на початку ХХ ст. історією володіли народи й держави, то в другій половині минулого століття на власне місце в історії претендували расові та національні меншини, окремі регіони і села, жінки і ЛГБТ – товариства, пригноблені верстви суспільства й окремі сім'ї. Раніше мовчазні соціальні групи почали набувати суб'єктність, і ось уже в американській історіографії з'явилася «жіноча історія» та «історія афроамериканців», а європейські історики почали активно розробляти різні варіанти історій регіонів, що не збігалися з державними кордонами. Монополія держави на «дозволи», на володіння історією остаточно була підірвана.

3. 4. Цифрова історія: нові можливості освоєння публічного простору

Розвиток публічної історії може бути значно пришвидшеним за умови розповсюдження так званої цифрової історії. У сучасному інформаційному просторі України, освітній і науковій галузях відбувся цифровий перехід. Образно кажучи, сталася зміна «галактики Гутенберга» на «галактику Гугла». Інформаційні технології здійснюють потужний вплив на всі сфери життя людини. Ніхто не може бути осторонь цифрової цивілізації. Здавалося б саме історики, архівісти, археологи могли відчувати себе комфортно в типі читальних залів, бібліотек, архівосховищ і обходитися без сучасних інформаційних технологій. Але вже стало очевидним, що «цифрова історія» стала професійною як для академічних істориків, так і для викладачів та методистів-фахівців з історичної дидактики. Нові способи зберігання, опрацювання, дослідження, інтерпретації та презентації результатів наукових досліджень надійно ввійшли в повсякденний арсенал сучасного історичного дослі-

дження. Виходячи із такої ситуації, є необхідним розглянути актуальні проблеми методології «цифрової історії», методики, способів і прийомів використання інформаційних технологій у вивченні й викладанні історії в контексті більш широкого руху до міждисциплінарних «цифрових гуманітарних наук» (Digital humanities).

Дослідження «цифрової історії» вже має свою достатню історіографію. Фундаментальні дослідження власне природи «цифрової історії», її предмету та методології здійснені зарубіжними вченими, особливо із США та Великої Британії. Професор Д. Коен (США, Філадельфія), директор Центру історії та сучасних медіа, є автором монографії «Digital history: посібник із пошуку, зберігання та презентації минулого у Всесвітній павутині» (2005 р.), у якій він визначає «цифрову історію» як методологічний підхід, що ґрунтується на комп'ютерних інформаційних технологіях, Інтернеті та спеціальному програмному забезпеченні. Професор Кьольнського університету (Німеччина) М. Тенер розглядає «цифрову історію» як складову міждисциплінарного наукового напрямку «цифрова гуманітаристика». Професор Оксфордського університету (Велика Британія) С. Хекей у книзі «Довідник з цифрової гуманітаристики» (2004 р.) запропонував періодизацію становлення «цифрової історії», виходячи з організаційно-технологічного принципу. Початковий етап (1949–1970 рр.) – від перших спроб використати комп'ютер у гуманітаристиці до появи наукових публікацій та наукових центрів у цьому напрямку. Другий етап – 1970-ті – середина 1980-х рр. – характеризується появою постійних спеціалізованих конференцій та журналів. Наступний етап – середина 1980-х – початок 1990-х рр. – поява нових технологій, передусім – поширення персональних комп'ютерів та електронної пошти. Сучасний етап – від початку 1990-х рр. до сьогодні – це ера Інтернету, коли його використання стало важливою частиною будь-якого процесу. Покоління студентів і учнів виросло з Інтернетом і розглядає його як головне джерело інформації.

Вітчизняні дослідження «цифрової історії» розпочалися під впливом процесів математизації гуманітарного знання в 1960-ті роки. У цей час почала складатися радянська школа квантитативної (кількісної) історії. Тоді ж відбулися і перші спроби використати комп'ютер під час проведення історичних досліджень. І. Д. Ковальченко, засновник радянської кількісної історії, свою першу доповідь з використанням ЕОМ та математичних методів зробив ще в 1962 р. в Новосибірську. У 1984 р. був виданий перший у СРСР підручник з нової дисципліни «Кількісні методи в історичних дослідженнях».

Ще в 1990-х до активної участі в дослідженнях історичної інформатики долучилися й українські фахівці. У липні 1992 р. в Ужгороді відбувся міжнародний семінар «Нові комп'ютерні технології в історичних дослідженнях та освіті». На цьому семінарі була створена ініціативна група із заснування асоціації «Історія та комп'ютер» (АІК), яка формально постала 17 вересня 1992 р. З 2012 р. почав виходити журнал «Історична інформатика. Інформаційні технології і математичні методи в історичних дослідженнях і освіті».

У наукових роботах АІК (президент професор Л. Й. Бородкін) проаналізовано історію і сучасні тенденції «цифрової історії», її місце в історіографії, досвід створення і підтримки віртуальних музеїв та колекцій історичних документів та ін. В Україні є позитивний досвід викладання історичної інформатики. Професор Дніпропетровського університету В. В. Підгаєцький (1951–2004), вихованець Л. Й. Бородкіна, ще у 1995 р. утворив першу в Україні лабораторію комп'ютерних

технологій в історичних дослідженнях, викладав навчальний курс «Кількісні методи в історичних дослідженнях».

Аналіз наукових робіт з «цифрової історії» дає підстави для адекватного оцінювання стану досліджуваної проблеми та визначення актуальних проблем методології та методики «цифрової історії».

Таким чином, важливо актуалізувати проблеми визначення предметного поля «цифрової історії», інституалізації її як напряму історичних досліджень, що спрямовані на збирання, зберігання, презентацію та візуалізацію історичної інформації за допомогою інформаційних технологій. Окрім цього завданням дослідників є розгляд проблем та перспектив «цифрової історії» у сучасній українській історичній науці й дидактиці.

У наукових і освітніх колах при загальному позитивному сприйнятті інформаційно-комунікативних технологій в історичній науці та дидактиці, все-таки досить часто лунають голоси про те, що вплив ІКТ на всі сфери життя людини не є однозначно позитивним. Серед негативних наслідків фахівці називають надмірність і наддоступність інформації. Інформаційний вибух, що стався в результаті науково-технічної революції, призвів до появи гігантських потоків інформації, і вона зростає у геометричній прогресії. Інформації занадто багато, обробити й усвідомити її все складніше, виникає проблема «інформаційної обжерливості». Наддоступність інформації, своєю чергою, викликає такі явища, як масовізація знання і його тотальний релятивізм. Молодь, яка не підготовлена методологічно, не може розібратися в суперечливій інформації. Населення України має право ставити, на його думку, справедливе питання: а де правда історії, у чому істина? Суспільство не готове сприймати багатоперспективність історії, не може формувати власну оцінку історичних подій. Відчувається тяга до так званої офіційної точки зору. А тому різноманіття інформації призводить до дезорієнтації більшості людей.

Нове явище, на жаль, негативне в умовах інформаційного вибуху – це перехід від енциклопедизації до вікіпедизації знання. Комунікаційна революція призводить до революції комунікативності. У результаті ми маємо глобальну масовізацію свідомості, тотальне засилля соціальних технологій, спрямованих на маніпулювання свідомістю. З другого боку, сподівання та те, що комп'ютери та інформаційні технології призведуть до колосального прориву у сфері науки, освіти та управління виправдались лише почасти. Сподівання на те, що комп'ютерна техніка вивільнить людину від бюрократичних процедур виявилися примарними: легкість створення, відтворення і циркуляція документів лише збільшили їхній обсяг. Так само не справдилися оптимістичні мрії частини істориків про те, що комп'ютеризація призведе до справжньої революції в історичній науці. Але прогрес зупинити неможливо. Історична інформатика з колись екзотичного напрямку перетворилась сьогодні на цілком визнаний академічною спільнотою міждисциплінарний напрям. «Цифрова історія» стимулювала не тільки нові форми репрезентації історії, але й нові евристичні підходи до пошуку історичних джерел, нові методичні підходи до історичної критики та наукової історичної інтерпретації позитивно вплинула на виникнення в країнах Заходу розвиненої інфраструктури публічної історії.

Теоретичні та методологічні проблеми «цифрової історії» включають у себе й питання, пов'язані зі застосуванням термінів та предметного поля.

Термін «цифрова історія» (Digital history) почав активно застосовуватися з 1997 р., коли американські дослідники Е. Айер і У. Томас заснували у Вірджинії Центр цифрової історії. Академічне обґрунтування терміну «цифрова історія»

здійснено вченими Д. Коеном і Р. Розенцвейгом у фундаментальній монографії «Цифрова історія: посібник із збору, зберігання і презентації минулого у Всесвітній павутині» (2002 р.).

Під терміном «цифрова історія» слід розуміти напрям історичних досліджень, які спрямовані на завдання збирання, зберігання, презентації та візуалізації історичної та історіографічної інформації за допомогою інформаційних технологій (віртуальні реконструкції, просторові репрезентації, інформаційні інтернет-ресурси, інтерактивні гіпермедіа-технології), а також створення віртуальних наукових спільнот (collaboratories), «вебдванульних» проектів та ін.

На думку Л. Й. Бородкіна, «цифрова історія» – це прикладний аспект історичної інформатики. Історична інформатика має більш широкий зміст, ніж термін *Digital history*. «Цифрова історія» – це прикладна галузь, тісно пов'язана із застосуванням сучасних цифрових технологій при вирішенні задач створення історичних ресурсів, оцифровування матеріалів у фондах музеїв, архівів, установ збереження історико-культурної спадщини.

«Цифрова історія», поруч із традиційними методами вивчення історії, використовує новітні методики, а саме: поєднання нових і вже звичних дослідницьких методів дозволяє вченим прийти до нових висновків, виявляти раніше невідомі закономірності, по-новому інтерпретувати вже відому інформацію; інформаційні технології можуть виконати роботу, з якою не справиться людина, наприклад, обробити величезну кількість одно- чи різнорідних даних; створення інфографіки, моделей і карт даних.

Зміна засобів і форматів передавання інформації суттєво вплинула на практику істориків. Оцифрування сьогодні це стало звичною практикою будь-якого історика, коли потрібно «виписати» важливу цитату, коли оцифровується комплекс документів. Оцифрування, очевидно, ускладнилось: окрім отримання цифрового образу документів, необхідно розпізнавати образ, кодувати інформацію, а потім і здійснювати розшифрування цілісного інформаційного комплексу з метаінформацією.

Прикладом є популярний Вікіпроект «Енциклопедія історії України» (Інститут історії України НАН України). Проект, що має на меті перенесення інформації енциклопедії з порталу Інституту історії України до Вікіпедії. ГО «Вікімедіа Україна» отримала дозвіл Інституту історії України на поширення матеріалів, які опубліковані на порталі <http://history.org.ua>.

Історія крок за кроком освоює нові медіа. Інтернет для історика – це нова парадигма. Інтернет став сприятливим середовищем для поширення історичної інформації. Але важливо відрізнити професійне історичне знання від буденного. Роль професійного знання в Інтернеті багато в чому залежить від активності самих істориків, які все більше усвідомлюють важливість онлайн-експозиції як форми представлення історичних знань.

З дослідницької точки зору, важливою особливістю «цифрової історії» є проектний підхід до розв'язання наукових проблем, часто такі проекти бувають колективними. Як результат дослідницької праці в цифровому форматі може виступати інформаційний цифровий продукт, наприклад, електронний онлайн-ресурс. Можливості електронної публікації і мережевого доступу починають грати роль «доповненої реальності», коли класичні форми наукової творчості (статті, монографії, збірники наукових праць) доповнюються електронними ресурсами, які містять цифрові додатки, що досить часто грають роль самостійного наукового продукту.

Основною методичною проблемою, на думку фахівців, є те, що «цифрова історія» передбачає не тільки використання комп'ютера як дослідницького інструменту, але й необхідність розширення цифрової історико-культурної спадщини шляхом публікації електронних ресурсів, реконструкцій і візуалізацій. Без таких публікацій дослідження може бути комп'ютеризованим, але не може відноситися до «цифрової історії».

Історичне знання – це реконструкція минулого на основі пам'яток і документів, що збереглися. Така реконструкція базується на трьох китах: евристика, критика й інтерпретація. Ці основи професійної діяльності історика-науковця й історика-викладача зустрічаються з викликами цифрової епохи. Евристика, перетворюючись в інтернет-евристику, ставить у цифрову епоху серйозні питання як пошуку нових дослідницьких проблем, так і пошуку та обробки нових різноманітних джерел. Парадокс Інтернету досить суттєвий для професійних істориків і полягає в тому, що ймовірність наявності потрібної інформації у цифровому форматі в мережі зростає, а можливість її знайти зменшується. Пошук за ключовими словами суттєво відрізняється від оглядового або суцільного пошуку. Необхідність поєднання різних евристичних підходів повинно стати правилом, що допоможе подолати так звану бар'єрну свідомість, коли дослідник може бути обмежений у формулюванні своїх запитів тими джерелами й проблемами, які йому вже добре відомі. Критика історичних джерел у контексті комплексного систематичного оцифрування документів перетворюються на окремий субдисциплінарний напрям досліджень. Термін «комп'ютерне джерелознавство» з'явився ще в 1993 р. Комп'ютерне джерелознавство включає найрізноманітніші аспекти побудови дослідницького інструментарію, зокрема побудови корпусу джерел, створення семантичної розмітки, проведення мережевого аналізу. Корисним для історичних досліджень можна вважати алгоритм побудови інструментарію комп'ютерного джерелознавства за такими етапами: 1) переведення текстів джерел і метаданих про них в електронну форму; 2) розмітка текстів і метаданих; 3) зв'язування інформації в джерельно-орієнтованих базах даних або семантичних мережах; 4) застосування аналітичного інструментарію комп'ютерного джерелознавства; 5) генерація нових знань на основі автоматичних висновків за творчої участі дослідників.

Інтерпретація – найважливіший крок у пошуку історичних знань. Пошук нових сенсів – важливе завдання сучасного гіпермедіа-середовища, нові зв'язки – і на рівні евристики – створюють можливості для нових логічних зв'язків, що закладають основу для переходу від бази даних до бази знань. Нарощування нових знань – це суперзавдання історичної інформатики, «цифрової історії». Істинними є слова Е. Дейкстри: «Інформатика не більше є наукою про комп'ютер, ніж астрономія – наука про телескоп». Комп'ютер сам по собі не генерує нові знання, але дозволяє вводити в обіг такі джерела, які за умов «ручної» обробки аналізувати практично неможливо. Застосування інформаційних технологій не просто прискорює процес обробки даних, але й дозволяє ставити нові дослідницькі завдання, розширює предмет історичного дослідження та ін. Отже, виникає нова методологічна платформа.

В Україні становлення «цифрової історії» відбувається досить мляво, значно відстаючи від світових практик. Відомі лише окремі локальні проекти на зразок програм Центру міської історії Центрально-Східної Європи «Історичний атлас Львова: карти, тексти, реконструкції», вебпроект «Карти міст» та деякі інші. У 2007 р. у системі Укрдержархіву почав працювати Центральний державний

електронний архів, завданням якого є збереження електронних документів Національного архівного фонду та електронних інформаційних ресурсів і використання їхньої інформації. Повільно розвиваються проекти (платформи), які публікують джерела з історії України. Найбільш відомі – Ізборник (litopys.org.ua) та Exlibris (exlibris.org.ua). Але абсолютна більшість інтернет-ресурсів, які містять цифровий контент з історії України, мають аматорський характер і фактично не можуть бути використані у науковому дослідженні.

Перспективним є утворення електронних бібліотек. Відомі ресурси British History Online – електронної бібліотеки, що містить понад 4 млн оцифрованих сторінок британських національних і місцевих газет XVIII, XIX і XX ст. У Російській Федерації діє Національна електронна бібліотека, кількість звернень до ресурсів якої протягом року перевищує 9 млн.

Таким чином, «цифрова історія» є актуальним і необхідним напрямом історичних досліджень. Фахівці як у сфері конкретно-наукових історичних досліджень, так й історичної дидактики відзначають необхідність поглибленої розробки проблем методології та методики цього перспективного напрямку історичних досліджень. Нерозробленість проблем, способів і прийомів використання електронних джерел гальмує як науковий поступ, так і дидактику історії в середній та вищій школі України, а також обмежує можливості становлення та розвитку публічної історії.

3. 5. Виклики публічної історії: ревізія функцій історичної науки та ролі істориків у суспільстві

Із широким розповсюдженням публічної та практичної історії, її масовою цифровізацією історична тематика взагалі вийшла на передній край суспільно-політичного життя. Це не може не радувати професійних істориків і одночасно викликати стурбованість за стан історичної науки й професії історика. Підтримання суспільного статусу науки та професії залежить від багатьох умов. Однією із найважливіших умов є підтримка академічної свободи й громадянської відповідальності. Історики – це професіонали діалогу сучасності з минулим, які добре розбираються в його правилах і обмеженнях. Те, що вивчення історії вимагає спеціальної кваліфікації, не завжди є очевидним, але це так: не будь-яке питання минулого можна поставити, не будь-яке пояснення історичних подій можна підтвердити джерелами. Результати роботи істориків піддаються невпинній перевірці (ревізії) і є суспільно значимими. Таким чином, історики виконують дуже важливу суспільну функцію діалогу сучасності з минулим.

Якщо історики колись могли вважати, що вони пишуть для віддалених нащадків, то сьогоднішні уявлення про історичну науку не залишають їм такої можливості. Читач – споживач історичного знання, головна аудиторія історика – знаходиться в сучасності. Формуючи дослідницьке питання, історик встановлює зв'язок між сучасністю і суспільством минулого, яке ним вивчається. Будь-який історик може зіткнутися з тим, що його дослідницькі питання, актуальні сьогодні й цікаві йому самому, не будуть хвилювати людей уже через двадцять–сорок років просто тому, що застаріють самі собою. Бувають, звичайно, виключення, коли історики, що випередили свій час, влучають своїми питаннями в больові точки наступних поколінь. Але у своєму звичному стані історія є частиною саме сучасного діалогу з минулим, а тому писати в стил – дуже небезпечно й непродуктивне заняття.

«Ремесло» історика вже протягом кількох поколінь складається із кількох етапів: від формулювання (і переформулювання) питання (дослідницького завдання) через пошук і критику джерел до їхнього аналізу та створення підсумкового тексту (статті, монографії, дисертації). Але із того, що ми дізналися про історію, стає зрозумілим, що така відповідь буде неповною – вона не прояснить для нас змісту й мети цієї роботи.

Існує два традиційних погляди на роль історика. Згідно з першим, історик – це мудрий безсторонній «Нестор-літописець», учений у «башті зі слонової кістки», людина, яка «без гніву і докору» займається описанням минулого (з необхідним коригуючим уточненням стосовно власне літописців, бо вони описували якраз не минуле, а власну сучасність, або зовсім недалеко для них минуле). Другий погляд, теж традиційний, це уявлення, яке з'явилося в XIX ст. – столітті націоналізмів, про те, що історик – це ідеолог створення нації, ідеолог національного державотворення. Історик – провідник «політики ідентичності», той, хто допомагає нації пізнати себе, розкопати свої корені, показати спільнотам людей те, що їх об'єднує, і, таким чином, створити, зміцнити націю.

Обидва ці уявлення продовжують і дотепер існувати у суспільстві, та й історики у своїй більшості ще воліють приміряти їх на себе й навіть намагаються відповідати тому чи іншому підходу. Але початок XXI ст. продиктував сучасний погляд на місце історика в модерному суспільстві та вимагає дуже суттєвих доповнень.

Перш за все, історія початку XXI ст. все більше починає розумітися не як наука про минуле, або поведінку людей у минулому, або ж про минулу соціальну реальність, а як наука про взаємодію людей із часом, минулим і майбутнім, із змінами соціального порядку. Так, зміна поглядів на історію і суспільного запиту до істориків трансформує уявлення про діяльність істориків і про об'єкт історії як науки – тепер це не минуле «саме про себе», а використання цього минулого у сучасності та для маніпулювання майбутнім.

Звичайно, історик середньовічної цивілізації може не відчувати прямого зв'язку своєї роботи з оточуючою соціальною дійсністю – вона впливає на нього опосередковано, через етос і підходи до історичної науки, які змінюються. Історик соціалізується не просто в суспільстві, й у в професії, і його особиста сучасність включає досвід, накопичений поколіннями попередників, корпус текстів історичної науки. Якраз через це питання до минулого, сформульовані істориками, вбирають у себе результати попередньої історіографії – історія є кумулятивним знанням. Відоме нам минуле задає форму й накладає певні обмеження на нові питання до себе. Інакше кажучи, для того, щоб правильно сформулювати питання, треба знати більше половини відповіді на нього.

Класичний історик, який відкриває минуле в архівному документі, як і раніше займається історичною наукою, але змінилося розуміння суспільством мети цього процесу: тепер від історика очікують нової розповіді про минуле, нового наративу, здатного вплинути на сучасність. Якщо він не напише таку розповідь сам, зосередившись на вивченні того, що було насправді, то він, очевидно, створить матеріал для своїх колег, але поки хтось із них не використає цей матеріал в комунікації із суспільством, місія історика до кінця не здійснена.

Якщо в XX ст. історія закінчувалася на «безпечній» відстані від сучасності, історики відмовлялися брати участь у розмовах про недавні події, а відомий афоризм

Бенедетто Кроче про те, що «всяка історія є сучасною історією»¹, означав лише актуальність питань, що вивчалися істориками, то тепер суспільство очікує від історії уваги перш за все до такого минулого, яке ще не «зовсім завершилося» і впливає на сьогоднішній день. Історія тепер вважається повноправною частиною сучасності. Професійна побудова дистанції між теперішнім і минулим входить у протиріччя запитом на сучасну історію. Якраз тому серед нових завдань історії з'являється як необхідність «зшивання суперечливих наративів», «місця пам'яті» займають в уявленнях про історію більш важливе місце, ніж архіви, тому зростає нова область «публічної історії», через це історикам все частіше доводиться вступати в полеміку з політиками й бізнесом, і все більшої важливості набуває участь істориків у суспільних дебатах про сьогоднішній день. Очевидно, що саме публічна історія спонукає, хоч і повільно та не безболісно, перетворення істориків на публічних інтелектуалів. Публічна історія виводить інтелект у суспільну сферу, перетворює людську спільноту на інтелектуальне співтовариство, суспільство знань.

Інакше кажучи, у сучасній ситуації – у суспільстві домінуючого презентизму – історики неминуче стають професійними й у питаннях про те, як сучасність справляється з наявністю в ній минулого. Це відноситься і до врегулювання конфліктів, які тягнуться з минулого, і до мінливого ставлення сучасних поколінь до історичної спадщини.

Один із найбільших відомих сучасних французьких істориків – Франсуа Артог, дослідник-історіограф – присвятив кілька спеціальних публікацій саме цій проблемі: яка роль історика у «презентистському» суспільстві. Ми називаємо сучасність «презентистським» світом тому, що теперішній час (present) став у ньому всеохоплюючою категорією, з допомогою якої варто пояснити все. Останні два-три десятиліття пам'ять розглядається не просто як «сучасне поняття», але як поняття, що продукує, власне, сучасність. У чому ж тоді завдання, якщо це не місія або не обов'язок історика? Чи не в тому, щоб своїми знаннями минулого просвітити сучасників?

Але створення критичної перспективи передбачає добросовісну працю і дотримання всіх норм історіографічної справи: без цього історик нічого не досягне й навіть не буде визнаний професіоналом. Серед умов, які роблять історика істориком, перш за все необхідно звертати увагу на час. Якщо для всіх людей відношення до часу лежить в основі нашого дослідного пізнання самих себе, світу навколо себе, то для історика час є подвійною основою. По-перше, час утворює той вимір, усередині якого історик живе й працює, але він же (час) – це його «період»: ним він займається як учений. Плин часу – це не тільки темпоральний відрізок серед множинності існуючих або завершених. Для історіографії – це серцевина її існування, власне, основа її буття. Відповідаючи за минуле, історик повинен бути не менш чутливим до сучасності.

Ф. Артог, розмірковуючи про відношення історіографа до історичного часу, висунув гіпотезу про те, що презентизм дозволяє описати природу нашого досвіду як сучасну. Він обґрунтував ідею «режимів історичності»². В історії бувають моменти, які фахівці (зокрема Г. Арендт) називають «прогалинами» – у ці моменти часові зміни є менш очевидними, ніхто не знає, як провести грань між мину-

¹ Кроче Б. Теория и история историографии. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. С. 9.

² Артог Ф. Какова роль истории во все более «презентистском» мире? URL: <http://gefeter.ru/archive/8000>.

лим, теперішнім і майбутнім. Сучасність – це вже імператив. Гуманітарні науки знаходяться під її пресом. Історія також повинна займатися «сучасністю», щоб ефективно відповісти на «соціальний запит». Історики можуть виступати в ролі експертів, включатися до різноманітних комісій, де вони відповідають за надання фактів і нічого крім фактів. Але поле сучасності вже захоплене, й історик приходить на нього із запізненням. Журналісти, наприклад, уже про все написали. Якщо з «легкої» руки журналістів чи заангажованих експертів-пропагандистів відомі в Україні події листопада 2013 – лютого 2014 рр. отримали метафоричну назву «Револуції гідності», то як тепер з плином часу вченим пояснити суспільству відсутність насправді будь-якої наукової складової у такій дефініції? Сучасні люди живуть у всеохопному інформаційному й медійному світі, у якому поточні події одразу, щогодинно історизуються. Чи може в таких умовах історик змагатися із засобами масової інформації і виробляти «живу історію» (історію онлайн), одразу ж розміщуючи в аналітичну перспективу те, що відбувається «прямо зараз»?

У фаховому середовищі вважають, що фокус на сучасності та теперішньому часі відповідає популяризації і активізації так званого публічного споживання історії (public use of history). Цей вираз придумав свого часу німецький історик Юрген Габермас під час дуже популярної дискусії 1986 р. серед істориків Німеччини про місце нацизму в німецькій історії – дискусія, що швидко обернулася скандалом у провідних німецьких газетах того часу. Наскільки минуле піддається «споживанню»? Чи може воно бути «спожитим» людям на користь? Перш за все мають на увазі події недалекого минулого, «яке ще до кінця не минуло». Поява такого швидкоплинного й нетривалого минулого в публічній сфері є одним із симптомів зростаючого підпорядкування публічної сфери нормативам закону і права.

У сучасному суспільному кліматі наш повсякденний досвід належить світу, в якому найголовнішим є «пряме повідомлення», «інтерактивне спілкування», «спостереження в реальному часі», «прямий ефір», «онлайн – підключення» – безпосередні та без дистанції для «відстоювання» (так що політики вимушені «співпереживати» всьому й відчувати «муки совісті» всі 24 години на добу). У наш час легше сказати, що таке «минуле», оскільки воно розчинене в тумані невизначеності, ніж що таке «історія», для якої найважливішим є спогади та їхні ритуали. Сучасність любить пояснювати події, але одразу представляє їх як належними до часу «теперішнього». У цьому «презентистському» світі ціниться афект і співпереживання, а не відсторонений аналіз.

Якими б не були за своїми наслідками сучасні тенденції у трансформаційних процесах щодо ролі історії та істориків у сучасному світі, аксіоматичним, як і раніше, залишається відоме твердження ще з 1867 р. («Звіт про історичні дослідження у Франції») – історія кожного періоду може бути зрозумілою лише тоді, коли сам період завершений. Тому область історіографії – минуле; сучасністю розпоряджаються політики, а майбутнє належить Богові.

Сучасні й «ультрасучасні» історики, які часто стають політичними публічними персонами, наполягають на тому, що вони – носії норм теперішнього. За словами П'єра Нора, сучасність перетворюється на категорію, у якій ми всі тільки й можемо зрозуміти себе, а завдання історика – познайомити «теперішній час із теперішнім часом» і по-новому осмислити зв'язок юриспруденції та історіографії. Місія історика – це відповідальність за ідентичність теперішнього часу. У відомій книзі «Місця пам'яті» П. Нора всі привілеї віддає теперішньому, що включає в себе минуле як сконструйоване всередині сучасного і той тип національної істо-

рії, який не став ні теологічним, ні футуристичним, ні епічним. Саме існування минулого полягає в тому, що воно знову заявляє про себе в теперішньому, знову й знову проявляє свої образи – і тим самим може бути розпізнаним істориками, потрапляє до його рук¹.

Таким чином, чи вивчає історія теперішнє або який-небудь інший період, її слід розглядати як історію всередині теперішнього. П. Нора закликає розглядати самого історика, в самій його професійній діяльності, як одне із багатьох місць пам'яті – звідси й виникло поняття П. Нора про «его-історію». Але все таки більшість істориків, як і раніше, наполягає на необхідності проводити межу між минулим і теперішнім. Вони дотримуються версії, що історія – це наука, чиста наука, чисте вивчення минулого, а історик – добросовісний розшифровщик документів, які зберігаються в закритих від очей публіки архівах.

Надзвичайно серйозним викликом публічної історії для традиційних засад існування професійної історіографії стала проблема «історичної підприємливості», як спотворене явище «історичного бізнесу».

При сьогоднішній матеріальній і позаоціночній можливості опублікувати (оприлюднити) будь-який текст, у суспільстві складається враження, що всі охочі можуть займатися історією і вважати себе істориками. Існує враження, що історієписання – це не особливе професіональне ремесло, якому треба довго та вперто навчатися, а варіанти любительського заняття (як подорожі, полювання чи риболовля), або це варіант телевізійно-книжкової комерції, а інколи просто замовної, політизованої псевдоісторичної міфології. В Україні з'явилися численні центри, журнали, фонди, автори, які вибрали історію своєю профільною (але не професіональною) діяльністю. Історичній науці протистоїть підприємництво на історії та історичне любительство. Це явище давнє і воно має місце в багатьох країнах (у Росії – це пресловута «нова хронологія» Фоменка, в Україні – писання Белінського та Бебика), але зараз воно стає системним бізнесом і загальнонаціональним явищем, що зміцнюється на тлі розвалу (свідомого і несвідомого) одержавленої, але позбавленої при цьому державної опіки, історичної науки (особливо академічної). Склалася загроза, коли гроші (навіть мінімальні інвестиції) можуть зовсім знищити наукову історіографію. Бо в суспільстві, де переважає прагнення простих, однозначних відповідей на складні світоглядні питання, більшою популярністю користуються легкі, популярні й популістські писання на історичні теми, аніж серйозні академічні тексти.

Обидві сторони – професіонали й любителі-підприємці – поки що не знаходять між собою механізмів взаємодії. Серйозні дослідники частіше за все не хочуть зв'язуватися із шарлатанами, з апологетами націоналістичних і расистських трактувань, хто раптом одразу вирішив одним махом перевернути всі уявлення про минуле, у тім числі в галузі української історії. Серед псевдоісториків стосовно професіоналів стали вживатися зневажливі терміни «традиційні історики», «кучка ретроградів», «старі догматики», «неоліберали», «проросійські апологети» та ін., які нібито нічого не знають і не хочуть визнавати нове.

Для української історіографії, для вітчизняної фахової корпорації істориків однією із нагальних проблем стає проблема охорони професійних стандартів і протидія паранауковості та історичним спекуляціям.

¹ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. С. 51.

Сучасні українські історики все частіше відгукуються на проблеми, пов'язані з трансформацією функцій історичної науки та ролі істориків в умовах поширення публічної історії. Сергій Плохій розмірковує про те, що в історії сьогодні короткі тексти стають вагомішими за великі наративи: «звісно вже ніхто не пише десятитомних історичних текстів, які писав Грушевський. Грушевський не вигадав жанр – він робив те, що було звично в Європі кінця ХІХ – початку ХХ століття. Від часу твіттера попит на десятитомники явно зник. Короткі тексти стали популярні, але багатотомові видання не зникли, у моду повернулися біографії... Жанр не зник повністю, але сьогодні справді більше уваги до коротких текстів – це ознака часу і та обставина, що довгі експозе все складніше привертають увагу читачів»¹. Зрозуміло, що інтереси читачів багато в чому стали іншими. Але популярність історичних текстів залежить корінним чином від особи історика, його майстерності як оповідача та готовності презентувати свої тексти в публічній сфері. Частина істориків позиціонує себе як публічні інтелектуали, і в цьому розумінні короткий текст є абсолютною необхідністю. Особливо цей тренд, за спостереженням С. Плохія, помітний у Великій Британії, де досить багато відомих істориків є публічними інтелектуалами, і вони на постійній основі пишуть для газет. Потроху це розвивається в США, але Британія тут є абсолютним чемпіоном. С. Плохій має всі підстави заявляти, що він є частиною сучасного походу істориків у публічний простір. У нього це відбувається не в матеріалах для журнальних видань чи газет, а радше у спробі писати науково авторитетно на теми, які цікавлять суспільство, й тією мовою, яку суспільство може зрозуміти. Історики, які виховані так, що найбільшою цінністю вважають академізм (Сергій Плохій себе відносить до цієї категорії), мають здобувати повагу й до інших цінностей історичної праці. Уся ділянка гуманітаристики сьогодні, на його думку, перебуває на стадії, де вчені змушені переборювати себе чи традиції, у яких вони були виховані, щоб доходити до широкого читача. На прикладі роботи Сергія Плохія над однією із своїх нових книг можна продемонструвати можливі шляхи так званого походу істориків у суспільство, що є адекватною відповіддю на виклики публічної історії. Зразком для С. Плохія стала книжка Маргарет Макмілан про Паризьку конференцію 1919 р. Написана для широкої аудиторії, книжка йшла всупереч традиції, яка виробилася в минулі десятиліття в американській і західній історіографіях. Для історика це був приклад того, що можна писати науково виважено, але водночас для ширшої аудиторії. Під впливом М. Макмілан Сергієм Плохієм було написано книгу «Ялта. Ціна миру» про Ялтинську конференцію 1945 р. «Для мене, – писав С. Плохій, – вона була важлива на декількох рівнях. По-перше, у ній я вперше спробував писати для широкого загалу й на тему, якою раніше не займався. До цього я завжди писав про ранньомодерну історію, а це було ХХ століття. Інший момент: коли я писав книжку, ніхто не заперечував, що Ялта і Крим – це частина України, але в Україні це не вважали за частину українського наративу... В українській історіографії проблеми, які мають до нас безпосередній стосунок, а водночас і міжнародний вимір, часто залишали іншим. Колись це було прерогативою Москви, а сьогодні – це симптом такого собі модерного хуторянства»². У результаті реалізації таких підходів монографія С. Плохія «Ялта. Ціна миру»

¹ Грудка О. Сергій Плохій: «Я є частиною походу істориків у суспільний простір». URL: <https://bit.ly/36xRxei>.

² Там само.

стала, за його оцінкою, «революційною на трьох рівнях»: по-перше, написана для широкої аудиторії, по – друге, на теми, де Україна є частиною глобальної історії, а по-третє, це була спроба інтегрувати Крим і події, які там відбувалися, в український історичний простір.

Свої авторські інтерпретації щодо зміни ролі історика при орієнтації на публічну сферу висловив також відомий сучасний історик Ярослав Грицак. На його думку, «публічність має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика»¹. У розумінні публічної історії він виокремлює ключові слова – це «доступна мова» і «масова аудиторія». Він, за його словами, розуміє публічну історію інакше. Публічна історія – це коли історик намагається пояснити мислячій публіці історичні питання, які мають найбільше значення для сучасності. Щоб стати публічним істориком, на думку Я. Грицака, треба насамперед стати добрим істориком. Тобто розуміти історичні процеси, механізми, тенденції. Бо тяжко пояснити мислячій публіці те, чого не розумієш сам. Академічний історик досліджує минуле без огляду на те, чи ці питання мають публічне значення. Не тому, що він хоче чи не хоче – а тому, що розуміє, що історія, яку він вивчає, має важливий публічний вимір. Скажімо, історик, який досліджує Голодомор, не може закритися у своєму кабінеті. Оскільки тема має велике суспільне значення, він або сам звідти виходить, або його звідти витягують. Ось чому публічність може бути небезпечною. Але, за великим рахунком, повноцінний розвиток публічної історії та вихід істориків у публічну сферу є неодмінно ознакою розвинутого громадянського суспільства.

3. 6. Інфраструктура публічної історії: музейництво та історичне краєзнавство

Публічна історія давно вже перестала бути екзотичною субдисципліною у структурі науки про минуле. В останні десятиріччя досягнення публічної історії поставили на порядок денний проблеми її використання при реалізації державних комеморативних практик, які є своєрідними способами репрезентації минулого, що мають на меті підкреслити значущість минулого для сучасного стану даного суспільства. США, Канада і Німеччина демонструють досвід здійснення комеморативних практик за допомогою публічної історії: держава фінансує заходи пам'ятних дат, проводяться різноманітні мультикультурні проекти, стимулюється суспільний інтерес до генеалогії тощо. Цікавим і менш відомим досвідом практики публічної історії є урядова підтримка проектів, спрямована на поліпшення соціально-економічного становища депресивних територій: на хвилі деіндустріалізації місцеву історію і культуру використовують як основу ребрендинга території, що підвищує їхню туристичну привабливість і спричиняє економічне піднесення.

Ключові організації та центри публічної історії у світі – Каліфорнійська рада пропаганди історії (California Council for the Promotion of History), Канадське національне історичне товариство (Canadian National Historical Society), Національна рада публічної історії (National Council for Public History), Група публічної історії Канадської історичної асоціації (Public History Group, Canadian Historical Association), Ресурсний центр публічної історії (Public History Resource Center) та ін.

¹ *Грицак Я.* Публічність завжди має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика. URL: <http://localhistory.org.ua/publicnist-zavzhdy-maye-svoyu-tsinu-chasom-tyazhku-j-navit-nebezpechnu-dlya-istoryka/>.

Ці організації загалом і визначають шляхи розвитку публічної історії, перебувають у діалозі з урядами й громадськістю, проводять теоретичні дослідження та комунікативні заходи, видають періодику, розробляють програмні й методичні документи, сприяють підготовці фахівців і популяризації публічної історії.

Очевидно, що саме в США діяльність публічних істориків отримала найширший розмах і сьогодні міцно вбудована в життя американського суспільства. Кількість і різноманітність ініціатив, що реалізуються під егідою публічної історії, не може не дивувати – від індивідуальних проектів на кшталт мобільного музею історії Філадельфії, що залучив місцеву спільноту до створення виставок і депозитарію пам'яті про ментальне минуле, до величезних цифрових колекцій документів і матеріалів, присвячених найважливішим подіям, як, наприклад, цифрового архіву пам'яті про катастрофу 11 вересня 2001 р., який включає понад 150 тис. одиниць зберігання¹. Американські історики перестали бути просто «спеціалістами з минулого», сьогодні вони активно залучаються до роботи над розв'язанням складних проблем, пов'язаних зі спадщиною минулого. Перш за все, це робота з ліквідації расової, гендерної та класової нерівності, яка склалася у суспільстві США. На відміну від традиційної історії еліт і «більшого чоловіка із середнього класу» публічні історики ставлять в центр своєї уваги маргіналізовані і пригнічені групи (subalterns), локальні спільноти, звичайну людину, про яку ніколи раніше не згадувалося в американській історіографії. Американські історики досить твердо інституціоналізували свою участь у вирішенні проблем громадянського суспільства та формуванні публічного порядку США².

Світовий досвід показує, що публічна історія охоплює велике практичне поле й пов'язана з музеями, заповідниками й пам'ятними місцями різних рівнів і відомств, усіма рівнями влади, управлінням культурною спадщиною і її інтерпретацією, охороною пам'яток історії і культури, теорією колективної пам'яті, суспільними організаціями й рухами історичного та історико-патріотичного напрямку, а також з відображенням історії в сучасній популярній культурі (історична белетристика, історична реконструкція як хобі, масові публічні культурно-історичні секції, науково-популярні й просвітницькі медіа-проекти, позакласна й позааудиторна робота з молоддю, кінематограф тощо).

Структура публічної історії включає в себе, у першу чергу елементи наукової інфраструктури, а також добре розгалужену мережу інституцій і форм, що забезпечують діалог науки (вчених) із суспільством (громадськістю). Структура публічної історії має національно-державне забарвлення, перебуває у постійній динаміці в залежності від суспільно-політичної ситуації та тих питань історичної спадщини, які перебувають у даний момент у фокусі уваги даного суспільства.

Особливу увагою і контролем як держава, так і громадянське суспільство опікувалися архівними установами. Адже архіви – це одна з найважливіших структур публічної історії. Контроль за архівом є контролем за пам'яттю. Після зміни політичної влади разом із легітимізаційними структурами змінюється й склад архіву. Вибудовується нова ієрархія цінностей структури важливого. Те, що раніше було таємним (як, наприклад, справа «Штазі» у Німеччині, чи «28 панфіловців» у Російській Федерації), стає доступним громадськості. Глибока структурна

¹September 11 Digital Archive. URL: <http://911digitalarchive.org/>.

²Махов А. С. Между профессией и публикой: эволюция движения публичной истории в Америке // Вестник Балтийского федерал. ун-та им. И. Канта. Сер.: Гуманитарные и общественные науки. 2016. № 2. С. 6.

зміна архіву сталася у світі після Французької революції. Внаслідок насильного розриву з феодальним минулим колишні правові й управлінські структури знецінилися і разом з ним вся сукупність письмових документів, що легітимізували цей лад. Однак документи, що знецінилися з правового погляду, не були знищені, а натомість зібрані й збережені. Вони набули нової цінності, тепер уже цінності історичних доказів. Після того як вони втратили свою легітимізаційну функцію, вони набули цінності джерела для істориків та стали потенційним джерелом для публічної історії.

Архів – це колективний накопичувач знань, що виконує різноманітні функції. При цьому однією із ключових функцій є доступність. У сенсі взаємин із публічною історією архіви визначаються (характеризуються) завдяки закритості чи відкритості. Саме в доступності виявляється, ідеться про демократичну чи репресивну інституцію. Наприклад, в Афінах закони та письмово підтвержені ними права громадян тривалий час зберігалися і гарантувалися завдяки архівові. Це тексти, на яких ґрунтується існування спільноти або за допомогою яких визначає себе певна група. В антиліберальних і тоталітарних державах як публічна історія, так і, зрозуміло, архівні фонди є таємницею. У демократичних державах, де високий рівень розвитку публічної історії, архівні документи належать громадськості й індивіди можуть їх використовувати та тлумачити. Відомий французький філософ, засновник філософії деконструкції Жак Дерріда (1930–2004) справедливо говорив: «Не може бути політичної влади без контролю за архівами». Проте без архіву немає також жодної громадськості й жодної критики. Без архіву немає *res publica*, немає республіки, немає публічної історії. Тоталітарні режими звужують накопичувальну пам'ять на користь функціональної. Демократичні режими прагнуть радше розширити накопичувальну пам'ять за допомогою пам'яті функціональної. Там, де архів, подібно до музею, є громадським надбанням, він підлягає захистові з боку влади, що вживає певних заходів задля збереження архівних фондів.

Статус архіву як інституалізованої пам'яті полісу, держави, нації, суспільства між функціональною та накопичувальною пам'яттю залежить від того, організується він радше як інструмент панування чи як накопичування знань з подальшою трансляцією в публічний простір. У тоталітарних державах, що впроваджують центральний контроль за соціальною та культурною пам'яттю, або там, де критерії збирання надто обмежені, архів набуває форми функціональної пам'яті. Проте ідентичні фрази можуть також переходити з функціональної пам'яті в накопичувальну, коли, як у ході Французької революції, легітимізаційні документи перейшли до категорії історичних джерел. Там, де втрачається безпосередня функціональна цінність, має виступати критичне тлумачення документів, щоб фонди не перейшли просто в категорію суто накопичувальної пам'яті та матеріальних запасів. Архів має надзвичайне значення як потенційна пам'ять та, відповідно, як матеріальна передумова майбутньої культури пам'яті. Якщо спершу головним завданням архіву було збереження й консервація, то, починаючи з XIX ст., не менш важливою діяльністю архіваріусів стало впорядкування й вилучення документів. Накопичувальна здатність архівів, що вимірюється метрами полиць, може становити від трьох до п'ятдесяти п'яти кілометрів. Відсоткова норма вартого збереження падає тою мірою, якою накочується лавина письмових документів. Вона становить приблизно один процент. Кожна епоха має для «касації» (так професійною мовою називається знищення архівних фондів) свої певні принципи відсортування та критерії цінності, що не мають безумовно прийматися наступними поколіннями.

Те, що є «відходами» для однієї епохи, для іншої може бути дорогоцінною інформацією. Тому архіви – це не тільки місце інформаційних запасів, а й не меншою мірою місце інформаційних прогалин, що пов'язані не тільки з катастрофами та воєнними втратами, а також із суттєвою, структурною необхідністю і під пізнішим кутом зору – невдалою касацією.

Архів, місце зібрання та консервації минулого, але не втраченого, можна представити як певний обернений дзеркальний образ сміттєзвалища, на якому збирають минуле й дозволяють йому розкладатися. Утім архів і сміття можуть бути пов'язані одне з одним не лише завдяки образній аналогії, а й через спільні кордони, причому предмети кожної зі сторін можуть рухатися як в одному, так і в іншому напрямі. Те, що не потрапляє до архіву, осідає на сміттєзвалищі, те, що дотепер було виведене з архіву часу через брак місця, так само потрапляє туди. Для того щоб так звані відходи, які відокремилися від свого первинного контексту використання, взагалі отримали шанс на те, щоб продовжити своє подальше життя в архіві або музеї, звісна річ, повинні мати певну якість залишків, що протистоять руйнівній дії часу своєю тривкою матеріальністю. Архів і сміттєзвалище можуть, крім того, бути прочитані як емблеми та симптоми культурного пригадування й забуття, і ця їхня функція протягом останніх десятиліть викликали чималий інтерес з боку науковців, філософів, митців, фахівців у галузі публічної історії та засобів масової інформації.

Публічна історія – це, насамперед, діалог професійної історії із суспільством. Комунікативних інтелектуальних каналів, з допомогою яких здійснюється такий діалог, є надзвичайно багато. Серед них дуже вигідно виділяються музеї, в яких органічно поєднався історичний досвід із його сучасною трансформацією в майбутнє. Суспільну місію музеїв фахівці визначають низкою важливих та значимих завдань для громадськості: зберігати національну спадщину, акумулюючи історичну пам'ять народу, через духовні та матеріальні цінності впливати на суспільство. Музеї здатні впливати на формування гуманітарного світогляду та національної свідомості, що в нинішніх умовах є актуальним, сприяти інтеграції суспільних сил, об'єднувати людей різної ідеологічної орієнтації чи національної належності¹.

Діалог, що складався між музеєм і суспільством упродовж століть, має свою історію еволюційного розвитку. Залежно від історичних періодів та суспільних умов музеї мали різну затребуваність у суспільстві. В Україні, коли вона перебувала у складі імперій, музеї перебували в аморфному стані, залишалися лише давньосховищами, тоді як у національно-визвольні періоди історії набували ознак духовної скарбниці народу. Здобувши державну незалежність, Україна повернула музей до історико-культурної спадщини, усвідомивши його значення у складних процесах державотворення, відродження історичної пам'яті та національної самоідентифікації серед народів світу. Тяжкі наслідки тоталітарних режимів деформували суспільну місію музеїв. Перетворення музейних закладів за радянської влади в політосвітні інституції суттєво спотворили зміст їхньої роботи, позначилося на профільній структурі музейної мережі, змусило служити компартійній ідеології, що не могло не вплинути на ставленні до них суспільства. Поширеним було явище, коли учнів, студентів, курсантів, військових примушували відвідувати музеї, де

¹ Маньковська Р. В. Музеї у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. Львів: Простір – М, 2016. С. 11.

основу змісту екскурсії складали розповіді про досягнення і переваги комуністичного будівництва. Неузгодженість проголошуваних політичних гасел із правдою життя призводили до того, що громадськість не сприймала такого музейництва, а отже музеї відходили на периферію суспільного буття, втрачаючи і свій авторитет, і роль співрозмовника в діалозі минулого із суспільством.

У другій половині ХХ ст. на тлі зростання суспільної ролі музею загальносвіттові тенденції розвитку музейної галузі означили одне з першочергових завдань – налагодження тісної взаємодії музею та відвідувача. Це збіглося з появою нових типів музеїв та значним розширенням музейної мережі, коли, за підрахунками дослідників, саме тоді виникло близько половини існуючих у світі музейних закладів. Статистика свідчить, що, наприклад, у Німеччині діє 3200 музеїв, у Великій Британії – 2200, у Франції – 1900, в Італії – 1800. В Україні на тепер працюють понад 500 державних музеїв, які щорічно відвідують понад 18 млн громадян та гостей країни¹. Актуальною у сенсі налагодження діалогу історії та суспільства є також діяльність понад шести тисяч громадських музейних закладів, оскільки значна частина з них за змістом діяльності не поступається державним та світовим зразкам. Музейну мережу складають також відомчі та приватні музеї, колекції та експозиції яких поступово стають доступними для громадськості. Тож Україна цілком може претендувати на гідне місце в європейському музейному просторі. Музейна інфраструктура здатна своїми специфічними засобами забезпечувати розвиток публічної історії в Україні. Але цей потенціал не використовується сповна. Існує гостра проблема браку експозиційних площ, тому музейні фонди, з яких лише 3–5 % представлені для огляду, у своїй більшості залишаються недоступними для громадськості.

Аналізуючи взаємодію українських музеїв та суспільства на початку ХХІ ст., необхідно констатувати, що їхній діалог потребує певного удосконалення. Багатоманітний потенціал музейних закладів затребуваний не повністю, а їхні можливості духовного та економічного розвитку недооцінені суспільством. Державна політика, яка повинна була сприяти розвитку музейної галузі, на жаль, не акцентує увагу на суспільнотворчому потенціалі музеїв, їхньому впливі на світоглядні основи суспільства, не розглядаються державні механізми їх зближення. Держава, визначаючи свої зобов'язання перед музеями, виступає дієвим посередником між суспільством і музеєм, тому має всі повноваження для налагодження партнерських взаємин між ними. А поки що музей змушений сам вибудовувати діалог із суспільством, шукати спільну мову з відвідувачем, вчитися пізнавати та враховувати його інтереси та захоплення.

У контексті сучасної соціокультурної парадигми музей розсуває кордони музейного простору, виходить за межі звичного розуміння «храму муз», сховища реліквій стає осередком громадського життя, важливим інструментом впливу на світогляд громадян. Розпочатий шлях зближення із суспільством, його спрямованість на особистісне, людиноцентризм формують своєрідний, як називають фахівці, музейний запит громади. Останнім часом саме цей аспект став об'єктом дослідження фахівців із публічної історії та музеологів, він тісно пов'язаний зі зростанням гуманістичного значення музею в суспільстві. Завдяки осмисленню причин виникнення музеїв, їхньої суспільної затребуваності виразно проявляються історичні та культурні закономірності розвитку цих самобутніх соціокультурних

¹ Маньковська Р. В. Музеї у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. С. 14.

інститутів. Упродовж різних історичних епох музеї оформився як поліфункціональний заклад, спроможний не лише акумулювати історичну пам'ять і доносити через автентичні раритети важливу інформацію про розвиток людства, але й виконувати відповідальну місію духовного розвитку суспільства. Музей перебуває в постійному пошуку сучасних моделей інтерпретації суспільного історичного досвіду, з'являються його нові типи, а комунікаційні можливості відкрили широкі межі закладу для спілкування. Змінюються також суспільні вимоги до музею. Громадян уже не задовольняє статичний, споглядальний формат музейної діяльності, вони прагнуть змінити форми комунікації з музеями, задіяти можливості новітніх інформаційних технологій. Але, на жаль, лише близько 10 % українських музейних закладів мають власні сайти, більшість районних і обласних музеїв не підключені до мережі Інтернет, далеко не в усіх є мультимедійні засоби для комунікації з відвідувачами.

Процес формування діалогу між музеєм і суспільством найкраще прослідковується в діяльності історико-краєзнавчих музеїв. Найбільш наближені до потреб громади, вони, спершу, як місцеві, провінційні заклади зі збереження старожитностей, поступово перетворилися на центри суспільного життя краю, помітно впливають на формування його соціокультурного середовища. Їхня багатостороння діяльність на сучасному етапі тісно пов'язана з поширенням знань про історичну минувшину, вихованням у молодого покоління любові до рідної землі, а також дослідженням місцевої історії, охороною пам'яток, розвитком туристичної справи. Краєзнавчі музеї виконують важливу гуманістичну місію в суспільстві, відстоюючи його духовні засади.

Процес формування діалогу музею із суспільством є закономірним і обумовлений об'єктивними чинниками розвитку українського суспільства. Поступово вибудувався якісно новий суспільний організм зі специфічним соціокультурним змістом. Музей, зорієнтований на збереження минулого й просування його досвіду в майбутнє, набув певного соціального статусу. Історичний досвід засвідчує, що він здатний реагувати на виклики часу. Як багатофункціональний живий організм, він створений служити суспільству, яке потребує екстраполяції знань про власну історію.

Музей як важливий компонент структури публічної історії здатний виконувати свою місію завдяки розгалуженій комунікаційній системі. Музейна діяльність передбачає широкі контакти з громадськістю, тому комунікативна функція набуває особливої ваги у взаємозв'язках музею та суспільства. Поряд із традиційними формами музейної комунікації, такими, як експозиційно-виставкова, просвітницько-освітня, видавнича, в умовах інформаційно-технологічного розвитку з'являються сучасні способи взаємодії музею і суспільства, спрямовані на розширення сфери впливу закладів культури серед громадськості. Особливу увагу фахівці музейної галузі приділяють проблемі залучення до музейного поля якомога більше відвідувачів. Зосередженість на взаємних контактах сприяє підвищенню ролі музею в суспільному житті, посиленню його впливу на духовну сферу країни, а також необхідності врахувати й економічний ефект від розгортання музейної комунікації. Досвід музейної роботи переконує, що мало хто, ознайомившись з експозицією, залишається байдужим до унікальних музейних пам'яток, емоційне сприйняття яких підсилюють змістовна розповідь співробітників та використання технічних засобів. Специфічною формою музейної комунікації виступає експозиція, за допомогою якої відвідувач спілкується з музейним предметом. Музейна комунікація

відбувається через експонування та інтерпретацію автентичних пам'яток, а її головним змістом є доступ суспільства до музейних збірок, збережених і досліджених музейниками. Відвідувач вступає в контакт із музеєм, коли оглядає експозицію, спілкується зі співробітником, цікавиться музейними виданнями й бере участь у заходах музею, вбираючи інформацію для власних потреб (пізнавального, естетичного, освітньо-виховного розвитку тощо). Своєю чергою, зворотний шлях інформації простежується завдяки вивченню мотивації звернення до музею, інформаційного та емоційного впливу музейної збірки на відвідувача, спостереження за кількістю та частотою його відвідувань тощо.

Методи та засоби впливу музеїв на різні категорії відвідувачів, взаємодія музейних установ з іншими суспільними інституціями перебувають сьогодні в полі зору актуальної галузі знань – музейної педагогіки, яка допомагає застосовувати інноваційні педагогічні технології для інтеграції музейництва в процес творчого розвитку та виховання особистості¹. Поняття «музейна педагогіка» сформувалося та було введено до наукового обігу на початку ХХ століття у Німеччині науковцями А. Ліхтварном, А. Райхвенном та Г. Фройденталем. Описуючи метод «музейних діалогів», вони особливу роль відводили музейному працівникові (посереднику), який допомагає відвідувачу в спілкуванні з музейним середовищем і розвиває здатність бачити та сприймати музейну експедицію, згодом музеологи назвали «посередників» музейними педагогами. У 1960-ті роки помітно зростає соціальна роль музеїв у суспільстві, отож роботі з аудиторією почала приділятися особлива увага. Основним змістом музейної педагогіки є занурення особистості у спеціально організоване предметно-просторове музейне середовище, яке включає твори мистецтва, пам'ятки природи, історії тощо. Тому музейна комунікація розглядається як процес передачі культурних значень і змістів через музейний предмет і сприйняття інформації відвідувачами. Нерозривний зв'язок музейної комунікації та музейної педагогіки здійснюється через розгортання експозиційно-виставкової діяльності, підготовку тематичних екскурсій та лекторіїв, організацію музейних клубів та просвітницьких програм.

В Україні, не дивлячись на ще слабку обізнаність із формами та методами публічної історії, якраз музейна педагогіка, що розглядається, на жаль, поза контекстом принципів публічної історії, набуває все більшої ваги у навчально-виховному процесі. Такі педагогічні принципи, як систематичність, наочність, науковість, доступність плідно використовуються в музейній діяльності. Питання музейної педагогіки постійно обговорюються музейною та педагогічною спільнотою. Зокрема, ця тема була в центрі уваги учасників Всеукраїнських музейних фестивалів (2005, 2008, 2011, 2015 рр.), ініціатором та організатором яких виступив Національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (м. Дніпро). Історики музею запровадили спеціальні багатoproфільні програми «Музей і діти», «Музей – школі»), спрямовують зусилля на формування в школярів музейної культури, вироблення певної системності у відвідинах закладу, на розширення комунікаційного середовища між музеєм і школою². Системне налагодження діалогу музею з підростаючим поколінням, формування у дітей та молоді культури відвідування музейних

¹Столяров В. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учебное пособие. Москва: Высшая школа, 2004. 216 с.

²Капустіна Н. І., Івлева С. В. Ми мандруємо музеєм: Путівник по Національному історичному музею ім. Д. І. Яворницького для батьків та дітей. Дніпропетровськ: НІМ ім. Д. І. Яворницького, 2011. С. 4–6.

закладів забезпечує міцні контакти на майбутнє, і, що важливо, позитивно впливає на соціокультурний простір у країні.

Музей, як специфічний заклад, завдяки предметам-оригіналам відкриває перед глядачем історичні епохи, переносить відвідувача в іншу за часом атмосферу, змушує не лише сприймати інформацію, але й осмислити її, проаналізувати, провести аналогії, сформулювати власні висновки щодо історичних подій та особистостей. Щоб ефективно реалізувати свої публічні функції, музей повинен зацікавити глядача відомостями про свою діяльність. Комунікаційним інструментом у цьому процесі виступають засоби масової інформації, які володіють широкими можливостями впливу на аудиторію, та співробітництво з ними багато в чому забезпечує плідні контакти музею з потенційною аудиторією. Репортажі в телевізійному ефірі, випуски радіопередач, публікації в газетах значно збільшують кількість прихильників музейного спілкування. Перед музейниками з метою становлення в Україні ефективної системи публічної історії стоїть актуальне завдання налагодження системного й довготривалого співробітництва та партнерських стосунків із медіа-ресурсами, формування власного іміджу в суспільстві сучасними засобами музейного піару. Такий вид діяльності потребує певного оновлення форм роботи музейного колективу, введення в штат фахівців з public relations чи відкриття інформаційного відділу, розробки спеціальної програми взаємодії музею із засобами масової інформації. За даними соціологічних досліджень, споживачів інтелектуальної музейної продукції в Україні досить багато, особливо в частині інтересу до історико-краєзнавчої тематики, а тому актуальною формою роботи щодо виходу в публічний простір є впровадження різних видів реклами та промоції музею, що передбачає чітку взаємодію експозиційно-виставкового, просвітницького, фондового, комп'ютерного, маркетингового підрозділів, активного використання медіаресурсу.

Світова музейна практика, яка складалася впродовж десятиліть, вважає пріоритетними напрямками залучення громадських організацій до діяльності музею. У США музеї контролюють наглядові ради, які складаються з шанованих людей міста чи округу – бізнесменів, підприємців, меценатів, авторитетних діячів культури. Вони не втручаються в щоденну змістову роботу музею, але кілька разів на рік проводять загальний моніторинг його діяльності. Наглядова рада запрошує і затверджує кандидатуру на посаду керівника музею, який повинен мати добру репутацію серед громадськості й досвід роботи в музейництві. Вагомим авторитетом у суспільстві користується Американська асоціація музеїв, до якої входять представники музейних закладів та відомі фахівці музейної справи. Саме ця недержавна організація проводить ліцензування музеїв, що включає всі напрями їхньої діяльності. Висока відповідальність за музейні скарби визначає не лише рівень їхнього збереження, але й стан музейної справи в США загалом, що й забезпечує найвищий рівень та ефективність діяльності структур публічної історії.

Для України важливою проблемою є участь істориків, особливо академічних установ, у науковому супроводі діяльності музеїв, адже у цій сфері є дуже багато ризиків фальсифікації, прикрашення історичних подій, суб'єктивізму та місництва. Досить часто в діяльність музеїв втручаються потужні політичні сили, в тім числі з-за кордону, які через посередництво бізнесу чи меценатства, користуючись хронічним безгрошів'ям українських музеїв, спотворюють історію та нав'язують свою вузькопартійну ідеологію. Так, наприклад, постійними скандалами політичного характеру супроводжується діяльність Національного заповідника «Бабин Яр». Розв'язання проблеми цього музею і суспільно-політичної

ситуації навколо нього стало можливим лише завдяки комплексному розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж заповідника. Із цією метою колектив істориків на чолі з професором Г. В. Боряком розробили оригінальний, перш за все науковий документ, але який за своїм значенням далеко виходить за межі академічного тексту й означає, по суті, започаткування в Україні діалогу істориків із суспільством, що надзвичайно важливо для становлення публічної історії в Україні.

Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Національного заповідника «Бабин Яр» є унікальним для сучасної України документом. Виконавча влада в особі Міністерства культури України чи не вперше звернулася до академічної історичної науки з проханням науково обґрунтувати створення єдиного меморіально-культурного простору довкола одного з визначальних місць історичної пам'яті сучасної України – Бабиного Яру. Текст концепції уже став історіографічним явищем. Перший варіант документу, який був розміщений на сайті Інституту історії України ще в 2018 р., одразу зазнав іронічної критики (О. Круглов. Ковзання історією, або Хто були перші жертви Бабиного Яру: критичні нотатки щодо однієї Концепції // Україна модерна. 2019. 2 серпня). Проблемі меморіалізації Бабиного Яру був присвячений спецвипуск газети Конгресу національних громад України «Форум націй» (вересень 2018 р.). Йосиф Зісельс у публікації «Що відбувається довкола Бабиного Яру сьогодні?» констатував важкий шлях підготовки та просування проекту Концепції його авторами. У результаті дискусій довкола тексту Концепції проблема меморіалізації Бабиного Яру вийшла в публічно-інформаційний простір України та низки європейських країн. Цим самим формуються засади публічної історії, що є позитивним явищем і свідчить про зародження громадянського суспільства в Україні. Участь науковців у розробці Концепції, обговорення тексту широким загальним громадськістю, конкуренція кількох варіантів (проектів) меморіалізації Бабиного Яру свідчить про актуальність для України так званої проблеми подолання історії, врахування кращого європейського досвіду примирення. Особливо важливим є досвід Німеччини, що продемонстрував, зокрема, міжнародний форум «Німецька історична відповідальність перед Україною» (травень–липень 2017 р., Берлін–Київ) та останні монографічні узагальнення такого досвіду (див.: Пленков О. Ю. Что осталось от Гитлера? Историческая вина и политическое покаяние Германии. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2019. 511 с.).

Концепція має вдалу архітектуру, науково обґрунтовану розгорнуту структуру, що включає важливі й необхідні елементи щодо Бабиного Яру як багатошарового меморіального простору, що інтегрує пам'ятки різних періодів історії, місце музею в меморіальному просторі Бабиного Яру, місію і завдання музею, цільові аудиторії та функціональну структуру всього комплексу. Цілком логічно виглядає еволюційний шлях трансформації тексту проекту Концепції від меморіального музею (у редакції від 4 квітня 2018 р.) до комплексного розвитку з розширенням меж заповідника (у редакції від 7 травня 2019 р.). Мають рацію автори Концепції, які стверджують, що впорядкування меморіального простору в рамках комплексу «Бабин Яр» є вкрай необхідним як з погляду формування історичної пам'яті та виховання ціннісних орієнтирів сучасних і майбутніх поколінь українців, так і в зв'язку з поширенням і прискоренням комерціалізації будь-яких неосвоєних місць у великих містах і, насамперед, у Києві. Визначальною перевагою Концепції є положення про те, що будь-які меморіальні проекти в Україні мають відбивати, насамперед, українське бачення історії та українську історичну пам'ять і базуватися

на науково вивіренних фактах та сучасних інтерпретаціях. Місія меморіального простору Бабиного Яру, на думку авторів Концепції, полягає в тому, щоб об'єднати існуючі наративи про драматичні періоди вітчизняної історії, стати символічним елементом історичної й культурної спадщини українського народу, загальнонаціональним та загальноєвропейським місцем пам'яті про жертви нацистського режиму й спотворення пам'яті про них, запобіжником від небезпеки відродження тоталітаризму та фашизму в майбутньому. Обґрунтованими в тексті Концепції є завдання меморіального комплексу, серед яких привертають увагу формування суспільної думки про дієву відповідальність за весь світ, за долю людства, усвідомлення обмеженості людського розуму, здатного знищити всю планету, переконання про необхідність за будь-яких умов зважати на моральні норми та цінності, народжені світовими релігіями, які протягом тисячоліть регулювали життя суспільства. Далі, виходячи із логіки філософії XXI ст., варто було б посилити тезу про здатність людства подолати травмуючі наслідки історії геноцидів та тоталітаризмів і стверджувати оптимістичні ідеї самоорганізації людства. Концепція виграла б, якби нею передбачалося вивчення і використання досвіду просвітницької діяльності у сфері публічної історії аналогічних меморіальних комплексів, а саме «Яд Вашем» в Ізраїлі, Аушвіц-Біркенау в Польщі, Меморіалу жертвам теракту 11 вересня у США та ін. Особливо цінним є досвід діяльності меморіального комплексу Цицернакаберд у Єревані, присвячений жертвам геноциду вірмен у 1915 р. Після його відвідування навіть у заангажованого глядача не залишиться сумнівів щодо геноциду вірмен і провини в цьому Туреччини, незважаючи на пропагандистське невизнання факту геноциду багатьма урядовими та недержавними інституціями у цій країні. Варто також звернути увагу на досвід роботи дніпровського Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» й Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», що входить до трьох найбільших у світі аналогічних меморіальних комплексів.

Заслугує на увагу прагнення авторів Концепції засобами меморіалізації домогтися розв'язання завдання «не закривати очі на негативні сторінки історії, пов'язані з колабораціонізмом та співучастю громадян окупованих територій у злочинах нацизму, і водночас пам'ятати про складність особистого вибору за таких умов та уникати узагальнень, що мають ідеологічне, а не фактологічне підґрунтя». Історики за участі музейних працівників мають формувати в громадян України критичне ставлення до власної національної історії та позбавлення її від ідеалізації. Автори Концепції свідомі щодо трьох традиційних вад вітчизняної історіографії: відірваність вивчення історичних процесів, які мали місце в Україні, від загальноєвропейського контексту; стійку тезу про «унікальність» і «неповторність» вітчизняної історії, з одного боку, і контртезу про «відсутність» в Україні окремої від Росії та Польщі історії – з другого. Загалом уся українська історіографія має сформувати наукове підґрунтя для розгортання всіх головних аспектів історії України від найдавніших часів і до сьогодення, показати її відмінності та співзвучність із широким загальноєвропейським контекстом і регіональним аспектом (історія Центрально-Східної Європи). Такий виклад уможливить глибше зрозуміти національні тягарі історії, перебіг Голокосту на території окупованої нацистами України, його особливостей і схожих рис із Голокостом у Центральній та Західній Європі, а також продемонструвати, як в Україні у повоєнні часи формувалась пам'ять про найбільші трагедії XX ст., якою була «війна за право на пам'ять» про Голокост і Голодомор.

Текст Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру, окрім власне історико-наукового компоненту, має значну частину питань, що відносяться до так званого менеджменту в галузі історії та історичної пам'яті. Ідеться про розділи «містобудівний контекст», «юридично-правовий контекст», «адміністративно-фінансовий аспект» та інші положення. Порівняно із науково-історичним контекстом ця частина виглядає слабшою, відчувається нестача в авторському колективі фахівців із державного управління та адміністрування. Виникає закономірно тривога щодо здатності імплементувати цілком обґрунтовані пропозиції вчених-істориків у реальну практичну діяльність, насамперед, чиновників новоствореного Міністерства культури, молоді та спорту.

В інфраструктурі публічної історії надзвичайно важливе місце займає історичне краєзнавство як найбільш масова форма залучення громадськості до пізнання минулого. Історичне краєзнавство вивчає історію окремо взятої місцевості та різноманітних об'єктів: міст, сіл, фабрик і заводів, інших підприємств, навчальних та науково-культурних закладів, установ, суспільно-політичних рухів, родоводів видатних особистостей і пересічних громадян тощо, які об'єднані територіально, тобто краєм. Оскільки історичний вимір порівняно із сучасністю є хронологічно незрівнянно масштабнішим, то й до сфери історичного краєзнавства потрапляє значна частина аспектів краєзнавства, що робить його важливою складовою загального краєзнавства. В історичній науці воно претендує на статус фундаментальної спеціальної історичної дисципліни. Про багатоаспектність цієї складової краєзнавства може свідчити, зокрема, розмаїта тематика наукових конференцій з історичного краєзнавства. В історичному краєзнавстві можна, зокрема, виокремити такі його галузеві напрями, як археологічне та історико-церковне.

Публічна історія сповна використовує органічні особливості та специфіку історичного краєзнавства з метою налагодження найтіснішого діалогу історичної науки із суспільством. Адже саме історичне краєзнавство згладжує бар'єри між професійною наукою та аматорами-ентузіастами (у збиранні матеріалів для краєзнавства можуть брати участь як висококваліфіковані вчені різних спеціальностей, так і краєзнавці-аматори, студенти вищих навчальних закладів та учні шкіл). Для публічної історії важливо, що краєзнавство незмірно розширює та організовує коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю. За визначенням академіка Д. Лихачова, краєзнавство може стати в тій чи іншій місцевості найбільш масовим видом науки, і в цьому відношенні краєзнавство в системі наук займає виключне місце. Тобто перевага краєзнавства – в можливості застосовувати не лише науковий арсенал, але й забезпечувати систему зв'язків з громадськістю, соціумом у цілому.

За формами організації традиційно розрізняють державне та громадське краєзнавство. У державному краєзнавстві комплексним вивченням краю займаються відповідні підрозділи академічних інститутів НАН України, Національна спілка краєзнавців України, державні краєзнавчі музеї, бібліотеки, архіви, управління та відділи культури й освіти державних органів влади, навчальні заклади різних рівнів акредитації та інші установи. Громадська форма організації краєзнавства включає в себе широкий рух краєзнавчої громадськості, що об'єднуються навколо Національної спілки краєзнавців України, а також членів Українського географічного товариства, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Товариства охорони природи та інших громадських організацій всеукраїнського масштабу. На місцях значну історико-краєзнавчу роботу проводять клуби, гуртки та інші об'єднання краєзнавців. Результатом їхньої діяльності є публікація на-

уково-популярних навчальних видань, організація конференцій, виставок тощо з метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців, традицій і звичаїв народів України, історії, мистецтва рідного краю та ін. Окрім цих основних організаційних форм, за принципом розрізнення суб'єктів краєзнавчої діяльності виокремлюють наукове краєзнавство, що включає в себе діяльність науковців різних наукових установ, вищих навчальних закладів. Зважаючи на важливий науковий внесок у розвиток краєзнавства працівників бібліотек і музеїв, виокремлюються відповідно бібліотечне та музейне краєзнавство.

Можливості історичного краєзнавства для становлення в Україні публічної історії криються у його специфічних функціях, зокрема соціальній та комунікативній. Збором та узагальненням історико-краєзнавчого матеріалу займаються як висококваліфіковані вчені різних спеціальностей, так і представники громадськості. Заняття краєзнавством потребує не лише знань в галузі історії, культури, мистецтвознавства, географії тощо, але й привчає людей пишатися своїм краєм, підвищувати свій культурний рівень, спілкуватися з фахівцями, цікавитися науковою і популярною літературою. Джерела масовості краєзнавства і його популярності полягають у тому, що усвідомлення спільності долі людей, які мешкають поруч, та особистої причетності до своєї історії створює у людини почуття, з одного боку, захищеності, з другого – відповідальності перед майбутніми поколіннями за збереження успадкованих від минулого безцінних скарбів, пам'яток природи. Зв'язок поколінь, що змінюють одне одного на певній території, стає зримим і відчутним. Без краєзнавчих процесів в українській глибинці неможливо було б проникнути в духовний світ наших предків. Таким чином, краєзнавство виконує важливу комунікативну функцію.

Внаслідок своєї масовості краєзнавство водночас є засобом накопичення інформації та каналом її поширення. Воно підтримує громадський інтерес до історії і навколишньої природи не лише в місцевому соціокультурному середовищі, але й на різних рівнях освіти засобами музейництва, туризму тощо. Отже, серед його функцій важливе місце посідає функція соціально-історичного інформування населення шляхом збільшення обсягу актуалізованого наукового знання.

З практичною історією краєзнавство зближує його соціальна (активно-перетворювальна) функція. Вона проявляється в тому, що краєзнавчі дослідження сприяють перетворенню дійсності. Про це свідчить виявлення, відбудова та охорона пам'яток; створення заповідників, музеїв; поповнення існуючих музейних колекцій і створення нових; поновлення кращих методів господарства відродження забутих рецептів тощо. У процесі заняття краєзнавчою діяльністю людина не лише приносить користь суспільству, а й отримує естетичну насолоду, позитивні емоції від знайомства з витворами мистецтва, красою монументальних та архітектурних пам'яток.

Публічність історичного краєзнавства забезпечується тими дисциплінами інформативного характеру, які найчастіше використовуються у краєзнавстві. Це бібліографія і її розділ бібліографічна евристика, історіографія краєзнавства, історіографія джерелознавства; джерельна, джерелознавча та архівна евристика. Їхнє використання значною мірою дозволяє не тільки орієнтуватися у великому масиві джерел та літературі, але й сприяє створенню краєзнавчих бібліографій, каталогів, покажчиків.

Важливе значення для забезпечення публічності краєзнавства має історична інформатика. За допомогою інформаційно-комунікативних технологій стало мож-

ливим створювати та збагачувати бази даних, необхідних для подальших краєзнавчих пошуків та аналізу. ІКТ забезпечують також онлайн присутність історичної інформації в публічному просторі, допомагають підтримувати зв'язок науки з громадськістю, а завдяки можливостям інтерактивного діалогу створювати ефект співучасті у творенні історії. Національна спілка краєзнавців України активно використовує сучасні інформаційні технології для максимально широкого інформування інтернет-спільноти. Основними формами її комунікації в публічному просторі є офіційний сайт та сторінка в фейсбук-мережі. Статистика свідчить про активний інтерес громадян до історико-краєзнавчої інформації: так, наприклад, за період із жовтня 2008 по листопад 2016 р. офіційний сайт НСКУ відвідало понад 77 тис. користувачів, які більше як 2 млн разів переглянули різні сторінки порталу. Тобто, в середньому за рік 9,6 тис. осіб здійснювали понад 250 тис. переглядів або 800 осіб понад 20,8 тис. щомісячно. За період із жовтня 2015 по жовтень 2016 р. сайт НСКУ відвідали жителі 169 країн світу. З них найбільше – з Російської Федерації (7146), Сполучених Штатів Америки (2642), Німеччини (1657), Китаю (1301), Франції (934), Польщі (391), Великої Британії (360), Бразилії (296), Італії (194), Іспанії (135). Аналіз статистичних даних демонструє позитивну динаміку зростання кількості юзерів з Китаю та Індії, у той же час спостерігається низький рівень зацікавленості роботою українських краєзнавців серед громадян колишніх республік СРСР, зокрема Киргизстану (2), Узбекистану (4), Азербайджану (8), Вірменії (14), Естонії (15), Казахстану (21), Грузії (36)¹.

---

¹ Милько В. Репрезентація українського краєзнавства у веб-просторі: на прикладі сайту та фейсбук-сторінки НСКУ // Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності. Київ: Укр. пропілеї, 2017. С. 40–48.

Історія права

4. 1. Історія права як науковий напрям

Дослідження історії держави й історії права завжди були тісно взаємопов'язані, оскільки політичні й правові явища завжди переплетені у своєму історичному розвитку. Досвід минулого переконливо свідчить: політичні відносини як складова соціальних відносин суспільства стимулюють вдосконалення правових норм. І навпаки – норми права регулюють, упорядковують усі сфери людських взаємин, у тому числі й політичні. «Історія права не є щось відірване від загальної соціальної історії країни (а втім має свою спеціальну мету й метод)»¹, – так свого часу окреслив це поняття Л. О. Окіншевич.

Коли з'являється держава, тоді виникає потреба регулювати та впливати на суспільні процеси, тобто потреба в загальнообов'язкових правилах. Також з'являється апарат державного примусу до виконання правових приписів.

Предметом історико-правової науки І. В. Музика називає «конкретні прояви і властивості форм та способів існування права в просторі і часі в його діалектичній єдності з іншими соціальними явищами (суспільством, загалом, державою, політикою, релігією, економікою, культурою та ін.), суспільний процес пізнання буття права, історико-правової реальності, формування системи знань про буття права, правову реальність, її сутність, зміст та структуру»².

І. Б. Усенко основним об'єктом дослідження української історико-правової науки називає державні і правові інститути на українських землях у період Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорщини та української держави ХХ ст.³

¹Окіншевич Л. Наука історії українського права // Україна: науковий двомісячник українознавства. Київ, 1927. Кн. 1–2. С. 105.

²Музика І. В. Проблеми окреслення предметного поля історико-правової науки: сучасний науковий дискурс // Юридична наука. 2011. № 2. С. 12–13.

³Усенко І. Б. Історія держави і права України // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12826.

Основними, усталеними сьогодні, структурними елементами предметного поля історії права дослідники визначають: 1) історію становлення і розвитку окремих принципів, галузей та інститутів матеріального та процесуального права; 2) історію формування та трансформації національної правової системи як конкретної картини буття права; 3) історію взаємовпливу (соціальних зв'язків) права як соціального явища та інших соціальних явищ як чинників трансформації суспільства; 4) юридичне джерелознавство; 5) юридичну біографістику¹.

На сьогодні історія права як самостійна дисципліна тісно пов'язана як з історичною наукою, так і юридичною. Її специфікою є те, що вона досліджує виникнення, розвиток та функціонування правових інститутів у відповідній хронологічній послідовності. Але складність полягає у тому, що правові інститути зазвичай були складовою політичних і виокремити їх іноді дуже важко, тому ці проблеми потребують комплексного дослідження. Велика увага при цьому приділяється глибокому науковому аналізу юридичних пам'яток, їх взаємовпливу, трансформації та значенні для різних історичних епох. На сьогодні уже напрацьовані теоретико-методологічні засади роботи з такими джерелами.

Ще одну складність у дослідженні історії українського права дуже вдало свого часу окреслив Я. М. Падох: «національне право більш, ніж інші ділянки культури народу, пов'язане з його незалежним, державним життям. Адже на вищому щаблі розвитку суспільностей право – це, передовсім, твір державних органів. Тому головною проблемою науки українського права є факт, що періоди повної державности України були переділені періодами державности неповної, а то й бездержавности»².

Останнім часом ключовим питанням, що визначає подальший розвиток історико-правових досліджень, є осмислення змісту й значення категорії «історико-правова реальність»³. О. М. Атоян зазначає, що «історико-правова реальність включає в себе еволюцію суб'єктів права; правових норм і принципів; усього різноманіття правової поведінки (правотворчості, правореалізації, правозастосування, юридичної практики, правового виховання); правосвідомості і правової культури (індивіда / спільноти / суспільства), а також еволюцію явних і неявних взаємозв'язків між ними. Але головним елементом, головною фігурою історико-правової реальності виступає людина (“буття в праві” – одна із граней нашого буття)»⁴.

Історико-правова реальність містить не тільки юридичні парадигми й постулати свого часу, а й парадокси та патології. Не тільки «правильності», але і «неправильності». Не тільки офіційні правила гри, але і реальність гри і самих гравців. Не тільки очевидне, але і неочевидне. Джерелами наших знань про історико-правову реальність є всі об'єкти, які безпосередньо та/або опосередковано

¹ Усенко І. Б. Юридична біографістика: проблеми становлення нового напрямку наукових досліджень. Наукова доповідь. Київ: Науковий світ, 2002. 19 с.

² Падох Я. Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права: І. Наука історії українського права – наймолодша ділянка українознавства // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССV: Історично-філософська секція. Правничка комісія, ч. 2. У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. С. 83.

³ Музика І. В. Проблеми окреслення предметного поля історико-правової науки: сучасний науковий дискурс. С. 13.

⁴ Атоян О. Н. Историко-правовая реальность: потребности семантического прояснения // Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 50. С. 17; Атоян О. Н. Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917–1921 годов (на примере анархо-махновщины): Монография / МВД Украины, Луганский гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко. Луганск: РИОЛ-ГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. С. 560–561.

відображають історико-правовий процес і дають можливість вивчати правове / квазіправове / антиправове минуле індивідів / спільнот / держави, а також результати їхньої взаємодії з іншими (не юридичними) гранями реальності¹.

Крім того, каменем спотикання залишається усвідомлення часу і його соціальних запитів. Історико-правові знання соціально обумовлені та соціально значущі, інакше історія права не вивчалася б так широко і водночас поверхово. До того ж певна конкретність історико-правового аналізу подій і фактів виростає з конкретності суб'єкта, який проводить цей науковий аналіз. Різні дослідники вибирають ті чи інші, але, по суті, різні сюжети і події історико-правової реальності. І на підставі, здавалося б, одного і того ж історичного матеріалу приходять до різних висновків. Цілком закономірно, що в процесі рефлексії багатогранної, багаторівневої і багатозначної історико-правової реальності з'являються концепції різного рівня осмислення².

З огляду на все сказане І. В. Музика зазначає, що коло питань, які повинна вивчати сучасна історія права, включає онтико-онтологічні характеристики буття права, історико-правової реальності. Без цього неможливе подальше осмислення таких проблем, як трансформація права суспільного процесу, його сприйняття людиною свідомістю та його реалізація у поведінковій сфері людини, а також ретроспективне тлумачення правової теорії та юридичної діяльності. Це у разі потреби зумовлює включення названих питань до предмету історико-правової науки. Разом з тим зазначена проблематика охоплюється предметним полем історіософії права. Таким чином, історіософію права слід вважати комплексною дисципліною, предметне поле якої знаходиться на перетині двох наук – історії та філософії права³.

Поступ історико-правової науки в Україні досить динамічний. Історики права вводять до наукового обігу нові джерела, по-новому інтерпретують уже давно відомі й начебто досконало вивчені історико-правничі пам'ятки. Усе частіше об'єктом студій стають персоналії, яких вивчають у контексті тих політичних реалій, сучасниками яких вони були.

Радянська історіографія історії права на теренах України є досить скромною – цю проблему досліджували досить фрагментарно та непослідовно. Як результат відсутні не тільки цілісні узагальнюючі праці, але майже не існує наукових розробок з аналізом окремих аспектів становлення історії права як науки. Проте на сьогодні ситуація змінилася на користь зростання дослідницького інтересу до наукознавчих проблем, узагальнення і переосмислення творчих здобутків минулих поколінь.

Цей інтерес і послідовна реалізація творчих ініціатив допомагають відновити історичну тяглість наукових пошуків, перервану на тривалий час, реабілітувати знеславлені імена, повернути до життя забуті наукові ідеї. Саме це поступово впроваджує в життя Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, зокрема відділ історико-правових досліджень на чолі з професором І. Б. Усенком. Співробітники відділу дослідили й продовжують досліджувати багато актуальних тем, захистили низку дисертацій, опублікували численні статті та монографії.

Важливим та необхідним для молодих дослідників є започатковане Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України видання «Антологія

¹ Атоян О. Н. Історико-правовая реальность: потребности семантического прояснения. С. 20.

² Там же. С. 20–21.

³ Музика І. В. Проблеми окреслення предметного поля історико-правової науки: сучасний науковий дискурс. С. 17.

української юридичної думки» за загальною редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка, яке спочатку (2000 р.) планувалося в 6-ти томах, проте вийшло далеко за ці межі. Кожен том містить найбільш значущі праці відомих українських правознавців XIX–XX ст., про кожного автора подано змістовну біографічну довідку. Укладачі антології намагалися не так створити добірку «єдино правильних» праць, які будуть «науковою істиною в останній інстанції», як без зайвих коментарів максимально повно відобразити весь широкий спектр поглядів вітчизняних учених на історію походження, юридичний зміст та суспільно-наукове значення тієї чи іншої юридичної пам'ятки, а також повернути із забуття імена тих, чий внесок в історико-правову науку був справді значним.

Зрозуміло, що для кожного етапу розвитку наукових пошуків були характерні свої пріоритети й методологічні підходи, а висновки перших дослідників з часом уточнювалися чи навіть були визнані їхніми наступниками помилковими. Однак ці праці вітчизняних істориків та вчених в еміграції є незаперечним історіографічним фактом і тому заслуговують на увагу та нове переосмислення. Прагнення донести їх до молодого дослідника можна лише вітати.

Особливим етапом у становленні історико-правової науки в Україні були 1920–1930-ті рр. Саме тоді діяли спеціальні правничі комісії при ВУАН, в яких гуртувалися визначні вчені, які заклали міцний фундамент у студіювання у розвиток цього наукового напрямку. Більшість дослідників з часом було репресовано, а відтак їхня спадщина на тривалий час була незаслужено забута, відповідно їх спадок довго не вивчався.

Вагомий внесок у дослідження правничої спадщини ВУАН здійснив І. Б. Усенко. За його редакцією було підготовлено тритомне видання праць М. П. Василенка, до якого ввійшли наукові роботи, зокрема і раніше неопубліковані, мемуарна та епістолярна спадщина. І. Б. Усенко зазначив, що традиційно творче надбання діячів ВУАН зводиться до тих матеріалів, які були оприлюднені в академічних виданнях, зокрема таких, як «Праці Комісії для виучування звичаєвого права України», «Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права», «Наукові дослідження та розвідки Комісії радянського права», «Записки соціально-економічно відділу». Крім того, у науковому обігу є низка монографічних, археографічних та інших праць, які побачили світ у серії «Збірник соціально-економічного відділу». Окремі розвідки історико-правового характеру були опубліковані в ювілейних збірниках на честь академіків Д. І. Багалія та М. С. Грушевського, а також у часописі «Україна», фахових юридичних журналах «Вестник советской юстиции» та «Червоне право», в інших виданнях¹.

Проте підготовлені, однак неопубліковані або ж опубліковані, проте знищені, праці істориків права також є частиною історіографії. Тож І. Б. Усенко провів велику пошукову роботу та віднайшов цілу низку праць співробітників комісії, які з різних причин не були оприлюднені або ж знищені на стадії верстки². І в цьому напрямку І. Б. Усенком та його колегами також зроблено вже значні кроки вперед. По-перше, віднайдено та введено до наукового обігу окремі тексти. По-друге, окреслено перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

¹ Усенко І. Б. Рукописна правнича спадщина Всеукраїнської Академії наук: гіркі втрати і архівні знахідки // Правова держава. 2013. Вип. 24. С. 6–7.

² Там само. С. 6–14.

Т. І. Бондарук у праці «Західноруське право: дослідження і дослідники»¹ проаналізувала та показала значення наукової спадщини діячів київської історико-юридичної школи: М. Ф. Владимирського-Буданова, Ф. І. Леонтовича, М. М. Ясинського, Г. В. Демченка, О. М. Малиновського, М. О. Максимейка.

Предметом детального аналізу для сучасних дослідників стали праці, присвячені вивченню права українських земель у той чи інший період. Це дає змогу побачити стан та перспективи досліджень історії права певного історичного періоду.

Цікавим та своєчасним є науково-дослідний проект з історії адвокатури України, започаткований Національною асоціацією адвокатів України та Вищою школою адвокатури НААУ. У рамках цього проекту вже здійснено та опубліковано цілу низку наукових досліджень. На сьогодні вже побачило світ більше як десять наукових монографій та збірників праць (зокрема, вийшло кілька книг у серії «Регіональна історія адвокатури», два томи «Адвокатура України: забуте і невідоме. Нариси з історії адвокатури України» та ін.).

Насамперед у виданнях з історії адвокатури України висвітлено питання, пов'язані з адвокатурою в широкому хронологічному діапазоні, в історичній ретроспективі проаналізовано організацію та функціонування адвокатури на українських землях, показано сторінки історії адвокатури окремих регіонів, проаналізовано професійну, громадсько-політичну та культурно-освітню діяльність адвокатів, які зробили вагомий внесок в історію України в цілому та в історію адвокатури зокрема, повернуто із забуття низку репресованих адвокатів, відкрито імена адвокатів, які брали участь у військових об'єднаннях.

Сучасна історико-правова наука вступила в черговий етап свого розвитку. Після певного відходу від постулатів радянської історичної науки, яка спиралася на фундаментальні марксистські основи, розпочався процес пошуку нового підґрунтя пізнання історії права. І, судячи з усього, говорити про те, що останній завершився, ми не можемо. Багато в ній нагадує процеси 1920–1930-х рр., коли відбувалося формування радянської науки. Відмінною рисою того часу є введення до наукового обігу великої кількості невідомих джерел та інтенсивне їх публікування. Подібне ми спостерігаємо і сьогодні.

4. 2. Предтечі та становлення історико-юридичних досліджень в українському історієписанні (XIX – початок XX ст.)

«Історичне вивчення права зародилось під впливом необхідності догматичної юриспруденції в історичному тлумаченні законів і сягає своїми витокami XVI ст.»². Фактично в Європі у XVI ст. історія права як наука вийшла на науково-теоретичний рівень. Дослідники зосередилися на вивченні римських джерел права та стали застосовувати до їх дослідження початки історико-критичного методу, чого не практикувалося раніше. У середині XVII ст. з'явилися праці Г. В. Лейбніца³ та Ш. Л. Монтеск'є. Наприкінці XVIII ст. – філософія Ф. В. Шеллінга і Г. В. Ф. Ге-

¹ Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники / Відп. ред. І. Б. Усенко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2000. 160 с.

² Тарановський Ф. В. Учебникъ энциклопедіи права. [Б.м.]: Типографія К. Миттисенка, 1917. С. 292.

³ «Труднощі дослідження права, або філософські питання, зібрані з галузі права» (1664), «Диспут про залутані справи в юриспруденції» (1667), «Новий метод для вивчення і викладання юриспруденції, заснований на мистецтві дидактичного принципу» (1668).

геля, у яких наголошувалося на необхідності вивчення історії права. Власне їхні погляди створили ідейне підґрунтя для вивчення та важливості розуміння генези правового життя.

Важливим етапом стали дослідження німецьких учених – представників історичної школи права, які вважали, що для правильного розуміння і розвитку державно-правових явищ визначальне значення має вивчення та осмислення їхнього історичного розвитку. Варто виокремити праці: Г. Гуго («Підручник природного права як філософії позитивного права, а особливо – приватного права»), Ф.-К. фон Савін'ї¹ («Право володіння» та «Система сучасного римського права»), Г.-Ф. Пухта² («Звичаєве право» та «Курс інституцій»).

У першій половині XIX ст. ці погляди набули широкої популярності й у багатьох країнах. Однак від початку мали прихильників, так і критиків. Відповідно під впливом критики представники історичної школи права дещо трансформували свої погляди. Зокрема, починає прослідковуватися зближення історичної школи з природно-правовою доктриною, оскільки остання стверджувала велике значення універсальних, загальнолюдських засад права і вищої моральної мети права та відповідно до цього надавала вкрай перебільшене значення особистим зусиллям і свободі творчості у справі перетворення позитивного правопорядку. Державу розглядали як єдине джерело права, а право, своєю чергою, як сукупність правових норм, що застосовуються в державі.

Вчення представників німецької історичної школи права, зокрема їхнє бачення історії права крізь призму принципів історизму та догматизму набули поширення і в Російській імперії, зокрема й серед українських учених. Прихильником історичної школи права був В. Б. Антонович. Хоча об'єктом дослідження вченого не була історія права, але студіюючи історію та етнографію не міг оминати ці питання. Свого часу О. О. Малиновський зауважив, що В. Б. Антонович «мимохідь збирав і досліджував українське звичаєве право»³. Єдиним джерелом влади він вважав народ, засуджував станові привілеї, віддавав перевагу «вічовому принципу широкого демократизму» та вимагав повного підпорядкування держави громадянському суспільству.

Концептуальні основи історичної школи права критикували з позицій неокантіанства В. П. Довгович, Б. О. Кістяківський, М. І. Туган-Барановський та Є. В. Спекторський. Інші використовували основні ідеї у своїх дослідженнях, зокрема такі дослідники, як К. О. Неволін, М. Д. Іванішев, М. Ф. Владимирський-Буданов, Ф. І. Леонтович, О. Ф. Кістяківський, П. С. Єфименко, О. І. Левицький.

Вплив історичної школи права прослідковується і в працях Комісії для вивчення звичаєвого права України і Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, що діяла при ВУАН.

На межі XIX–XX ст. відроджується вчення про раціональне природне право, переважно на неокантіанських метафізичних засадах. Відродження природно-правових ідей мало місце після Другої світової війни як реакція на юридичний позитивізм та авторитарні політичні системи.

¹ Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права: [в 8 т.] / [пер. с нем.]. Москва: Статут, 2011. Т. 1. 510 с.

² Пухт Г. Ф. Курс римского гражданского права / [пер. с нем. изд. проф. Рудорффа]. Москва, 1874. Т. 1. 562 с.

³ Панов Д. І. Здобутки В. Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права // Часопис Київського університету права. 2010. № 3. С. 57.

Як зазначає В. В. Лазарев¹, природно-правові погляди завжди активуються при переході від поліцейської до правової держави. Це пов'язано з тим, що природно-правова школа дає можливість обґрунтувати ідеї народовладдя, відкинути ідеї тоталітаризму та авторитаризму.

Усе вище сказане можна підсумувати словами сказаними понад два століття тому основоположником німецької класичної філософії І. Кантом «юристи все ще шукають визначення права»². Оскільки не існує однозначної відповіді, пошук та поступ історико-правової науки триває.

Сучасні вчені наголошують, що становлення історії держави і права України відбулося в ХІХ ст. Специфіка цього процесу пов'язана з історичними реаліями, насамперед із політичним становищем українських земель. Саме тому тривалий час історія права України розглядалася не окремо, а як складова історії держави і права тих країн, у складі яких в той чи інший період перебували її землі – передусім Росії, Польщі, Литви.

Справді, історики не могли обійти увагою історико-правові питання, але на той час ці теми вписувалися в загальноісторичний контекст і це було природно, адже пишучи політичну історію, історія права була присутня обов'язково. І оскільки правові засади завжди розглядали в рамках загальної історії, то не виникало необхідності окремого вивчення історико-правових аспектів. На розвиток тогочасної історіографії суттєво впливав бездержавний стан українського народу. Українську історію представники сусідніх народів сприймали здебільшого як частину російської або польської історії.

Чимало у цьому контексті було зроблено російськими істориками права другої половини ХІХ ст. (І. Д. Беляєв, К. Д. Кавелін, К. О. Неволін, Д. І. Самоквасов, В. І. Сергєєвич, Б. М. Чичерін та ін.). Проте наукова цінність їхніх праць стосовно історії українського права суттєво применшується панівною в російській імперській гуманітарній науці того часу методологічною концепцією «общерусскости». Український сегмент не розглядався як самостійний, а залишався в тіні загально-російського контексту.

Протягом ХІХ ст. російська історико-юридична наука досягла значних успіхів. Кількість досліджень і піднятих тем зросла. Варто лише звернути увагу на покажчик, який уклав М. П. Загоскін, де праць з історії держави і права Росії було 4687³.

Не менш продуктивною була і польська історіографія. Тут варто назвати дослідників, чиї праці найбільше привертала увагу українських учених: М. Кромер, С. Старовопольський, М. Хвальковський, Х. Гарткнох, М. Залишевський, Г. Ленгніх, В. Скжетувський, Й. Левель, В. Мацієвський, К. Хофман, Я. Бандке М. Бобжинський та ін.

Зважаючи на спільні періоди в історії, польські дослідники у своїх працях не могли оминати історико-юридичні питання, які безпосередньо стосувалися українських земель, що перебували в складі Польщі.

¹Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 520 с.

²Шемшученко Ю. С. Що є право // Антологія української юридичної думки. В 10 т. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2005. Т. 10. С. 30.

³Загоскин Н. П. Наука истории русского права. Ее вспомогательные знания, источники и литература. Казань: Тип. имп. ун-та, 1891. 530 с.

Що стосується історико-юридичної науки в стислому розумінні цього слова, то загальноприйнятою є думка, що першим у Польщі дослідив право в історичному аспекті Т. Чацький, автор книги «Про литовські і польські закони».

У середині 1920-х рр. М. П. Василенко, готуючи працю з історії дослідження західноруського права, почне з дослідження праць саме польських істориків (Т. Чацького, С. Лінде, Й. Левевеля)¹, а працю Т. Чацького назве вихідним пунктом в історії науки західноруського права, оскільки в ній окреме місце посідає дослідження литовського (західноруського) права. Взагалі М. П. Василенко відстоював позицію, що «розробка нашої науки знаходилася виключно в руках польських вчених»².

Окремо виділяють і представників т. зв. віленської школи, тобто дослідників права Віленського університету, який було засновано в 1803 р. Тут працювали Й. Левель, І. М. Данилович, Й. Б. Ярошевич та ін. Їхньою основною дослідницькою метою було студіювання права Великого князівства Литовського. Певний внесок було зроблено і Віленською комісією для розбору давніх актів (Віленська археографічна комісія). Упродовж 1895–1915 рр. було видано 39 томів «Актив Віленської археографічної комісії», у яких містилась інформація з історії українських земель³.

Значного імпульсу розвитку історії права було надано завдяки публікації важливих історико-правових джерел. Окремі з них з'явилися ще в другій половині XVIII ст. Від першої половини XIX ст. починається систематичне видання документів, що пов'язано з утворенням та роботою наукових історичних товариств.

У другій половині XIX – на початку XX ст. історія вивчення українського права вийшла на новий рівень. У цей час формувалася школа західноруського права, з'явилися праці М. С. Грушевського. Західноруське право тлумачилося як право України періоду Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, розглядалося як самостійна правова система. Почали активно розроблятися окремі питання історії державно-правових інститутів Гетьманщини, право XIX – початку XX ст., звичаєве право.

Початок історико-правових досліджень пов'язаний з І. М. Даниловичем. Він першим висловив думку про необхідність вивчення литовсько-руської державно-правової історії для з'ясування багатьох проблем російської історії⁴. Але фактично першим, хто акцентував увагу на потребі вивчення руського права, став М. Д. Іванішев. Учений був яскравим представником історичної школи права, належав до прихильників «общинної» теорії походження держави у давніх слов'ян.

М. Д. Іванішев з 1839 р. викладав на юридичному факультеті Університету св. Володимира, тривалий час очолював цей факультет, пізніше був призначений ректором. За своїми науковими інтересами він чудово розумів актуальність та необхідність історико-правових досліджень. В основі досліджень М. Д. Іванішева

¹ Протоколи Комісії для виучування західно-руського та українського права з 1-го червня року 1926 по 1 липня року 1927 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1927. Вип. 3. С. 470.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 40, оп. 1, од. зб. 510, арк. 2.

³ Усенко І. Б. Українська історико-юридична наука і «Руська правда» // Антологія української юридичної думки. В 6 т. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. Київ, 2002. С. 10.

⁴ Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники. С. 21.

був порівняльний метод, він стверджував, що право потрібно вивчати в порівнянні з правом слов'янських та германських народів¹.

В. І. Андрейцев та В. А. Короткий зазначають, що «Іванішев фактично запозичив метод та термінологію німецької історичної школи права, але приклав їх до слов'янських законодавств», «поєднав “німецьку” методологію та “слов'янознавчий” зміст у правознавстві»². Ученому належить пріоритет у дослідженні общинних (копних) судів, державної унії Польщі і Великого князівства Литовського, правової природи шляхетських сеймиків. М. Д. Іванішев віднайшов і проаналізував низку юридичних документів, серед яких «Устава на волоки».

Усе це сучасні дослідники характеризують як перший крок у виокремленні української історичної науки³. Важливим є й те, що працюючи в Київській археографічній комісії, учений порушив питання про юридичні пам'ятки Великого князівства Литовського, публікація і поповнення яких сприяли вивченню історії давнього руського права⁴. Його праці пронизані ідеями історичної школи права і це не дивно, адже погляди вченого формувалися під впливом ідей Ф.-К. фон Савін'ї.

М. Д. Іванішев шукав не так різницю між законодавством слов'янських та німецьких народів, як намагався довести спорідненість правових (у т. ч. і кримінально-правових) норм у слов'янських народів. Найяскравіше це виявилось у його роботі «О плате за убийство в древнем русском и древних славянских законодательствах в сравнении с германской вирой». М. Д. Іванішев зазначає, що метою дослідження законодавства народів богемського, моравського, мазовецького, польського, литовського, сербського, руського є виявлення «чисто славянских начал», їх відділення від німецьких та римських.

У висновках зазначеної праці вчений говорить на спільні риси у законодавствах слов'янських народів: невизначеність покарань; прояв у давньоруському праві поняття, що виникло з життя слов'ян – головництво; наявність ордалій тощо⁵.

Таким чином, М. Д. Іванішева слід вважати представником концепції слов'янського права. Провідним методом його досліджень є порівняльний метод. Теоретичні основи та суть цього методу, його характерні риси ґрунтовно було викладено трохи пізніше, зробили це такі відомі вчені, як М. М. Ковалевський, М. П. Загоскін, М. О. Максимейко та інші⁶.

Творчість і наукові ідеї М. Д. Іванішева передували появі концепції західно-русського права. Фундаторами цієї школи прийнято вважати його учнів та послідовників – М. Ф. Владимирського-Буданова та Ф. І. Леонтовича. Обидва вони навчалися в Університеті св. Володимира, проте на різних факультетах: М. Ф. Владимирський-Буданов – на історико-філологічному, а Ф. І. Леонтович – на юридичному. Саме у творчості представників школи західно-русського права державно-

¹ Скакун О. Ф. М. Д. Іванішев як історик та археограф // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 119.

² Андрейцев В. І., Короткий В. А. Микола Іванішев: монографія. Київ: Прайм, 1999. С. 103.

³ Киян О. І. М. Д. Іванішев як історик й організатор історичної науки // Український історичний журнал. 2002. № 2. С. 95.

⁴ Гончар О. Т. Микола Іванішев // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. № 15. С. 80.

⁵ Детальніше див.: Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванішева // Вісник Академії адвокатури України. 2009. № 2 (15). С. 81.

⁶ Там само. С. 81.

правові інститути на українських землях вперше стали об'єктом спеціального, систематичного і досить ґрунтовного вивчення¹.

Ф. І. Леонтович був вихованцем Університету св. Володимира, викладав тут кримінальне право та історію руського права. Пізніше працював у Новоросійському та Варшавському університетах. Проте в науковому відношенні залишався представником київської школи істориків права. Ще зі студентських років захопився давньоруським та литовсько-русським правом. Творча спадщина вченого велика та багатогранна. Його наукові дослідження базувалися на досконалому знанні історичних джерел, історико-правової літератури.

Важливими питаннями для наукового дослідження Ф. І. Леонтович вважав слов'янське законодавство. Ці питання він студіював у працях: «Державне значення старого Дубровника» (1867), «Джерела з історії слов'янських законодавств» (1866), «Звичаєве право південних слов'ян» (1873), «Показник джерел та досліджень з історії слов'янських законодавств» (1867), «Історія руського права» (1902) та ін. Величезний внесок зробив учений у дослідження історії литовсько-русського права. Серед його численних праць з цієї проблематики слід виокремити такі: «Руська правда і Литовський статут» (1864), «Спірні питання литовсько-русського права», «Нариси історії литовсько-русського права», «Джерела русько-литовського права» (1894), «Правоздатність литовсько-русської шляхти» (1911) та ін. Ф. І. Леонтовичу належить першість наукового висновку про наступність положень «Руської правди» в Литовському Статуті, що стало основою концепції західноруського права.

Учений прослідкував та аргументовано показав еволюцію правових традицій Київської Русі в литовсько-русському праві, звичаєве право як спільне джерело для давньоруського та литовсько-русського права. Власне, він досліджував питання державного ладу, правового, соціального, економічного розвитку руських земель у складі Великого князівства Литовського.

Важливим моментом наукових пошуків Ф. І. Леонтовича стосовно права ВКЛ було те, що він на основі вивчення окремих українських земель, що входили до його складу в XIV–XVI ст., дійшов висновку про своєрідність їхнього розвитку, відособленість від інших регіонів князівства та збереження багатьох рис укладу Київської Русі. Учений вважав, що з входженням територій до ВКЛ «удільний устрій Київської Русі не закінчив свого існування, а лише увійшов у нову, заключну, фазу розвитку. В уділах до XVI ст. продовжував існувати земський лад, втілений у функціонуванні удільних князів, віче, громадських судів тощо. Удільна система та земський лад поступово руйнувалися унаслідок державної централізації, що проводилась великими литовськими князями та у зв'язку з поширенням у ВКЛ польського шляхетського права»².

Навчальні курси, які викладав Ф. І. Леонтович, базувались, насамперед, на детальному вивченні першоджерел. Він видав один із перших у Росії підручників з історії російського права. До заслуг його автора слід віднести самостійну обробку таких теоретичних питань, як періодизація, бібліографія та історіографія історії російського права.

Важливою особливістю курсу був аналітичний виклад матеріалу. Лектор подавав різні точки зору авторів останніх фундаментальних праць і висловлював до

¹ Усенко І. Б. Українська історико-юридична наука і «Руська правда». С. 18.

² Детальніше див.: Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники. С. 37–45.

них своє ставлення. Його курс історії російського права, заклав основи інтеграційного, комплексного підходу в дослідженні історичних явищ, що набуває все більшої уваги в сучасній науці.

Знаним дослідником історії права також був професор Університету св. Володимира М. Ф. Владимирський-Буданов. Його дослідницькі інтереси зосереджувалися довкола історії права Великого князівства Литовського та історії України періоду пізнього середньовіччя та нового часу, їхнього суспільного ладу, політичного, економічного устрою тощо. Дослідження М. Ф. Владимирського-Буданова¹ становлять значний інтерес для з'ясування багатьох важливих питань історії України.

М. Ф. Владимирський-Буданов викладав в Ярославському ліцеї, а з травня 1875 р. перейшов на службу до Університету св. Володимира, посівши кафедру історії руського права, на якій викладав аж до 1905 р.² Одночасно він укладає тритомну хрестоматію зі свого предмету, яка довгий час служила посібником для вивчення найважливіших юридичних пам'яток. До першого випуску «Хрестоматії з історії руського права» було внесено такі важливі пам'ятки, як договори руських князів з греками, князівські устава тощо. За висловом самого М. Ф. Владимирського-Буданова, «студенти були раніше позбавлені будь-якої можливості познайомитися з пам'ятками, а якщо і діставали якісь, то не мали посібників для правильного розуміння їх, тлумачення були часто суперечливі та мали безліч грубих помилок, оскільки виходили з рук юристів, які не мали належної філологічної освіти»³.

Значною вадою викладання історії права та й історії взагалі була відсутність видання джерел, що виключало можливість для студентів ознайомитись із ними. Цей суттєвий момент хвилював на той час багатьох як українських, так і російських дослідників, особливо фахівців з історії середньовіччя⁴. Саме цю прогалину щонайперше взявся заповнити М. Ф. Владимирський-Буданов, оскільки на своїх практичних заняттях роботи з першоджерелами вчений приділяв значну увагу.

Уже в 1872, 1873, 1875 рр. послідовно вийшли три випуски «Хрестоматії з історії руського права» – праці, що витворилась у безпосередньому спілкуванні з аудиторією та включала найбільш цінні юридичні пам'ятки з коментарями до них. В 1899 р. в Києві вийшло наступне видання «Хрестоматії...». Причому, з самого підбору документів, про що було зазначено вище, видно, що М. Ф. Владимирський-Буданов надавав великої ваги підготовці юристів, проте «Хрестоматія...» стала необхідним посібником і студентам-історикам, і дослідникам.

Творчий доробок ученого є чималим – близько 60 праць (у тому числі рецензії та критичні відгуки)⁵. Вони заклали підвалини історії права як галузі вітчизняної юридичної науки. Зокрема, «Огляд історії руського права» був першим підручником, де докладно висвітлено всі галузі руського права з найдавніших часів до

¹ Повний список його праць див.: Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями по случаю 35-летия его учено-литературной деятельности (1868–1903 г.) / изд. под ред. М. Н. Ясинского. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1904. С. XI–XVII.

² Державний архів м. Київ, ф. 16, оп. 456, спр. 4776. 202+1 арк.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. С. 16.

⁴ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. С. 458–463.

⁵ Шемета Ю. М. М. Ф. Владимирський-Буданов: до історії наукової кар'єри // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сер.: Історія. 2002. Вип. 63–64. С. 110.

XIX ст. Не менш знаковою (чи щось таке) є «Хрестоматія з історії руського права». Свого часу ці праці витримали не одне видання та впродовж кількох десятиліть слугували основним джерелом для підготовки студентів.

Майже все своє життя М. Ф. Владимирський-Буданов присвятив науково-педагогічній діяльності, протягом більш як пів століття обіймав кафедру історії руського права в Університеті св. Володимира та сформував там власну школу¹. Він підготував не одне покоління істориків та юристів. Ось як написав його сучасник В. Грибовський у 1895 р. у рецензії на книгу М. О. Максимейка: «обдарованості і невтомній енергії наших відомих істориків права Владимирського-Буданова і Леонтовича ми завдячуємо, головним чином, розвитку смаку серед наших молодих вчених до вивчення пам'яток литовсько-руського та литовсько-польського законодавства»².

Саме за його підручниками та виданнями навчалися й отримували теоретичну підготовку майбутні фахівці із цих галузей знань. І тому не дивно, що погляди М. Ф. Владимирського-Буданова не залишились поза увагою багатьох знаних дослідників історії права Великого князівства Литовського та України періоду пізнього середньовіччя та нового часу.

Ідеї, висунуті Ф. І. Леонтовичем та М. Ф. Владимирським-Будановим, які заклали основи наукової школи західноруського права, знайшли своє продовження в дослідженнях їхніх учнів і послідовників – М. М. Ясинського, Г. В. Демченка, М. О. Максимейка, О. М. Малиновського, В. Ф. Тарановського та ін. Їхні дослідження дещо розширили сприйняття та розуміння поняття «західноруське право». Власне, західноруське право перестало сприйматися як проміжна ланка між давньоруським та московським правом³. Натомість учені намагалися показати значення литовсько-руської держави і права.

Поняття «західноруське» охоплювало як Велике князівство Литовське, так і «руські» (українські, білоруські, частково російські) землі Королівства Польського і Речі Посполитої⁴. Пізніше погляди на це поняття значно трансформуються. Власне погляди і Ф. І. Леонтовича, і М. Ф. Владимирського-Буданова на значення литовсько-руського права (навіть як допоміжну ланку між давнім правом і правом Російської імперії) стали новими для свого часу та хорошою основою для подальших досліджень.

Нове покоління дослідників розширило та поглибило дослідження в галузі західноруського права. Окреме місце слід відвести О. О. Малиновському та його підручнику «Лекції з історії російського права»⁵, у якому вперше до наукового обігу «нарівні з московським було введено литовсько-руське право»⁶. Учений ще у 1904 р. зазначав, що «історія литовсько-руського права складає органічну частину історії російського права взагалі. До загального курсу історії російського права

¹ Див.: *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). Москва–Брянск: Издательство Брянского пед. ун-та, 1996. С. 14.

² *Грибовский В.* Рец.: Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского Статута. Київ, 1894 // Журнал юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. 1895. Кн. 5. С. 9.

³ *Усенко І. Б.* Українська історико-юридична наука і «Руська правда». С. 16.

⁴ Там само. С. 15.

⁵ *Малиновский И. А.* Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во Кооперативного Товарищества «Единение», 1918. 497 с.

⁶ Там же. С. 3.

після стародавнього російського права мають увійти – з одного боку, східньо-російське чи московське право, з другого боку – західноруське чи литовсько-руське право»¹.

Дослідники не тільки поглибили та розширили наукове поле досліджень, вони зміцнили акценти – західноруське право перестало трактуватися як «зв'язуюча ланка», а набуло самостійних рис. Найбільш чітко думку про окреме місце литовсько-руського права висловив М. О. Максимейко у концептуальній побудові про різні типи московського й литовсько-руського права².

На початку ХХ ст. дослідження права набуло нового імпульсу. Інтенсивно почали розроблятися нові напрями та теми. Велике значення надавалося археографічним публікаціям.

Важливе місце належить історичним працям М. С. Грушевського. Його ґрунтовні дослідження важливі і для дослідників права. Л. О. Окіншевич виділяє праці вченого, як перші, у яких міститься «огляд історії українського права»³, а значну частину третього тому «Історії України-Руси», зокрема огляд державного права княжої доби, «ніби-то першим курсом історії українського права»⁴. Він наголошував, що вказаний том «ще довго не втратить свого значіння, як перша повна історія українського державного права, де вперше маємо мову лише про право українських земель»⁵.

На початку ХХ ст. світ побачили і праці М. Є. Слабченка «Малоруський полк в адміністративному відношенні: Історико-юридичний нарис»⁶, «Досліди з історії права Малоросії XVII–XVIII ст.»⁷, «Центральні установи України XVII–XVIII ст.»⁸, «Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.»⁹, які комплексно та повно репрезентували пошуки вченого в галузі права XVII–XVIII ст. Л. О. Окіншевич у рецензії на працю «Центральні установи України XVII–XVIII ст.» наголошує, що «наука історія українського права – дисципліна ще дуже мало розроблена»¹⁰, тому кожна праця має велике значення та привертає увагу. У працях М. Є. Слабченка домінує соціологічний підхід до розуміння правових явищ: «Кожний народ і кожна епоха

¹ *Малиновский И. А.* Речь перед диспутом: произнесена в публичном заседании юридического факультета Киевского университета 1 февраля 1904 года при защите диссертации «Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России» // Императорский Томский университет. 1904. Кн. 24. С. 1.

² *Бондарук Т. І.* Західноруське право: дослідження і дослідники. С. 47.

³ *Окиншевич Л.* Наука історії українського права // Україна: науковий двомісячник українознавства. Київ, 1927. Кн. 1–2. С. 114.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. Одесса: Техник, 1909. Вып. 1. 4+436+III с.

⁷ *Слабченко М. Е.* Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. 2+3+II+292 с.

⁸ *Слабченко М. Е.* Центральныя учреждения Украины XVII–XVIII вв. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). Одесса: Просвита, 1918. 91+III с.

⁹ *Слабченко М.* Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. Конспект лекцій, читаних на одеських учительських курсах в серпні 1918 року. Харків: Союз, 1919. 38 с.

¹⁰ *Окиншевич Л.* [Рец. на кн.] М. Е. Слабченко. Центральныя учреждения Украины XVII–XVIII ст. Одесса, 1918 // Україна: науковий двомісячник українознавства. Київ, 1925. Кн. 3. С. 166.

мають свої особливості в судах і процедурі в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин. Міняється економічний уклад – міняється право, державні інститути, юридичні основи й, таким чином, право в одну епоху має одні форми, в другі часи може мати вже зовсім інший вигляд, іншу фізіономію»¹. Фактично, М. С. Слабченко одним із перших у вітчизняному історіописанні дослідив історію державно-правових інституцій Гетьманщини. Сучасні дослідники називають його «справжнім новатором», оскільки і до сьогодні його концепції, схеми й періодизація не втратили своєї актуальності².

4. 3. Процес інституалізації історії права (1920–1930-ті рр.)

Наукові дослідження історико-правової проблематики стали систематичними з утворенням Української академії наук (УАН). Досі ж, як уже зазначалось вище, історико-правові аспекти розробляли переважно окремі фахівці. В академії ці студії відразу зайняли одне з провідних місць. Величезна заслуга в цьому належить М. П. Василенку, який відіграв значну роль, власне, й у створенні УАН.

У липні 1918 р. на засіданні комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН було обговорено структуру майбутньої установи³. За переконаннями В. І. Вернадського вона мала складатися із чотирьох відділів, один з яких мав бути юридично-економічний⁴. Після тривалих обговорень та узгоджень структура академії набула трохи іншого вигляду. Було створено три відділи. Третій відділ – соціальних наук – мав досліджувати економічні та юридичні питання⁵. У «Записці про відділ соціальних наук» зазначалось, що «предметом досліджування економічної класи повинно бути суспільне життя з боку його матеріального змісту в протилежність його формальному бокові, що його виучує право»⁶.

Далі зазначалися завдання та структура: «згідно з загальним напрямком наукової праці Української Академії наук юридична класа Відділу соціальних наук розробляє не стільки юриспруденцію, скільки доктрину; не стільки техніку та практику права, скільки його теорію та історію. Отсим визначається кількість і характер кафедр, які проєктуються для цієї класи. 1) Катедра філософії права... 2) Катедра порівняльної історії права... 3) Катедра західноруського й українського права... 4) Катедра слов'янського законодавства... 5) Катедра українського звичаєвого права... 6) Катедра державного, адміністративного й міжнародного права... 7) Катедра церковного права... 8) Катедра кримінології... 9) Катедра цивільного права й цивільної політики...»⁷.

За Статутом УАН від 26 листопада 1918 р. сама така структура і набувала чинності з певними змінами. Кафедру західноруського й українського права було змінено на кафедру історії західноруського та українського права⁸, що більше конкретизувало напрям її наукової діяльності.

¹ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. Харків: Союз, 1919. С. 3.

² Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. С. Слабченко (1882–1952). Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. С. 396.

³ Історія Академії наук України 1918–1923: документи і матеріали / упоряд.: В. Г. Шмельов, В. А. Кучмаренко [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1993. С. 25–71.

⁴ Там само. С. 62.

⁵ Там само. С. 137.

⁶ Там само. С. 137.

⁷ Там само. С. 139–140.

⁸ Там само. С. 169.

Також при соціальному відділі за класом юридичних наук мало бути створено дві постійні комісії: для вивчення звичаєвого права України та для вивчення західноруського та українського права^{1,2}. Також у Статуті дещо було змінено назву кафедри слов'янського законодавства на слов'янського правознавства. Але це, скоріш за все, друкарська помилка³.

У лютому 1919 р. до них долучилася Правничо-термінологічна комісія, створена з метою видання ґрунтовного академічного словника правничої термінології. А 1927 р. було створено Комісію для вивчення радянського права, організатором і керівником якої став професор А. Е. Кристер.

Як зазначив І. Б. Усенко: «зазначений вище розподіл на кафедри свідчить, що академія прагнула насамперед актуалізувати й розвивати фундаментальні юридичні дисципліни історико-теоретичного плану. У цих дослідженнях найкраще могло виявити себе (саме так, до речі, й сталося) національне обличчя УАН. При цьому, як підтверджує її наступна діяльність, тривалий час в умовах політичної нестабільності в Україні вчені УАН свідомо зосереджувались на «вічних проблемах», одірваних від конкретної тогочасної юридичної дійсності. Фундатори Академії здебільшого вважали, що вона має бути «храмом чистої науки», незалежним від мінливого сьогодення, політичних впливів тощо»⁴.

Пізніше структура академії зазнавала трансформації. Змінювались не тільки назви кафедр та комісій – змінювалась тематика та спрямованість їхніх досліджень. Керівниками структурних підрозділів було обрано провідних учених: філософії права (О. М. Гіляров, 1922 р.), порівняльної історії права (Ф. В. Тарановський, 1918 р.), історії західноруського та українського права (М. П. Василенко, 1920 р.), українського звичаєвого (народного) права (О. І. Левицький, 1918 р.; О. О. Малиновський, 1925 р.); державного, адміністративного й міжнародного права (Б. О. Кістяківський, 1919 р.; В. Е. Грабар, 1926 р.), цивільного права і цивільної політики (О. М. Гуляєв, 1923 р.; В. М. Гордон, 1925 р.; С. С. Дністрянський, 1927 р.). Вакантними залишилися кафедри слов'янського законодавства, церковного права, кримінології⁵. Таким чином, від початку створення УАН до її складу увійшли спеціально створені правознавчі наукові підрозділи: кафедри та комісії, які очолили провідні українські вчені.

Активна робота розпочалася уже з кінця 1918 р., зокрема Комісію для вивчення звичаєвого права було створено в грудні 1918 р.⁶, у січні 1919 р. – Комісію для вивчення історії західноруського та українського права.

Ці комісії стали унікальним явищем в історії української юридичної науки, адже об'єднали найкращих спеціалістів і їхній колективний доробок є значним досягненням в розвитку історико-юридичної думки в Україні. Власне самі ці наукові підрозділи можна назвати унікальним явищем, оскільки вони зазвичай

¹Історія Академії наук України 1918–1923: документи і матеріали. С. 170.

²Слово «історія» в офіційній назві Комісії в перший час її існування то з'являлося, то зникало. Постійно ж починає використовуватися з 1925 р.

³Усенко І. Б. Організаційні засади юридичних наукових досліджень за першим статутотом Української академії наук // Академічна юридична думка / укладачі І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 9.

⁴Там само. С. 11.

⁵Дит. див.: Шемшученко Ю. С., Усенко І. Б. Юридичні дослідження у системі УАН–ВУАН (1918–1941 рр.). До 100-річчя НАН України // Правова держава. 2018. Вип. 29. С. 4.

⁶ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1216, арк. 1.

складалися з кількох (2–3) штатних працівників та більше десятка позаштатних дослідників-ентузіастів.

На роботу академії значний, якщо не сказати вирішальний, вплив мала політична ситуація. За Гетьмана та Директорії фактично були нормативно оформлені наукові установи УАН. Проте окупація Києва (серпень–грудень 1919 р.) поставила під загрозу її існування. У грудні 1919 р. радянська влада повернула УАН статус державної наукової установи. Поступово підрозділи відновили та налагодили свою роботу.

14 червня 1921 р. Раднарком УСРР затвердив Статут Всеукраїнської академії наук (ВУАН)¹. Дане положення, окрім зміни назви установи, закріпило підпорядкованість ВУАН Наркомату освіти України. Було зазначено про необхідність створення Ради ВУАН як вищого загальнокеруючого органу, до складу якого мали входити як дійсні члени академії, так і представники Наркомосвіти². Загалом після цих змін і нововведень академія продовжувала користуватися Статутом 1918 р.³

Не дивлячись на збільшення впливу Наркомату освіти в першій половині 1920-х рр., науковці проводили свої дослідження без значного політичного впливу, займалися темами, які їх цікавили. Так звана чиста наука залишалась основним критерієм більшості дослідників.

Від 1917 р. досить успішно діяло Українське правниче товариство. Серед іншого, його зусиллями виходили друком два часописи – «Правник» та «Закон і право». З 1918 р. діяло засноване професором В. І. Синайським товариство юристів «Право і життя», яке видавало однойменний часопис. Під час революційних потрясінь робота товариств була припинена. Частина членів виїхала на еміграцію, і вже там провадили діяльність Українського правничого товариства⁴. У березні 1921 р. з ініціативи В. І. Синайського при ВУАН було відновлено Правниче товариство, метою якого стало об'єднання зусиль науковців і практиків, що цікавляться історією. Очолювали його О. І. Левицький, М. П. Василенко, О. О. Малиновський. Навколо товариства було згуртовано велику кількість науковців, а засідання стали майданчиком для апробації багатьох наукових праць.

Існували й семінари, які об'єднували істориків права. З ініціативи В. І. Синайського у серпні 1921 р. було засновано і «семінар для виучування цивільного і звичаєвого права». Мета семінару була суто навчальною – дати молодим правникам ґрунтовну підготовку з найважливішої на той час галузі – цивільного права (згадка про звичаєве право досить швидко зникла з назви семінару). В. І. Синайський став його першим керівником, допомагав йому А. Е. Кристер, котрий після від'їзду першого за кордон і очолив семінар⁵.

На початку ХХ ст. було усвідомлено ще одну необхідність – створення словника правничої термінології. На Першому українському правничому з'їзді у 1917 р.

¹ Історія Академії наук України 1918–1923: документи і матеріали. С. 280–282.

² Там само. С. 281.

³ Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках // Академічна юридична думка / уклад. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 17.

⁴ Скальський В. Адвокати в період Української революції 1917–1921 рр. // Адвокатура України: забуте і невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України». / За ред. І. Василик. Київ: КВІЦ, 2014. Вип. 1. С. 253–268.

⁵ Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках. С. 20.

було створено Комісію з укладання правової термінології та Комісію з видання всіх чинних нормативних актів. Першу з них очолив професор Є. Тимченко. Були також і регіональні ініціативи, зокрема у Полтавському та Харківському правничих товариствах¹, результатом яких постала низка видань².

У лютому 1919 р. при УАН було створено Правничо-термінологічну комісію, головою якої був О. І. Левицький, а до складу входили А. Ю. Кримський, Б. О. Кістяківський та ін. Статус цієї установи також досить часто змінювався, але основною метою було укладання академічного словника правничої термінології та консультування щодо правничої термінології. У 1926 р. вийшов друком перший том «Російсько-українського словника правничої мови»³.

Цю роботу було відзначено премією Укрнауки⁴, проте це породило тривалу полеміку – на якій основі має базуватися українська правнича термінологія. Готувався наступний том, проте не був завершений. На початку 1930-х рр. комісія припинила свою діяльність.

Поступові зміни у структурі ВУАН і пристосування академічних підрозділів до політичних реалій часу яскраво ілюструє створення в 1927 р. нової академічної юридичної установи – Комісії для виучування радянського права. Нова установа ставила перед собою більш практичні завдання і активно брала участь у законотворчій діяльності.

Наприкінці 1920-х рр. ситуація змінилася на гірше. Варто згадати про ситуацію в АН СРСР. Складні відносини між АН і ЦК ВКП(б) найбільш гостро проявились у 1928 р., коли партійні органи спробували перетворити науковий заклад, що користувався певною автономією, на слухняний придаток системи. Посилити вплив центральних органів партії на академію (орган позапартійний) можна було за рахунок введення до її складу групи перевірених комуністів. Влада висунула кандидатами в дійсні члени 8 осіб. 12 січня 1928 р. відбулись загальні збори, на яких із цього списку було обрано лише 5. За кілька днів решту все-таки обрали, і цей випадок став прологом для нового наступу на АН⁵.

У липні 1929 р. Ленінградський обком ВКП(б) за ініціативою згори ухвалив постанову з формулюванням: «Не заперечувати проти проведення чистки в Академії наук». Її ідейним натхненником став історик М. Покровський: «Потрібно переходити в наступ на всіх фронтах. Період мирного співіснування з буржуазною наукою зжив себе». Ба більше, у листі від 1 листопада 1929 р. в політбюро ЦК ВКП(б) він пропонував радикально змінити структуру АН, перетворивши її на звичайну державну установу.

¹ Скальський В. Адвокати в період Української революції 1917–1921 рр. С. 253–268.

² Жигadlo І. Л. Короткий російсько-український правничий словник / Полтавське Правниче Товариство. Кременчук: Вид-во Полтавського Українського Правничого Товариства, 1918. 36 с. (ділова термінологія); Жигadlo І. Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства. 2-е доп. вид. Полтава: Вид-во Полтавського Українського Правничого Товариства, 1918, 126 с.; Ванько Е. Кишеньковий російсько-український правничий словник. Для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців. Київ: Типогр. газети «Послѣднія новости», 1918. 32 с.; Леонтович В., Єфімов О. Московсько-український правничий словничок. Київ: Друкар, 1919, 141+3 с.

³ Російсько-український словник правничої мови: (понад 67 000 слів) / Правн.-Термінол. Коміс. при Соц.-Економ. Від. Акад. Наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.]; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ: [б. в.], 1926. [6], 322 с.

⁴ Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках. С. 50.

⁵ Див. детальніше: Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 433 с.

Утім лише чистками справа не обмежилася. У жовтні 1929 р. стало відомо, що в бібліотеці АН СРСР у рукописних відділах зберігаються нібито «кримінальні» матеріали. 5 листопада того ж року було ухвалено рішення про кримінальне переслідування співробітників АН СРСР – тоді ж відбулися перші арешти. 1931 р. їм винесли вироки. Одночасно реформування зазнала Президія АН – уперше в історії Академій її призначало політбюро ЦК ВКП(б), а АН мала лише затверджувати вже фактично ухвалене рішення.

В Україні ситуація теж загострювалася. У 1928 р., після зміни керівництва Наркомату освіти та рішення про реформування академії після її ретельної ревізії¹, багатьом ученим довелося відійти від досліджуваної проблематики й продовжувати дослідження в «правильному» ракурсі. На початку 1928 р. тривала перевірка стану наукової роботи. У висновках зазначалося: «соціально-економічний відділ є недорозвиненим... Зокрема майже відсутнє вивчення радянського права, а головна увага в цій галузі звернена на вивчення історії старого права. Ідеологічний характер роботи третього (Соціально-економічного. – С. Б.) відділу виходить переважно з точки зору напрямів цих дисциплін дореволюційного часу і цілковито не зв'язаний з новою марксистською соціологією»².

Поворот до конфронтації в радянській історичній науці ясно прозвучав у квітні 1929 р. у виступі М. Покровського на пленумі Комуністичної академії, у якому він зажадав покласти край «мирній співпраці» марксистів з ученими інших теоретичних і політичних поглядів і почати «рішучий наступ» проти них. З того часу радянська історична наука остаточно ступила на шлях ідейно-наукового ізоляціонізму, що мав для її розвитку згубні наслідки, підміну діалогу монологом і спричинив творчу безплідність через монопольний диктат ідеології.

Вибори 1929 р. також заклали чимало змін в житті академії. Було зруйновано чіткий поділ на академічні кафедри. Злам 1920–1930 рр. також позначився гучними політичними судовими процесами, що були сфальсифіковані ДПУ. Найбільшим з них став процес по справі «Спілки визволення України». Пройшли й інші процеси, у результаті яких було засуджено та репресовано чимало науковців, а всі їхні праці (як рукописні, так і друковані) вилучено та знищено.

Цей наступ негативно позначився на науковій роботі установ ВУАН. Так, 7 жовтня 1930 р. на черговому засіданні Підкомісії для історії вивчення західно-руського та українського права було обговорено результати перевірки та зауваги щодо роботи комісії та ухвалено «у своїй дальшій роботі додержувати марксистського методу дослідження та поповнити програми своїх дослідів темами з історії революційної доби»³. Відповідно, кожен дослідник мав змінити свої дослідницькі плани, а такі зміни не завжди позитивно відбивались на якості роботи та кінцевому науковому продукті. Окрім того, було поставлено вимогу критики всієї попередньої праці «буржуазної», «ліберальної» та «націоналістичної» історіографії⁴. Ученим, паралельно з власними науковими пошуками, довелося активно зайнятися

¹ Рудько С. Науково-організаційна діяльність М. П. Василенка в радянський період // Наукові записки. Серія «Історичні науки». Острог: Національний ун-т «Острозька академія», 2012. Вип. 19. С. 145.

² ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 50, арк. 2 зв.

³ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 162–237, арк. 20.

⁴ Андрейцев В. І., Ульяновський В. І., Короткий В. А. Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х–40-х років ХХ століття / Упоряд. і авт. Андрейцев В. І., Ульяновський В. І., Короткий В. А. Київ: Прайм, 2000. С. 10.

критикою й самокритикою та в, так званому, правильному ракурсі проаналізувати «по-новому» праці своїх попередників та колег.

Попередні напрацювання також потрібно було трансформувати та пристосувати до так званих «нових вимог часу», тобто переробити «за вимогами нової методи»¹. Що не завжди сприяло покращенню або ж навпаки призводило до втрати сенсу тієї чи іншої історичної праці.

Усі ці кардинальні зміни в напрямках наукової діяльності, масові арешти співробітників, згодом і ліквідація або ж самоліквідація наукових установ ВУАН вкрай негативно вплинули на долю її наукових напрацювань. Велику кількість підготовлених праць було знищено, багато проектів так і не було реалізовано, а безліч рукописів втрачено безслідно.

Цікавим є той факт, що, т. зв. насаджуване зверху «наближення науки до життя», призводило до відвертих казусів. Зокрема, Комісія історії українського права (таку назву з 1931 р. мала Комісія для вивчення історії західноруського та українського права. – С. Б.) почала вивчати історію підшефної друкарні². Окрім того, що виглядало це вкрай комічно, академічні установи почали контролювати т. зв. робітничі бригади³.

Визначені комісії за цей час змінювали й назви, і підпорядкування, і тематику своїх наукових досліджень. Усе це вкрай негативно вплинуло на їхню наукову діяльність. Оскільки на перший план було висунуто питання радянського права та будівництва, то досить логічно, що основною юридичною установою стала Комісія радянського права та будівництва. Комісія звичаєвого права та Комісія історії українського права фактично самоліквідувалися.

Останню крапку в діяльності цих комісій було поставлено під час реорганізації академії відповідно до партійної директиви та на підставі рішення січневої сесії ВУАН 1934 р. Тоді замість численних комісій, кабінетів, кафедр та інших установ почали створюватися науково-дослідні інститути. У лютому 1934 р. на основі Комісії історії українського права і будівництва та залишків Комісії історії українського права був створений Кабінет радянського будівництва та права, що підпорядковувався безпосередньо Президії академії. Усі інші юридичні установи відтоді вважалися ліквідованими, а їхні працівники були звільнені з роботи⁴. Проте й Кабінет проіснував лише до кінця 1934 р.

1920–1930-ті рр. для історіографії були непростим часом. Давалися взнаки політичні процеси становлення тоталітарного режиму. Приклади вирізання та заміни окремих статей та навіть «незручних» шматків тексту для того часу були звичними⁵. Для розвитку історико-правової науки цей період також був досить складним, але водночас продуктивним, послуживши свого роду трампліном для майбутніх наукових студій. Саме у цей час було започатковано багато наукових проектів, реалізованих уже набагато пізніше і не завжди їхніми ініціаторами.

Повертаючись до наукових установ, зазначимо, що першою своєю діяльність розпочала Комісія для вивчення звичаєвого права України, яка була заснована у грудні 1918 р.⁶ До першого складу комісії увійшли О. І. Левицький (голова),

¹ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 162–237, арк. 48 зв.–49.

² Там само, арк. 33.

³ Там само, арк. 20.

⁴ Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках. С. 30.

⁵ Білокін С. Із практики поекземплярного дослідження українських совєцьких видань. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/358.html>.

⁶ ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 1216, арк. 1.

Ф. В. Тарановський, Б. О. Кістяківський, М. В. Птуха, керівником науковими працями комісії було затверджено М. М. Павлова-Сільванського¹. При комісії існувала робоча група зі штатних і позаштатних працівників. Назва комісії протягом її існування змінювалась кілька разів.

Головним завданням комісії було наукове вивчення звичаєвого права в усіх його проявах, а особливо права України. Окрім того, на думку її членів, завдання повинні мати і практичний зміст, наприклад: «пристосування до практичних вимог громадського життя наслідків наукового висліджування живого звичаєвого права, розрішення суперечок та непорозумінь, а також запитань установ та осіб, котрі будуть звертатися за порадою до комісії, і нарешті – допомога урядовим, громадським та просвітним установам в розробленні питань звичаєвого права з наукової точки зору»².

Фактично, виходячи з поставлених завдань, уже в перший рік свого існування комісія запланувала здійснити таке: зібрати бібліографічний матеріал, що стосується звичаєвого права України (для початку необхідно провести відповідну пошукову роботу в книгозбірнях м. Києва та зробити опис книг і матеріалів, що там знаходяться, які стосуються звичаєвого права); створити при комісії належну книгозбірню з книжок та матеріалів (тобто тематичну бібліотеку, яку планували створити власними силами); увійти в найтісніші зв'язки зі всіма університетами, науковими установами та правничими товариствами, які зацікавлені у вивченні звичаєвого права, і приватними особами, що своїми знаннями та досвідом можуть допомогти виконанню завдань комісії.

Звісно, цей план не міг бути реалізований силами лише членів комісії, тому обговорювалася думка організувати при комісії, як помічний орган, «Наукове Товариство по виучуванню звичаєвого права України»³. Тобто, фактично, члени комісії мали організувати дослідження в регіонах України; скласти «збірники звичаєвого права» з метою допомоги у такий спосіб завданням кодифікації права; розробити методологічну основу для збирання матеріалів звичаєвого права та видати «Підручник для збирання звичаєвого права» та «Щорічник звичаєвого права»⁴.

Організаційна робота проходила активно, уже в травні 1919 р., підводячи попередні підсумки, М. М. Павлов-Сільванський зазначив, що зроблено перші кроки в справі організації комісії та створення відповідних умов для подальшого розвитку її наукової діяльності.

На той момент при комісії уже було організовано секцію членів-співробітників, засновано власну книгозбірню, почали складати каталог бібліографічних матеріалів, сплановано дослідження в архівах Києва⁵. Проте він зазначив, що саме «надзвичайні» умови тогочасного життя дуже перешкоджають провадженню наукової праці: «архіви зачинені, ліквідуються, вступ до них дуже важкий, бібліографічних матеріалів майже немає. При таких обставинах закликанням в склад співробітників комісії тих наукових і громадських сил, що знаходяться у Києві, та обмежити сферу їх праці продовжуванням лише улаштування бібліотеки, збиранням бібліографічних матеріалів та висліджуванням архівів. Але все ж таки

¹ ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1266–1398, арк. 1.

² ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1211, арк. 1.

³ ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1099, арк. 1.

⁴ ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1266–1398, арк. 14.

⁵ ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1211, арк. 1 зв.

треба надіятися, що через декотрий час налагодиться більш-менш нормальний стан життя та явиться можливість направити наукову діяльність комісії на більш певний шлях»¹.

Надалі в роботі було виділено такі напрями: 1) вивчення анкетуванням та дослідженням архівних матеріалів живого звичаєвого права; 2) вивчення законодавчих актів та існуючих архівних матеріалів з погляду відбиття в них існуючих та існувавших норм звичаєвого права та виявлення впливу цих норм на законодавство, економічний і соціальний побут; 3) дослідження порівняльним методом історичного розвитку звичаєвого права, зокрема правових понять². Відповідно до цих трьох напрямів планувалося в складі комісії створити три підкомісії.

Із серпня 1920 р. діяльність комісії фактично припинилася. У січні 1921 р. керівником комісії було призначено професора В. І. Синайського, який відновив її роботу. Перше засідання нового складу комісії (вже без поділу на повноправних членів і членів-співробітників) відбулося 8 лютого 1921 р.

З травня 1921 р. помічником керівника комісії став професор А. Е. Кристер, який після смерті О. І. Левицького і від'їзду В. І. Синайського за кордон із жовтня 1922 р. фактично очолив комісію³. Комісію поділили на три підкомісії, які відповідно займалися складанням бібліографічного покажчика літератури; збиранням та дослідженням матеріалів звичаєвого права на Київщині та Полтавщині; «виучуванням норм сучасного народного права в нарсудах Києва».

Особлива увага приділялася спадковому й земельному праву, а з 1925 р. почали досліджувати й «торговельно-звичаєві» норми. Актуальність цих досліджень обумовлювалась прямими відсилками у чинному законодавстві (зокрема у Земельному кодексі УСРР 1922 р.) до місцевих звичаїв⁴.

Нове забарвлення дослідження комісії отримали після обрання академіком на кафедру звичаєвого права України О. О. Малиновського, який очолив комісію. Усі старі члени комісії на чолі з А. Е. Кристером у травні 1926 р. виокремилися у секцію цивільного (приватного) права, зберігаючи в основному попередній напрям роботи.

Водночас утворилась секція публічного права на чолі з О. О. Малиновським, до якої увійшли С. Г. Борисенко (штатний співробітник), В. В. Воблий, Я. М. Рожківський, Є. В. Саченко-Сакун, М. Г. Сікорський, О. М. Чечот, В. Т. Яновський та ін.⁵

У другій половині 1920-х рр. відбулися певні зміни в діяльності комісії – від більш теоретичних питань відбувся перехід до практичних. Намагання прив'язати певні норми звичаєвого права до «життя» чітко прослідковуються у висунутій О. О. Малиновським концепції «революційного радянського звичаєвого права». Він уважав, що «виучування передреволюційного звичаєвого права цікаве тепер тільки з суто-наукового погляду, а виучування революційного звичаєвого права поруч з науковим інтересом обізнання з процесом правової творчості... має і практичний інтерес, допомагаючи зрозуміти сьогочасне радянське право»⁶.

¹ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1211, арк. 1 зв.

²Там само, арк. 2.

³Дит. див.: Шемшученко Ю. С., Усенко І. Б. Юридичні дослідження у системі УАН–ВУАН (1918–1941 рр.). С. 7.

⁴Там само.

⁵Там само. С. 7–8.

⁶Передне слово // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні Української Академії Наук. 1928. Вип. 3. С. IV.

До завдань комісії її очільник відносив: «Завдання Комісії полягає в тому, щоб те українське звичаєве право, яке вона збирає й досліджує, порівнювати з правом інших народів, оскільки воно – це право – вже розроблено в науковій літературі, себто користуватися так званою історично-порівняльною методою. Користуючись оцією методою, можна з'ясувати деякі сторони українського звичаєвого права, що їх важко зрозуміти з українських джерел, але, найголовніше, це може допомогти зрозуміти загальні закони правного розвитку в світовій історії людства»¹.

З початком 1930-х рр. у зв'язку з реорганізацією ВУАН суттєвих змін зазнали й тематичні плани членів комісії. Потреба пристосувати дослідження до життя звело нанівець теоретичні наукові дослідження. На перший план ставилися наступні питання: «1) вивчення методології дослідження звичаєвого права на основі марксистсько-ленінського методу; 2) вивчення явищ сьогочасного звичаєвого права і народження нових форм в сільськогосподарських колективах та фабрично-заводському житті; 3) висвітлення звичаєвого права України у його минулому»². Надалі до тематичних планів поступово вносилися питання критики та самокритики.

Політичні реалії життя вплинули на склад та чисельність комісії, у 1932 р. пішов з життя О. О. Малиновський. Через рік до «саботажників» зараховано А. Е. Кристера. У лютому 1934 р. комісію у зв'язку з реорганізацією ВУАН було ліквідовано. Згодом її провідних співробітників, як і комісію загалом, було звинувачено в антирадянській діяльності та науковій безплідності.

Повертаючись до доробку комісії варто зазначити, що в 1925 р. комісія опублікувала «Програму для збирання відомостей до звичаєвого права України»³. Ця праця стала результатом багаторічної теоретичної та практичної роботи комісії та містила не лише програму, але й бібліографію, яку було зібрано та опрацьовано членами комісії⁴. Розроблялась «Програма для перегляду архівних матеріалів при дослідженні звичаєвого права»⁵.

Члени комісії вели широку експедиційну роботу, виїжджали до різних областей України для організації нових етнографічних осередків, для збирання матеріалів зі звичаєвого права⁶. Важливою складовою роботи було вивчення внеску вчених ХІХ ст. у дослідження проблем звичаєвого права України⁷. Готувався біографічний словник дослідників звичаєвого права, а також нариси історії науки звичаєвого права.

За час свого існування комісія підготувала чотири випуски «Праць Комісії для виучування звичаєвого права України» (четвертий випуск було знищено у видавництві у 1930 р.). Серед автури «Праць...» – правознавці-теоретики і

¹ Малиновський О. Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії наук // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: 3 друкарні Української Академії Наук, 1928. Вип. 3. С. 7.

² ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1255–1265, арк. 1.

³ Програми до збирання матеріалів Звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / Українська академія наук, Соціально-економічний відділ, Комісія для виучування звичаєвого права; за ред. проф. А. Е. Кристера, кер. над працями Комісії. Київ: 3 друкарні Української Академії Наук, 1925. 130 с.

⁴ Бібліографія [звичаєвого права] // Програми до збирання матеріалів Звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України. С. 101–129.

⁵ ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1253, 14 арк.

⁶ Крижун Ю. Діяльність «Комісії для виучування звичаєвого права України» в 1920–1930-х роках // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 17. С. 101.

⁷ Там само. С. 101.

юристи-практики, погляди яких часто суттєво відрізнялися, однак це ніяк не применшує, а навпаки, підвищує наукове значення збірника¹. Уміщені у збірниках статті ілюструють різноплановість завдань самої комісії. Це й опрацювання архівного та польового матеріалу, і теоретико-методологічні напрацювання з історії звичаєвого права. Також варто зазначити, що у матеріалах чітко прослідковуємо існування кількох підходів до розуміння поняття «звичаєве право» та «звичай» зокрема.

Теоретичні аспекти дослідження звичаєвого права досліджені в статтях А. Е. Кристера «Три ступені правоутворення»², В. А. Камінського «Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні»³, Б. О. Язловського «Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом»⁴, Є. М. Єзерського «Вплив звичаю на судову практику»⁵, О. С. Доброва «Правоутворення без законодавця. Частина перша. Звичаєве право»⁶, А. Е. Кристера «До питання про виучування народнього права України»⁷, О. О. Малиновського «Революційне радянське звичаєве право»⁸, С. Г. Борисенка «Звичаєве право Литовсько-руської держави початку XVI ст.»⁹.

Інший блок досліджень – це праці, які ґрунтувалися на архівних та польових матеріалах, зокрема: А. Е. Кристер «Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині»¹⁰, Б. О. Язловський «Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині»¹¹, В. Камінський «Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правовий інститут»¹² та ін.

У третьому випуску «Праць...» з'явилися нові рубрики: аналітична вступна стаття головного редактора, інформація співробітників комісії про відрядження та рубрика «Документи та матеріали», що, власне, більш детально ілюструє процес роботи самої комісії.

¹ Гримич М. Теоретичний доробок «Комісії для виучування звичаєвого права України» // Етнічна історія народів Європи. 2002. Вип. 13. С. 13.

² Кристер А. Три ступені правоутворення // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1925. Вип. 1. С. 54–63.

³ Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 1. С. 32–53.

⁴ Язловський Б. Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928. Вип. 2. С. 195–230.

⁵ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 2. С. 231–270.

⁶ Добров О. Правоутворення без законодавця. Частина перша. Звичаєве право // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 2. С. 294–415.

⁷ Кристер А. До питання про виучування народнього права України // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928. Вип. 3. С. 416–440.

⁸ Малиновський О. Революційне радянське звичаєве право // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 3. С. 114–212.

⁹ Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави початку XVI ст. // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 3. С. 213–233.

¹⁰ Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 1. С. 13–17.

¹¹ Язловський Б. Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 1. С. 18–31.

¹² Камінський В. Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правовий інститут // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 2. С. 89–106.

А. Е. Кристер у статті «Три ступені правоутворення» досліджує питання походження права та визначає етапи його становлення. Як зауважила М. В. Гримич: «будучи типовим нормативістом, він не зовсім відчував специфіки звичаю як стихійного регулятора соціальних відносин, надзвичайно гнучкого і варіабельного»¹. Він бачив звичай виключно як імператив: «все те, що не мислиться, як імператив, що не вкладається в цю форму, що відповідає суті законодавства, не може бути за придатний законодавчий зміст»².

Цікавим дослідженням є «Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом» Б. О. Язловського. Автор проаналізував історію вивчення звичаєвого права у роботах німецьких, французьких, англійських науковців, звернув увагу й на українську спадщину в галузі вивчення звичаєвого права. Оригінальною є його пропозиція вивчати звичай «в світлі репрезентативності»³ і «збирати та виучувати звичай треба не по всіх селищах, а репрезентативно»⁴.

О. С. Добров у праці «Правоутворення без законодавця. Частина перша. Звичаєве право» дослідив теоретичні питання: співвідношення звичаю і закону, офіційного й звичаєвого права. Даючи свої визначення офіційному праву, він пише, що це «сукупність норм людського поведіння, які формально встановила й захищає держава, та які мають мотиваційний вплив завдяки уявлінню людей про цей захист»⁵, натомість звичаєве право – це «сукупність норм людського поведіння, що виникли зі звичаю (фактичного вживання), яких держава формально не встановила й не захищає, але які мають свій мотиваційний вплив завдяки тому-таки уявлінню людей, ніби держава захищає звичай»⁶.

Фактично у вказаних працях О. С. Добров та Б. О. Язловський здійснили критичний аналіз попередніх наукових поглядів на проблему звичаєвого права. Питання співвідношення звичаєвого права з офіційним також стало одним з основних у дослідженнях комісії.

Більш детально науковий доробок комісії досліджено в працях І. Б. Усенка, М. В. Гримич, Ю. С. Крикун та ін. Даючи загальну оцінку працям комісії звичаєвого права, І. Б. Усенко зазначив, що вони містять надзвичайно цікавий для юристів фактичний матеріал історико-етнографічного характеру. Дуже корисними в практичному відношенні є програми досліджень, бібліографічні покажчики, історіографічні огляди. Що ж стосується базових теоретичних конструкцій про характер і значення звичаєвого права, а відповідно і загальної спрямованості робіт комісії, то вони значною мірою сприйняли всі позитиви і недоліки, притаманні тогочасним теоріям звичаєвого права. Зокрема, дуже співзвучними з сучасними поглядами є ідеї про правовий звичай як незалежне від держави джерело права⁷.

Комісією для виучування історії західноруського та українського права засновано 27 січня 1919 р. при Соціально-економічному відділі за ініціативою акаде-

¹ Гримич М. Теоретичний доробок «Комісії для виучування звичаєвого права України». С. 14.

² Там само.

³ Язловський Б. Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Вип. 2. С. 229.

⁴ Там само. С. 230.

⁵ Там само. С. 360.

⁶ Там само.

⁷ Шемшученко Ю. С., Усенко І. Б. Юридичні дослідження у системі УАН-ВУАН (1918–1941 рр.). С. 9–10.

міка Ф. В. Тарановського, який її очолював¹. На початку діяльності комісії до неї увійшли Ф. В. Тарановський, Д. І. Багалій, С. К. Гогель, Б. О. Кістяківський, А. Е. Кримський, О. І. Левицький, В. Л. Модзалевський, І. М. Каманін, В. І. Новицький². Проте в такому складі комісія проіснувала лише до травня 1920 р. Потім на деякий час вона припинила свою діяльність. Новий етап її діяльності розпочався після обрання М. П. Василенка академіком, який зорганізував її активну роботу. Саме завдяки його зусиллям комісія стала провідним центром української правничої історії у 1920-х рр. За період існування склад комісії змінювався, але зауважимо, що на той час комісія об'єднала знаних істориків права різних поколінь³.

До складу комісії входили академіки О. О. Малиновський і М. Є. Слабченко, члени-кореспонденти ВУАН М. О. Максимейко та В. І. Щербина, а також С. М. Іваницький-Василенко, Л. О. Окіншевич, І. Ю. Черкаський, І. М. Балінський, С. Г. Борисенко, Г. Л. Попов, О. С. Добров, В. І. Новицький, М. Ф. Тищенко, В. О. Романовський, В. О. Барвінський, В. Д. Отамановський, П. К. Сосенко, В. Т. Гришко та ін. У комісії співпрацювали історики як із Києва, так і з інших міст⁴.

Основним завданням комісії, за словами М. П. Василенка, було систематичне вивчення «історії західно-руського, чи то литовсько-руського права (цієї назви в науці частіш уживають), а так само історія українського права, себ-то історія права Лівобережної України після 1654 року, відколи приєднано її до Росії»⁵. Тобто, у визначенні «західноруське» вкладався зміст, який склався у дореволюційній вітчизняній науці, йшлося про литовсько-руське право або право на українських, білоруських і деяких російських землях Великого князівства Литовського, що збереглося і після переходу низки українських воєводств, згідно з умовами Люблінської унії, до складу польської частини Речі Посполитої. А поняття «українське право» розумілося дещо обмежено – як «право Лівобережної України після 1654 р. відколи приєднано її до Росії»⁶.

Л. О. Окіншевич ще 1925 р., готуючи огляд діяльності комісії за 1919 – першу половину 1925 рр. та підсумовуючи результати її діяльності, виокремлював два періоди⁷. Перший період – коли на чолі був академік Ф. В. Тарановський. Тоді головним завданням інституції була археографічна діяльність, передусім планувалося створити хрестоматії для студентів та учнів, оскільки в університетах було створено кафедри історії західноруського та українського права⁸. Наступний період розпо-

¹ Окіншевич Л. Десять років праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права (1919–1929) // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права / За редакцією проф. Н. П. Василенка. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1929. Вип. 6. С. XI.

² Окіншевич Л. Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 1. С. 1.

³ Окіншевич Л. Десять років праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права (1919–1929). С. XI–XXX.

⁴ Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / перекл. з англ. Київ: Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка; Державний комітет архівів України, 2003. С. 39.

⁵ Василенко М. П. Передмова // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 1. С. III.

⁶ Усенко І. Б. М. П. Василенко як фундатор української історико-правової науки // Правова держава. 2016. Вип. 27. С. 9–10.

⁷ Окіншевич Л. Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук. С. 2–5.

⁸ Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центральній-Східній Європі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 12–13. С. 348.

чався з 1920 р., коли головою комісії став М. П. Василенко, тоді робота комісії набула іншого характеру. Закриття університетів робило практичні цілі, що їх раніше ставила перед собою комісія, неактуальними. І хоча її члени й надалі прагнули видавати пам'ятки західноруського та українського права, і навіть розширили їхнє коло, але через умови це було визнано не на часі. Комісія звертала більшу увагу на наукову розробку питань історії українського права. Планувалося видати низку монографій з малодосліджених та суперечливих питань української історії¹.

Звичайно, найбільшою була увага науковців комісії до історії українського права – починаючи від давньоруського часу й закінчуючи розвитком деяких громадських правових інститутів в Україні у 1918–1920 рр.

Чимало ґрунтовних розвідок було присвячено правовим нормам, що регулювали земельні та маєткові відносини, родинне життя. Розглядалися різні аспекти карного права та його еволюцію під впливом кодифікованого державного права. Важливе значення мали огляди джерел до історії права, зокрема тих, що зберігаються в московських архівах. Донині викликають інтерес історико-аналітичні статті про «Правду Руську», литовські статuti, магдебурзьке право.

Сучасний провідний дослідник історії права І. Б. Усенко чітко підсумував, що не стало предметом досліджень комісії, зокрема: післяреволюційного періоду, право рабовласницьких держав Північного Причорномор'я, а також державно-правові інститути Російської імперії на території України, не розглядалася і юридична історія тих земель, які перебували у складі Австро-Угорщини (Галичина, Буковина, Закарпаття). Фактично державно-правові інститути обох імперій рівною мірою не зовсім виправдано вважалися чужими для України.

Спричинювалося це етнічним, а не політико-географічним підходом до поняття «Україна». Як відомо, у Статуті академії декларувався особливий національний характер наукових досліджень. Тому ті державно-правові інститути, що існували на території України, але, як видавалося вченим, не відбивали національної української специфіки, відсувалися на другий план².

Згодом комісія переосмислила зміст поняття «українське право», дійшла висновку, що воно включає в себе й західноруське право, та відповідним чином змінила свою назву. Проте традиція звуженого розуміння українського права залишалася, що навіть викликало занепокоєння М. П. Василенка, чи не призведе зміна назви комісії до скорочення досліджень литовсько-руського права³.

Творча спадщина членів комісії велика та значуща для історичної науки – близько 180 праць, які здебільшого містяться у збірниках «Праць Комісії для виучування західно-руського та українського права», сім томів яких вийшло в Києві між 1925 та 1930 рр.⁴. Два випуски «Праць...» дослідники відносять до втрачених – сьомий та дев'ятий. Сьомий випуск було знищено на стадії верстки, а дев'ятий не було опубліковано взагалі, хоча статті дослідники й підготували. Низку праць було опубліковано в інших тогочасних виданнях.

Видавничі плани комісії склалися чітко та виважено. Про це свідчать протоколи засідань⁵, які відбувалися щотижня по суботам о 14.00 годині, а за потреби

¹ Гошко Т. До історіографії німецького права в Україні. С. 2.

² Усенко І. Б. М. П. Василенко як фундатор української історико-правової науки. С. 10.

³ Там само.

⁴ Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956: перекл. з англ. Київ: Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка; Державний комітет архівів України, 2003. С. 39.

⁵ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 239, арк. 2; Окиншевич Л. Десять років праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права (1919–1929). С. XIII–XIV.

призначалися й додаткові. Усі праці обговорювалися на засіданнях і в остаточний варіант плану на той чи інший рік вносилися лише ті праці, які реально готувалися та робота над якими вже реально була пророблена тим чи іншим дослідником. Обсяг друкованих праць комісії був на той час значним, для прикладу наведемо статистичні дані в друкованих аркушах (без індивідуальних монографій): 1928/1929 рр. – 45 др. арк., 1929/1930 рр. – 60 др. арк., 1930/1931 рр. – 75 др. арк., 1931/1932 рр. – 95 др. арк., 1922/1933 рр. – 120 др. арк.¹.

М. П. Василенко, не зважаючи на свою зайнятість та активну адміністративну діяльність, досить продуктивно займався науковою роботою. Він, як голова комісії, є автором передмов до всіх випусків «Праць...», у яких детально схарактеризував матеріали, вміщені до того чи іншого тому.

Водночас він активно публікував рецензії та огляди на роботи своїх колег. Варто виділити ряд тогочасних праць М. П. Василенка, які стали знаковими для досліджень у царині історії українського права: «Пам'ятки української правничої літератури XVIII століття»², «Як скасовано Литовського Статута»³, «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в.»⁴, «Правове положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648)»⁵, «Конституція Пилипа Орлика»⁶ та ін.

Окремо виділимо студії комісії, присвячені такій юридичній пам'ятці, як «Правда Руська». У той час її дослідження набрало нових обертів, було віднайдено нові списки та готувались нові археографічні публікації.

Ці дослідження не можна назвати плановими чи систематичними. Проте усе ж таки вважаємо за доцільне виокремити праці С. Г. Борисенка та М. О. Максимейка в окремий блок. Згідно з плановим розподілом тем, перший вивчав карні інститути в давньоруському, литовсько-руському та українському праві. Звісно, що у вказаному контексті дослідження не міг обійти увагою «Правду Руську»⁷.

Протягом 1923 р. на регулярних засіданнях комісії С. Г. Борисенко виголосив низку доповідей, зокрема: «Поток і вигнання “Руської Правди”», «Підпалювання в “Правді Руській”», «Конокрадство в “Правді Руській”»⁸. Основною сферою наукових зацікавлень М. О. Максимейка була історія литовсько-руського права та «Правда Руська». Ще у 1900-х рр. в Україні було опубліковано низку його до-

¹ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 37, арк. 1.

² Василенко М. П. Пам'ятки української правничої літератури XVIII століття // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. 1925. Т. 138/140. С. 105–130.

³ Василенко М. П. Як скасовано Литовського Статута // Записки соціально-економічного відділу. 1926. Т. 2/3. С. 47–64.

⁴ Василенко М. П. «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесяті річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. I. С. 245–252. (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. № 76).

⁵ Василенко М. П. Правове положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. Київ: Держ. вид-во України, 1928. С. 290–300.

⁶ Василенко Н. П. Конституція Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук (РАНИОН). Москва, 1929. Т. 3. С. 153–171.

⁷ Борисенко С. Г. Карний зміст «потока» Руської Правди // Праці Комісії для вивчення західньо-руського та українського права. Вип. I. С. 6–31.

⁸ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 162–237, 123 арк.

сліджень, які стосувались деяких питань історії «Правди Руської»¹. Студіювання М. О. Максимейком Короткої редакції вже тоді викликало дискусію та актуалізувало ряд важливих проблем з історії пам'ятки, які залишаються суперечливими й на сьогодні. Значна частина положень, висловлених ученим у цих працях, утвердилася в історико-правовій науці. У 1920-х рр. в рамках дослідницьких тем комісії М. Максимейко продовжував свої студії².

Цікавими та оригінальними є дослідження С. Г. Борисенка з історії адвокатури у першій половині XVI ст.³ Він також підготував велику розвідку, яка стосувалася питання винагороди за адвокатську практику «Адвокатський гонорар у Литовському князівстві в XVI–XVII ст.». Цей текст мав бути надрукованим у сьомому випуску «Праць...»⁴. Інша стаття цього дослідника присвячена спискам Першого Литовського Статуту, який «цілком безпосередньо завершує довгий попередній процес уніфікації стародавніх правових сепаратних систем давньо-руських земель, об'єднаних під зверхністю Литви»⁵.

Окремий інтерес дослідників був прикутий до історії Великого князівства Литовського та українських земель, які входили до її складу. Це був час значних трансформацій у правовій системі. Тому не дивно, що цей період став предметом багатьох досліджень учених. Детально внесок комісії в дослідження цієї проблематики проаналізував сучасний дослідник Д. П. Ващук⁶. Учений у підсумку наголосив, що діяльність комісії для виучування історії західноруського та українського права виявилась надзвичайно продуктивною, а теми досліджуванні ними не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Історико-правова проблематика пізніших періодів нашої історії досліджена в нарисах М. Є. Слабченка «Соціально-правова організація Січи Запорозької»⁷,

¹ Максимейко Н. А. Русская Правда и литовско-русское право // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями [по случаю 35-летия его учено-литературной деятельности (1868–1903 гг.) / изд. под ред. М. Н. Ясинского. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1904. С. 382–395; Его же. Опыт критического исследования Русской Правды. Харьков: Тип. и лит. М. Эильберберг, 1914. Вып. 1: Краткая редакция. 217 с.

² Максимейко Н. А. Про смердів Руської Правди // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 3. С. 59–82; Його ж. Інтерполяції в текстові поширені Руської Правди // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. С. 1–34; Его же. Закупы Русской Правды // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Харків, 1927. № 6. С. 27–47.

³ Борисенко С. Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. Вип. 3. С. 83–149.

⁴ Василенко М. П. Передмова до сьомого випуску «Праць Комісії для виучування історії західно-руського та українського права» // М. П. Василенко. Вибрані твори у трьох томах: Том 2. Юридичні праці. Упорядники: І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. Відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. Київ: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”»; Видавничий дім «Академперіодика», 2006. С. 448–451.

⁵ Борисенко С. Списки Литовського Статуту 1529 р. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 6. С. 35–108.

⁶ Ващук Д. Дослідження українського права литовської доби у «Працях Комісії для виучування історії західно-руського та українського права» // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Вип. 27. С. 306–333.

⁷ Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Вип. 3. С. 203–340.

працях Л. О. Окіншевича «Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.» та «Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.»¹, монографії І. Ю. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.»². «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні» І. М. Балінського³ та ін. Навіть невеликі за обсягом розвідки містили оригінальні ідеї й підходи.

Комісія підготувала та опублікувала перший том «Матеріалів до історії українського права»⁴. У цьому збірнику було вміщено відомі пам'ятки права: «Суд і розправа в правах малоросійських», «Процес краткий приказний», «Інструкція судам Данила Апостола» та ін.

Готувалися й інші археографічні публікації. В. О. Романовський спільно з М. П. Василенком наприкінці 1920-х рр. готували до друку велику працю «Грамоти на магдебурзьке право містам Лівобережної України»⁵. Дане видання планувалося у двох томах⁶: перший том – Лівобережжя (був підготовлений в 1928–1929 рр.), другий том – Правобережжя (пропонувався до видання в 1929 р. – на 1930 р.). Упорядником обох томів був В. О. Романовський, М. П. Василенку належала загальна передмова (до першого тому) та редакція, він також передав зроблені раніше копії та реєстри 47 документів⁷.

Доля цієї праці на сьогодні вже добре відома дослідникам. Вона дійшла до стадії верстки, але у 1930 р. її було вилучено з друкарні й тривалий час вона вважалася втраченою. В. І. Ульяновський в особовому фонді В. О. Романовського в Державному архіві Ставропольського краю Російської Федерації віднайшов примірник (неповний) згаданої верстки⁸. Дослідник разом з колегами опрацював цю знахідку та ввів до наукового обігу, вчені детально дослідили історію складання та підготовки цього видання⁹.

М. П. Василенком також було ініційовано створення великої синтетичної праці з історії науки західноруського та українського права, оскільки він сам вже давно працював над розробкою цієї теми. Ще 25 вересня 1926 р. на засіданні комісії він зазначив, що готує до друку розвідку про «Початки розроблення західно-руського

¹ *Окіншевич Л.* Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 2. С. 84–171; *Його ж.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 6. С. 253–425.

² *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928. Вип. 4–5. 714 с.

³ *Балінський І.* Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. 1. Феодалізм в Польщі. Нарис 1. Огляд Літератури // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 2. С. 252–273.

⁴ Матеріали до історії українського права / Н. П. Василенко. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. LXIII, 336 с.

⁵ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 238, арк. 3.

⁶ *Окіншевич Л.* Десять років праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права (1919–1929). С. XVIII.

⁷ *Андрейцев В. І., Ульяновський В. І., Короткий В. А.* Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містом. С. 23.

⁸ *Усенко І. Б.* Рукописна правнича спадщина Всеукраїнської Академії наук: гіркі втрати і архівні знахідки // Правова держава. 2013. Вип. 24. С. 10.

⁹ *Андрейцев В. І., Ульяновський В. І., Короткий В. А.* Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містом. С. 4–41.

права» (Чацький, Лінде, Лелевель, вплив римського права)¹. На початку 1928 р. він висунув ідею колективної праці й комісією було заплановано нову колективну роботу з історії розробки західноруського та українського права, яка мала складатися з низки нарисів, присвячених окремим дослідникам. Комісія мала намір восени 1928 р. затвердити план та розподілити нариси між співробітниками з такою метою, щоб перший том був готовий у червні 1929 р.².

Проте ця робота так і не була підготовлена, і надалі питання такої колективної праці на засіданнях не порушувалося. Реальні напрацювання з цієї проблематики здійснив лише М. П. Василенко. У його особовому фонді в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається кілька рукописів «Нарисів з історії науки західно-руського та українського права»³, «Нарисів з історії дослідження західно-руського та українського права»⁴, «Про вивчення історії українського права»⁵ та «Початок наукового розроблення західно-руського та українського права (бібліографія)»⁶.

Автор вбачав, що «нариси ці мають своєю метою прослідити, правда, тільки в загальних рисах, історію досліджування західно-руського та українського права»⁷ та ознайомити в хронологічному порядку в коротких рисах з головними моментами історії вивчення західноруського та українського права⁸.

У матеріалах, які збереглися («Нариси з історії науки...». – С. Б.), викладено вступні зауваги автора та першу частину «Гадеуш Чацький й його значення» та невеликий нарис («Нариси з історії дослідження...». – С. Б.). М. Василенко наголосив, що історія вивчення західноруського й українського права не однакова, хоча вони і взаємопов'язані, але умови дослідження першого були завжди набагато кращими та менш сприятливі для другого. Тому студювання історії українського права є необхідним і актуальним⁹. На нашу думку, всі ці напрацювання і мали стати частинами великої праці з історії дослідження українського права.

Надалі у планах знаходимо, що М. Василенко і на 1929–1933 рр. запланував продовження досліджень з історіографії українського права¹⁰. Проте багато проєктів комісії на сьогодні є втраченими. Вони готувалися, або ж реально були підготовлені, фактично існували фізично, але на сьогодні вони втрачені з різних причин. До цих видань дослідники відносять сьомий та дев'ятий випуски «Праць Комісії...», окремі монографічні дослідження співробітників, рукописи яких були реально підготовлені, обговорені, рекомендовані до друку, але на даний час не віднайдені та їх доля невідома сучасним дослідникам.

¹ Протоколи Комісії для вивчення західно-руського та українського права з 1-го червня року 1926 по 1 липня року 1927. С. 470.

² ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 239, арк. 1.

³ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 510, 29 арк.; *Василенко М. П.* Нариси з історії науки західно-руського та українського права // М. П. Василенко. Вибрані твори у трьох томах: Том 2. Юридичні праці / Упорядники: І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. Відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. Київ: ТОВ «Видавництво “Юридична думка”»; Видавничий дім «Академперіодика», 2006. С. 452–459.

⁴ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 430, 16+1 арк.; од. зб. 431, 29 арк.

⁵ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 493, 4 арк.

⁶ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 494, 4 арк.

⁷ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 430, арк. 1.

⁸ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 510, арк. 1.

⁹ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 430, арк. 1.

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 40, оп. 1, од. зб. 238, арк. 1–5 зв.

Не реалізованими залишилися задуми комісії про видання багатотомного корпусу пам'яток українського права, курсу історії українського права, нарисів історії дослідження українського права. Утрачено й підготовчі матеріали до видання «Словника української юридичної старовини». На початку 1930-х рр., коли політичний тиск зростав, робота комісії звелась нанівець. Пристосування до реалій тогочасного життя змусило науковців відмовитися від запланованих проєктів. В умовах критики і самокритики почали підійматися досить абсурдні теми. У лютому 1934 р., у зв'язку з реорганізацією ВУАН, комісію було ліквідовано.

Наступною була Комісія для вивчення радянського права (з 1929 – Комісія радянського права, з 1930 р. – Комісія радянського права і будівництва, з 1934 р. – Кабінет радянського права і будівництва). Ідея створення комісії, яка б займалася дослідженнями радянського права, так би мовити сучасного й актуального, висувалась ще в 1921 р., проте тоді вона не була реалізована¹. Реально вона була створена в 1927 р., головою став А. Е. Кристер. До її складу увійшли В. А. Карпеко, М. І. Мітіліно, М. М. Товстоліс, Б. О. Язловський та О. С. Добров. Спочатку комісія не мала жодного штатного співробітника².

Основними дослідницькими завданнями комісії були: «всебічно вивчувати та розвивати на базі марксистської методології ті окремі правничі дисципліни, що мають практичне значення в умовах переходової доби, особливо пророблювати правничі питання, що постають у зв'язку із соціалістичною перебудовою радянського господарства, студіювати питання, зв'язані з обороноспроможністю Радянського Союзу і сприяти розвитку української культури в галузі правознавства»³.

Фактично ця комісія проіснувала найкоротший термін, а основними напрямками її діяльності було вивчення чинного радянського права, участь у законотворчих роботах, юридичне консультування державних установ. Об'єднуючи сили науковців і юристів-практиків, комісія брала участь в опрацюванні низки найважливіших кодифікаційних проєктів (цивільного, цивільно-процесуального, земельного кодексів), стала центром їх наукового обговорення⁴. Установа мала висвітлювати законодавчі проблеми поточного життя, задля цього було налагоджено співпрацю з державними установами та тогочасними науковими організаціями. Перший склад комісії пізніше функціонував як секція цивільного права.

У 1928 р. сформувалася секція кримінального права, яка зосередилась на наукових питаннях реформи кримінального законодавства. До її складу увійшли О. О. Малиновський, М. М. Паше-Озерський, М. О. Чельцов-Бебутов, С. Г. Борисенко, О. Д. Щербак, С. В. Ейсман та І. Л. Бабат, згодом – С. І. Тихенко, О. П. Тутковський, М. Г. Сікорський, О. М. Захарченко. Пізніше в складі комісії було створено: аграрну секцію, секцію адміністративного права, секцію з проблем вивчення засад земельного кодексу⁵.

Друкованим органом комісії стали «Наукові дослідження та розвідки Комісії радянського права». Перший випуск був підготовлений співробітниками секції адміністративного права. До нього увійшло лише 3 дослідження. Формувати

¹ Усенко І. Б. Організаційні засади юридичних наукових досліджень за першим статутом Української Академії наук. С. 44.

² ІР НБУВ, ф. Х, оп. 1, од. зб. 1411, арк. 1.

³ ІР НБУВ, ф. Х, оп. 1, од. зб. 1411, арк. 1.

⁴ ІР НБУВ, ф. Х, оп. 1, од. зб. 1411, арк. 2–4.

⁵ Усенко І. Б. Організаційні засади юридичних наукових досліджень за першим статутом Української Академії наук. С. 45.

окремі випуски збірника мали за галузевим розподілом, але він виявився єдиним опублікованим. Підготовлений 1930 р. 2-й випуск не було опубліковано з ідеологічних мотивів.

Членами комісії було підготовлено низку бібліографічних оглядів¹ та кілька наукових розвідок, що були опубліковані у фахових юридичних журналах «Вісник радянської юстиції» і «Червоне право». Загалом теоретичний доробок комісії зовсім незначний, це в першу чергу пов'язано з практичними цілями її існування. Не дивлячись на досить привілейований статус комісії, зміни, що відбувалися в ВУАН вплинули і на її діяльність.

У 1930 р. змінилася назва комісії – Комісія радянського права та будівництва. При комісії було засновано кабінет радянського будівництва, який взявся за дослідження нового районування, проблем діяльності державних органів у районах суцільної колективізації².

У 1930 р. комісію очолив М. І. Палієнко, якого було обрано академіком за спеціальністю «державне право», склад комісії теж змінився: багатьох її працівників було репресовано або звільнено. Пізніше скасовано поділ на секції, змінилися і тематичні плани, на перше місце виходять теми «Класова боротьба за реконструктивного періоду», «Концепція держави українського націоналізму в минулому і тепер», «Бюрократизм і шкідництво за доби соціалістичної реконструкції та кримінальна боротьба з ним».

Планувалося й опрацювання проблем теорії законодавства, судоустрою, цивільного та трудового права, але з обов'язковою умовою, що ці питання розглядатимуться у світлі соціалістичної реконструкції, планового господарства³. Однак у лютому 1934 р., у зв'язку з реорганізацією ВУАН, комісію було ліквідовано, її працівники увійшли до складу Кабінету радянського будівництва і права при Президії ВУАН, за кілька місяців цей кабінет також припинив існування.

Перша третина ХХ ст. – це час інституційного становлення історико-правничої науки. Дослідники історії права формували науково-дослідні осередки, які плідно працювали та збагатили історієписання. Безумовно, політичні реалії впливали на розвиток як історичної науки в цілому, так й історико-юридичної зокрема. Індивідуальні студії доби Російської імперії перейшли через бурхливу громадську активність та створення перших історико-правничих інституцій у часи Української революції 1917–1921 рр. до радянських експериментів із наукою у 1920–1930-ті рр.

Період від заснування УАН до початку 1930-х р. був надзвичайно бурхливим для істориків права та їхніх інституцій. Я. М. Падох навіть назвав цей час «золотим віком української юридичної науки»⁴. Утім погодимось з думкою І. Б. Усенка, що це перебільшення. Навряд чи «золотим віком» є час постійних реорганізацій, матеріальної скрути, посилення тиску тоталітарного режиму. Проте акценти, розставленні вченими в той час, актуальні й до сьогодні. Намічені ними вектори досліджень продовжують функціонувати в сучасних інтерпретаціях.

У 1920–1930-х рр. було створено науково-дослідні установи, відповідні кафедри у вишах, почали досліджувати та видавати відповідні історико-юридичні пам'ятки.

¹ ІР НБУВ, ф. Х, оп. 1, од. зб. 1411, арк. 5.

² Усенко І. Б. Організаційні засади юридичних наукових досліджень за першим статутом Української Академії наук. С. 45.

³ ІР НБУВ, ф. Х, оп. 1, од. зб. 1411, арк. 6–7.

⁴ Усенко І. Б. Організаційні засади юридичних наукових досліджень за першим статутом Української Академії наук. С. 53.

Історія права справді змогла заявити про свою необхідність як виокремленого самостійного наукового напрямку. Але лише на короткий час. Усе, що може видаватись перемогою, насправді було підпорядковано меті легітимації діючого тоталітарного режиму. З ліквідацією установ історико-юридичного характеру та, фактично, фізичним знищенням більшості дослідників, історія права на тривалий час розчинилася. Відновити ці дослідження стало можливим лише через півтора десятка років.

А в еміграції, теж обмеженій низкою факторів, історія права розвивалась. У той час, як наука в УСРР ставала більш залежною від тиску політичного фактора, українські науковці, що опинилися в еміграції були в значно кращому становищі. Незважаючи на скрутні умови вимушеного вигнання, вони були «майже повністю вільними у політичному, академічному та ідейно-методологічному аспектах»¹. Щоправда, ці дослідники втратили доступ до історичних джерел, які залишилися на території СРСР, однак, з другого боку, вони могли вільно користуватися закордонними історіографічними та документальними матеріалами, які досі залишалися мало відомими українській історіографії.

В Українському вільному університеті діяла кафедра історії українського права (А. І. Яковлів, Р. М. Лащенко, О. М. Гайманівський та ін.). У 1922 р. було створено Українське правниче товариство, основною формою діяльності якого стали наукові засідання, де виголошувалися та обговорювалися доповіді його членів. Коштом товариства було видано працю Р. М. Лащенка «Лекції по історії українського права»², а також текст Короткої редакції «Правди Руської»³. Історико-правові погляди Р. М. Лащенка значною мірою сформувалися під впливом М. Ф. Владимирського-Буданова, лекції якого він слухав в університетські роки. Р. М. Лащенко до кінця свого життя не втрачав зв'язку з ВУАН.

Фактичне усвідомлення необхідності виокремлення історії права як самостійного наукового напрямку досліджень стало основою для всіх майбутніх досліджень.

¹Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. С. 94.

²Лащенко Р. Лекції по історії українського права. Прага: Наклад Укр. ун-ту в Празі, 1923. Ч. 1: Княжа доба, 1923. 146, [4] с.; Ч. 2: Литовсько-польська доба. Вип. 1: Пам'ятники права, 1924. 77, [1] с.

³Руська Правда (Академічний список) / Під ред. Р. Лащенка. Прага: Наклад «Українського правничого товариства в ЧСР»: Друк державної друкарні у Празі, 1927. Вип. 1. 18 с.

Економічна історія

Ця сфера господарства, сфера ремісничих, торговельних, купецьких, цехових та інших практик тою чи іншою мірою приваблювала істориків від давніх часів. Однак тодішні зацікавлення зазвичай мали калейдоскопічний, випадковий і фрагментарний характер. Відтак минувшина господарства та торгівлі здебільшого побутувала у вигляді певних включень і вкраплень до загальної описової й синкретичної канви історієписання доакадемічної доби.

Утім, уже на зорі Нового часу сталися кардинальні зрушення. Великі географічні відкриття XV–XVII ст., революція цін XV–XVI ст., мануфактурне виробництво та супутні технологічні досягнення й організаційні взірці, торговельні компанії і розвій міжнародної торгівлі, врешті-решт, індустріальний переворот, або промислова революція, котра розпочалася в середині XVIII ст. і сягнула апогею у перші десятиліття XIX ст., змушували дедалі частіше замислюватися щодо господарських ролей і практик історичної людини. Не випадково від XVIII ст. розпочинається своєрідний «парад» економічних учень або доктрин, у яких чільне місце відводилося господарській минувшині.

Проте переломним у цьому сенсі стало XIX ст., коли розгорнулися тектонічні зрушення соціальної структури, архаїчних господарських укладів і навіть звичного плину повсякденного життя західноєвропейських країн. Передусім ідеться про Британську імперію, котра завдяки промисловій революції стала світовою робітнею чи «першою індустріальною державою»¹ й перетворилася на найбагатшу та наймогутнішу країну світу.

Вивільнення селянства для роботи на фабриках, заводах і копальнях, повсюдне використання парової енергії, котра заступила силу м'язів, вітру та води, масове поширення готових споживацьких товарів, прискорена й тотальна урбанізація, механізація виробництва, інтенсивне будівництво нових засобів і шляхів сполучень (каналів, залізниць), кінець-кінцем, експорт знань і передових технологій до інших країн разуче змінили темпи буття та практики історичної людини.

¹ *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней. Москва, 2001. С. 204.

Нечуваний індустріальний поступ другої половини ХІХ – початку ХХ ст., метафорично названий *Великий бумом*, спричинився до політичної, соціальної, економічної модернізації низки країн, появи трестів, картелів, монополій, масової еміграції, котра обраховувалася десятками мільйонів осіб, а також – імперіалізму, колоніалізму та суцільних змагань за сировинні джерела й ринки збуту. Ці величезні трансформації увінчалися конституюванням великих колоніальних імперій – Англійської, Французької, Бельгійської та ін., які повністю перекроїли не тільки політичну мапу світу, а й тодішні економічні та соціальні реалії.

Потужні економічні та масштабні соціальні перетворення згенерували чималі зрушення й на ниві суспільних і гуманістичних наук. Передусім ці метаморфози впровадили славнозвісну позитивістську ідею невинного Поступу, котру часом тлумачать як секуляризований замітник ідеї «вічного Бога»¹.

За версією О. Конта – одного з фундаторів позитивізму, «догмат поступу» тлумачився як «безперервне поліпшення нашої (людської. – О. Я.) природи, як головної мети поступального руху людства»². Потужний індустріальний розвій та супутні соціальні трансформації середини ХІХ ст., немовби унаочнювали провідні позитивістські ідеї. Недаремно англійський історик Е. Гобсбаум влучно охрестив їх «драмою поступу»³. Відтак промисловий поступ став своєрідною соціокультурною основою, на якій сформувався й розквітнув самобутній ореол позитивізму.

Тодішні адепти й прибічники позитивізму гадали, що пізнання законів природи, котрі наука вже відкрила чи розкриє ближчим часом, стане універсальною «відмичкою» до таємниць та загадок суспільства, зокрема соціальної і економічної площин людського буття. Саме взірці мислення, запозичені з природознавства, нав'язали стильову формацію позитивізму, крайнім виразом якого стала суцільна фетишизація науки.

Ці настанови сформували культурні й інтелектуальні обриси другої половини ХІХ ст., яку філософ-неокантіанець В. Віндельбанд назвав «реалістичним та емпіричним віком»⁴. «Устремління підняти історію до ступеня позитивної, точної науки (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – О. Я.) стало одним із домінуючих мотивів сучасного часу», – наголошував М. Драгоманов⁵.

Позитивістські претензії щодо науковості привнесли до дослідницьких практик і стратегій ученого-гуманітарія скієнтизм, себто повсюдну орієнтацію на точне, перевірене й апробоване знання. Тому ідеали «блискучого» романтичного хаосу заступили канони упорядкованості, каузальності та скієнтизму як культу історичного Факту, властиві добі космополітизму та Великого буму.

Домінація скієнтизму докорінно змінила й історичне письмо, котре переорієнтувалося на інший мовний протокол, неодмінними рисами якого стали натураліст-

¹ Білас Л. Криза нашого образу історії // *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. Львів, 2002. С. 35.

² *Конт О.* Дух позитивної філософії (Слово о положительном мышлении) / Пер. с фр. И. А. Шапиро, предисл. М. Ковалевского. Санкт-Петербург, 1910. С. 46.

³ *Хобсбаум Э.* Век капитала. 1848–1875 / Пер. с англ. Т. Горяиновой, В. Белоножко; научн. ред. А. А. Егоров. Ростов-на-Дону, 1999. С. 10.

⁴ *Виндельбанд В.* Философия в немецкой духовной жизни // *Виндельбанд В.* Избранное. Дух и история / Пер. с нем. Москва, 1995. С. 339.

⁵ *Драгоманов М. П.* Древний Восток. Лекции по древней истории [автограф; 1869 р.] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 1, спр. 44068, арк. 1 зв.

тично-органічні й механічні уподібнення, виразний поділ на дескриптивну й критично-аналітичну частини, докладний огляд наукового апарату, фактографічного рівня, логічності, послідовності, диференційованості, а в певному сенсі – навіть унормованість викладу.

Та незважаючи на формалістичність, а почасти механістичність дослідницьких стратегій з обсягу позитивізму, ця стильова течія згенерувала істотне розширення предметно-тематичних і фахових меж історичного письма. Власне, стався поворот, який переключив устремління інтелектуалів на такі площини світу минувшини, котрі здебільшого перебували на маргінесі романтичного історієписання перших десятиліть XIX ст.: інтереси й потреби окремих спільнот, соціальна структура, виробництво, формування суспільного багатства і його розподіл, господарські уклади та форми тощо¹.

Позитивістські евристичні запити волею-неволею апелювали до господарської минувшини, котру намагалися представити як із перспективи гаданого досягнення детермінізму й вимог каузальності, так і в світлі безлічі дрібних пізнавальних запитів, зорієнтованих на пошук точного, об'єктивного та фактографічно potwierдженого й емпірично перевіреного знання. Мабуть, не варто дивуватися, що статистичні відомості та розмаїтті свідчення про динаміку, темпи й масштаби економічного розвитку доволі добре вписувалися до виплеканого наукового ідеалу позитивізму.

Цю докорінну зміну пізнавальної ситуації другої половини XIX ст. промовисто оцінили Шарль Жид і Шарль Ріст – автори одного з найпопулярніших посібників з історії економічних учень початку XX ст.: «Поштовх було зроблено. *Відтепер в Англії економічна історія, спостереження за інститутами, вивчення соціальних класів будуть посідати в економістів чимдалі поважніше місце*»².

Більше того, конститууються впливові історичні школи у полі політекономії у низці європейських країн, передусім в Англії та Німеччині. Скажімо, у німецькій соціогуманітаристиці постає історична школа політичної економії, у межах якої вирізняють стару (Б. Гільдебранд, К. Кніс, В. Рошер), нову (Л. Brentano, К. Бюхер, А. Вагнер, Г. Ф. Кнапп, Г. фон Шмоллер та ін.) та молоду (В. Зомбарт, М. і А. Вебери, К. Поланьї та ін.) генерації.

Урешті на перехресті політичної економії, статистики, демографії, історії фінансів, історії торгівлі, соціальної історії та історії економічних вчень і низки інших дисциплінарних сфер, галузей, напрямів суспільних і гуманітарних наук поступово виокремлюється одна з найвідоміших субдисциплінарних конфігурацій – економічна історія.

Процес інституціоналізації економічної історії був доволі складним, суперечливим і тривалим, зокрема мав власну палітру віх і відмінну часову тривалість на обширах тієї чи іншої національної соціогуманітаристики. Приміром гадають, що лише наприкінці XIX ст. першу академічну економічну історію Німеччини опрацював німецький та австрійський статистик, демограф та історик Карл фон Інама-Штернерг³.

¹ Кроче Б. Теория и история историографии / Пер. с итал. И. М. Заславской. Москва, 1998. С. 182.

² Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений: Учеб. пособие. Москва, 1995. С. 305.

³ Gooch G.P. History and Historians in the Nineteenth Century. London; New York; Bombay; Calcutta, 1913. P. 585.

З огляду на становлення українського історієписання в кількох імперських середовищах, згодом у радянському культурному просторі процес конституювання економічної історії України був істотно уповільненим, нерівномірним і неоднозначним, що дається взнаки і до сьогодні.

5. 1. Предтечі економічної історії в українському історієписанні другої половини XIX – початку XX ст.

За автобіографічним свідченням В. Антоновича, на початку 1850-х рр. коло джерел з історії України було вкрай обмеженим і нараховувало лічені друковані видання¹. Причому у цьому переліку навіть не йшлося про окремі праці, присвячені історії українського господарства.

Утім за пореформеної доби, котра, так би мовити, запустила запізнілу, сповільнену й паліативну модернізацію імперії Романових, зокрема на теренах підросійської України, культурне поле українського історієписання помітно розширилося і сягнуло царини господарської минувшини. Звісно, ці зацікавлення генерувалися не специфікованими, а загальними питаннями щодо минулого господарського, побутового, соціального та культурного буття.

Взірцем такого підходу були студії історика Олександра Лазаревського, котрий репрезентував новий тип громадського діяча-земця, інтелектуала-різничинця та приватного вченого, що з'явився внаслідок переформовування культурного простору в атмосфері Великої реформи та пореформених часів.

Світосприйняття О. Лазаревського постало на тому великому соціальному розломі, який утворила реформа 1861 р. Однак його українофільські погляди сформувалися ще у дореформену добу. «Звільнення селян зробило велику революцію в економічному побуті народу», – згадував історик².

Саме ці спостереження та зауваги О. Лазаревського як учасника, свідка й очевидця Великої реформи і водночас палкого патріота Лівобічної України згенерували його генеральний запит до минувшини: яким був господарський, соціальний і культурний побут за часів Гетьманщини або Старої Малоросії?!

Власне, термін «Стара Малоросія» винесено до назви низки праць О. Лазаревського. Це означення є тією наріжною ланкою, котра продукує авторський образ української минувшини з виразним господарським, культурним і соціальним рефреном. Гадають, що поняття «Стара Малоросія» ввів до наукового обігу саме О. Лазаревський (М. Василенко, В. Сарбей)³.

Передусім варто згадати про 10-ти томний проект «Описание Старой Малороссии», з обсягу якого О. Лазаревський встиг підготувати та видати три томи,

¹ Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. 1908. Т. 43. № 9. С. 406–407.

² Лазаревський О. [Спогади про конотіпців] // Український археографічний збірник. Київ, 1927. Т. 2. С. 56.

³ Василенко Н. Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского (31 марта 1902 г.) // Василенко М. П. Выбранные творы: У 3 т. / Упоряд. І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. Київ, 2006. Т. 1: Історичні праці. С. 347; Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. Київ, 1961. С. 48.

присвячені – Стародубському¹, Ніжинському² і Прилуцькому полкам³. Наступний том мав скласти опис Полтавського полку, проте вченому не судилося його завершити⁴.

Зауважимо, що О. Лазаревський уживав назву «Стара Малоросія» попри гострі й дошкульні зауваги рецензентів. Приміром, І. Лучицький риторично запитував: «Чи не було б справедливіше назвати її описом не *старої*, а просто *власницької* (курсив І. Лучицького. – О. Я.) Малоросії?»⁵. Натомість В. Мякотін віддавав перевагу назві «Гетьманська Малоросія»⁶, а Д. Багалій обстоював думку, що доцільно було б назвати згадану студію «Описанием левобережной Малороссии»⁷.

Так чи інакше, але конструювання образу / образів Старої Малоросії було пов'язано з культурними уявленнями й світоглядними настановами українських інтелектуалів, які сформувалися на зламі дореформених і пореформених часів. Адже початок 1860-х рр. творив новітній вододіл історичного часу, позаяк започаткував інші обриси його соціального й культурного опрідметнення – дореформену та пореформену добу.

У видовому плані студії О. Лазаревського являли собою щось посереднє між монографією й екстрактом, зробленим із низки історичних джерел. Сам автор схарактеризував свої писання як «спробу з'єднати в децю ціле зібрані протягом багатьох років матеріали для історії заселення, землеволодіння та управління Малоросії за вказаний термін (від сер. XVII ст. до кін. XVIII ст. – О. Я.)»⁸.

На сцені українського історієписання кількатомна праця «Описание Старой Малороссии» позиціонувалася як контраверсійна щодо героїко-романтичних студій М. Костомарова та Д. Яворницького, котрі О. Лазаревський називав «зовнішньою історією». Адже праці згаданих авторів представляли феєричні, яскраві, динамічні події та факти української минувшини, проте залишали в тіні ті внутрішні процеси та явища, котрі розгорталися на теренах України-Гетьманщини.

Натомість О. Лазаревський наголошував, що його 10-ти томний проект надасть громадськості певні матеріали щодо внутрішнього побутування Старої Малоросії, яка «*сильно заступається переказом подій зовнішньої історії*»⁹. Більшість контекстів цієї багатотомної студії диктувалися пореформеними практиками вченого

¹Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1888. Т. 1: Полк Стародубский. XVI, 470, XXX с.

²Его же. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. IV, 521, XXV, [IV] с.

³Его же. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. XIV, 426, XXIII, [III] с.

⁴Верзилов А. В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. Чернигов, 1903. С. 6.

⁵Лучицкий И. Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Киев, 1888–1889. Т. 1: Стародубский полк, вып. 1–2 // Университетские известия. Киев, 1889. № 12. С. 286.

⁶Мякотин В. А. К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв.: (Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Киев, 1893. Т. 2: Полк Нежинский). Санкт-Петербург, 1896. С. 1.

⁷Багалей Д. Новый историк Малороссии: (Рец. на кн. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Киев, 1889. Т. 1: Стародубский полк. XVI, 470, XXX с.). Санкт-Петербург, 1891. С. 121.

⁸Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии... Т. 1. С. I.

⁹Там же. С. III.

та земського діяча, котрий намагався з'ясувати, як постало «кріпосне рабство» на теренах Малоросії / України.

«З одного боку, захоплення маєтностей із селянами, що в них мешкали, а з другого – “скуповування” козацьких земель й обертання їх власників у “підсусідків”, складає ледь чи не головний зміст тієї частини історії Малоросії в період Гетьманщини, котра ще залишається не написаною...» – наголошував історик в одній зі своїх розвідок¹.

Отож проблемним полем «внутрішньої історії» у конструкції О. Лазаревського, хоч і в дещо специфічному розумінні, став соціальний світ минувшини з виключною увагою до господарського побуту та практик, які вирізнялися потворними діяннями осіб, родин і родів. Відтак незліченні здирства, зловживання, грабунки, доноси, родинні зв'язки та впливи, захоплення земель, обернення козаків у підсусідків, судові справи, змагання за полкові й сотенні «уряди», фальшування свідчень, що засвідчували право на дворянство, котрі повсякчасно супроводжували перетворення козацької старшини на новоспечене українське панство, є звичайними сюжетами в історичному письмі О. Лазаревського. За великим рахунком, ці теми відображали провідну тезу автора про місцеве походження кріпацтва в Малоросії, котра надала його творчості виразного антипанського спрямування.

У небагатьох узагальнюючих пасажах О. Лазаревський категорично вирізняє головного винуватця тих процесів – адміністрацію України-Гетьманщини. «Гетьманський уряд» не хотів розуміти, що “добровільна й правильна купівля” старшиною козацьких земель чинилася у більшості випадків під тиском влади, тобто під виглядом “добровільної й правної”, у дійсності – купівля-продаж переважно були “примусовими та підставними”, – стверджує вчений².

Звісно, студії О. Лазаревського ще не були працями з економічної історії з огляду на їхню описовість і синкретичну неподільність багатьох порушених проблем і сюжетів, які нав'язували широку палітру соціальної, почасти культурної історії. Однак сконструйована автором «внутрішня історія» містила доволі масштабну соціальну панораму минувшини, на тлі якої репрезентувався господарський побут Старої Малоросії чи України-Гетьманщини.

У широкому сенсі описи та розвідки О. Лазаревського були своєрідними предтечами майбутніх студій з економічної історії України, позаяк продукували увагу до практично нерозробленої площини – історії господарства й господарського побуту та їхні ролі у формуванні ранньомодерного українського суспільства.

Зауважимо, що студії з історії господарства та господарського / економічного побуту перебували у сфері зацікавлень й інших дослідників, низку публікацій яких було видрукувано на сторінках «Киевской старины»³. Здебільшого ці статті, замітки та джерельні матеріали практично не виходили поза традиційні межі дискурсивних практик О. Лазаревського, хоч і мали свої особливості.

Утім предтечі конституювання української економічної історії визрівали й на іншому культурному ґрунті, передусім були пов'язані з усвідомленням особливих

¹ Лазаревский А. М. Из истории сел и селян Левобережной Малороссии // Лазаревский А. М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Киев, 1892. Ч. 1. С. 3–4.

² Его же. Описание Старой Малороссии... Т. 1. С. 54.

³ Див., наприклад: Ефименко П. Экономические заметки о старине и материалы // Киевская старина. 1888. № 4. С. 52–63; Н-й С. Из сферы Киевского городского хозяйства 2-й половины XVIII ст. // Там же. 1887. № 6/7. С. 578–583.

господарських інтересів Малоросії та Новоросії, котрі в імперському просторі також іменувалися «Південною» чи «Південно-Західною Росією». Такі пізнавальні інтенції намітилися й формувалися майже синхронно із зацікавленнями щодо старожитнього господарського побуту, проте походили зі сфери прагматично-утилітарних інтересів і практичних потреб.

Не випадково низка авторів відзначає становлення свого роду «раціональних» поміщицьких господарств у першій половині XIX ст., які ліпше за інших адаптуються до нових соціальних та економічних реалій.

Наприклад, М. Слабченко обстоював думку про раціоналізацію поміщицького господарства у 1840–1850-х рр., яку однозначно пов'язував із появою типу «просвіченого поміщика». Відтак він гадав, що саме у цей період з'явився новий тип господарника, котрий мав солідні інтелектуальні здібності й культурні потреби¹. Ба більше, автор навіть категорично стверджував, що *«А. Сміт являвся майже настільною книгою українських поміщиків, пропагандувався з університетських кафедр і багатьма примірниками представлявся в бібліотеках»*².

Вочевидь, наведена теза є типовим прикладом поспішної та категоричної генералізації, властивої для М. Слабченка як історика. Проте його спостереження про поступове вирізнення господарської сфери як окремої царини специфічних інтересів, які потребували відповідних рефлексій, загалом відображали вповні реальні тенденції у науковій і громадській думці.

Наприкінці XIX ст. постає ціла низка візій, котрі дедалі більше кидають світло на економічну залежність українських земель у складі імперії Романових. Відтак чимдалі частіше генерувалися думки, що місцеві чи територіальні потреби та зацікавлення не збігаються з інтересами загальноімперського господарства.

Недаремно О. Оглоблин тримався думки, що спершу дефініція «українська економіка» постала виключно у територіальному розумінні у вигляді своєрідної колізії між «економічними інтересами *укр[аїнської] територіяльної буржуазії* й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги *укр[аїнській] буржуазії* захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської»³.

На його думку, один із перших виявів цього конфлікту простежується у реакції на митний тариф 1822 р., котрий запровадив жорстку систему протекціонізму, що шкодила місцевому господарству. *«Економічні суперечності українсько-російські, що були наслідком митної системи, встановленої тарифом 1822 року, й цілої російської колоніальної політики на Україні, не могли не відбитися і на національно-політичних відносинах обох народів. Не дарма ж чужоземні (російські й закордонні) подорожники на Україні того часу одноставно стверджують наявність великого антагонізму й ворожнечі поміж українцями й росіянами»*, – підкреслював О. Оглоблин⁴.

¹ Слабченко М. С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса], 1925. Т. 1. С. 259.

² Там само. С. 277.

³ Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. 1928. № 9/10. С. 173.

⁴ Див. докладніше: Оглоблин О. З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник ООЧСУ (Нью-Йорк). 1955. № 1. С. 20–21.

Від середини ХІХ ст. розпочалося й вивчення місцевого господарства, зокрема його минувшини¹. Ці студії та програми досліджень й обстежень², особливо на теренах Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, у діяльності якого брала активну участь низка діячів Старої громади, сприяли поступовому усвідомленню відмінностей і, навіть, розбіжностей між зацікавленнями місцевого господарства й інтересами російського та іноземного капіталів.

Скажімо, приятель М. Костомарова – російський письменник і публіцист Д. Мордовець обстоював думку, що завдяки згаданому тарифу Москва наклала «фабричні кайдани» на Малоросію³.

Давалися взнаки й солідні господарські трансформації пореформеної доби. Відзначимо, що ще на початку 1870-х рр. київський економіст М. Яснопольський доволі точно передбачив важливий економічний переворот на обширах підросійської України («південної Росії»), котрий матиме неабияке значення та розмаїтті наслідки загальноімперського масштабу⁴.

На думку М. Яснопольського, «коли розвинеться фабрична і заводська промисловість у Південній Росії, а разом із нею і землеробство, коли через неї проляже один із найважливіших торгівельних шляхів, і взагалі поживавиться торгівля, коли густота населення південних степів більш відповідатиме їхнім природним багатствам, тоді ці економічні успіхи абсолютно змінять значення Південної Росії стосовно інших частин нашої держави. У даний час державне переважання півночі Росії спирається значною мірою на його економічну перевагу, але коли остання перейде на сторону Півдня, і населення його, за умов, що змінилися, розвине свої природні розумові здібності, тоді Південна Росія вийде зі своєї пасивної нинішньої ролі і набуде значення, відповідне багатим природним задаткам країни і її мешканців»⁵.

Економічний розвій 1870–1890-х рр. доволі швидко потвердив прогнози М. Яснопольського. Ба більше, господарські успіхи лише загострили давні та окреслили нові суперечності в економічній царині, зокрема розгорнули відповідний вектор у тогочасній громадській і науковій думці.

Приміром, у брошурі, виданій 1865 р. і присвяченій будівництву залізниць у Російській імперії, констатувався зростаючий контраст між господарськими інтересами Півночі та Півдня, себто імперським центром та його південними окраїнами. «Південну Росію все більше і більше пронизують переконання, що її інтереси

¹ Антонович В. Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. Киев, 1874. Т. 1: за 1873 г. С. 179–191; Подолинский С. Ремесла і хвабрики на Україні. Genève, 1880. 148 с.

² Див., наприклад: План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской, составлен в Комиссии, высочайше учрежденной при университете Св. Владимира для вышеозначенного описания / Сост. Д. Журавским. Киев, 1851. 59 с.; Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Сост. д. ч. отдела Н. И. Зибер для Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. Киев, 1875. 32 с.; Мекшун Л. Вплив статистико-економічних програм Д. П. Журавського та М. І. Зібера на дослідження представників чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. 2008. № 4. С. 175–178.

³ Д. С...о-М. [Мордовцев Д. Л.] Об экономических отношениях Севера и Юга России // Отечественные записки. 1874. № 10. С. 236.

⁴ Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и его современная отсталость // Отечественные записки. 1871. № 6. С. 269–270.

⁵ То же. № 7. С. 120.

перебувають в очах уряду на другому плані, і що прибутки цілої держави вживаються переважно для зиску й вигод його північної половини. *Вкорінення подібної упевненості може виробити повне роз'єднання між інтересами півночі і півдня*», – відзначалося у згаданій публікації¹. Адже залізничні шляхи сполучення з'явилися у підросійській Україні на два десятиліття пізніше, ніж у центральних губерніях імперії Романових.

Економічні розбіжності були настільки очевидними, що вищезгаданий Д. Мордовець зазначав: «У даний час Велика і Мала Росія стоять одна супроти одної подібно двох економічних борців. Але з першого погляду не можна не побачити, що не обидва ратоборці стоять, а один із них лежить під здоровим, занесеним над ним економічним кулаком іншого. Це північний чоловік, стоїть зі своїм здоровим кулаком над людиною південною. *Тисячі прикладів на кожному кроці промовляють, що південь перебуває у півночі в економічному рабстві*»².

Цей своєрідний коментар Д. Мордовця тяжів до популярних у російській публіцистиці 1860–1870-х рр. метафор-маркерів Північ / Південь, актуалізованих подіями Громадянської війни 1861–1865 рр. у Сполучених Штатах і перенесених на загальноросійський ґрунт. До того ж протиставлення Північ / Південь мало й власні виміри та традиції вжитку, котрі циркулювали у річищі славнозвісної та давньої полеміки «південців» і «північан», що в тій чи іншій формі тривала від середини XVIII ст.³

Із такої перспективи реформа 1861 р. та звільнення селян у величезній імперії Романових посіло місце у світовій історії XIX ст. дець поряд із такими незабутніми, знаковими явищами віку поступу, націй і національних держав, як вищезгадана Громадянська війни та революція комунарів 1871 р. у Франції. До того ж ця межа формувала своєрідний горизонт очікувань як щодо соціальної й економічної мінувшини, так і щодо перспектив гаданого майбуття.

За візією О. Оглоблина, ці спостереження й думки поступово трансформуються в осягнення відповідних суперечностей, а відтак «дець на початку 80-х років (XIX ст. – О. Я.) *проблема української економіки з'являється вже в національній формі*»⁴. У широкому розумінні приховані, принаймні досі затушковані, суперечності між українськими та російськими економічними інтересами в останні десятиліття XIX ст. виявляються чимдалі сильніше та виразніше, зокрема переходять у відкриту форму.

Приміром, у двотомній студії М. Яснопольського, опублікованій протягом 1890-х рр., ішлося про надмірне обтяжування й очевидну нерівномірність у розподілі прибутків і видатків між столичними центрами та місцевою периферією. Причому до останньої він зараховував територію підросійської України (за термінологією автора губерній Малоросії та Півдня Росії) у загальноімперському господарстві.

¹ Несколько статистических данных и соображений по вопросу о направлении железных дорог в Юго-Западной России / Разраб. и напеч. Центр. стат. ком. Санкт-Петербург, 1864. С. 6.

² Д. С...о-М. [Мордовцев Д. Л.] Об экономических отношениях... С. 218.

³ Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма // Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Москва, 1847. Кн. 4. С. 1–16; Михальчук К. П. Открытое письмо к А. Н. Пышину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами (К истории отношений к Украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества). Киев, 1909. 76 с.

⁴ Оглоблин О. Проблема української економіки... С. 173.

Ба більше, М. Яснопольський акцентував увагу на тому, що «кількість і якість того, що будь-яка держава *отримує* від кожної своєї частини і того, що вона *віддає* їй, не може не спричиняти сильного впливу на її *економічну* (курсив М. Яснопольського. – О. Я.) долю»¹. Автор навіть обстоював думку, що нерівномірність розвитку різних частин Російської імперії повною мірою зіставляється з тими різкими розривами між становищем західноєвропейських метрополій та їхніми заморськими колоніями².

Зауважимо, що на сторінках двотомника М. Яснопольський неодноразово по-слуговувався означеннями, як-от «історія географічного розподілу фінансів», «фінансова історія», «новітня фінансова історія» та ін., які вказували на зростаючі зацікавлення економічною минувшиною та тодішніми господарськими реаліями³. Не випадково на початку ХХ ст. двотомна студія М. Яснопольського використовувалася для обґрунтування економічних вимог програм політичних партій ліво-соціалістичного спрямування, а протягом 1920-х рр. – для ілюстрування визиску українського господарства у Російській імперії⁴.

На початку ХХ ст. послідовники М. Яснопольського наголошували на очевидному перевищенні державних прибутків над видатками у губерніях підросійської України. Наприклад, за розрахунками одного з дописувачів «Украинского вестника», котрий спирався на дані імперської статистики 1903 р. і локалізував просторово-територіальні обриси України повністю чи переважно у межах 14 губерній (Волинської, Подільської, Бессарабської, Херсонської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Курської, Воронежської, Харківської, Катеринославської, Таврійської, Чорноморської губерній та Кубанської області), цей розрив складав суму у понад 240 млн рублів⁵.

Напередодні Першої світової війни проблеми економічної / господарської ролі українських земель у складі імперії Романових побутують у багатьох розвідках публіцистів, економістів, громадсько-культурних діячів ліво-соціалістичного спрямування, зокрема у текстах М. Гехтера, М. Порша, М. Стасюка та ін.

Ця тематика, як правило, не загострювалася до краю, хоч суперечності між великоросійським центром і залежними імперськими околицями окреслювалися досить виразно. Скажімо, М. Гехтер наголошував на величезній економічній залежності Росії від українського господарства⁶, М. Порш нарікав на «фінансово-політичні рамки російської держави» та засуджував «централістичні тенденції фінансово-економічної політики»⁷, а М. Стасюк тримався думки, що «залежність України від Великої Росії не економічна, а державна»⁸. В іншій публікації М. Порш

¹ Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев, 1897. Ч. 2. С. 563.

² Его же. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев, 1890. Ч. 1. С. 13.

³ Там же. С. 25, 26, 29, 40, 80, 130; та ін.

⁴ Оглоблин О. Проблема української економіки... С. 169, 172, 173, 178.

⁵ Соколов Н. Украина в государственном бюджете России // Украинский вестник (Санкт-Петербург). 1906. 28 мая. № 2. С. 99, 101.

⁶ Гехтер М. Значінне України в економічному житті Росії // Літературно-науковий вістник. 1909. Кн. 11. С. 301.

⁷ Порш М. Робітництво України (Нарис по статистиці праці) // Записки Українського наукового товариства у Києві. 1913. Кн. 11. С. 155.

⁸ Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки Українського наукового товариства у Києві. 1911. Кн. 9. С. 119.

обстоював тезу про «економічну єдність України», котра посилюється з капіталістичним розвитком і становленням національної самосвідомості¹.

Суголосні думки побутують і в тодішніх текстах М. Грушевського. Приміром, в огляді становища українців у Російській імперії 1910 р. він вказував на «страшне культурне й економічне зубожіння українського населення під денационалізуючим режимом» та «згубні наслідки централістичної й асиміляційної політики»².

Зазначимо, що ці погляди поділяли навіть деякі російські вчені. Наприклад, дійсний член Санкт-Петербурзької АН і щирий прихильник українства Ф. Корш гадав, що після об'єднання Великої і Малої Русі «колишня українська культура, – не тільки духовна, а й побутова та економічна, – була придушена московсько-петербурзькою державністю»³.

Таким чином, у передвоєнних дискусіях усвідомлення розмаїтих форм залежності підросійської України від імперського центру несподівано ввійшло у конфронтацію з низкою рефлексій про визначну чи навіть передову роль деяких галузей економіки українських земель на теренах імперії Романових.

Інакше кажучи перед українськими інтелектуалами поставали доволі суперечливі, а в чомусь навіть підступні питання: як пояснити господарську залежність на тлі неабиякої економічної потуги ряду українських територій? як узгодити державно-політичну зверхність імперії та місцевий господарський розвиток? яка із форм залежності є визначальною у випадку з підросійською Україною? як маркувати чи означувати таку залежність?

Отож на зламі XIX–XX ст. склалася ціла низка передумов й обставин, які актуалізували запити до економічної минувшини. Передусім сформувалася поважна традиція студіювання «внутрішньої історії» та минулого господарського побуту, репрезентована численними студіями О. Лазаревського та інших дослідників. Окреслилися та розширилися зацікавлення на ниві історично-статистичного вивчення місцевого господарства.

Зрештою, розгортання та політизація українського національного руху висунули вповні логічні й природні питання щодо місця та ролі українського господарства в імперській економіці. Тим паче, що конституювання, розбудова та впливи історичних шкіл на теренах англійської, німецької та французької економічної думки, хоч і з помітним запізненням, але сягнули як меж підросійської, так і півавстрійської України. Наприклад, у певному розумінні представником історичної школи на ниві російської та української економічної думки був М. Туган-Барановський, який уславився своєю студією з історії фабрики⁴. Не випадково

¹ *Порш М.* Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів першого вселюдного перепису // Літературно-науковий вістник. 1912. Кн. 3. С. 543.

² *Грушевський М.* Українцы [в России] // *Формы национального движения в современных государствах.* Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. Санкт-Петербург, 1910. С. 320.

³ *Корш Ф.* К спору об украинской культуре. (П. Струве. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу («Русская Мысль», 1912 г., кн. 1) // *Украинская жизнь.* 1912. № 2. С. 44.

⁴ *Туган-Барановский М. И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческо-экономическое исследование. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. 562 с.

погляди М. Тугана-Барановського порівнюють із візіями та концепціями західної економічної думки¹.

Помітне значення для поширення економічної проблематики в українській історіографії початку ХХ ст. мали студії М. Довнара-Запольського². Як учень В. Антоновича, М. Довнар-Запольський не цурався української проблематики, хоч здебільшого спеціалізувався на російській соціальній та економічній історії. Його вважають засновником історико-економічної школи російської історії XVI–XVII ст. у Київському університеті св. Володимира.

Відзначимо, що створений 1903 р. історико-етнографічний гурток у цьому університеті очолював саме М. Довнар-Запольський. Його учасниками були такі майбутні історики, як Й. Гермайзе, В. Данилевич, Д. Дорошенко, П. Клименко, Б. Крупницький, П. Курінний, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, В. Романовський та ін., які тою чи іншою мірою сприймали впливи та настанови керівника цього неформального вишколу.

Ще один осередок поширення викладів з економічної історії у вигляді історії господарського побуту постав у Харківському університеті. У передвоєнні роки у Харківському університеті проф. В. Левитський читав розроблений ним курс «Історія політичної економії у зв'язку з історією господарського побуту»³. Останній часто-густо розглядають як перший курс на теренах підросійської України й навіть Російської імперії з економічної історії⁴.

На зламі XIX–XX ст. термін «економічна історія» вживається у різноманітних контекстах української минувшини низкою українських учених, публіцистів, громадських діячів, зокрема М. Грушевським. Останній застосовував це означення як ретроспективно, так і щодо тодішньої сучасності. Приміром, історик відзначав, що «вся культурна й економічна історія Галичини останніх років є голосним протестом проти підміни автономії національно-територіальною автономією областей, складених з різноплементних територій...»⁵.

Натомість у рецензії на працю Ф. Леонтовича, опублікованій 1896 р., М. Грушевський підкреслював, що «користаючи матеріалами про Поділля, не годилося б полишати відповідні матеріали за Галичину, а вони існують, хоч її внутрішня, особливо економічна історія і мало досі звертала на себе увагу»⁶. Ця заувага є доволі цікавою, позаяк ілюструє перехідний період від уживання архаїчного озна-

¹ Timoshenko V. P. M. I. Tuhana-Baranovsky and Western European Economic Thought (Speech on the 5th Anniversary of His Death) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York, 1954. Vol. 3, no. 3. P. 803–823; Мицюк О. Наукова діяльність політико-економіста М. Ів. Тугана-Барановського. Львів, 1931. 37 с.

² Довнар-Запольський М. В. К истории экономического быта Галиции в XVI в. // Журнал Министерства народного просвещения. 1898. № 1. С. 146–156; *Его же*. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1. 807 с.; *Его же*. История русского народного хозяйства. Киев, 1911. Т. 1. 366 с.

³ Левитський В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Харьков, 1907. Вып. 1: Греция, Рим и средние века. [4], 126 с.; *Его же*. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Харьков, 1914. [4], 494 с.

⁴ Небрат В. В. Левитський Володимир Фавстович // Енциклопедія сучасної України. Київ, 2016. Т. 16: Куз–Лев. С. 647.

⁵ Грушевський М. С. Збірник статей «Визволення Росії і українське питання»: Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна) // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2002. Т. 1. С. 526–527.

⁶ Грушевський М. С. Ф. І. Леонтович. Панський двор в Литовско-Русском государстве // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. Львів, 2008. Т. 14. С. 182.

чення «внутрішня історія», поширеного у студіях О. Лазаревського, до терміна «економічна історія».

Зауважимо, що М. Грушевський, розмірковуючи про потребу українських кафедр в університетах, навіть намічав їхній дисциплінарний розподіл, зокрема представив своє розуміння місця «економічної історії» серед суспільних і гуманітарних наук. Відтак автор вирізняв такі дисципліни, як-от «економіка й статистика України, з оглядом на економічну історію й економічну географію», хоч і наголошував, що запропонована структура дисциплін не претендує «ані на повноту, ані докладну систему і класифікацію цих дисциплін»¹.

Протягом 1907 р. М. Грушевський публікує цілу серію наукових статей на сторінках «Літературно-наукового вістника», об'єднаних єдиною предметною областю під назвою «Студії з економічної історії України»². Сюжетно-проблемна канва зазначених розвідок доволі різноманітна, проте здебільшого розгорнута навколо економічних відносин й обставин XVI–XVII ст.

Загалом М. Грушевського цікавила економічна підоснова історичної еволюції, точніше розвою народного / національного життя. Відтак автор наголошує, що «в світлі цих матеріалів вирісуюється й виявляється *перед нашими очима* многоважний економічний процес, на тлі якого розвиваються тодішні економічно-суспільні відносини – перехід центра ваги економічного й суспільного життя з города-міста на село, на панський двір-фільварок і панщине хазяйство»³.

Д. Дорошенко, коментуючи цю публікацію, відзначав: «Проф. Грушевському прийшла щаслива думка подати нарис економічної історії України в XVI століттю, – доби, яка має велике значіння в нашій історії тим, що власне тоді відбулися великі епохальні події, що на цілі віки дали напрям і закраску дальшому розвоєві українського життя...»⁴.

Ба більше, у шостому томі монументальної «Історії України-Руси», вперше виданому того ж таки 1907 р., М. Грушевський концентрує увагу саме на економічних, господарських чинниках і передумовах історичного процесу. До назви цього тому навіть винесено вислів: «Жите економічне...».

Зазначимо, що у примітках до вказаного тому автор відзначав, що «економічна історія українських земель XIV–XVII вв. досить довго не була зовсім предметом наукового оброблення»⁵. Недаремно вважають, що економічна проблематика посідає чільне місце у багатотомній «Історії України-Руси»⁶.

За ініціативою О. Грушевського в Українському науковому товаристві 1908 р. розгорнулася дискусія щодо економічної історії XVIII ст. Цю полеміку породила

¹ Грушевський М. С. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Літературно-науковий вістник. 1907. Кн. 3. С. 415.

² Його ж. Студії з економічної історії України // Літературно-науковий вістник. 1907. Кн. 5. С. 225–236; Кн. 6. С. 414–427; 1907. Кн. 7. С. 43–60; Кн. 8/9. С. 265–282; Кн. 10. С. 24–37.

³ Там само. Кн. 5. С. 227.

⁴ Д-ко Д. [Дорошенко Д.] З українських журналів («Літературно-науковий вістник») // Рада (Київ). 1907. 9 черв. (№ 131). С. 3.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. 6: Жите економічне. Культурне. Національне XIV–XVII віків. С. 601.

⁶ Див., приміром: Чировський М. Михайло Грушевський як дослідник українського господарства // ЗНТШ. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. Т. 197: Михайло Грушевський у 110 роковини народження. С. 100; Заброварний С. І. Економічні погляди М. С. Грушевського // Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 51–52.

доповідь О. Грушевського щодо видання шостого та сьомого томів збірки родинних документів «Стороженки»¹. Окрім того, М. Грушевський скеровував своїх учнів і колег на розробку проблем економічної історії України, з-поміж яких передусім варто згадати І. Джиджору².

Звісно, М. Грушевський і О. Грушевський не були поодинокими істориками, котрі вживали термін «економічна історія». Наприклад, це означення використовувалося низкою авторів на сторінках «Літературно-наукового вістника», «Ради» та інших часописів, приміром І. Бондаренком³ та різними дописувачами у відмінних контекстах. До того ж наприкінці XIX – на початку XX ст. у межах імперії Романових було видруковано низку перекладних праць із економічної історії⁴.

Отже, напередодні Першої світової війни вирізнення економічної історії як окремої предметної області та дисциплінарної сфери в українській науці зумовлювалося як назрілими потребами та зацікавленнями у світлі багатьох дослідницьких практик, так і політичними й культурно-громадськими інтересами.

Проте реалізувати ці устремління на полі національної соціогуманітаристики, розділеної імперськими кордонами та залежною від передумов і впливів кількох культурних середовищ, так і не вдалося. Утім намітилися очевидні тенденції витіснення архаїчних означень «внутрішня історія», «історія господарського побуту» у студиях із вивчення соціальної та економічної минувшини.

5. 2. Первісне конституювання економічної історії в українській соціогуманітаристиці 1920-х рр.

Революційні й військово-політичні події суттєво змінили горизонт очікувань і сподівань у царині суспільних та гуманітарних наук. Передусім стався кардинальний зсув дослідницьких практик, наукових, соціальних і культурних зацікавлень, який визначався поворотом до студіювання історії «масової» людини – спільнот, верств, станів, масштабних процесів і явищ, середовищ, умов і обставин колективного буття і т. п.

Отож вимальовуються, набувають виразності та кристалізуються пізнавальні орієнтири, зорієнтовані на вивчення «масової» людини та соціальних та економічних теренів її побутування у світлі тодішньої сучасності й давньої-недавньої минувшини. Ці повоєнні світовідчужання й настрої доволі добре відображено в рефлексіях М. Грушевського, котрий гадав, що «соціальне і культурне, а з ним і наукове життя Європи виходить на нові дороги і вимагає нових форм, нових засобів і нових підходів, в життю науковім і культурнім так само, як в економічнім і політичнім»⁵.

У певному сенсі пореволюційні 1920-ті рр. успадкували тенденції, котрі намітилися ще напередодні Першої світової війни, але були істотно обтяжені «травма-

¹ В київському Українському науковому товаристві // Рада (Київ). 1908. 28 октяб. / 9 груд. (№ 246). С. 3.

² Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. Львів, 1911. [2], 143 с.

³ Бондаренко І. Характеристика середніх віків (Дм. Вас. Буяльскому, любому другуви) // Літературно-науковий вістник. 1911. Кн. 10. С. 46, 48–49.

⁴ Див., приміром: Эшли У. Дж. Экономическая история Англии в связи с экономической теорией / Пер. Н. Муравьева; под ред. Д. М. Петрушевского. Москва, 1897. Ч. 1: С XI до XIV столетия. 247 с.; Ч. 2: С XIV до XVI столетия. С. 249–814.

⁵ Грушевський М. Передмова // Грушевська К. З примітивної культури. Розвідки і доповіді / З передм. акад. Мих. Грушевського. [Київ,] 1924. С. 3.

тичною» воєнно-революційною спадщиною та інтелектуальними й культурними поразками навколо неї. «Ми втрачаємо ґрунт під ногами і навколо нас носяться вихором найрізноманітніші можливості наступного становлення, звичайно, в першу чергу там, де світова війна призвела до тотального перетворення, в Німеччині та в Росії», – так характеризував тодішні кризові світовідчуття німецький філософ й історик Ернст Трельч¹.

Соціологізація суспільних і гуманістичних наук нав'язувала нові виміри конструювання минулого, зокрема спонукала до представлення історії «знизу» в річці масових явищ і процесів, що природно генерувало зацікавлення економічною та соціальною сферами. На цьому тлі розгорнулася дальша соціологізація минувшини, котра спричинилася до потужного розвою економічної й соціальної історії впродовж 1920–1930-х рр.

З одного боку, пізнавальні й аксіологічні настанови доби «масової історії» завдали нищівного удару по універсалізму дослідницьких практик, породжених класичним або традиційним історієписанням ХІХ ст. Натомість розгорнулася широка диференціація і специфікація історичних наративів, які дедалі частіше посідали локалізовану предметну царину – політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну і т. п.

З другого боку, постали широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, котрі пропонували нове підґрунтя для холізму. Відтак «тотальна» історія школи «Анналів» упродовж 1930-х рр. формувалася під гаслом єдності соціальної, економічної та цивілізаційної історії². Своєрідною предтечею цього підходу вважають славнозвісну теорію «історичного синтезу» Анрі Берра, котра справила неабиякий вплив на французьку історіографію³.

Саме у цьому річці протягом 1920-х рр. розгортається поворот до вивчення історії соціальних спільнот – класів, верств, прошарків та їхнього економічного й політичного буття. За висловом О. Оглоблина, «нова советська доба вимагала від нас, істориків, скерувати увагу цілого курсу в бік *соціально-економічних чинників* історичного процесу, і то переважно нової доби – 19–20 століття»⁴.

Проте його старший колега М. Слабченко трактував й оцінював тодішні метаморфози у ширшій перспективі. На його думку, «українська історична наука переживає тепер перехід од давніх тем та метод до нових. Стара, часом дуже поетична, оповита флером романтики, історія героїв і театральних, навмисне іноді прикрашених подій (послатися можна на знаменитий напад турків на Січ 1675 р.), відмирає й замінюється *історією буденного життя, маленького, масового сірого героя, переходить на студію господарства, економічної, політичної й громадської думки стає історією процесів*, до чого треба підходити з новими удосконаленішими, порівнюючи до давніх методами»⁵.

¹ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. Москва, 1994. С. 13–14.

² Февр Л. Лицом к ветру. Манифест «Новых анналов» // Февр Л. Бои за историю / Отв. ред. А. Я. Гуревич. Москва, 1991. С. 39–40.

³ Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». Москва, 1993. С. 41.

⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. С. 4.

⁵ Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. Киев, 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1926. Кн. 7/8. С. 557.

Зауважимо, що вже у законопроекті та робочих матеріалах до заснування Української академії наук, розроблених 1918 р., передбачалося розгортання «дослідів економіки і соціального побуту», а також заснування кафедр «історії господарства взагалі» й «історії господарства та господарської географії України»¹. Тим більше, що відділ соціальних наук заснованої Української академії наук спершу очолював М. Туган-Барановський, який мав поважні зацікавлення на ниві економічної історії. Проте він не встиг розгорнути широку програму наукових студій, оскільки помер на початку 1919 р.².

Утім післяреволюційна дійсність продукувала новітні запити, котрі в тому чи іншому вигляді транслювалися до національного історієписання. Конструювання та репрезентація історії як національної минувшини повсякчас висували низку питань щодо просторової структури, територіальних зв'язків і місцевих прикмет різних районів / регіонів, котрі плавно перетікали на поле відкриття, досягнення й представлення України як багатоманітної цілості з різними економічними, соціальними, демографічними та культурними особливостями.

Не випадково питання геологічного, фізико-географічного, господарського, демографічного, мовного, етнокультурного та іншого районування України пролягають суцільним рефреном в українській соціогуманітаристиці 1920-х рр., що виразно простежується у студіях К. Воблого, М. Дольницького, Ф. Петруня, С. Рудницького, А. Синявського, П. Тутківського, І. Феценка-Чопівського та інших учених. До того ж проблеми районування України висунули цілу низку запитів щодо економічної та соціальної минувшини окремих місцевостей.

У світлі таких пізнавальних настанов, інтелектуальних настроїв та культурної атмосфери 1920-х рр. з'являється низка українських історичних наративів, які тією чи іншою мірою були концептуалізовані та представлені в дусі «масової» історії, передусім відводили провідну роль економічним і соціальним площинам у конструюванні минувшини. Саме вони спричинилися до конституювання й інституціоналізації економічної історії України як субдисциплінарного напрямку, хоч і не завершених уповні протягом післяреволюційних часів.

З-поміж означених студій варто виокремити масштабний проект одеського історика М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до Світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны»), котра планувалася як десятитомник (видано п'ять томів), а також його тритомник (видано два томи) «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.».

«Організація господарства України...» первісно планувалася М. Слабченком у вигляді п'яти частин: Лівобережна Україна XVII–XVIII ст., Запоріжжя, Правобережна Україна XVII–XVIII ст., Україна до 1861 р. та після селянської реформи. Водночас перша частина (Лівобережна Україна) поділялася ще на 6 томів: землеробство у зв'язку із сільським господарством, стара українська фабрика, торговельний капіталізм, організація господарства Гетьманщини та публічне господарство Старої України³.

¹Зб. праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. Київ, 1919. С. 12, XXXII.

²Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали / Гол. ред. П. С. Сохань. Київ, 1993. С. 207.

³Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. С. VIII.

З огляду на такий величезний масштаб Д. Багалій слушно схарактеризував проєктовану серію праць М. Слабченка як «грандіозний план»¹. Натомість Б. Крупницький гадав, що «це була піонерська праця, хоч авторові можна закинути в методологічній відношенні поспішність висновків і спертя на досить убогі матеріяли, що не давали права робити широкі висновки»².

З проєктами М. Слабченка немовби перегукувалася запланована шеститомна серія (видано три книги) монографічних нарисів О. Оглоблина «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (Т. 1), кріпацька фабрика (Т. 2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (Т. 3), внутрішня організація фабрики (Т. 4) та капіталістична фабрика (Т. 5–6)³.

Зауважимо, що масштабні проєкти зі студіювання економічної, точніше соціально-економічної історії постали у післяреволюційній культурній й інтелектуальній атмосфері. Загалом 1920-ті рр. – доба пореволюційного романтизму в українській соціогуманітаристиці, насамперед групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Ці віяння та впливи простежуються у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх теренів творчості й навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління, зокрема О. Оглоблина й М. Слабченка як представників «нової революційної школи»⁴.

Ту самобутню, наелектризовану культурну й інтелектуальну атмосферу досить точно передав М. Слабченко у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р.: «Ми – революція, а старі – архів, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюєм. Тяжко нам, бо нам не дають можливості готувати собі помічників. Ми даємо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів. Куди їм?»⁵.

Цей пасаж напрочуд добре відображає тогочасні почування, настрої й устремління як на полі економічної та соціальної історії, так й української минувшини взагалі. За великим рахунком, ішлося про амбітні плани молодих науковців, які прагнули закласти базову основу для студіювання історії України на міцному соціально-економічному підмурку.

М. Слабченко з'явився на авансцені українського історієписання ще у довоєнний час як інтелектуал із лівацькою орієнтацією (член Революційної української партії, УСДРП, згодом – прихильник лівих-есерів «боротьбистів») і виходець із робітничих низів – від дитинства він працював у підземеллях одеських каменярень⁶.

Варто згадати й наукове стажування М. Слабченка у Школі права університету Сорбонна (Париж) протягом 1911–1912 рр., завдяки якому він спізнався як із фран-

¹ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. Харків, 2001. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. С. 319.

² Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен, 1957. С. 17.

³ Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Укр. історик. 1970. № 1/3. С. 10.

⁴ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли / За ред. Л. Винара. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. С. 256; Його ж. Проблема схеми історії України... С. 7.

⁵ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). Дніпропетровськ, 2004. С. 67.

⁶ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. Київ, 1993. С. 8–9.

цузькими соціалістами та тамошніми політичними емігрантами з імперії Романових, так і з досягненнями й новаціями західноєвропейської соціогуманітаристики¹. Відтак, у текстах сучасних науковців побутують навіть спроби порівняти студії М. Слабченка з соціально-економічною минувшини, видані протягом 1920-х рр., із соціальною історією, котра постала у межах знаменитої французької школи «Анналів»².

Урешті у своєму життєписі, написаному 31 січня – 1 лютого 1930 р. у в'язничних казематах, М. Слабченко доволі категорично означає власне місце в тодішній українській соціогуманітаристиці. «Я поклав підвалини для теорії укр[аїнського] права періоду Гетьманщини, я відкрив економічну історію України, я побудував нову історію України», – стверджував одеський учений навіть у драматичний і трагічний момент своєї інтелектуальної біографії³.

Подібні розумування споглядаємо і в листах М. Слабченка до І. Лінниченка⁴. Крім того, першість одеського вченого у розробці й концептуалізації економічної історії України-Гетьманщини визнавали навіть дослідники по той бік радянського кордону⁵. Ця роль М. Слабченка як одного з дослідників-фундаторів економічної історії України протягом 1920-х рр. продукує виключну увагу до його концептуальних пропозицій.

Наріжний концепт найбільшої та найвідомішої праці М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» спирається на тезу про українське господарство як «необхідну ланку у ланцюзі європейських господарств»⁶. Навіть більше, автор обстоює думку, що Стара Україна не була «самодостатнім замкнутим господарським організмом, але входила як одна зі складових ланок до європейського економічного концерту»⁷. На думку О. Оглоблина, така пропозиція М. Слабченка «встановлює поняття українського економічного організму й процес економічного розвитку України вивчає на тлі світової економіки»⁸.

Зауважимо, що М. Слабченко розглядав «Організацію господарства України...» як студію здебільшого методологічного спрямування. Тож добір і опрацювання фактографічного матеріалу автор уважав другорядною метою. Натомість учений концентрував увагу на дослідницькому інструментарії й основних концептах своєї студії. У листі до Д. Кравцова у серпні 1927 р. він наголошував: «І значінне моєї роботи полягає як раз в нових точках погляду. Для такої роботи чисто методологічного змісту не представляється надто важним нагромадження матеріалу...»⁹.

¹ Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. Дніпропетровськ, 2004. С. 63–64, 279.

² Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. Київ; Херсон, 1998. С. 140.

³ Слабченко М. Мій життєпис (1930 р.) // Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині... С. 35.

⁴ Музичко О. Листи Михайла Слабченка до Івана Лінниченка // Київська старовина. 2007. № 2. С. 139.

⁵ Андрусак М. Досягнення і завдання сучасної української історіографії (Відчит на Шевченківській Академії Наук. Т-ва ім. Шевченка 6-го ц. м.) // Діло (Львів). 1934. 17 трав. (№ 127). С. 2.

⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 1. С. V.

⁷ Там же. С. 95.

⁸ Оглоблин О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліг. тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3561, оп. 1, спр. 292, арк. 55.

⁹ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині... С. 120.

Провідна ідея М. Слабченка спиралася на уявлення, що національна історія є лише вислідом, точніше локальною варіацією чи проекцією всесвітньої минувшини. Така вихідна настанова робила завузькою концептуалізацію історії, до основи якої закладалась лише державна чи національна ідея. *«Не історія даного народу чи даної держави слугує предметом науки, а одноманітні вияви життя, котрі постають в однорідних умовах, які ведуть до однорідних наслідків. За такої точки зору отримуємо єдину історичну науку. Національні історії не частини так званої всесвітньої історії, а та сама світова історія, проте взята у меншому масштабі, в історії національній міститься світова з певними відхиленнями, спричиненими географічним положенням. Що міститься у нашій історії, міститься і в історії будь-якої іншої країни, будь-якої держави»*, – підкреслює автор¹.

Такі розумування почасти нагадують позитивістські дослідницькі стратегії та пізнавальні взірці, котрі тяжіли до одноманітного представлення минувшини. У широкому розумінні ці настанови здебільшого скеровані на пошук аналогій і подібностей.

Видається, що теза про єдність світової та різних національних історій є одним із установчих концептів М. Слабченка як історика. Ба більше, він стверджує, що «студіювати нашу історію (й не тільки, розуміється, нову) потрібно у зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. *Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас»*².

Вказана концептуалізація нав'язувала базову всесвітню соціологічну схему минувшини, котру М. Слабченко називав теорію «єдиного процесу». Остання здебільшого вибудовувалася шляхом екстраполяції, себто переносилася на національні терени у вигляді видозмінених ідей, апробованих у працях низки відомих учених. Очевидно, саме ці риси продукують схожість із пізнавальними настановами «першого» та критичного чи модернізованого позитивізму, на інтелектуальному підсонні якого конституювалася соціологія.

Та рівень модифікації запозичених концептів у концептуалізації одеського вченого залежав від місцевих «відхилень», передумов і обставин. Палким прихильником теорії «єдиного процесу» та «синтетичного методу» М. Слабченка був його багатообіцяючий учень М. Рубінштейн, який пізніше став автором відомого посібника «Русская историография» (Москва, 1941)³.

Таким чином, національні чинники та місцеві передумови М. Слабченко розглядав як своєрідний стрижень або першооснову української минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід виявити, описати й осягнути дослідникам із локальної перспективи історієписання. «Місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Відтак автор уважав, що Україна пережила з більшою чи меншою самобутністю всі стадії, властиві світовому господарству⁴.

Зрештою М. Слабченко гадав, що історична наука міжвоєнної доби досягла тієї критичної межі, котра дозволяє кардинально трансформувати дослідницький

¹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 1. С. 122.

² Його ж. Рец. на кн.: Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. С. 557.

³ Заруба В. Историк держави і права С. 114.

⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 1. С. V.

інструментарій, зокрема замінити порівняльно-історичний метод на «синтетичний». За його візією, такі метаморфози вмотивують *«історичну науку до вивчення фаз у житті людства. На долю національних історій випаде вивчення того, як відбувалася, як проминала фазисність, загальна ж історія складає зміст того, що представляла собою дана фаза. У зв'язку з цим доведеться переглянути весь зміст історичної науки. “Мандрування” різних явищ, наслідування, рецепція і т. п. постануть в іншому вигляді, в іншому світлі, в іншому розумінні»*¹.

Чільне місце в студіюванні економічної минувшини М. Слабченко відводив типологічному інструментарію. Скажімо, характеризуючи погляди економіста М. Зібера він відзначає: *«Отримуємо деяку, так би мовити, повторюваність соціальних феноменів, витворюється уява про типовість відразу для всього комплексу економічних і соціальних явищ. Зазначена обставина виявляється не тільки в одному місці чи у одного народу: типове повсюдно типове. У найрізноманітніших місцевостях віднаходимо певну с и м е т р і ю (розбив М. Слабченка. – О. Я.) явищ. Такий, скажімо, феодалізм – устрій, який споглядаємо як у некультурних народів Сходу, так і у середньовічній Європі»*². Відтак «синтетичний метод» одеського дослідника нагадує універсальне типологічне маркування минувшини, передусім економічної й соціальної, за рахунок екстраполяції всесвітніх тенденцій на національні обшири.

За версією М. Слабченка, кінцевим продуктом соціологічного чи «синтетичного» представлення національної історії є проміжні концепти (типи, форми, структури), котрі мають продемонструвати розгортання певних фаз чи стадій, властивих «єдиному процесу» на обширах всесвітньої історії, але на конкретному місцевому матеріалі.

Зрештою, концептуалізація одеського вченого незаперечно тяжіє до універсальної стадіальної репрезентації історії, котра значною мірою визначається матеріальними й економічними чинниками, процесами, передумовами та обставинами. Не випадково історик подає минувшину у вигляді відповідних стадій-фаз, як-от феодалізм, торговельний капіталізм, кріпосницька доба, буржуазно-капіталістичний устрій та ін.³

Показовим є ставлення М. Слабченка до марксизму, котрий він розглядає як новий, «революційний метод» чи «революційну методологію» пізнання⁴. Однак це захоплення в жодному разі не було абсолютним, а лише релятивним. Історик гадав, що марксистський інструментарій не є ексклюзивним і моністичним! Отож марксизм був лише одним із низки компонентів, якими послуговувався одеський інтелектуал у конструюванні та представленні української минувшини як економічної й соціальної історії.

Приміром, М. Слабченко доволі вільно вживав концепти й ідеї Е. Бем-Баверка, К. Бюхера, М. Вірта, Р. Гільфердінга, В.-С. Джевонса, В. Зомбарта, К. Каутського, М. Ковалевського, В. Лексіса, П. Маслова, К. Менгера, М. Павлова-Сільванського, М. Покровського, М. Рожкова, П. Сорокіна, Г. Спенсера, П. Струве, М. Тугана-Барановського, Г. Швіттау, Г. фон Шмоллера, Р. Штамллера та низки інших учених і мислителів. У цьому розрізі його тексти являють собою досить строкату палітру різноманітних ідей, візій і концепцій, прикладених до української минувшини й проілюстрованих фактографічним матеріалом, хоч часто-густо у фрагментарному чи епізодичному вигляді.

¹Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 1. С. 122.

²Слабченко М. Е. Николай Иванович Зибер // Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. М. Е. Слабченко. Одесса, 1923. С. XII.

³Его же. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 1. С. V.

⁴Заруба В. Историю держави і права... С. 165, 287.

Наприклад, М. Слабченко застосовує відомий концепт В. Зомбарта про економічний децентралізм ранньомодерного господарства з його відомої студії «Сучасний капіталізм»¹ для пояснення аграрного характеру господарського устрою Гетьманщини². Навіть більше, одеський історик наголошує, що вживає «господарські типи», виведені в працях В. Зомбарта та К. Бюхера щодо класифікації організації виробництва України XVI–XVIII ст., насамперед для демонстрації «недоведеного переходу від одного типу господарства до іншого (що іноді називають еволюцією господарських форм)»³.

Однак інші пропозиції К. Бюхера М. Слабченко сприймав вибірково. Скажімо, він назвав «історичною й економічною нісенітницею» твердження К. Бюхера про те, що торгівля є вислідом лише високого промислового розвитку країни⁴. Така позиція автора вмотивовувалася тим, що теза про «торгівельний капіталізм» як первинну форму буржуазних відносин посідала чільне місце у його концептуалізації. Тому М. Слабченко наголошує, що «торгівельний капіталізм Старої України» відображав загальноєвропейські тенденції⁵. Зазначимо, що схожі концепти про торгівельний капіталізм на обширах Росії у XVII ст. побутували у працях О. Богданова, М. Покровського, М. Рожкова та ін.

Водночас М. Слабченко з великим зацікавленням вживав ідеї В. Зомбарта. Останній був одним із найавторитетніших дослідників становлення капіталістичної економіки, у працях якого марксистські постулати химерно перепліталися з думкою про особливий «дух буржуа». На перший погляд, ця теза В. Зомбарта нагадувала концепцію «протестантської етики й духу капіталізму» М. Вебера, проте насправді репрезентувала іншу концептуальну пропозицію, порівняно з веберіанською візією, позаяк була скерована на пошук інших ментальних основ виникнення капіталізму.

Відзначимо, що чимало вчених активно послуговувалися тритомником В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» та його іншими працями на теренах радянської соціогуманітаристики 1920-х рр., особливо дослідники, котрі розробляли економічну та соціальну минувшину.

Та найпоказовішою є спроба М. Слабченка сполучити марксистські підходи з теорією граничної корисності австрійської економічної школи (Е. Бем-Баверк, К. Менгер та ін.), котра була вельми популярною в європейській і світовій соціогуманітаристиці першої третини XX ст.

З одного боку, М. Слабченко гадав, що ця теорія здебільшого конструювалася поза історичною перспективою. Наприклад, він уважає, що Е. Бем-Баверк оперував, як правило, гіпотетичними випадками, К. Менгер виходив переважно з уявлень ізольованого господарства, а візія англійського економіста й прибічника цієї теорії В.-С. Джевона не пропонує задовільного пояснення для багатьох явищ і процесів у царині економічної минувшини.

Натомість М. Слабченко обстоює думку, що історію господарства чи економічну минувшину неможливо досягнути поза соціальними контекстами⁶. «Соціальне за-

¹ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер. с нем. под ред. М. А. Курчинского. Москва, 1905. Т. 2: Теория капиталистического развития. С. 115–117.

² Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Одесса, 1922. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. С. 7 (прим. 1–2).

³ Там же. С. 23.

⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Б. м., 1923. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. С. 2.

⁵ Там же. С. V.

⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 3. С. 95.

цікавлення пов'язує конкретні господарські цілості єдиним нерозривним ланцюгом, де моменти суб'єктивний та об'єктивний усвідомлюються одразу, не ізольовано один від іншого», – зауважує історик¹.

З другого боку, схилиючись до марксистського трактування, М. Слабченко не хоче ігнорувати й суб'єктивні та психологічні виміри господарських взаємин, на яких акцентувала увагу австрійська економічна школа. Проте історик розрізняє чи специфікує їх відповідно до тієї чи іншої епохи. На його думку, «вчення про корисність конкретно у кожену добу має своє відображення: для XVII стол. точка зору австрійської школи може бути прийнята. Менгер недаремно висував ознаки корисності; він оперував старовинною літературою, посиланнями на яку містять примітки до його “Основ”²; коли ж ми маємо справу з XVIII стол., то вичерпна формула праці подана Марксом»³.

Іншою прикметною рисою історичного письма М. Слабченка є суцільна, здебільшого апріорна екстраполяція та генералізація. Зазвичай більшість його студій із соціально-економічної історії розпочинається з висунення установчих, інколи досить категоричних тез, до яких він апелює у процесі фактографічного обґрунтування висновків, узагальнень, гіпотез і т. п. Ці концепти є самоцінними для автора попри те, що вони часто-густо випадають, а то й помітно суперечать фактологічній чи емпіричній канві викладу. Скажімо, В. Романовський у розвідці, присвяченій орендним відносинам на Лівобережній Україні, гадав, що М. Слабченко подав не тільки уривчасті відомості, а й запропонував їхнє «фантастичне висвітлення»⁴.

Врешті, ще один недолік студій М. Слабченка з економічної та соціальної історії простежується у царині термінології, позаяк виявляє брак розробленого понятійного апарату, а також суперечливість і невизначеність ужитих понять і концептів. За спостереженням П. Федоренка, «проф. Слабченко, клясифікуючи види виробництва за своїми схемами, обмежує своє завдання лише констатуванням певних форм виробництва. Але й до констатування треба поставити певні вимоги. Перша й головна з них – точність означень і формулювань, себто питання про термінологію. Великим мінусом книги, яку присвячено промисловості, треба вважати те, що автор, будуючи свої схеми, зовсім обминає це питання, не надаючи видимо йому жадного значіння»⁵.

Здебільшого М. Слабченко тримався думки, що саме соціальні та економічні процеси й чинники відіграли вирішальну роль у руйнації України-Гетьманщини. Утім він намагався синхронізувати ці перетворення з кардинальними геополітич-

¹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 3. С. 95.

² Йдеться про працю: Менгер К. Основания политической экономии: Общая часть. Одесса, 1903. 278 с.

³ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 3. С. 96.

⁴ Романовский В. А. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII вв. (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития юго-восточной России. Ставрополь, 1970. С. 347.

⁵ Федоренко П. З спірних питань економіки України (Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничны до мировой войны. Б. м., 1922. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства; Б. м., 1922. Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности; Б. м., 1923. Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма; Б. м., 1925. Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв.; Його ж. Организация господарства України від Хмельничны до світової війни. Б. м., 1923. Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII–XVIII століттів) // Україна. 1929. Кн. 35: (лип.–серп.). С. 21.

ними зрушеннями XVIII ст. на обширах Східної Європи, передусім у Північному Причорномор'ї. На його думку, «імперія не тільки висувалася до Понту Евксинського (Чорного моря. – О. Я.) та Балтики, але мала озброєною рукою захищати їх і закріплюватися на рубежах, щоб не бути відкинутою до своїх етнографічних кордонів. Потреба пробитися до морів та ринків робила Росію імперіалістичною країною, а оскільки Україна перебувала на шляху до моря, то і стосовно України проводилася політика, котра мала обернути українську республіку на російську провінцію»¹.

Наприкінці 1920-х рр. М. Слабченко продовжував працювати над черговими томами монографічної серії «Організація господарства України...». Припускають, що частина матеріалів, зібраних М. Слабченком для восьмого й дев'ятого томів «Організації господарства України...», була видрукувана у вигляді конспекту лекцій «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX–XX ст.»². Та подальші томи «Організації господарства України...» світу так і не побачили, хоч і обіцяли низку новацій у царині економічної та соціальної історії України.

Головною ідеєю М. Слабченка щодо концептуалізації української історії XIX – початку XX ст. була теза про об'єднання української території (Правобережжя, Лівобережжя, Слобідська Україна, Степова Україна та ін.) як висліду потужного й невпинного економічного процесу. Він навіть стверджує, що «XIX століття застає, таким чином, Україну об'єднану. Протягом шести десятків років вона переживає добу осідання нових елементів і організовується на основі кріпосного права, а після селянської реформи швидко простує шляхом промислового розвитку та капіталізму»³.

До того ж М. Слабченко не тільки обстоює, а й доповнює цей концепт, зокрема зауважує, що «українське господарство XIX стол. перед 1861 р. являється об'єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів – до Чорного моря, зв'язаним різними путами зі своїм (розбив М. Слабченка. – О. Я.) закордонним споживачем»⁴. Ці думки та спостереження впливали з теорії «єдиного процесу» на обширах всесвітньої історії, котра мала імплементувати до концептуалізації української минувшини провідні загальноєвропейські тенденції, опрацьовані в студіях багатьох відомих учених та мислителів.

Напрочуд цікавою виглядає й хронологічна локалізація «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX століття», котра в назві задекларована у межах XIX ст., але де-факто розширена автором до початків XX ст. Перший том «Матеріалів» охоплює дореформені часи (до 1861 р.), другий – закінчується революцією 1905 р., а третій (невиданий і, очевидно, на сьогодні втрачений) – репрезентує період до 1920 р.

Отож М. Слабченко маркує історичний процес XIX – початку XX ст. як єдину історичну епоху, що тою чи іншою мірою нав'язує аналогію з популярним концептом «довгого» XIX ст. У певному розумінні одеський історик намагався представити власну проєкцію українського «довгого» XIX ст., але, звичайно, спирався на тодішні дослідницькі стратегії та пізнавальні взірці.

Концептуальні віхи й інструментальні маркери М. Слабченка вжиті у монографічному циклі праць «Організація господарства України...» повною мірою

¹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины. Ч. 1, т. 1. С. 103.

² Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... С. 135.

³ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... Ч. 1, т. 1. С. VII.

⁴ М. С. [Слабченко М. Е.] Передмова // Слабченко М. С. Матеріали до економічно-соціальної історії... Т. 1. С. IV.

побувають і в «Матеріях». Це – матеріалістична чи економічно-соціальна домінація, котра часом межувала з детермінізмом, стадіальна репрезентація минувшини, жорстка каузальність, апріорна генералізація фактографічного матеріалу, накинута «згори» у вигляді установчих положень, порівняльне висвітлення господарських, соціальних та правничих практик у світлі європейських взірців і аналогів тощо.

Таким чином, генеральна авторська настанова, скерована на виявлення своєрідності «шляхів, що ними простувала Україна» та «ухилів» у макроконтекстах всесвітньо-історичного процесу. Цей лейтмотив простежується як в «Організації господарства України...», так і на сторінках «Матеріалів»¹. Тому історик розглядав останнє видання як «загальний каркас нової Української історії»², побудований на ґрунті економічної та соціальної минувшини.

Привертає увагу й темпоральна локалізація, котрою послуговувався М. Слабченко. Він сприймав революцію і революційні війни 1648–1654 та революцію 1917–1921 рр. як знакові віхи, котрі відображали кардинальні метаморфози національної історії суголосні магістральним устремлінням «єдиного процесу» всесвітньої історії. Саме історичні епохи між двома великими українськими революціями перебували в епіцентрі його наукових інтенцій, зокрема стали основою для хронологічної локалізації більшості праць, передусім студій з економічної минувшини.

На сцені української історіографії О. Оглоблин з'явився як репрезентант і поборник «масової» – економічно-соціальної історії. Певна річ, молодий київський історик також перебував під впливом соціологізації історії, хоч і меншою мірою, ніж М. Слабченко.

Передусім, на відміну від свого старшого одеського колеги, О. Оглоблин свідомо концентрував увагу на фактографічній достовірності й особливій формі представлення наукових результатів. «Увага неминуче дробиться на дрібниці. Історія окремих підприємств, у вивченні деталей, які з'ясовують форму (розбив О. Оглоблина. – О. Я.) промисловості, висувається на перше місце. Форма нарисів виявилася єдино можливою», – наголошує вчений³.

Ба більше, для О. Оглоблина як дослідника властивий надзвичайно великий, іноді просто-таки дивовижний масштаб архівної та бібліографічної евристики, а також пильне ставлення до прочитання й потрактування джерел. Водночас ця сумлінність джерелознавця поєднувалася з постановкою великих і масштабних завдань у царині економічної та соціальної історії. Про це свідчать задекларовані дослідницькі інтенції О. Оглоблина, котрі виразно постулюють авторські наміри: «встановити послідовний хід розвитку української фабрично-заводської промисловості, виокремити головні моменти цього розвитку, схарактеризувати основні форми цієї промисловості...»⁴.

Саме на цьому ґрунті постала його самобутня концепція «господарської автономії України»⁵, котра справила поважний вплив на конституювання економічної

¹ М. С. [Слабченко М. Є.] Передне слово // Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса], 1927. Т. 2. С. 4.

² Там само. С. 4.

³ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. Киев, 1925. С. 4.

⁴ Там же. С. 3.

⁵ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. [Киев,] 1925. С. 4.

історії в українському історієписанні 1920-х рр. Водночас О. Оглоблін досить критично сприймав екстраполяції різних концептів європейських інтелектуалів на український ґрунт, які часто-густо побутували в текстах М. Слабченка.

Первісна дослідницька програма О. Оглобліна почасти нагадувала конструкцію відомої студії М. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем: Историко-экономическое исследование» (Санкт-Петербург, 1898. Т. 1). О. Оглоблін¹ довелося навіть реагувати на гострі зауваги М. Ткаченка² стосовно впливів означеної роботи на його монографії про мануфактуру в Гетьманщині та передкапіталістичну фабрику. «Вихваліяння» М. Тугана-Барановського закидалося автору й пізніше, зокрема під час т. зв. дискусії навколо його концепції українського історичного процесу (травень 1931 р.)³.

Вочевидь, О. Оглобліну імпонували наукові погляди М. Туган-Барановського, хоч він не виявляв особливих зацікавлень щодо філософських рефлексій цього вченого, але пильно вивчав його історично-економічні праці.

Зазначимо, що М. Туган-Барановський був неохильний до фетишизації марксизму, зокрема прагнув доповнити й оновити його за допомогою неокантіанської етики. «Етичний мотив (кантіанство), з погляду Туган-Барановського, був керувачим у житті і в ім'я його й на ньому мали миритись різні інтереси», – відзначав М. Слабченко⁴. Приміром, М. Туган-Барановський обстоював тезу, що наукове пізнання має бути незалежним від класових інтересів, оскільки вони не можуть пояснити «справжню сутність моралі, релігії, мистецтва й науки»⁵.

Так чи інакше, проте студія М. Туган-Барановського про російську фабрику була своєрідним орієнтиром для О. Оглобліна у процесі висунення і формулювання його дослідницької програми щодо студіювання економічної минувшини. Та впливи цієї роботи на монографічну серію про українську фабрику в жодному разі не варто перебільшувати, позаяк автор розробляв власну концептуальну схему на новому фактографічному матеріалі.

Показовим у цьому розумінні є ставлення О. Оглобліна до неокантіанства й австрійської економічної школи. Наприклад, О. Оглоблін згадує про К. Менгера – одного з фундаторів теорії «граничної корисності», котра була «досить популярна на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., і якраз під впливом цієї школи були найвидатніші представники науки політичної економії на університетських

¹ Оглоблін О. «Проф. А. П. Оглоблін. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. К. 1925, стор. 270. Його ж. Предкапиталистическая фабрика. К. 1925, стор. 324 (sic!)» (З приводу рецензії, вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р., ч. 1, за підписом Миколи Ткаченка) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1928. Кн. 19. С. 287.

² Ткаченко М. Рец. на кн.: Оглоблін О. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. К. 1925, стор. 270. Його ж. Предкапиталистическая фабрика. К. 1925, стор. 324 // Україна. 1928. № 1. С. 147.

³ Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис] // ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 303, арк. 14.

⁴ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. [Одеса], 1927. Т. 2. С. 220.

⁵ Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. 4-е изд. Москва, 1918. С. 100, 105.

катедрах»¹. Проте він з очевидним скепсисом сприймає основні ідеї цієї теорії, котру вважає своєю даниною інтелектуальної моди.

Характерною рисою історичного письма О. Оглоблина є достатньо виразне окреслення каузальних зв'язків, виявлення і пояснення тих чи інших суперечностей, української економічної своєрідності в загальноімперських межах і т. п. Такі позитивістські канони щодо фактографічної основи студій простежуються і в авторських спробах генералізації й інтерпретації матеріалу, котрі безпосередньо впливали з опрацьованих джерел, себто виразно розрізняли сферу сформульованих узагальнень і гіпотетичних припущень тощо. Отож у студіях О. Оглоблина з економічної чи господарської минувшини складно віднайти необґрунтовані чи умоглядні твердження, котрі рясно циркулюють у працях М. Слабченка, котрого часом навіть називають «фантазером», хоч і в лапках².

Зауважимо, що конструюючи економічну та соціальну історію України О. Оглоблин все ж таки уникає її знеособлення, властивого для багатьох тодішніх студій, зорієнтованих на пізнавальні вимоги та взірці «масової» історії. На сторінках його монографій віднаходимо яскраві й образні характеристики низки історичних осіб, що виказують неабиякі авторські зацікавлення на полі біографістики та генеалогії.

Наукові запити О. Оглоблина до історії українського господарства в цілому були співмірними з тими питаннями, котрі висував й актуалізував М. Слабченко. Певною мірою київський історик навіть поділяв тезу М. Слабченка про переважно колоніальний характер українського господарства XVIII ст., але не був прихильником її абсолютизації. Натомість автор концепції «господарської автономії України» намагався представити її у контексті загальної спрямованості тодішньої російської політики.

Скажімо, О. Оглоблин стверджував, що «монополія московських мануфактур мала не порушуватися. Ця гадка неодноразово відкрито висловлювалася в указах російського уряду. *Українському господарству була вказана роль чисто колоніального господарства.* Однак ця послідовна програма залишилася майже невиконаною. Навіть той слабкий розвиток мануфактури, який ми можемо простежити на Україні, свідчить про те, що в місцевому господарстві були деякі сприятливі умови»³.

Загалом О. Оглоблин гадав, що катастрофа 1709 р. призвела до напливу великих російських землевласників на українські землі, який послабив колоніальну залежність України⁴. Саме в цьому він убачав ті можливості, які склалися для розвою українського господарства і його визволення з «колоніальних пут».

Ба більше, О. Оглоблин гостро критикував постулати «звичайної схеми “руської” історії». На його думку, «внаслідок цієї наукової аберації, поняття України, як самостійного громадського організму (розбив О. Оглоблина. – О. Я.), зникає. Замість єдиної України виступають окремі губернії Імперії, чи то генерал-губернаторства»⁵. Відтак він наголошував, що т. зв. звичайна схема здебільшого

¹ Оглоблин О. Рец. на вид.: Записки Одеського Наукового при У.А.Н. Товариства. Секція соціально-історична / За ред. М. Слабченка. 1927. Ч. 1. 99 с.; 1928. Ч. 2. 92 с.; 1928. Ч. 3. 102 с. // Червоний шлях. 1929. № 7. С. 245.

² Шаповал Ю. «Фантазер» Михайло Слабченко // Шаповал Ю. Доля як історія / Передмова М. Поповича. Київ, 2006. С. 45–53.

³ Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. С. 40.

⁴ Там же. С. 40.

⁵ Оглоблин О. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Б. м., 1925. Т. 1. VIII, 318 с. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1926. Кн. 7/8. С. 560.

«науково» підпирає колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»¹.

Зрештою, у лекційних викладах О. Оглоблина, читаних протягом 1929/1930 академічного року, обстоювалася думка, що засилля схем російської та польської історії спричинилося до «зникнення поняття України, як ЄДИНОГО ГРОМАДСЬКОГО ОРГАНІЗМУ (виділення О. Оглоблина. – О. Я.)»².

Відзначимо, що концепція О. Оглоблина сприймалася неоднозначно. Приміром, М. Яворський обстоював думку, що О. Оглоблин тенденційно формулював питання: «чи Україна в економічному історичному розрізі є колонія, додаток до російської економіки, чи це є самостійна економічна одиниця, яка тільки формально зв'язана політично з Росією»³.

Видається, що О. Оглоблин прагнув не так пояснити соціально-економічну вмотивованість російської політики, як показати на її тлі зародження, становлення та функціонування «українського господарського організму», котрий крок за кроком намагався визволитися з-під державно-політичної зверхності імперії Романових.

Таким чином, антиколоніальний дискурс доволі самотужню вписувався у концептуальну пропозицію О. Оглоблина, котрий пропонував розглядати економічну історію України XVIII – початку XX ст. у вигляді трьох фаз або стадій розвитку: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення»⁴.

Ці концептуальні орієнтири О. Оглоблин уживав у своїх студіях наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Наприклад, перший випуск його «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином був опублікований 1931 р., себто в розпал «викривальної кампанії» супроти О. Оглоблина, мав доволі промовисту назву – «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття».

Саме студії О. Оглоблина й М. Слабченка певною мірою спричинилися до висунення відомої концепції М. Волобуєва про необхідність економічної цілісності УСРР з огляду на її «нераціональний розвиток» і засилля союзного «централізму»⁵. Почасти таке спостереження потверджує ціла низка посилань у розвідці М. Волобуєва на праці обох істориків (11 разів згадувалося прізвище О. Оглоблина й 5 разів М. Слабченка)⁶, але найбільше про це свідчать споріднені, принаймні, подібні складові у концептуальних пропозиціях О. Оглоблина й М. Волобуєва.

У типологічному плані концептуальна пропозиція М. Волобуєва вибудовувалася у вигляді тріади: а) «азійський тип колонії»; б) перетворення України на «європейський тип колонії»; в) ліквідація «нераціонального централізованого розвитку» й теза про економічну цілісність УСРР. Якщо порівняти цю тріаду М. Волобуєва

¹ Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина... Арк. 13.

² Там само. Арк. 3.

³ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. Б. м., 1929. Т. 1. С. 209.

⁴ Оглоблін О. Проблема української економіки... С. 173–174, 176.

⁵ Гончарук Т. Праці українських істориків О. Оглоблина та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний і науковий збірник. Сер.: Історія. Одеса, 2005. Вип. 5. С. 22–32.

⁶ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 2. С. 8–14.

з наведеною вище тріадою О. Оглоблина, то помітимо очевидну подібність обох концептуалізацій.

Навіть більше, перегукуються навіть прикінцеві тези О. Оглоблина про Україну як «окремий господарчий терен, суцільний господарчий організм»¹ й М. Волобуєва про УСРР як «історично оформлений національно-господарський організм»², які корелюються і з думками М. Слабченка про «об'єднаність» українських земель у ХІХ ст. Та й згадані статті обох авторів, опубліковані 1928 р., схожі між собою навіть назвами – «До проблеми української економіки» М. Волобуєва та «Проблема української економіки в науковій і громадській думці ХІХ–ХХ в.» О. Оглоблина.

Зауважимо, що останній у листі до І. Лисяка-Рудницького 13 січня 1963 р. наголошував, що «відома стаття (М. Волобуєва. – О. Я.) – це продукт колективного (розбив у публікації 1966 р. – О. Я.) авторства (партійна опозиція на чолі з Шумським)»³. Цю думку здебільшого поділяють і сучасні дослідники, котрі гадають, що публікація М. Волобуєва відображала настрої місцевого політичного керівництва та була своєрідним маневром або акцією республіканського уряду, щоби домогтися послаблень централістичної політики Москви в економічній сфері⁴.

Певна річ, М. Слабченко й О. Оглоблин не були поодинокими істориками, котрі розробляли царину економічної минувшини протягом 1920-х рр. Звісно, їхні праці мали найбільший резонанс на полі українського історієписання й окреслили один із основних векторів розгортання наукових студій. Проте студії обох істориків репрезентували загальну тенденцію, котра тою чи іншою мірою переломлювалася у дослідницьких практиках, наукових зацікавленнях і текстах багатьох тогочасних істориків й учених-гуманітаріїв.

Приміром, варто згадати студію Д. Багалія «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті», котру автор розглядав як спробу представити національну минувшину у світлі «історичного матеріалізму»⁵. Поважне місце економічна проблематика посідає у систематичних курсах з української історії М. Яворського⁶, хоч і у вигляді доволі примітивних матеріалістичних проєкцій і супутніх коментарів. Адже автор розглядає Україну як «історичний суспільний організм, класовий організм, зґрунтований на даній господарській системі...»⁷.

Крім того, економічна, точніше соціально-економічна історія проступає у сюжетах і проблемах низки праць молодих істориків, як-от О. Барановича⁸,

¹ Оглоблін О. Проблема української економіки... С. 179.

² Волобуєв М. До проблеми української економіки. № 3. С. 61.

³ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Сучасність. 1966. № 1. С. 93 (прим. 9).

⁴ Ефіменко Г. Про причини появи «волобуєвщини» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ, 2005. Вип. 14. С. 130–131.

⁵ Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків, 1928. Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. С. 18.

⁶ Яворський М. Нарис історії України. [К..] 1923. Ч. 1: Господарство натуральне. Первісне суспільство – Князівського-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм. Галицько-Волинської та Литовської доби. 170, IV с.; Його ж. Нарис історії України. [К..] 1924. Ч. 2: Станово-Шляхецьке суспільство. Козацька революція. 134, [3] с.

⁷ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. [Харків], 1927. Т. 1. С. 5.

⁸ Баранович О. І. Нариси з магнатського господарства на Півдні Волині у ХVІІІ ст. Київ, 1930. 116 с.

Д. Бованенка¹, О. Гермайзе², П. Клименка³, Н. Мірзи-Авак'янц⁴, В. Романовського, М. Ткаченка⁵, П. Федоренка⁶ та ін.

Економічну історію України розробляли й учені, котрі репрезентували інші фахові та дисциплінарні сегменти, зокрема економісти, демографи, статистики, географи та ін. Скажімо, доцільно вказати на ґрунтовні студії К. Воблого з історії цукрової промисловості⁷ та його підручник з економічної географії⁸, котрі відіграли важливу роль у поширенні історично-економічної проблематики.

Заразом істотно розширилася циркуляція терміна «економічна історія». Цю дефініцію вживали такі науковці, як І. Дашковський⁹, П. Клименко¹⁰, М. Слабченко та ін. Певна річ, одночасно побутували й інші означення «історія господарства», «історія господарського побуту», хоч і вони вживалися у більш загальних контекстах і продукували здебільшого широкі смисли.

Зрештою, поширенню терміна «економічна історія» посприяли видавничі практики в СРСР, зокрема видання кількох перекладних праць з економічної історії США, Німеччини та інших країн¹¹.

Упродовж 1920-х рр. відбувається становлення кількох неформальних осередків українського історієписання, в яких розроблялася історично-економічна проблематика. Передусім ідеться про осередок О. Оглоблина, котрий гуртувався навколо Історичного семінару вищого типу при Київському інституту народної освіти¹², та

¹ Бованенко Д. Економічна концепція Сергія Подолинського // Прапор марксизму. 1928. № 2/3. С. 82–114; *Його ж.* До методології вивчення українського господарства. Нарис перший // Там само. 1929. № 2. С. 83–108.

² Гермайзе О. Соціально-економічні передумови революції 1905 року // Життя й революція. 1925. № 9. С. 66–71; *Його ж.* З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1925. Кн. 6. С. 208–233.

³ Клименко П. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX в. // Юбілейний зб. на пошану академіка Д. Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ, 1927. С. 1032–1057.

⁴ Мірза-Авак'янц Н. Виїмки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні. Харків, 1930. Ч. 1: Доба розкладу натурального господарства та зародження торговельного капіталізму. 295 с.

⁵ Ткаченко М. З приводу нової розвідки з історії української торгівлі за першої половини XIX ст. (Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя (Записки історично-філологічного відділу. 1927. Кн. 12. С. 234–252; Кн. 15. С. 166–195) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1929. Кн. 24. С. 389–396; *Його ж.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. Київ, 1931. Т. 1, вип. 1. 149 с.

⁶ Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства (робочий план і огляд архівного матеріалу) // Студії з історії України. Київ, 1929. Т. 2. С. 1–35.

⁷ Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості. Київ, 1928. Т. 1. Період розкріпачення селян 1861 року. Вип. 1. 249 с.; 1928. Т. 1, вип. 2. 256 с.; 1930. Т. 2. 402 с.

⁸ *Його ж.* Економічна географія УСРР. 4-е вид., перероб. [Харків], 1929. 242 с.

⁹ Дашковський І. Світове господарство та закон вартості // Прапор марксизму. 1927. № 1. С. 72.

¹⁰ Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654–1767) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1926. Кн. 7/8. С. 330 (прим. 1).

¹¹ Борхардт Ю. Экономическая история Германии. Петроград; Москва, 1924. Ч. 1: С древнейших времен до конца Гогенштауфенов. 131 с.; Ч. 2: От конца эпохи Гогенштауфенов до крестьянских войн. 270 с.; Богарт Э. Л. Экономическая история Соединенных Штатов. Москва, 1927. 428 с.; та ін.

¹² Верба І. Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П. С. Сохань. Київ, 1999. С. 107–155.

осередок М. Слабченка в Одесі¹. Обидва осередки перебували у стадії становлення як наукові школи з соціально-економічної історії України ранньомодерного та модерного часу.

Студії з економічної історії намагалися розгорнути і в інших установах й інституціях. Приміром, при Історичній секції ВУАН функціонувала Історично-економічна підсекція на чолі з професором О. Грушевським, яка розробляла економічну історію України XVI–XVIII ст.²

Однак наукові практики у межах цієї підсекції здебільшого концентрувалися на колонізаційних процесах та історично-географічному середовищі. З огляду на це Історично-економічну підсекцію перетворили на Історично-географічну підсекцію³.

Наприкінці 1920-х рр. різні плани стосовно студіювання економічної історії України плекалися у проєктованих та діючих інституціях. Наприклад, цікавий проєкт створення Українського історичного інституту як академічної установи у системі ВУАН ще 1928 р. розробив М. Грушевський, котрий планував перетворити науково-дослідну кафедру історії України в м. Києві на потужний інститут із розгалуженою мережею відділів і секцій. Власне, цей задум був вислідом науково-організаційного досвіду діяльності комісій та установ ВУАН, зорієнтований передусім на систематичне й порівняльне вивчення української історії.

У структурі майбутнього інституту передбачався спеціалізований відділ «Порівняльної історії господарства у секціях: господарства міського та господарства сільського»⁴. Вочевидь, цей відділ проєктувався у руслі вимог і настанов тогочасної європейської соціогуманітаристики, зокрема був скерований на широкі компаративні практики на ниві економічної історії, котрі згодом здобули неабияку популярність.

Наміри розгорнути студії з економічної історії декларувалися і в марксистсько-більшовицьких наукових осередках. Скажімо, у доповіді М. Скрипника на Першій Всесоюзній конференції науково-дослідних установ 1928 р. у Москві констатувався очевидний брак студій у цій фаховій сфері. До того ж, доповідач наголошував, що *«історія економічна й господарча і т. д. – майже зовсім не розроблялись. Через те нам доводиться це завдання брати на себе і його виконувати»*⁵. Утім ці плани не були реалізовані.

Так чи інакше, протягом 1920-х рр. праці М. Слабченка й О. Оглоблина, а також студії багатьох дослідників різної фахової належності доволі виразно окреслили предметну область економічної історії України. Ба більше, теорія «єдиного процесу» М. Слабченка та концепція «господарської автономії України» О. Оглоблина запропонували власний горизонт і намітили оригінальні дослідницькі стратегії щодо розробки економічної минувшини переважно поза межами російської концептуалізації. Причому практики та тексти обох учених було використано

¹ Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко... С. 96–139.

² Діяльність історичної секції Української Академії наук в р. 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1927. Кн. 11. С. VI.

³ Звідомлення Відділу за 1926 рік // Там само. Київ, 1927. Кн. 15. С. 284.

⁴ Проєкт організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М. С. Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. Київ, 2011. Кн. 1: 1936–1947. С. 19.

⁵ Скрипник М. Про роботу Українського Інституту Марксизму (Із стенограми I Всесоюзної Конференції науково-дослідних установ у Москві) // Прапор марксизму. 1928. № 3. С. 218.

в політичній полеміці республіканського уряду із союзним центром, що свідчить про затребуваність їхніх ідей і концептів.

Зазначимо, що важливу роль у згаданих концептуалізаціях відіграли як порівняльний і типологічний інструментарій, стадіальні засади конструювання, так і спроби представлення історії України як своєрідної соціально-економічної цілісності («господарського організму»). Варто наголосити, що компаративні зацікавлення на ниві економічної та соціальної історії мали й інші відомі вчені, як-от М. Грушевський, Д. Багалій, К. Воблий та ін.

Протягом 1920-х рр. відбулося суттєве розширення проблемно-тематичного діапазону студій з економічної історії, насамперед завдяки опрацюванню ряду джерельних комплексів і введення до наукового обігу великих обсягів фактографічної інформації. Науково-організаційні, педагогічні та дидактичні практики відомих вчених (М. Слабченко, О. Оглоблин, М. Грушевський, Д. Багалій) спричинилися до появи низки молодих учених із власними інтенціями на ниві соціально-економічної чи господарської історії. Крім того, виклади з соціально-економічного минулого ввійшли до лекційних курсів і семінарських занять як неодмінна складова історії України, зокрема в Київському та Одеському інститутах народної освіти.

Отож протягом післяреволюційного десятиліття розгорнулася початкова інституціоналізація економічної історії як субдисциплінарного напрямку в українському історієписанні. Утім цей процес так і не було завершено з багатьох причин, обставин і передумов.

Передусім, істотні перешкоди постали на ниві як формальної (на рівні інституцій та установ), так і неформальної (на рівні наукових шкіл) інституціоналізації економічної історії.

З одного боку, зростаючий вплив більшовицької версії марксизму спричинився до синкретичного сполучення соціальної та економічної історії в історієписанні 1920-х рр., котре уповільнювало вирізнення власної предметної області й навіть розвивало його в позірному безмежжі т. зв. класової історії. З другого боку, офіційна версія марксизму позиціонувалася не тільки як пануюча ідеологічна доктрина, а й дедалі сильніше претендувала на роль універсальної методології пізнання, котре обмежувало можливості для конституювання економічної історії.

Звичайно, давалися взнаки й архаїчні рудименти української науки, котра тривалий час існувала у кількох імперських середовищах, зокрема тяжіла до давніх прикладів студіювання «господарського побуту» чи «господарського життя» і т. п. Однак на зламі 1920–1930-х рр. провідні пізнавальні запити та назрілі потреби дисциплінарних трансформацій уже суперечили логіці й вимогам суцільної ідеологізації часів становлення радянського тоталітарного режиму під приводом партійного вождя Й. Сталіна. Доба відносно «нормальної» науки в радянській Україні добігала свого кінця.

5. 3. Економічна історія в українській радянській історіографії 1930–1980-х рр. та поза її межами

Десятиліття післяреволюційного романтизму, протягом якого побутувала певна версіальність української соціогуманітаристики, заступила доба масових чисток, репресій та гвалтовної радянзації науки 1930-х рр. Вона увінчалася показовим і нищівним погромом ВУАН із подальшим перетворенням її на АН УСРР / АН УРСР. Ці соціокультурні метаморфози супроводжувалися впровадженням тотального

обмежувального ідеологічного канону та, врешті-решт, зруйнували більшість злободенних дисциплінарних трансформацій у царині суспільних і гуманітарних наук, зокрема на полі економічної історії.

У січні 1930 р. заарештували академіка М. Слабченка, котрого згодом засудили в справі бутафорської «контрреволюційної» організації «Спілки визволення України»¹. Репресовано було також і більшість його учнів і колег, які розробляли проблеми економічної історії України.

Від початку 1930-х рр. складається нова радянська обрядовість, яка де-факто кардинально змінила елементарні вимоги й стандарти науковості. Під її безжальний «каток» потрапляють провідні вчені, яких примушують публічно та принизливо розкаюватися у різноманітних «помилках», гріхах та «ухилах»². Приміром, 28 листопада 1931 р. на сесії Ради ВУАН О. Оглоблин виступив із публічною заявою про визнання своїх «науково-політичних помилок» у студіях з історії українського господарства³.

У газетній замітці на шпальтах «Пролетарської правди» О. Оглоблин публічно викрив «класову природу» своїх «помилки». У його «покаянному» викладі наголошувалося: «вибір моєї головної теми “Історія української фабрики” і взагалі моєї студії над історією господарства України я визначав свідомо як антитезу тій “народницькій школі”, що тоді (1919–1920 р.р.) цілком панувала в українській буржуазній історіографії і нехтувала питаннями історії української промисловости. Але моя методологічна підготовленість до цієї важливої праці складалася з еkleктичної мішанини різних буржуазних концепцій історії господарства (передусім Туган-Барановського й Струве) з формалістичним меншовицьким тлумаченням деяких тез Маркса. Мало того. На моїй “Історії української фабрики” яскраво позначилася відома націоналістична концепція буржуазної української історіографії, що особливо виявилася в працях Джиджори. Наслідком того була й цілком немарксівська постава проблеми української фабрики...»⁴.

Тональність газетної публікації О. Оглоблина та подані в ній смисли демонструють, що українські вчені хоч-не-хоч мусили пристосовувати свої наукові устремління до практик і сценаріїв банального виживання за умов всеосяжної радянської. Відтак висвітлення та представлення економічної історії зводилося до вульгаризованих й аксіоматичних марксистських тез. Наприклад, у першому томі з історії України, підготовленому у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), матеріалістичне розуміння історії та домінація «класової боротьби» майже повністю заступали репрезентацію соціально-економічних процесів. Утім навіть вкрай заідеологізовані студії, зокрема згаданий вище курс з історії України, зазнали нищівної й ідеологічно вмотивованої критики⁵.

¹ Заруба В. Історик держави і права... С. 12.

² Див., наприклад: З посмертних праць акад. Д. І. Багалія (Самокритичний огляд наукової продукції) / Упоряд. О. Багалій // Архів Радянської України. 1932. № 4/5. С. 338–375.

³ На сесії Ради ВУАН (28 листопада 1931 р.) // Пролетарська правда (Київ). 1931. 1 груд. (№ 272) С. 2.

⁴ Оглоблин О. За марксо-ленінську методологію в історичній науці // Там само. 1931. 3 груд. (№ 273). С. 3.

⁵ Скубицький Т. Проти платформи контрреволюційного блоку уламків націоналістів і троцькістів у підручнику історії України // Під марксистсько-ленінським прапором. 1935. № 3. С. 105–117.

Отже, студії з економічної історії здебільшого були зведені до задоволення практично-утилітарних потреб індустріалізації й освячення, точніше легітимації провідних ідеологічних настанов, скерованих на забезпечення т. зв. соціалістичної реконструкції. Такою була видавнича серія «Історія фабрик і заводів», яка складалася з наукових, науково-популярних, публіцистичних та інших праць, присвячених минувшині великих промислових підприємств СРСР, зокрема радянської України.

Ця серія була започаткована 10 жовтня 1931 р. постановою ЦК ВКП(б) «Про видання “Історії заводів”», у якій була сформульована мета та завдання з підготовки відповідних історичних досліджень і науково-популярних нарисів. Зазвичай у радянській історіографії ініціативу заснування цієї серії пов’язували з відомою статтею Максима Горького, хоч звісно вона була інспірована партійним керівництвом. Ця публікація, вміщена 7 вересня 1931 р. у газетах «Правда»¹ та «Известия», закликала організувати масовий рух із написання історії великих промислових підприємств.

Кампанія з підготовки серії «Історія фабрик і заводів» розгорталася начебто як громадський рух. Тоді ж було створено республіканські, обласні, заводські та фабричні комісії, котрі мали студіювати історію заводів і фабрик на тлі «великих соціалістичних перетворень». Наукова вартість подібних студій у більшості випадків була майже нульовою з огляду на крайню заідеологізованість й очевидну примітивність запропонованої програми.

Проте деякі українські історики намагалися використати цю кампанію, щоби віднайти «безпечну лакуну» для продовження своїх студій з економічної / господарської історії, хоч і в такому дуже урізаному й куцому вигляді. За автобіографічним спомином О. Оглоблина, «з’явилася деяка можливість історично-економічних студій під плащиком заініційованої Максимом Горьким у всесоюзному масштабі історії фабрик і заводів, або ж, ще краще, у зв’язку з урядовим гаслом про допомогу історичної науки для потреб народного господарства»². Тож історик переорієнтував і пристосовував свої практики, котрі намагався перевести у формат польових експедицій з обстеження та вивчення місцевої промисловості й сировинних запасів.

Упродовж 1932–1936 рр. О. Оглоблін працював як керівник спеціальної експедиції, яка вивчала промисловий потенціал і сировинну базу на українському Поліссі³. У науковому звіті експедиції 1932 р. він наголошував на великому значенні вивчення Правобережного (Київського) Полісся як терену «старої промислової колонізації України» і, водночас, пов’язував його з нагальними потребами студіювання «історії робітничого класу»⁴.

Зрештою, О. Оглоблін підготував велику й цікаву монографію «Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження», котра спиралася на величезний і дбайливо зібраний фактографічний матеріал⁵. Автор

¹ Горький М. История фабрик и заводов // Правда. 1931. 7 сент. (№ 247). С. 3.

² Оглоблін О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С. 30.

³ Верба І. Олександр Оглоблін: Життя і праця в Україні... С. 369.

⁴ Оглоблін О. П. Промисловість Правобережного Полісся в минулому, сучасному (науковий звіт експедиції 1932 р.) // Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ), ф. 1, оп. 3, спр. 220, арк. 2, 15.

⁵ Його ж. Залізорудна і металургійна промисловість на Правобережній Україні (XVI–XIX ст.). Документи і матеріали // Там само. Ф. 1, оп. 2, спр. 12, 489 арк.

прагнув увести опрацьований матеріал до наукового обігу під машкарою тодішньої ідеологічної кампанії, проте так і не зміг реалізувати цей замір¹.

Протягом другої половини 1930-х рр. проблеми економічної минувшини України здебільшого були зведені до більш-менш традиційної палітри сюжетів у світлі матеріалістичного розуміння історії, апології «класової боротьби» та теорії суспільно-економічних формацій. З огляду на нищівний погром суспільних і гуманітарних наук, руйнацію більшості наукових шкіл, а також катастрофічний брак кадрів, заснований 1936 р. Інститут історії України АН УСРР / АН УРСР переважно зосереджувався на підготовці посібників для вищої школи.

Таким чином, історично-економічні проблеми порушувалися епізодично в межах тогочасних наративів з історії України. Наприклад, у короткому курсі історії України 1940 р. економічна проблематика була подана у вигляді аксіоматичних положень і декларативних згадок про «економічний розвиток», «економічну експлуатацію», «соціально-економічне гноблення», «економічну нерівність», а також про «економічну перебудову Радянської України» і т. п.².

Натомість на теренах Західної України до 1939 р., а також у середовищі української еміграції у Східній та Центральній Європі історично-економічна проблематика була представлена у працях низки авторів. Передусім ідеться про студії з історії кооперації³, історії економічної думки⁴, біографічні нариси про відомих учених і діячів⁵, оглядові праці з історії господарства⁶ тощо.

Ці роботи підтримували давні наукові зацікавлення й традиційні устремління. Та вказані праці не висували оригінальні концептуальні пропозиції й інструментальні новації на ниві економічної і господарської історії. Відтак вони не могли відіграти поважну роль у дисциплінарних трансформаціях, зокрема поновити обірване конституювання й інституціоналізацію економічної історії як субдисциплінарного напрямку.

Ще гірша пізнавальна ситуація склалася на обширах радянської України. Стагнація в історично-економічній сфері збереглася й за часів радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. У повоєнний час чергова хвиля радянзації науки спричинилася до перетворення історії України у формат республіканської історії – т. зв. історії Української РСР. За таких політичних передумов економічна історія репрезентувалася у республіканських наративах у вкрай догматичному та схематичному вигляді, позаяк здебільшого йшлося про зміну акцентів і віх відповідно до чергових ідеологічних настанов.

¹ *Оглоблін О. П.* Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження [автограф з окремими сторінками машинопису] // ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 86, 302 арк.

² *Історія України. Короткий курс* / Під ред. С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненко, Ф. О. Ястребова. Київ, 1940. 411 с.

³ *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. Подєбради, 1924. II, 658, IX с.; *Його ж.* Історія кооперації. Прага, 1925. 438, 7 с.

⁴ *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М. Ів. Туган-Барановського. Львів: накладом автора, 1931. 37 с.; *Його ж.* Тадей М. Рильський як хлопоман і економіст. Львів, 1939. 39 с.

⁵ *Витанович І.* Володимир Навроцький (1847–1882): Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби / Відбитка з «Кооперативної Республіки». Львів, 1934. 83 с.

⁶ *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. Т. 1: До другої чверті XVI в. X, 214 с.; *Його ж.* Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Русі. Прага, 1938. Т. 2: Доба феодально-кріпацька (від другої половини XVI в. до половини XIX). 387 с.

Поява нового ідеологічного орієнтира автоматично «запускала» відповідну хвилю переробок і підчисток у черговому макеті двотомника «Історія Української РСР», котрий готувався Інститутом історії України АН УРСР у повоєнний час. Приміром, 1952 р. ці віяння представлено у вигляді лаконічного запису у звіті: «у зв'язку з публікацією геніальної праці Й. В. Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” і матеріалів XIX з'їзду КПРС, авторський колектив приступив до доробки тексту II тому курсу “Історії УРСР”»¹.

Натомість за сталінської доби розробкою проблем економічної історії переймалися переважно економісти, котрі вмотивовувалися власними фаховими зацікавленнями й прокрустовими ідеологічними межами. Відтак економічна минувшина була представлена у форматі т. зв. історії народного господарства СРСР. Левова частка у таких оглядах відводилася історії російської економіки, до якої механічно та фрагментарно включалася історія господарства інших народів.

Наприклад, якраз у такому дусі вибудована архітектоніка багатотомної праці академіка АН УРСР і члена-кореспондента АН СРСР П. Ляценка². До того ж відомі радянські економісти часто-густо у своїх викладах сполучали огляд з історії народного господарства Російської імперії та Радянського Союзу³.

Лібералізація радянського режиму, відома як хрущовська «відлига», сягнула радянської України з очевидним запізненням. Відтак західні інтелектуали пов'язували республіканську версію лібералізації з постаттю тодішнього першого секретаря ЦК КПУ та метафорично нарекли її «добою Шелеста» (1963–1972)⁴ або часами «запізнілої відлиги».

Крім того, змінилися й традиційні «правила гри» на полі української радянської історіографії, котрі панували від 1937 р. до початку 1950-х рр. Передусім ідеться про нормативний канон республіканського нарративу, який будовався за офіційною концепцією «приєднання України до царської Росії як меншого лиха». Натомість 1954 р. його заступили партійні тези про «возз'єднання» України з Росією.

Т. зв. переяславські тези стали універсальним і навіть есенціальним концептом, який нав'язував цілісне, всеосяжне та телеологічне конструювання й представлення минувшини з апіорною генералізацією і типізацією українських сюжетів у радянському культурному просторі. Недаремно Переяславський акт 1654 р. розглядався як «закономірний результат усієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів»⁵. Навіть більше, господарська чи економічна історія конструювалася у світлі настанов партійних «переяславських тез»⁶.

Хрущовська лібералізація, нові «правила гри», ротація поколінь істориків у радянській Україні намітили загальні контури змін у республіканській соціогума-

¹ Звіт про роботу Інституту історії України АН УРСР за 1952 р. // НА ІУ, ф. 1, оп. 1, спр. 346, арк. 10.

² Ляченко П. І. Історія народного господарства СРСР / Пер. з 2-го рос. вид. Київ, 1951. Т. 1: Докапіталістичні формації. 636 с.; Його ж. Історія народного господарства СРСР / Пер. з 2-го рос. вид. Київ, 1952. Т. 2: Капіталізм. 690 с.

³ Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. Москва, 1966. 514 с.

⁴ Tillet L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review. 1975. Vol. 34, no 4. P. 752–768; Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л. Зашкільняк. Острог, 2009. С. 90–95.

⁵ Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. Москва, 1954. С. 5.

⁶ Див., приміром: Хромов П. О. Економічне значення возз'єднання України з Росією // Вісник АН УРСР. 1954. № 4. С. 43–54.

нітаристиці, зокрема на полі економічної, точніше соціально-економічної історії. Ці перетворення здебільшого були сповільненими й паліативними.

Утім від середини 1950-х рр. економічна проблематика стала поступово повертатися до українського радянського історієписання, передусім до офіційних дискурсів «братської дружби й історичних зв'язків народів», «народу і класової боротьби трудящихся мас», «робітничого класу», «селянства», «прогресивних поглядів» відомих постатей і т. п., а також у межах студій з історії економічної думки¹.

Протягом 1950-х рр. публікуються праці, присвячені економічним поглядам низки українських діячів, яких зараховували до категорії «прогресивних» історичних осіб, себто добачали чи віднаходили в їхній творчій спадщині марксистські, соціалістичні чи революційно-демократичні впливи. Так з'явилися студії про економічні погляди та спадщину І. Франка², С. Подолинського³, М. Зібера та ін. Заразом з'являються загальні нариси з історії господарства УРСР⁴.

До проблематики з української економічної минувшини повертаються деякі вцілілі історики, котрі уникнули горнила сталінських репресій або вижили. Передусім ідеться про О. Барановича – історика з Київської школи М. Грушевського, котрий опублікував монографії про магнатське господарство на Волині у XVIII ст.⁵ і соціально-економічні передумови Хмельниччини⁶, а також про П. Федоренка, який видрукував книгу про рудні Лівобережної України XVII–XVIII ст.⁷

Щоправда, це повернення відбулося на полі російської історіографії. Адже О. Баранович працював в Інституті історії АН СРСР. П. Федоренко видав свою монографію в Москві, хоч і працював в історико-культурному заповіднику «Києво-Печерська лавра»⁸. О. Компан у рецензії на книгу П. Федоренка слушно відзначила, що виклад продукує низку підтекстів і недомовленостей, хоч рецензентка (можливо, редактор!?) замаскувала ці роздуми гострим випадом супроти «зрадника» О. Оглоблина та його висновків про мануфактуру в Україні⁹.

Проте зрушення відбуваються і у сфері української радянської історіографії 1950-х рр. Статті та монографічні праці соціально-економічного й історично-господарського спрямування поступово входять до наукових практик цілої низки істориків. Проблемно-тематичний діапазон цих публікацій був доволі широкий. Приміром, варто відзначити розвідки про цехове ремесло та соціально-економічні

¹ Нариси з історії економічної думки на Україні / Відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ, 1956. 388 с.

² Вірник Д. Ф., Голубовська Є. А. Економічні погляди І. Я. Франка / Відп. ред. В. П. Теплицький. Київ, 1956. 179 с.

³ Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подолинського / Відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ, 1958. 121 с.

⁴ Вирный Д. Ф. Украинская ССР. Краткий историко-экономический очерк. Москва, 1954. 182 с.

⁵ Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни XVIII в. Москва, 1955. 182 с.

⁶ Его же. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: (Социально-экономические предпосылки войны). Москва, 1959. 209 с.

⁷ Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. Москва, 1960. 263 с.

⁸ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 1999. С. 211–212, 259.

⁹ Компан О. С. Сторінки з історії промисловості на Україні. Рец. на кн.: Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII ст. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 262 с. // Український історичний журнал. 1961. № 2. С. 139–141.

відносини XVI–XVII ст. (В. Голобуцький)¹, монографічні студії про становлення кріпосницької системи та зародження робітничого класу (І. Гуржій)², аграрну реформу 1861 р. (В. Теплицький)³, політичні й економічні зв'язки України та Росії (Ф. Шевченко)⁴ та ін.

Зауважимо, що економічна історія у цих студіях була представлена, як правило, у синкретичному вигляді, позаяк не вирізнялася як самостійна чи бодай особлива предметна область. Економічні проблеми тісно поєднувалися з соціальною минувиною, котра конструювалася та репрезентувалася у межах сумнозвісної «п'ятичленки» – т. зв. теорії суспільно-економічних формацій. Прогалини та порожнини, котрі поставали внаслідок вихолощення, точніше підчищення, соціально-економічної канви викладу, переважно заповнювалися «догматами» й розумуваннями у душі пануючого «класового» дискурсу.

Ці прикметні риси республіканського нарративу найповніше проступали у великих колективних працях, у яких економічна проблематика використовувалася як свого роду установча генералізація матеріалу. Водночас суспільно-економічні формації були свого роду телеологічними й стадіальними віхами, котрі задавали шаблон т. зв. наукової концептуалізації чи провідні лінії детермінації історичного процесу.

«Колективні» чи «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. На теренах соціально-економічної історії вони були представлені кількатомними працями з історії «трудящих або експлуатованих класів» – робітництва (пролетаріату) та селянства⁵.

Концептуальна канва таких праць визначалася позірною одноманітністю й догматичною універсальністю. Наприклад, у вступі до першого тому історії селянства зазначається: «в книзі висвітлюються *найважливіші проблеми соціально-економічної історії селянства та його багатовікової боротьби проти гнобителів* за своє соціальне і національне визволення. В основу покладено марксистсько-ленінське вчення про розвиток способів виробництва...»⁶.

Такий нормативний канон справляв гнітюче враження, особливо на інтелектуалів по той бік «залізної завіси». Приміром, Л. Білас у рецензійній замітці 1957 р. доволі точно схарактеризував той спосіб, в який уживалися «соціально-економічні» концепти, котрі репрезентували «історіографію безособову, *нелюдську* (курсив Л. Біласа. – О. Я.), як нелюдськими є апарат і система, що її зумовили. Нелюдська ця історіографія ще й тому, що героями її історичної концепції є абстракції:

¹ Див., приміром: *Голобуцький В. А.* К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII в. // Исторические записки. Москва, 1953. Т. 44. С. 231–252; *Его же.* О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI – первой половине XVII вв. на Украине // Вісник АН УРСР. 1958. № 8. С. 34–42.

² *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX с. Київ, 1954. 452 с.; *Його ж.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – I пол. XIX ст.). Київ, 1958. 180 с.

³ *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ, 1959. 308 с.

⁴ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. Київ, 1959. 499 с.

⁵ Див., приміром: *Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т.* Київ, 1967. Т. 1. 567 с.; Т. 2. 507 с.; *Історія селянства Української РСР: У 2 т.* Київ, 1967. Т. 1. 551 с.; Т. 2. 536 с.

⁶ Передмова // *Історія селянства Української РСР: У 2 т.* Київ, 1967. Т. 1. С. 5.

засоби продукції, умови життя, боротьба “прогресу” й “реакції”, здетерміновані історичні закони і т. п.»¹.

Утім протягом 1960-х – на початку 1970-х рр. помітні перетворення відбуваються й у сфері соціально-економічної історії в українській радянській історіографії. Здебільшого вони були пов'язані не з колективними працями, а з персональними практиками та монографічними дослідженнями. Насамперед варто наголосити, що відбувається дальше розширення проблемно-тематичного спектра, себто урізноманітнюється коло окреслених сюжетів і порушених проблем.

Отож публікуються праці з історії економічної думки², нариси з соціально-економічної історії³, а також монографічні студії про львівську промисловість часів феодалізму (Я. Кісь)⁴, соціально-економічні передумови формування української народності (Д. Мишко)⁵, селянство XVI–XVII ст. (І. Бойко)⁶, соціально-економічний розвиток Слобожанщини (А. Слюсарський)⁷, магнатське господарство другої половини XVIII ст. (В. Маркіна)⁸, чумацький промисел (І. Слабеев)⁹, товарне виробництво та торгівлю кінця XVII – середини XIX ст. (І. Гуржій)¹⁰, текстильні мануфактури кінця XVIII – першої половини XIX ст. (Т. Дерев'янкін)¹¹, технічний переворот у XIX ст. (Л. Мельник)¹², місце України на всеросійському ринку останньої третини XIX ст. (І. Гуржій)¹³, становище робітництва 1860–1890-х рр. (О. Парасунько)¹⁴, сільськогосподарське робітництво за часів капіталізму (О. Лугова)¹⁵, націоналізацію

¹ Л. Б. [Білас Л.] Як пишеться історія 1957 року (Зауваги до книжки В. А. Голобуцького «Запорожское казачество». Київ, 1957. стор. 461) // Українська літературна газета (Мюнхен). 1958. № 4: (квіт.). С. 1.

² Злупко С. Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західно-українських землях у другій половині XIX ст. Львів, 1969. 222 с.

³ Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду: Зб. / Відп. ред. О. К. Касименко. Київ, 1963. 168 с.

⁴ Кісь Я. П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). Львів, 1968. 223 с.

⁵ Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.) / Відп. ред. М. Н. Лещенко. Київ, 1963. 292 с.

⁶ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 332 с.

⁷ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. Харьков, 1964. 460 с.

⁸ Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). Киев, 1961. 234 с.

⁹ Слабеев И. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ, 1964. 138 с.

¹⁰ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ, 1962. 207 с.

¹¹ Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ, 1960. 127 с.

¹² Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ, 1972. 240 с.

¹³ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968. 191 с.

¹⁴ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.). Київ, 1963. 576 с.

¹⁵ Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. Київ, 1965. 192 с.

промисловості у 1917–1920 рр. (П. Гудзенко)¹, українське робітництво 1928–1932 рр. (А. Епштейн)², «соціалістичну реконструкцію села» (І. Слинько)³ та низка ін.

Зазначимо, що окремі монографії з соціально-економічної історії здобували неабияку популярність. Варто, приміром, відзначити монографію О. Компан про міста України другої половини XVII ст., яка розглядалася авторкою як своєрідний творчий експеримент⁴.

Ця студія мала неабиякий успіх, зокрема доволі швидко розійшлася поміж місцевої інтелігенції, про що згадувала сама дослідниця. У новорічній листівці до літературознавця В. Півторадні вона повідомляла: «На жаль, я не можу вислати Вам свою книжку, яку Ви просили, бо її видали у 800 примірників і через 3 дні її вже не можна було купити»⁵.

Загалом «відлига» генерувала оптимістичні надії та сподівання щодо історично-економічних студій на республіканських обширах. Ці зміни помітили на початку 1960-х рр. навіть доволі скептично налаштовані колеги по той бік «залізної завіси». Приміром, В. Голубничий досить оптимістично оцінював перспективи розробки економічної історії. На його думку, «якщо не відновиться терор, то можна сподіватися, що через 10–15 років в УРСР буде поважна група фахових істориків нового покоління»⁶.

Від 1965 р. видається збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР», започаткований Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р.⁷ Таким чином, конституюється фаховий майданчик, на якому систематично публікуються студії історично-економічного спрямування.

У 1960-ті рр. розгортаються дискусії щодо низки проблем соціальної та економічної історії. Останні тією чи іншою мірою відображали проблеми й виклики, котрі побутовували у провідних наукових осередках радянського культурного простору. Відтак інколи полеміка здобувала несподіваний поворот і в якийсь момент опинялася на межі санкціонованих або дозволених тем.

Приміром, офіційний антиколоніальний дискурс 1960-х рр., який був пов'язаний з ідеологічними практиками критики західного імперіалізму й розпадом колоніальної системи західних країн, волею-неволею спричинив кілька дискусій у радянській історіографії. Наприклад, в епіцентрі уваги опинилися питання, пов'язані з висвітленням й оцінкою колоніальної політики Російської імперії щодо національних окраїн.

¹ Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР 1917–1920 рр. Київ, 1965. 300 с.

² Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932). Харків, 1968. 195 с.

³ Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). Київ, 1961. 327 с.

⁴ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М. І. Марченко. Київ, 1963. С. 43.

⁵ Компан О. С., Сенченко І. Ю. – Півторадні В. І. [листівка; м. Київ, 26 груд. 1967 р.] // ІР НБУВ, ф. 274, спр. 1555, арк. 1.

⁶ Цит. за: Данко О. Сучасний стан української історичної науки та суспільно-політичних дисциплін (З конференції УВАН в Нью-Йорку, 1962) // Сучасність. 1962. № 12. С. 62.

⁷ Довідка про збірник // Історія народного господарства та економічної думки України. Київ, 2007. Вип. 39/40. С. 408.

Зазвичай російські історики в СРСР готові були визнати колоніальну залежність Закавказзя, Середньої Азії, Приуралля, іноді навіть Сибіру від царської Росії. Проте вони рішуче відкидали тезу про «колоніальне гноблення» таких «національних окраїн» Російської імперії як Прибалтика, Білорусія та Україна. Наприклад, у дискусії 1965 р. категорично спростовувалася теза про Білорусію як колонію чи напівколонію царської Росії, котра циркулювала у працях низки білоруських істориків¹.

Відголоски цих дискусій сягнули й української радянської історіографії. Скажімо 1967 р. історик О. Лугова опублікувала статтю, у якій доводила, що Україна «мала всі ознаки колоніальної залежності від російського царизму»².

Аргументація авторки спиралася на достатньо відомі спостереження щодо економічної та політичної залежності українських земель в імперії Романових. Водночас О. Лугова у гострій формі акцентувала увагу на урядових заходах стосовно систематичної русифікації українців. Навіть більше, у кінцевих висновках ішлося про те, що царська політика перекреслювала «не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був призначений на загибель»³.

Відзначимо, що принаймні частина українських істориків ревізійністського / нонконформістського спрямування (М. Брайчевський, О. Компан та ін.) поділяла думку про «колоніальну залежність» України в Російській імперії.

Колеги з того боку «залізної завіси» очікували, що розвідка О. Лугової згенерує велику дискусію навколо проблеми «колоніального становища» України⁴. Та масштабна полеміка так і не розгорнулася, точніше обмежилася публікацією розвідки С. Борового, котрий обстоював думку про високий економічний розвиток і потенціал підросійської України, а також вказував на значну роль у цьому процесі, власне, «української буржуазії». Відтак висновки О. Лугової тлумачилися як необґрунтовані, почасти як помилкові⁵.

Крім того, поставали виклики та проблеми, пов'язані із т. зв. міжформаційними стиками, котрі актуалізувалися у радянській історіографії протягом 1960-х рр. Одні вчені трималися думки про існування різноманітних перехідних форм, а також висували тезу про поступове, суперечливе та багатоманітне вирівнювання початків нових економічних відносин у межах попередньої суспільно-економічної формації.

Натомість інші дослідники вважали, що цей процес був більш лінійним, одноманітним та жорстко детермінованим. Більше того, частина істориків обстоювала думку, що відбувалася заміна одних «феодалних» форм іншими, хоч сутність «способу виробництва» від цього не змінювалася тощо.

Полеміка навколо цих питань розгорнулася під час всесоюзної дискусії, присвяченої переходу Росії від феодалізму до капіталізму. Цей масштабний науковий

¹ Тимошенко В. В. Была ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле? // История СССР. 1965. № 1. С. 38–50.

² Лугова О. І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. 1967 № 3. С. 24.

³ Там само. С. 24.

⁴ Л. В. [Винар Л.-Р.] Рец. на ст.: О. І. Лугова, «Про становище України в період капіталізму», «Український Історичний Журнал», ч. 3, 1967, стор. 15–25. // Український історик. 1967. № 3/4. С. 138–139.

⁵ Боровой С. Я. До питання про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. 1967. № 9. С. 115–121.

форум був організований Науковою радою «Закономірності історичного розвитку суспільства й переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої» та проводився в Інституті історії АН СРСР у Москві протягом 2–4 червня 1965 р.¹ Полеміка виявила різноманітні підходи істориків, зокрема українських учених, щодо проблематики «міжформаційних стиків». Однак ця дискусія кінець-кінцем не спричинилася до помітних зрушень в офіційному вжитку формаційної теорії як на теренах історії СРСР, так і на ниві республіканських наративів.

Наприклад, О. Компан висловлювала думку, що, попри панування феодальних взаємин у російській та українській минувшині XVI–XVII ст., варто ввести мову про формування «буржуазних» зв'язків і навіть про сплав «феодалів» і «капіталістів» саме у цей час. Відтак дослідниця наголошувала на необхідності розрізнення «якісних граней доби у всесвітньо-історичному масштабі» та їхньому співвіднесенні з «внутрішньою історією» кожної країни².

Пропозиція О. Компан почасти перегукувалася й корелювалася з дослідницькими практиками російських істориків 1960–1970-х рр., які опрацьовували проблему багатоукладності й мозаїчності розвитку різних регіонів імперії Романових. Відтак висліди зі сфери економічної й соціальної історії транслиювалися до культурної й політичної царини.

Згадаємо, приміром, відому концептуальну пропозицію російського історика К. Тарновського³, метафорично названу «ланцюгом», який сполучав усі уклади й полюси економіки – від ремісничо-кустарної до монополістичної форми. Цей учений у доволі парадоксальний спосіб акцентував увагу на строкатості й багатокладності економічного розвитку Російської імперії як важливої передумови, що забезпечила «закономірність» революції 1917 р.

Зрештою, пропозиція О. Компан нав'язувала очевидну модернізацію української та російської історії, а також генерувала розмиття існуючого формаційного канону. Проте інші українські історики – учасники дискусії – негативно поставилися до візії О. Компан. Наприклад, Д. Мишко вважав безпідставними спроби ряду українських істориків (І. Бойко, В. Голобуцький, О. Компан та ін.) вишукувати зародки капіталістичних взаємин в українському суспільстві XV – першій половині XVIII ст.⁴.

Так чи інакше, проте хрущовська лібералізація створила мінімальні умови для певного змагання між відмінними підходами у царині соціальної та економічної історії. Звісно, непорушними лишалися нормативні засади радянського канону, як-от формаційна теорія, матеріалістичне розуміння / домінація у конструюванні минувшини, офіційні дискурси «класової боротьби» та «дружби народів» тощо. Утім навіть дуже урізані й паліативні мотиви запізнілої лібералізації на обширах республіканської науки згенерували певні зрушення.

Передусім протягом 1960-х – на початку 1970-х рр. розглядаються й обговорюються проблеми викладання економічної історії УСРР як окремого навчального

¹ Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В. И. Шунков. Москва, 1969. 412 с.

² Там же. С. 252.

³ Емец В. А., Шелохаев В. В. Константин Николаевич Тарновский (1921–1987) // Историки России: Послевоенное поколение. Москва, 2000. С. 199–220.

⁴ Переход от феодализма к капитализму в России... С. 252.

курсу¹. Ба більше, 1970 р. публікується навіть посібник із економічної історії УРСР, підготовлений В. Голобуцьким².

Основу вказаного посібника склали лекції з економічної історії, котрі проф. В. Голобуцький читав у Київському інституті народного господарства. Курс було написано та рекомендовано до друку ще 1966 р., але з різних причин його публікація затягнулася на декілька років³.

Посібник В. Голобуцького був призначений для студентів економічних факультетів тодішніх вузів, зокрема показово зорієнтований на упорядкування та систематизацію фактографічного матеріалу. Хронологічно виклад матеріалу охоплював час від первісного суспільства до 1917 р., себто локалізувався дожовтневою добою. Натомість жодним рядком не пояснювалося місце навчального курсу в тодішній дисциплінарній структурі, не згадувалися методи чи бодай хоча б пунктирно предметна область економічної історії тощо.

Видається, що В. Голобуцький уже доволі добре відчував тогочасну суспільну атмосферу, котра відображала згортання ліберальних віянь, а можливо саме ці потенційні складові навчального курсу найбільше гальмували публікацію посібника. Тому автор свідомо уникав можливих «підводних каменів», насамперед рефлексивних компонентів щодо статусу, призначення, завдань, методів, предметної області й об'єктів студіювання економічної історії. Відтак він характеризував змістовну частину посібника в анотації з виразним об'єктивістським нахилом: «...послідовно викладено матеріал про різні системи землеробства і форми промисловості, зовнішню і внутрішню торгівлю та шляхи сполучення, що існували на Україні за певних соціально-економічних формацій»⁴.

Утім посібник В. Голобуцького не тільки вирізнявся більш-менш аналітичним і виразним викладом, опертим на ґрунтовне знання джерел, але й мав низку очевидних новацій. Скажімо, автор обстоював тезу про початки ранньокapіталістичних відносин на українських землях від XVI ст.

Зауважимо, що В. Голобуцький формулював цей висновок досить обережно. На його думку, «наявність у ряді галузей української промисловості відносно великих підприємств з тільки початковим або вже виразним поділом праці й застосування найманої робочої сили поряд з працею кріпаків *свідчить про народження мануфактури, про появу капіталістичних відносин. Інша річ, що мануфактур у нас було значно менше порівняно з передовими західноєвропейськими країнами*, ринок для виробів набагато вужчий і т. д.»⁵.

Отже, на зламі 1960–1970-х рр. на ниві економічної історії склалися більш-менш достатні умови для її вирізнення на загальному дисциплінарному ландшафті української радянської соціогуманітаристики. Та половинчастість і суперечливість хрущовської лібералізації, тотальна обмеженість дослідницької проблематики домінуючим радянським каноном, нав'язана провінційність республіканської науки спричинилися до того, що економічна історія на дисциплінарному полі існувала як славнозвісна гегелівська «річ у собі».

¹ Голобуцький В., Чунтулов В. О содержании и некоторых вопросах методики преподавания курса экономической истории // Тезисы докладов на научно-методическом совещании по экономической истории. Киев, 1965. С. 27–40.

² Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Київ, 1970. 298 с.

³ Юсов С. Историк Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2011. С. 275–276.

⁴ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. С. 2.

⁵ Там само. С. 96.

У різних зародкових і синкретичних формах економічна історія побутувала як фахова площина «історії народного господарства УРСР», навчальний курс і потенційно як самостійний напрям наукових студій, який інколи перетинався з предметними областями інших дисциплін і галузей, але не міг конституюватися як міждисциплінарний напрям.

Поворот 1972 р. сповістив про нове «закручування гайок» на республіканському культурному полі, зокрема на ниві політики знання. Логічним продовженням заходів, скерованих на боротьбу із самвидавом і дисидентами, стали чистки академічних інститутів, республіканських видавництв, редакцій журналів і газет і т. п. Деякі студії з економічної історії, скажімо цікава монографія О. Компан до історії економічних зв'язків XVIII ст., підготовлена до передачі у видавництво «Наукова думка»¹, так і не були надруковані.

Отож республіканську «відлигу» змінили нові «заморозки», котрі у певному сенсі законсервували стан культурної стагнації до кінця 1980-х рр. Вони придушили, принаймні паралізували, обнадійливі тенденції 1960-х – початку 1970-х рр., зокрема у царині економічної історії. Навіть більше, обмежувальні приписи домінували, попри поширення інформації про зарубіжні студії та новації у сфері економічної історії², вживання цього терміна в публікаціях окремих дослідників³ тощо.

Звісно, наукові дослідження, котрі якоюсь мірою перетиналися чи були безпосередньо пов'язані з економічною історією, тривали й протягом 1970–1980-х рр. Наприклад, доцільно згадати цікаву студію Г. Швидько про соціально-економічний розвій міст України XVI–XVIII ст.⁴ Проте такі праці здебільшого були зведені до фахових меж «соціально-економічної історії» чи «історії народного господарства», до яких лише почасти залучався матеріал з інших соціогуманітарних дисциплін.

Приміром, у середині 1980-х рр. був навіть створений республіканський синтез з «історії народного господарства»⁵, який повною мірою вписувався до парадигматичних взірців колективних багатотомників доби т. зв. розвинутого соціалізму. Ця монументальна форма промовисто виказувала штучну обмеженість горизонту можливостей економічної історії у межах української радянської соціогуманітаристики як провінційної версії науки.

Поза межами Радянського Союзу, зокрема у науковому середовищі української еміграції та діаспори, студії з економічної історії України побутували у досить обмеженому вигляді. Після 1945 р. на еміграції опинилася низка учених, які пра-

¹ Компан О. С. Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст. Київ, 1972 р. [машинопис із авторськими правками] // НА ІУ, ф. 1, оп. 2, спр. 91, 239 арк.

² Котовский Г. Г., Юрин Ю. М. VI Международный конгресс по экономической истории в Копенгагене // История СССР. 1975. № 2. С. 203–208; Поткина И. В. Россия эпохи капитализма на страницах «Кембриджской экономической истории Европы» // История СССР. 1981. № 4. С. 180–189.

³ Крандієвський С. І. Перші дослідники економічної історії в українських університетах [XIX ст.] // Вісник Харківського університету. 1973. № 1. С. 66–71.

⁴ Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв. Днепропетровск, 1979. 79 с.

⁵ Історія народного господарства УРСР: У 3 т., 4 кн. / Гол. ред. І. І. Лукінов. Київ, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. 483 с.; Київ, 1984. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937). 439 с.; Київ, 1985. Т. 3: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті), кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). 463 с.; Київ, 1986. Т. 3, кн. 2: Соціалістична економіка в 60–80-ті рр. 439 с.

цували у сфері економічної та соціально-економічної історії, як-от І. Витанович, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, К. Кононенко, С. Підгайний, Д. Соловей та ін. Крім того, поза межами СРСР були відомі вчені, зокрема економіст В. Тимошенко¹, котрі репрезентували міжвоєнну наукову еміграцію. Поступово виокремлювалося коло дослідників, які почали розробляти означену проблематику вже на еміграції, зокрема Б. Винар, І.-С. Коропецький, М. Чировський та ін.

Утім поновити економічні чи історично-економічні студії на еміграції, згодом у діаспорі, змогли лише окремі вчені. Приміром, О. Оглоблин здебільшого обмежувався публікацією своїх праць міжвоєнної доби. 1971 р. було видано в одній книзі три його монографії з історії української фабрики, зокрема заборонена радянською цензурою монографія про кріпацьку фабрику². Крім того, О. Оглоблин написав цікавий нарис про концептуалізацію історії України XIX – початку XX ст., у якій відвів чільне місце консолідації «українських земель з відмінною історичною та економічною долею в єдиний національно-господарський організм (курсив О. Оглоблина. – О. Я.)»³.

На теренах еміграційного / діаспорного історієписання окреслилася своєрідна спеціалізація наукових практик: історія економічної думки та історично-економічних досліджень (Б. Винар)⁴, висвітлення та критика економічного визиску підрадянської України в СРСР (Б. Винар та ін.)⁵, історія кооперативного руху (І. Витанович)⁶, огляди економічної та соціально-економічної історії України для західного читача (М. Чировський)⁷ та ін.

Поза межами УРСР видаються студії Д. Андрієвського, Б. Винара, К. Кононенка та ін., у яких автори в тому чи іншому вигляді намагалися представити економічну історію у світлі антиколоніального дискурсу, переважно з націоналістичних позицій. Їхня аргументація здебільшого спиралася на спостереження щодо економічного визиску та національно-культурного пригнічення радянської України у системі СРСР, а також у контексті історично-економічних студій 1920-х рр. Скажімо, за візією Д. Андрієвського, союзні республіки де-факто перебували на становищі колоній, «соціалістичні сателіти» на становищі «зовнішніх колоній», а місце метрополії посідала радянська Росія, котра утворила «советську чи євразійську імперію»⁸.

¹Timoshenko V. Ukraine and Russia. A Survey of Their Economic Relations. Washington, 1919. 16 p.

²Оглоблин О. Кріпацька фабрика (Харків–Київ, 1931) // Ohloblyn O. A History of Ukrainian industry / Reprint of the three-volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. München, 1971. 285 с.

³Його ж. Проблема схеми історії України... С. 9.

⁴Винар Б. До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки // Укр. історик. 1970. № 1/3. С. 54–75; Його ж. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1963) // Сучасність. 1964. № 11. С. 100–115; 1965. № 1. С. 81–94; № 4. С. 99–114; № 6. С. 65–76; 1966. № 7. С. 104–112.

⁵Його ж. Економічний колоніалізм на Україні. Париж, 1958. 188 с.; Його ж. Українська промисловість: студія советського колоніалізму / З передм. проф. В. Тимошенка. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. Т. 1. 397 с.

⁶Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 624 с.

⁷Chirowsky N. Old Ukraine. Its Socio-Economic History Prior to 1781. Madison, 1963. 432 p.; Idem. The Ukrainian Economy. Its Background, Present Status, and Potentials of Future Growth. New York, 1965. 93 p.

⁸Андрієвський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. Париж, 1958. С. 22, 103–104.

Натомість інші автори здебільшого концентрували свої рефлексії щодо політики господарського визиску. Наприклад, економіст К. Кононенко розглядав індустріалізацію СРСР у світлі практик «колоніальної імперії»¹, а історик Б. Винар прагнув з'ясувати генезу «колоніального статусу народного господарства України»², котру вбачав у політичних і економічних трансформаціях початку XVIII ст., яку продовжував до радянських часів. В іншій студії Б. Винар стверджував, що економічно однобічний розвиток радянської України, передусім був вислідом її колоніального пригнічення³. Подібної візії дотримувався і Д. Соловей, який також наголошував на «однобічному колоніальному розподілі» народного господарства УРСР⁴.

Зрештою, більшість публікацій українських авторів поза межами СРСР, якою чи іншою мірою тяжіли до антиколоніального дискурсу зазвичай обмежувалися спостереженнями на тему російщення, економічного визиску та пригнічення України за радянського режиму. Водночас діаспорні автори намагалися будь-що-будь спопуляризувати та поширити відомі праці на історично-економічну проблематику в англomовних перекладах. Приміром, варто відзначити спеціалізований випуск англomовних «Анналів» Української вільної академії наук у США, присвячений економічній історії⁵.

Таким чином, вказані студії підтримували історично-економічні зацікавлення, проте звичайно не могли причинитися до суттєвих дисциплінарних зрушень на обширах західного академічного світу, принаймні його українського сегмента.

Передусім давалася взнаки відірваність, точніше ізоляція від основних джерел і архівних колекцій, які були потрібні для історично-економічних досліджень. До того ж поставали проблеми інтеграції до західного наукового світу, що були вельми ускладнені для вчених середнього та старшого покоління. Натомість молодше покоління вчених у діаспорі стикалося з тим, що українську економічну історію західні дослідники здебільшого сприймали у світлі єдиного господарського терену Російської імперії чи Радянського Союзу.

5. 4. Субдисциплінарні обриси економічної історії у сучасній українській науці

На обширах української соціогуманітаристики пострадянська доба розгорталася у вигляді сполучення й взаємодії кількох доволі суперечливих і різноманітних культурних хвиль. Від кінця 1980-х рр. розпочалося виявлення та заповнення «білих плям» і «білих полів», подолання ідеологічних рудиментів і канонів радянської історіографії і, кінець-кінцем, демонтаж радянських образів минувшини.

Згодом відбулося перевідкриття й переосмислення старої, забороненої інтелектуальної спадщини, нова романтизація минулого й реадаптація пізнавальних

¹ Кононенко К. Колоніальний визиск – основа советської індустріалізації. Нью-Йорк, б. р. С. 27–29.

² Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. С. 9.

³ Його ж. Українська промисловість... С. 31, 34–35, 39–40, 45, 92, 158, 161, 163, 168, 175, 180, 185, 297–299, 303, 315, 317.

⁴ Соловей Д. Фінансовий визиск України. З нагоди публікацій АН УРСР із обчисленням величини національного прибутку України. Дітройт, 1965. С. 14, 21–23, 43.

⁵ The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. Economic issue. New York, 1973–1977. Vol. 13, no. 35/36. 372 p.

взірців перших десятиліть ХХ ст. і пізніших періодів. У широкому сенсі пострадянська наука протягом 1990-х рр. переживала своєрідне та масштабне повернення до джерел і реактуалізацію давньої-недавньої спадщини.

Водночас ширилося засвоєння етно- та соціокультурних запитів, вимог, настанов новостворених або відновлених держав, які часом означають як програму легітимації чи «націоналізації» минувшини. Врешті-решт, розгорнулася складна й тривала рецепція здобутків і досягнень західної академічної науки. Таке розмаїття пізнавальних векторів у пострадянські часи спричинилося до співіснування відмінних культурних та інтелектуальних пластів, зокрема у сфері економічної історії.

З одного боку, видаються, перевидаються та популяризуються праці низки відомих істориків, економістів та інших учених-гуманітаріїв, як-от студії М. Тугана-Барановського, О. Оглоблина, М. Слабченка, В. Тимошенка, І.-С. Коропецького та ін. Окрім того, з'являється чимало досліджень, присвячених українським ученим і діячам, які відіграли важливу роль у розробці економічної історії протягом ХІХ–ХХ ст.

З другого боку, падіння «китайського муру» згенерувало зацікавленість теоріями, концепціями, візіями, дослідницькими стратегіями та інструментами західної історичної та економічної думки. Наприклад, в українських перекладах з'явилися класичні праці істориків зі знаменитої школи «Анналів», як-от студії М. Блока¹, Ф. Броделя² та ін., які свого часу запропонували іншу концептуалізацію і представлення соціальної та економічної історії середньовічної та ранньомодерної Європи.

Загалом рецепція дослідницьких стратегій і концептуальних пропозицій західного академічного світу була вкрай нерівномірною й калейдоскопічною. Відтак увагу привертала як квантитативні методики й процедури, які тяжіли до парадигматичних взірців 1960–1970-х рр., так і розмаїтті компаративні програми останніх десятиліть ХХ ст., котрі нав'язували порівняльні запити до різних сфер, площин і рівнів економічної історії, а також студіювання інституціональних підстав економіки тощо.

Наприклад, поширюються епістемологічні взірці й інструментальні новації західного академічного світу, у т. ч. міждисциплінарні дослідницькі стратегії й напрями, насамперед кліометрія. Остання конституювалася як своєрідний вислід нової економічної історії. Від 1995 р. в Україні одним із чільних осередків історичної кліометрії стала лабораторія комп'ютерних технологій історичних досліджень у Дніпропетровському університеті на чолі з В. Підгаєцьким, яка здебільшого спеціалізувалася на студіюванні джерелознавства з обсягу соціальної й економічної минувшини³.

Навіть більше, постають потреби, зацікавлення, проблеми й устремління як практично-прикладного, утилітарного, дидактичного, так і теоретичного й методологічного спрямування. Передусім ідеться про переосмислення самого поняття «економічна історія», зокрема локалізацію його змісту, продукованих смислів, предметної області, дисциплінарної сфери, функціонального призна-

¹ Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. Київ, 2002. 527 с.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Київ, 1995. Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. 543 с.; Київ, 1997. Т. 2: Ігри обміну. 585 с.; Київ, 1998. Т. 3: Час світу. 631 с.

³ Підгаєцький В. Цифри і речі до обґрунтування методології кліометрики // Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: Навч. посібник для іст. факультетів університетів. Дніпропетровськ, 2001. С. 99–115.

чення, вживаного інструментарію, домінуючих дослідницьких стратегій і концептуалізацій тощо.

Нині з економічною історією пов'язують доволі широку та багатоманітну, часто-густо перехресну, принаймні нетотожну, палітру динамічних, мінливих сутностей. Тим паче, що болючість руйнівних соціально-економічних трансформацій 1990-х рр. чимдалі більше актуалізувала запити стосовно економічної минувшини як радянської доби, так і давніх часів.

Отож до економічної історії апелювали як до своєрідної скарбниці досвіду, котра мала б потвердити або, навпаки, спростувати доцільність обраної моделі¹. Тому царина економічної минувшини адсорбувала як пізнавальні запити та настанови, так і нагальні суспільні вимоги й культурні устремління, котрі сформувалися і циркулювали протягом 1990–2000-х рр.

У світлі нашої сучасності економічну історію чимдалі більше сприймають з інших перспектив, приміром у світлі глобалізму, і навіть називають «королевою суспільних наук»². Однак інші дослідники вважають, що майже всі галузі суспільних наук набули історичних прикмет і стали частиною історії³. У цих заувагах волею-неволею простежується циркуляція ідей міждисциплінарного обміну й інтердисциплінарного синтезу, котрі побутують у багатьох дослідницьких стратегіях і програмах, зокрема у руслі нової компаративної економічної історії⁴.

Таким чином, у нинішніх тлумаченнях і прочитаннях економічної історії споглядаємо розмаїття і навіть самотутню мішанину запитів, строкатість змістовного наповнення, варіативність продукованих смислів тощо.

На думку С. Злупка, *«економічна історія – це складова історії культури цивілізацій і націй»*. Вона сприяє попередній оцінці економічних, соціальних та політичних наслідків, застерігає від можливих негативних дій. *«Економічна історія – вчителька життя»*⁵.

Зауважимо, що в цьому означенні віднаходимо як очевидну культурно-просвітницьку складову, котра нав'язує пріоритетну роль морально-виховних функцій знання, так і представлення економічної історії як свого роду матеріального зрізу буття історичної людини. Заразом економічну історію розглядають у спільній «сім'ї фундаментальних економічних наук», яку органічно сполучають із економічною теорією (політичною економією) та історією економічної думки⁶.

Доволі часто поняття «економічна історія» вживають як термін рівнозначний означенню «історія народного господарства», принаймні як споріднену або генетично пов'язану дефініцію, а також розглядають як *«джерело фактичного матеріалу для всіх економічних наук»*⁷.

¹ Див., наприклад: Мельничук В. Чи не наступимо знову на граблі? Деякі міркування про економічну ситуацію в Україні // Голос України. 1996. 17 верес. (№ 171). С. 3.

² Аллен Р. Глобальная экономическая история: Краткое введение / Пер. с англ. Ю. Каптуревского. Москва, 2013. С. 9.

³ Berend I. T. An Economic History of Nineteenth-Century Europe. Diversity and Industrialization. New York, 2013. P. 1.

⁴ Див., наприклад: The New Comparative Economic History: Essays in Honor of J. G. Williamson / Eds. T. J. Hatton, K. H. O'Rourke and A. M. Taylor. Cambridge, 2007. X, 417 p.

⁵ Злупко С. Економічна історія України. Львів, 1995. С. 3.

⁶ Там само. С. 8.

⁷ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу / За ред. Б. Д. Лановика. Київ, 1999. С. 9–10.

Таке розуміння «економічної історії» тою чи іншою мірою визначає її місце як своєрідного фактографічного / емпіричного компендіуму, котрий забезпечує наукові інтереси, потреби й запити дисциплін економічного циклу. Цей підхід до економічної історії диктується здебільшого утилітарно-прагматичними запитами й потребами відповідних навчальних курсів економічного профілю.

Відзначимо, що дана візія щодо представлення економічної історії у дисциплінарному світі й до сьогодні посідає чільне місце¹. Проте загальний діапазон поглядів і концепцій щодо висвітлення та репрезентації економічної історії нині суттєво розширився, у т. ч. за рахунок інтердисциплінарних і міждисциплінарних впливів і включень.

Ряд учених обстоюють думку про очевидну молодість економічної історії, конституювання й інституціоналізацію якої виводять від другої половини ХІХ ст.². Водночас поняття «економічна історія» експлікується у річищі низки послідовних термінів, які циркулювали протягом ХІХ–ХХ ст., як-от історія господарського побуту, історія народного господарства, історія економіки тощо³.

Скажімо, у навчальному курсі з економічної історії А. Козлової наголошується, що в «Україні в останні десять років використовується назва економічна історія. Але побутує думка, що доцільно викладати історію господарського побуту одночасно з історією економічних вчень, тому в нових навчальних планах започатковується така дисципліна, як історія економіки та економічної думки, яка поєднує ці дві науки»⁴.

Загалом ідея сполучення власне економічної історії чи історії господарського життя / побуту з історією економічної думки відображає тенденції, котрі протягом 2000-х рр. намітилися як у процесі написання посібників і підручників, так і у великих синтетичних проектах⁵. Такі рефлексії вказують на потреби соціогуманітарного синтезу відмінних предметних областей і дисциплінарних сфер.

Утім теза про те, що економічна історія слугує «джерелом фактичного матеріалу для багатьох наук, в першу чергу для економічної теорії та політекономії» так чи інакше відводить їй другорядну або підпорядковану роль, попри задеклароване фундаментальне призначення⁶. Часом економічну історію взагалі розглядають досить вузько, приміром виключно як історичний виклад економічного розвитку українських земель на тлі світових господарських процесів⁷.

Зазначимо, що прагматично-утилітарне, операційне чи функціональне потрактування призначення економічної історії поміж інших дисциплін не є винятковим для українських науковців. Приміром, у посібнику Р. Толмачової економічна історія розглядається як «історичний аналіз господарства різних країн (їх груп) і генезису ринкової економіки у них»⁸.

Натомість Г. Гловелі тлумачить предметну царину економічної минувшини як «історію господарства у контексті багатоманітних факторів – від географічного

¹ Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Вказ. праця. 8-е вид., перероб. і доп. Київ, 2006. С. 7–8.

² Юхименко П. І. Економічна історія. 2-е вид. Київ, 2006. С. 9.

³ Козлова А. І. Економічна історія. Київ, 2009. С. 3.

⁴ Там само. С. 3–4.

⁵ Экономическая история мира / Под общ. ред. М. В. Конотопова. Москва, 2008. Т. 1. С. 5.

⁶ Козлова А. І. Економічна історія. С. 5.

⁷ Тимочко Н. О. Економічна історія України: Навч. посіб. Київ, 2005. С. 3–4.

⁸ Толмачева Р. П. Экономическая история: Учебник / 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2003. С. 11.

середовища, динаміки народонаселення й забезпеченості природними ресурсами до впливу політичних подій, ментальностей, технічних винаходів, ідеологій»¹.

Вказане потракткування нав'язує домінування факторного аналізу, у призмі якого розглядаються і висвітлюються різноманітні впливи, передумови й обставини розгортання чи то пак перебігу економічного / господарського життя. В інших посібниках і підручниках доволі часто наголошують на компаративних – часових (за епохами й періодами) та просторових (країнами, регіонами) – вимірах економічної історії².

Зазвичай економічну історію репрезентують як своєрідну ранжовану за певними засадами чи концептуальними запитами палітру минувшини, котра систематизує чи, навпаки, специфікує, вирізняє певні уявлення про господарський / економічний процес, зокрема пропонує відповідні стратегії його конструювання та репрезентації тощо. Скажімо, економічну історію визначають як науку (дисципліну), що *«досліджує еволюцію господарського буття та економічної діяльності людства з найдавніших часів до сьогодні, вивчає закономірності історичного розвитку економічних систем країн світу з урахуванням різних критеріїв періодизації світогосподарського розвитку»*³.

Не випадково експлікація поняття «економічна історія» пов'язується з певними інструментальними завданнями та конкретними пізнавальними функціями. Наприклад, головний сенс економічної історії вбачають у *«періодизації господарської діяльності людства»*. Водночас економічну історію розглядають як гуманітарну дисципліну, котра *«вивчає історію госп[одарської] діяльності окремих країн, регіонів, людства в цілому. Знання, які продукує Е[кономічна] і[сторія], при подальшому їх осмисленні в межах екон[омічних] наук із залученням соціологічних та історичних теорій дають змогу виявити певні генетичні залежності та історичні закономірності в екон[омічному] житті д[ержав]в і народів»*⁴.

Таким чином, економічна історія розглядається здебільшого в дисциплінарній родині економічних наук, хоч і з визнанням доцільності вжитку історичних і соціологічних концептуалізацій у межах даної предметної області. Вочевидь, ідеться про ситуативні, точніше потенційні можливості сполучення відмінних дисциплінарних сфер на теренах економічної історії.

Певна річ, побутують і ширші означення «економічної історії», хоч і з виразним профільним, точніше економічним рефреном. Скажімо, П. Юхименко тримається думка, що *«“економічна історія” – це наука, яка вивчає економічне життя людей у всій багатогранності, з найдавніших часів до наших днів. Об'єктом аналізу є економіка на різних її рівнях (макро-, мезо-, мікро- та глобальному). Сфера вивчення (виділення П. Юхименка. – О. Я.) – економічні моделі (типи), у яких організовується господарська діяльність людини, механізм функціонування, взаємодія і взаємовплив економічних систем»*⁵.

Видається, що домінуюча самодостатність економічної / господарської царини як такої визначає спрямованість продукованих смислів і змістовного наповнення поняття «економічна історія».

¹ Гловели Г. Д. Экономическая история: учебник для бакалавров. Москва, 2014. С. 10.

² Экономическая история: Учебник / Под ред. Г.Б. Поляка. 4-е изд. Москва, 2016. С. 4.

³ Базилевич В. Д. Економічна історія // Енциклопедія сучасної України. Київ, 2009. Т. 9: Е-Ж. С. 81.

⁴ Лановик Б. Д. Економічна історія // Енциклопедія історії України. Київ, 2005. Т. 3. С. 22.

⁵ Юхименко П. І. Вказ. праця. С. 10.

Утім від 2000-х рр. ширяться спроби представити господарську минувшину не тільки з перспективи функціонування і практик економічних дисциплін, а й у світлі запитів, устремлінь і рефлексій українського історієписання. Приміром, у передмові до двотомника «Економічна історія України», у якому подано узагальнюючу палітру нашої господарської минувшини, наголошується, що «на відміну від власне історії економіки, яка належить до групи економічних дисциплін і вивчає поряд із господарським життям суспільства динаміку господарських показників (собівартість, ціни, продуктивність праці тощо), *економічна історія більшою мірою повернута до аналізу суспільних проблем. Не випадково історики, які її досліджують, поєднують аналіз економічних процесів із висвітленням динаміки соціальних зрушень у суспільстві*¹.

За великим рахунком, ідеться про своєрідне сполучення соціальної й економічної історії, котре побутувало як в українському історієписанні 1920-х рр., так і пізніше у культурному просторі радянської історіографії, хоч звичайно у викривленому, спотвореному та недиференційованому, синкретичному вигляді.

У широкому сенсі варто вести мову не тільки про тривалість економічних процесів, господарські форми та структури, а й про способи й шляхи їхньої циркуляції у багатоманітних зрізах історичного буття, передусім – у соціальній та культурній площинах. Інакше кажучи постають не тільки нагальні проблеми студіювання історії господарських практик, а самого економічного простору, точніше багатоманітних, взаємодіючих, перехресних, конкуруючих, взаємодоповнюючих соціально-економічних середовищ життя історичної людини в різні епохи та періоди нашої минувшини.

Отож із перспективи історієписання продукуються інші, принаймні відмінні питання до минувшини, ніж ті, котрі зазвичай висуваються у річищі економічних дисциплін. Передусім постають запити про різноманітні ролі та функції історичної людини у господарських середовищах, у яких вона може виступати в багатьох іпостасях, зокрема як конструктор-архітектор, робоча сила, креативний новатор, пасивний споживач, «гвинтик» соціально-економічного укладу, а також як його хранитель-охоронець, і, навпаки, руйнівник тощо.

Врешті, протягом 1990–2000-х рр. побутують масштабні спроби конструювання та представлення економічної історії як окремих країн², так і регіонів, континентів³ і світу⁴.

Ба більше, економічна історія акумулює унікальні можливості для різних версій і варіацій наукової концептуалізації минувшини. Згадаємо, наприклад, три рівні в конструкції історичного часу Ф. Броделя – довготривалий (екологічний або географічний – відносини людей із природним середовищем), середньотривалий (економік, суспільств і культур) та короткотривалий (дискретні або точкові

¹ Економічна історія України: У 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2011. Т. 1. С. 9.

² The Cambridge Economic History of the United States / Eds. S. L. Engerman, R. E. Gallman. Cambridge, 1996. Vol. 1: The Colonial Era. 481 p.; 2000. Vol. 2: The Long Nineteenth Century. X, 1021 p.; 2000. Vol. 3: The Twentieth Century. VII, 1190 p.; Siegler M. V. An Economic History of the United States. Connecting the Present with the Past. London, 2017. XXXIV, 462 p.

³ Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени / Под ред. С. Бродберри, К. О'Рурка. Москва, 2012. Т. 1: 1700–1870. 465 с.; Москва, 2013. Т. 2: 1870 – наши дни. 624 с.

⁴ Экономическая история мира / Под общ. ред. М. В. Конотопова. Москва, 2008. Т. 1. 496 с.; 2015. Т. 2. 526 с.; 2015. Т. 3. 510 с.; 2015. Т. 4. 384 с.; 2015. Т. 5. 352 с.; 2015. Т. 6. 382 с.

події)¹. Недаремно у його концептуалізації поважне місце відведено структурам повсякденності – географії, природному середовищу, демографії, агрокультурі, технологіям, торгівлі, споживанню, комунікаціям, соціальним групам і верствам, інтелектуальному середовищу досліджуваних регіонів тощо.

У сучасній українській історіографії споглядаємо доволі цікаві приклади використання евристичного та інструментального потенціалу економічної історії для студіювання інших предметних областей і дисциплінарних сфер. Скажімо, давня радянська традиція представлення історії «експлуатованих» або «трудящихся класів» парадоксальним чином спричинилася до розгортання сучасних студій з аграрної історії різних регіонів України. Останні поступово набувають міждисциплінарних рис, оскільки розглядають господарські практики, форми, структури й уклади у світлі повсякденності, ментальності, антропологічних і культурологічних запитів тощо.²

Оригінальні практики зі студіювання економічної та соціальної історії розгорнулися у Науково-дослідній лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету на чолі з А. Бойко³. Від 1997 р. наступником лабораторії стало Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького, котре об'єднувало дослідників із Запоріжжя, Дніпропетровщини, Донеччини, Херсонщини та інших регіонів, які студіювали історію Південної України.

Однак попри ці та низку інших успішних і цікавих студій, проектів і програм, реалізованих протягом 1990–2000-х рр. у царині соціально-економічної минувшини, до сьогодні економічна історія як субдисципліна посідає межове становище у сучасній українській соціогуманітаристиці.

З одного боку, вона традиційно включена до дисциплінарної родини економічних наук. Відтак економічну історію і нині часто-густо розглядають, передусім як фактологічну / емпіричну основу для власне економічних студій і концептуалізацій, діахронічний або синхронічний спосіб викладу й організації матеріалу, зокрема на ниві дидактики й т. п.

З другого боку, про свої зацікавлення й інтенції у царині економічної історії чимдалі голосніше й частіше заявляють історики, соціологи, правники та представники інших гуманістичних і суспільних дисциплін.

Здебільшого такі устремління пов'язані з конкретними студіями чи дослідницькими стратегіями. Утім вони суттєво розширюють як продуковані смисли, з якими пов'язують поняття «економічна історія», так і загальний обрій концептуальних пропозицій і стратегій щодо конструювання історії України. Тим паче, що після демонтажу радянського спадку проступає розуміння й усвідомлення багатоманітності ролей економічних / господарських чинників, практик, форм, структур, укладів для конструювання та представлення минувшини України з різних ракурсів, масштабів, перспектив і середовищ історичного буття.

Ба більше, поміж антропологічних і культурологічних запитів до минувшини чільне місце посідає проблема творення / конструювання / переформатування

¹ Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории: Сб. ст. / Общ. ред. и вступ. ст. И. С. Кона. Москва, 1977. С. 115–142.

² Див., наприклад: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси, 2007. 638 с.

³ Бойко А. Південна Україна останньої чверті ХVІІІ століття. Запоріжжя, 1997. Ч. 1: Аграрні відносини. 204 с.; Його ж. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті ХVІІІ – першої половини ХІХ століття. Запоріжжя, 2000. 136 с.; та ін.

історичною людиною соціально-економічних і господарських середовищ у різні епохи нашої минувшини.

Зрештою варто наголосити, що нинішня пізнавальна ситуація у царині української соціогуманітаристики загалом й економічної історії зокрема, хоч безперечно має виразний відбиток пострадянської доби, проте zarazом відображає й загальні складнощі інституціоналізації, котрі побутували раніше та фігурують дотепер і в західному академічному світі.

Наприклад, відомий економіст Дж. Хікс ще наприкінці 1960-х рр. відзначав роздільність практик і концептуалізацій науковців із різною фаховою належністю у сфері економічної історії. Отож він обстоював тезу, що функція економічної історії полягає, щоби *«ця дисципліна слугувала “місцем зустрічі” і дискусій економістів, політологів, юристів, соціологів та істориків – спеціалістів з історії подій, ідей і технологій»*¹.

Гадаємо, що саме інтердисциплінарні та міждисциплінарні сполучення, котрі назріли на полі економічної історії протягом останніх десятиліть, тою чи іншою мірою визначають її місце та субдисциплінарну конфігурацію у сучасній українській науці.

Вочевидь, сучасний горизонт очікувань і сподівань щодо майбутньої палітри економічної історії у національній науці нині формується у розрізі новітньої пізнавальної ситуації, що склалася після 2014 р. та масштабних соціокультурних запитів, викликів і потреб мультикультурного та глобалізованого світу. Проте чільне місце у формуванні цієї субдисциплінарої палітри належать багатьом «акторам» – ученим з різною дисциплінарною належністю й фаховою спеціалізацією, зокрема історикам. Сподіваємося, що вони гратимуть власні ролі на цій своєрідній авансені нашої науки.

---

¹Хікс Дж. Теория экономической истории / Пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева. Москва, 2003. С. 19.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ»

Системологія локалізму на рубежі тисячоліть

1. *Gertz C.* Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology. New Jersey, 1983. 244 p.
2. *Howe S.* From Manchester to Moscow // *Ab imperio*. 2011. № 1. P. 53–94.
3. *Said E.* Orientalism. Western Conception of the Orient. London: Penguin Books, 2003. 414 p.
4. *Soja E. W.* Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory. London: Verso, 1989. 228 p.
5. *Анкерсмит Ф. З.* Эффект реальности в историописании. Динамика историографической топологии // Анкерсмит Ф. З. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва: Прогресс–Традиция, 2003. С. 259–312.
6. *Байт Г.* Исторична подія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010/2011. Вип. 5. С. 90–114.
7. *Беленький И. Л.* Роль географического фактора в отечественном историческом процессе. Аналитический обзор. Москва: ИНИОН РАН, 2000. 113 с.
8. *Бродель Ф.* Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Москва, 2002–2004. Ч. 1–3.
9. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв. В 3 т. Москва, 1986–1992. Т. 1–3.
10. *Бузгалин А. В.* Диалектика: реактуализация в мире глобальных трансформаций // Вопросы философии. 2009. № 5. С. 20–35.
11. *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2 ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 364 с.; Ч. 2. 370 с.
12. *Верменич Я. В.* Історія ідей та криза історизму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 24–27.
13. *Верменич Я. В.* Исторична регіоналістика. Навчальний посібник. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 412 с.
14. *Верменич Я. В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 284 с.
15. *Верменич Я. В.* Локальность в системе понятий исторической науки // Российская история. 2011. № 6. С. 166–172.
16. *Вжозек В.* Исторический источник как реалистическое алиби историка // Мир историка: историографический сборник. Омск: Изд-во Омского гос. ун-та, 2010. Вып. 6. С. 272–294.
17. *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.
18. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод: Основы философской герменевтики / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. Москва: Прогресс, 1988. 704 с.
19. Глобализация. Модернизация. Россия (Круглый стол) // Полис. 2003. № 2. С. 34–52.

20. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: у пошуках істини і реальності. Київ: УБТ, 2008. Т. 2. 376 с.
21. Давлетшина Н. В. Источниковедение: предчувствие революции // Социосфера. 2012. № 2. С. 95–98.
22. Доган М. Социология среди социальных наук // Социс. 2010. № 10. С. 3–14.
23. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятори психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
24. Зіневич Н. Локальна історія: виклики і перспективи // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 27–46.
25. История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени / Отв. ред. Л. П. Репина. Москва: Кругъ, 2006. 768 с.
26. Кант И. Критика чистого разума. / Пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
27. Капраль М. Рец. на кн.: Долинська М. Исторична топографія Львова XIV–XIX ст. (Львів, 2006. 356 с.) // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2008. Вип. 13. С. 209–216.
28. Карпов С. И. Историческая наука на современном этапе: состояние и перспективы развития (в связи с 75-летием истфака МГУ) // Новая и новейшая история. 2009. № 5. С. 17–26.
29. Кирсанова Е. С. Современные споры о модернизации методологии исторической науки и методологические дискуссии в русской историографии второй половины XIX – начала XX вв. URL: <http://www.history.vuzlib.net/book>
30. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ: Дух і літера, 2006. 436 с.
31. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 54–88.
32. Колесник І. Методологія історії та історія методології: метафори історичного дискурсу (Рец. на кн.: Зашкільняк Л. Вступ до методології історії (Львів: ЛОИМІО, 1996. 96 с.) // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2001. Вип. 5. С. 55–85.
33. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 205–220.
34. Колесник І. Український гранд-нарратив: ретроспективи і перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 153–177.
35. Копосов Н. Исторический поворот в современной мысли: взгляд на «переломное время» из «переломного времени наоборот» // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 10–27.
36. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2004. Вип. 10. С. 115–154.
37. Кукарцева М. А., Коломоец Е. Н. Историография и историческое мышление (аналитический обзор) // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. 2004. № 2. С. 31–49.
38. Култыгин В. П. От локального универсализма к глобальному контекстуализму // Социс. 2009. № 1. С. 24–32.

39. *Мазлиш Б.* Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. 2006. № 5. С. 23–31.
40. *Маловичко С. И., Зайцева Н. Л.* Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории». URL: <http://www.newlocalhistory.com/node/11>
41. *Маловичко С. И., Румянцева М. Ф.* Образовательные практики высшей школы: еще раз о краеведении и новой локальной истории // Сообщество историков высшей школы России: научная практика и образовательная миссия: материалы Всероссийской научной конференции. Москва, 2009. С. 206–207.
42. *Медушевская О. М.* Теория и методология когнитивной истории. Москва: РГГУ, 2008. 358 с.
43. *Медушевский А. Н.* Когнитивно-информационная теория в современном гуманитарном познании // Российская история. 2009. № 4. С. 3–22.
44. *Мусихин Г. И.* Консерватизм и постмодернизм: между теоретическим союзом и идеологической несовместимостью // Общественные науки и современность. 2011. № 3. С. 119–133.
45. *Нагорна Л.* Реінкарнація історії у наукових дискурсах: криза територіальних типологізацій чи геополітичний синдром? // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 97–112.
46. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.
47. *Оноприєнко В.* Науковедение: поиск системных идей. Киев: ГП «Информационно-аналитическое агентство», 2008. 288 с.
48. *Писачкин В. А.* Социология жизненного пространства. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1997. 180 с.
49. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. Одесса: Астропринт, 2007. 536 с.
50. *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т. / Пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского. Москва: Культурная инициатива; Феникс, 1992. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. 525 с.
51. *Птолемей К.* Руководство по географии // Античная география / сост. М. С. Боднарский. Москва: Государственное издание географической литературы, 1953. С. 281–323.
52. Развитие физико-географических наук (XVII–XX вв.). Москва: Наука, 1975.
53. *Репина Л. П.* Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 9–28.
54. *Репина Л. П.* Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. 560 с.
55. *Рикер П.* Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ. Москва; Санкт-Петербург: Университетская книга, 1998. 313 с.
56. *Родман Б. Б.* Уроки географии // Вопросы философии. 1990. № 4. С. 36–47.
57. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.
58. *Симонян Р. Х.* Концепция мезоуровня применительно к региону // Социс. 2010. № 5. С. 52–61.
59. *Согомонов Ф. Ю.* Глокальность (очерк социологии пространственного воображения) // Глобализация и постсоветское общество («Аспекты–2001») / Под ред. С. Е. Кухтерина, А. Ю. Согомонова. Москва: ООО «Стови», 2001. С. 60–79.

60. Соколовский С. Российская антропология: иллюзия благополучия // Неприкосновенный запас. Москва, 2009. № 1. С. 45–64.
61. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений. Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 2000. 1054 с.
62. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.). Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 247 с.
63. Титаренко Л. Г. Современная теоретическая социология. Размышления после конгресса // Социс. 2009. № 1. С. 16–24.
64. Тишков В. А. Новая историческая культура (размышления после XXI Международного конгресса исторических наук) // Новая и новейшая история. 2011. № 2. С. 3–23.
65. Ткаченко В. Презентизм як культ сьогодення // Політичний менеджмент. 2010. № 4. С. 3–15.
66. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Избранное. Москва: Рольф, 2001. 640 с.
67. Филиппов А. Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы. URL: // <http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000>
68. Филиппов А. Ф. Теоретические основания социологии пространства. Москва: Канон-Пресс, 2003. 230 с.
69. Философия и литература: проблемы взаимных отношений (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. 2009. № 9. С. 56–96.
70. Філіпович М. Смертельна загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2008. Вип. 13. С. 9–29.
71. Хуу С. Запад и все остальные // Ab imperio. 2011. № 1. С. 21–52.
72. Чеканцева З. А. Идентичность современного историка и ресурсы дисциплинарной рефлексии // Мир историка. Историографический сборник. Омск: Изд-во Омск. гос. ун-та, 2010. Вып. 6. С. 295–317.
73. Юрій М. Ф., Павлюк В. І. Політична антропологія. Київ: Дакор, 2008. 408 с.
74. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 374 с.

Нова локальна історія: інновації у дослідженні територіальності

75. Amato J. A. Rethinking Home: A Case of Writing Local History. Berkeley: University of California Press, 2002. 245 p.
76. Bennett J. M. Women in the Medieval English Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague. New York: Oxford University Press, 2011. 322 p.
77. Wrightson K. English Society, 1580–1680. London, 1982; 2nd ed. (London, 2002).
78. Райтсон К. «Разряды людей» в Англии при Тюдорах и Стюартах // Средние века. Москва, 1994. Вып. 57. С. 46–61.
79. Бартлетт Р. Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950–1350 гг. Москва: РОССПЭН, 2007. 432 с.
80. Бездрабко В. Документознавство в Україні: інституалізація та сучасний розвиток. Київ: Четверта хвиля, 2009. 720 с.
81. Верменич Я. В. Локально-регіональні рівні вітчизняного наративу // Український історичний журнал. 2013. № 5. С. 4–23.
82. Верменич Я. В. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 13–28.

83. *Горизонтов Л. Е.* Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. Москва: [б. и.], 2005. С.3.
84. *Гуревич П. С.* Феномен деантропологизации человека // Вопросы философии. 2009. № 3. С. 19–30.
85. *Зверева Г. И.* Роль познавательных «поворотов» второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода: Изучение культуры в России 1990-х годов. Сб. науч. ст. / Сост. и отв. ред. Г. И. Зверева. Москва: РГГУ, 2001. С. 11–20.
86. *Кантор К. М.* Очаги истории // Вопросы философии. 2009. № 3. С. 32–52.
87. *Ковалевська О., Вирський Д.* «Науковий Переяслав»: Літня школа молодих істориків України і Росії // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 1. С. 371–373.
88. *Колесник І.* Регіональна історія в українській історіографії: практика і рефлексія // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 205–220.
89. Концепция межвузовской научно-образовательной программы «Локальная история: компаративные подходы и методы изучения». URL: // <http://nln.stavsu.ru/work/koncersia.asp>
90. *Котенко А.* Повернення простору // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2010. Вип. 15. С. 45–60.
91. *Кун Т.* Структура наукових революцій. Москва: Port-Royal, 2001. 228 с.
92. *Маловичко С.* Історіографія локальної історії: сучасне становище і основні тенденції розвитку // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 29–34.
93. *Маловичко С.* Історія & етика: формування нової історіографічної культури // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 371–388.
94. *Маловичко С. И., Булыгина Т. А.* Современная историческая наука и изучение локальной истории. URL: <http://www.newlocalhistory.com/node/220>
95. *Маловичко С. И., Мохначева М. Н.* Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышления о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2006. Вип. 8. С. 23–37.
96. *Маловичко С. И., Мохначева М. П.* Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 29–46.
97. *Мартинелли А.* От мировой системы к мировому обществу? // Социс. 2009. № 1. С. 5–15.
98. *Медушевская О. М.* Теория и методология когнитивной истории. Москва: РГГУ, 2008. 358 с.
99. *Нарский Н.* К вопросу о прошлом и будущем политической локальной истории поздней Российской империи // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках / Под ред. И. В. Нарского. Челябинск: Каменный век, 2003. С. 20–33.
100. Региональная история глазами ее созидателей: материалы экспресс-опроса // Былые годы. 2010. № 3. С. 61–70.
101. *Репина Л. П.* Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 9–28.

102. *Репина Л. П.* Новая локальная история // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX веках / Под ред. И. В. Нарского. Челябинск: Каменный век, 2003. С. 10–20.
103. *Репина Л. П.* Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. 560 с.
104. *Румянцева М. Ф.* Субъект исторического действия: к вопросу о предмете новой локальной истории. URL: <http://newlocalhistory.com/node/241>
105. *Шапаренко В. В.* Современные теории цивилизационного развития и их возможности в изучении региональной истории // Былые годы. 2010. № 3. С. 79–86.

Мікроісторія: сучасне бачення

106. *Domańska E.* Mikrohistorie (Spotkania w międzywsiatach). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. 299 s.
107. *Ададунов В.* Досвід мікроісторичного аналізу зовнішньої політики Наполеона: «ефект олітературення» оповіді історика // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 284–296.
108. *Бессмертный Ю. Л.* Многоликая история (Проблема интеграции микро- и макро-подходов) // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю. Л. Бессмертного, М. А. Бойцова. Москва: РГГУ, 2000. С. 52–61.
109. *Бессмертный Ю. Л.* Проблема интеграции микро- и макроподходов // Историк в поиске: Микро- и макроподходы к изучению прошлого. Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 1999. С. 291–301.
110. *Бессмертный Ю. Л.* Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. Человек в истории. Москва: Наука, 1995. С. 5–19.
111. *Бессмертный Ю. Л.* Что за «Казус»? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории / Под ред. Ю. Л. Бессмертного, М. А. Бойцова. Москва: РГГУ, 2000. С. 7–24.
112. *Бессмертный Ю. Л.* Это страшное, страшное прошлое... // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 2000. Вип. 3. С. 34–46.
113. *Бондаренко Г.* Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства // Краєзнавство. 2011. № 3. С. 23–29.
114. *Булыгина Т. А.* История повседневности и «новая локальная история»: исследовательское поле и исследовательский инструмент. URL: <http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina>
115. *Верменич Я. В.* Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 156–169.
116. *Ерусалимский К.* История, историк и источник в конфликте интерпретаций // Исторические исследования в России – II. Семь лет спустя / Под ред. Г. А. Бородюгова. Москва: АИРО-XX, 2003. С. 530–555.
117. *Єрмоленко В.* [Рец. на кн.]: Ададунов В. «Наполеоніда на сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття // Український гуманітарний огляд. Київ: Критика, 2007. Вип. 13. С. 204–208.
118. *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 174–184.

119. *Леви Дж.* К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. Москва, 1996. С. 167–190.
120. *Маловичко С.* История & этика: формирование новой историографической культуры // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 3. Ч. 1. С. 371–388.
121. *Медік Х.* Мікроісторія. URL: https://igiti.hse.ru/data/426/313/1234/4_3_3Medick.pdf
122. *Підгаєцький В.* Мікроісторія: варіант окреслення пізнавального простору у прикладенні до історії України ХХ ст. Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Ч. 2. Чернівці: Рута, 2004. С. 368–371.
123. *Подгаєцький В. В.* Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур). Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. 174 с.
124. *Потульніцький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії ХVII–ХХ століть. Київ: Либідь, 2002. 480 с.
125. Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории: современные исследования по микроистории / Ред. М. Кром, Т. Зоколл, Ю. Шлюмбом. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. Бібліографія: с. 260–265.
126. *Репина Л. П.* Историческая биография и интеллектуальная история // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 4. С. 437–464.
127. *Репина Л. П.* Проблемы методологического синтеза и новые версии социальной истории. URL: <http://www.history.vuzlib.net/book>
128. *Суту Ж.-А.* Падіння миру, кінець системи: Горбачов // Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 185–202.
129. *Цимбал Т.* Відкритість крізь призму біографії // Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 231–240.
130. *Черутти С.* Социальный процесс и жизненный опыт: индивиды, группы и идентичности в Турине XVII века // Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / Ред. М. Кром, Т. Зоколл, Ю. Шлюмбом. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. С. 27–57.
131. *Шлюмбом Ю., Кром М., Зоколл Т.* Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / Ред. М. Кром, Т. Зоколл, Ю. Шлюмбом. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. С. 7–27.
132. *Яницкий О. Н.* Расширение исторического горизонта: Рудницкая Е. Л. Лики русской интеллигенции. Научные труды (Москва: «Канон+»; РООИ «Реабилитация», 2007) // Социологический журнал. 2008. № 4. С. 150–57.

Історична локалістика: пошук парадигмальних орієнтирів

133. *Collins R.* Macro-History: Essays in Sociology of the Long Run. Stanford: Stanford university press, 1999. 328 p.
134. *Global History: Interactions between Universal and Local / Ed. A. G. Hopkins.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. 320 p.
135. *Hurrell A.* Explaining in Resurgence of Regionalism in World Politics // Review of International Studies. 1995. Vol. 21. P. 331–358.
136. *Keating M.* The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. Northampton: Edwar Elgar Publishing, 1998. 242 p.

137. *Piaget J.* The epistemology of interdisciplinary relationships // *Interdisciplinarity. Problems of teaching and research in universities.* Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, 1972. P. 127–139.
138. *Rosenau J.* *Fragmegrated Challenges to National Security // Understanding US Strategy: A Reader /* Heyns T. (ed.). Washington: National Defense University Press, 1983. P. 65–82.
139. *Агошкова Е. Б.* Категория «система» в современном мышлении // *Вопросы философии.* 2009. № 4. С. 57–71.
140. *Арсентьев В. М.* Возможности использования информационных технологий в урбан-истории. URL: <http://www.rambler.ru/szch>
141. *Бахрушин С. В.* Задачи исторического изучения края // *Краеведение.* 1928. Т. V. № 3. С. 129–140.
142. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – критический обзор // *Исследования по общей теории систем /* Под ред. В. Н. Садовского, Э. Г. Юдина. Москва: Прогресс, 1969. С. 23–82.
143. *Богорад О. Д., Тевелев О. М., Падалка В. М., Підмогильний М. В.* Регіональна економіка. Словник-довідник. Київ: Логос, 2004. 776 с.
144. *Бусыгина И. М.* Политическая регионалистика. Учебное пособие. Москва: РОССПЭН, 2006. 280 с.
145. *Бусыгина И. М.* Регионы Германии. Москва: РОССПЭН, 2000. 350 с.
146. *Верменич Я. В.* Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // *Регіональна історія України.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 9–40.
147. *Верменич Я. В.* Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії // *Регіональна історія України.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 4. С. 9–26.
148. *Верменич Я. В.* Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів // *Український історичний журнал.* 2011. № 5. С. 110–130.
149. *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 516 с.
150. *Вирилио П.* Информационная бомба. Стратегия обмана. Москва: «Гнозис», «Прагматика культуры», 2002. 190 с.
151. *Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины.* Москва: Советская энциклопедия, 1989. 592 с.
152. *Гіденс А.* Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ: Альтпрес, 2004. 100 с.
153. *Голубко В. С., Качараба С. П., Середяк А. В.* Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. Ч. 1. 130 с.
154. *Гомаюнов С. А.* Местная история: проблемы методологии // *Вопросы истории.* 1996. № 9. С. 158–163.
155. *Гречко П.* Империзм – императив нового мирового порядка. Статья вторая // *Свободная мысль – XXI.* 2004. № 3. С. 33–49.
156. *Грушевський М.* Степ і море в історії України // *Український історичний журнал.* 2016. № 1. С. 176–194.
157. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд., испр. и доп. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. 496 с.
158. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. 574 с.

159. Доган М. Социология сферы социальных наук // Социс. 2010. № 10. С. 3–13.
160. Журба О. И., Портнова Т. В., Чернов Е. А. Еще раз о начале времени URBIS (датировка начала Города как проблема исторической урбанистики) // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 249–260.
161. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: предмет изучения и основные направления развития // Общественные науки и современность. 2010. № 4. С. 126–138.
162. Заславская Т. И., Ядов В. А. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений // Социологический журнал. 2008. № 4. С. 8–22.
163. Зварич І. Т. Етнополітика в Україні: Регіональний контекст. Київ: Дельта, 2009. 320 с.
164. Злупко С. Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник Національної академії наук України. 2004. № 11. С. 12–24.
165. Ионов И. Н. Политические отношения, интеллектуальные сети и логико-лингвистические основания цивилизационного знания // Общественные науки и современность. 2010. № 6. С. 134–146.
166. Каганский В. Л. Методологические основания регионального анализа как культурной практики // Культура в современном мире: опыт, проблемы, решения. Москва, 1997. Вып. 3. С. 4–29.
167. Каганский В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. Москва: НЛО, 2001. 576 с.
168. Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. Київ: Знання, 2007. 304 с.
169. Кармазіна Н. В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.) / За ред. та вступ. ст. А. А. Непомнящого. Сімферополь: Таврія, 2005. 177 с.
170. Касавин И. Т. Междисциплинарное исследование: к понятию и типологии // Вопросы философии. 2010. № 4. С. 61–73.
171. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва: Изд-во ГУ ВШЭ, 2002. 458 с.
172. Китинг М. Новый регионализм как возможность. Территориальное переустройство в эпоху глобализации // Россия в глобальной политике. 2008. Т. 6. № 4. С. 143–148.
173. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексії // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 1. С. 205–220.
174. Кравченко В. В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс: Европейский гуманитарный ун-т, 2010. 357 с.
175. Кузнєцов В. Українська аналітика науки: логіка наукового аналізу // Філософська думка. 2008. № 2. С. 15–50.
176. Лапин Н. И. Регион, его статус и функции в российском обществе: теоретико-методологические основы исследования // Социс. 2006. № 8. С. 25–34.
177. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVIII–XIX ст.). Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.
178. Матвієнко С. Інтерв'ю з Рендалом Колінзом // Філософська думка. 2011. № 3. С. 112–119.
179. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
180. Новикова М. А. Регионалистика: вызовы и перспективы. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar/knp_491_105-108.pdf

181. Основания регионалистики. Формирование и эволюция историко-культурных зон / Под ред. А. Герда и Г. Лебедева. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. 392 с.
182. *Попова Т.* Историографический процесс в региональном измерении: подходы и понятия // Историко-географічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 7. С. 290–324.
183. *Попова Т.* К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 8/9. У 2 ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. Ч. 2. С. 324–345.
184. Постнеклассика: Философия, наука, культура / Отв. ред. Л. П. Киященко, В. С. Степин. Санкт-Петербург: Миръ, 2009. 671 с.
185. Регионы и регионализм в странах Запада и России / Отв. ред. Р. Ф. Иванов. Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 2001. 260 с.
186. *Репина Л. П.* Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 9–28.
187. *Репина Л. П.* Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории. URL: <http://www.history.vuzlib.net/book>
188. *Румянцева М. Ф.* К вопросу о преодолении кризиса исторического метанарратива: философия истории Г.-В.-Ф. Гегеля как опыт исторической теории // Ставропольський альманах общества и интеллектуальной истории. Ставрополь, 2002. Вип. 2.
189. *Севастьянов А.* Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932). Киев; Симферополь: Доля, 2010. 255 с.
190. *Симонова Т. М.* Теоретические аспекты изучения социальных проблем // Социс. 2009. № 8. С. 65–69.
191. Субкультурна варіативність українського соціуму. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2010. 288 с.
192. *Тоффлер Е.* Третья хвиля / З англ. пер. А. Євса. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
193. *Тощенко Ж. Т.* Эволюция теоретической социологии в России (1950–2000-е годы). Статья 2 // Социс. 2009. № 7. С. 3–16.
194. *Филиппов А.* Социология пространства: общий замысел и классическая разработка проблемы. URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000>
195. *Хлынина Т. П.* Историческая регионалистика: основные концепты и проблемы дисциплинарного роста // Былые годы. 2010. № 3. С. 71–78.
196. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Київ: Держ. вид-во України, 1928. XII, 531 с.
197. *Чернов Е. А.* Региональная история и историография // Регіональна історія України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 2. С. 59–66.
198. *Чернов Е. А.* Региональная история: опыт теоретической интерпретации // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2006. Вип. 8. С. 38–48.
199. *Шинковский М. Ю.* Глокализация как предмет научного исследования // Политика. Москва, 2008. № 2. С. 46–57.
200. *Ясіновська О.* Про межі термінів «поняття» і «концепт» у сучасній когнітивній лінгвістиці // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 2003. Вип. 30. С. 257–268.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ»

1. *Акіншева І. П.* Навчання учнів соціальної історії в середніх школах країн-членів Ради Європи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02; АПН України, Ін-т педагогіки. Київ, 2006. 29 арк.
2. *Андрусиншин Б. І.* У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів часів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. / Федерація профспілок України. Київ: [б.в.], 1995. 192 с.
3. *Бабак О. А.* Соціально-економічне та духовно-культурне життя робітничого населення Української СРР у 1920-х рр.: історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2008. 265 арк.
4. *Багалій Д. І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Укр. акад. наук. [Б. м.]: Держвидав України, 1928. Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. 389, [3] с.: мал.
5. *Білокінь С. І.* На шляхах інституціоналізації. До соціальної історії гуманітарних наук в Україні, ХХ ст. / За ред. Остапа Ханка. Київ: Вид. Остап Ханко, 2009. 40 с.: іл.
6. *Білоус Н.* Магістрат і юридики в Києві у XVI – першій половині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 5. С. 107–126.
7. *Білоус Н.* Соціальна та професійна структура населення Києва у світлі фіскальних джерел другої половини XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 8. С. 107–118.
8. *Бойко А. В.* Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06; Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 507 арк.
9. *Бондар В. В.* Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 263 арк.
10. *Бондарева С. О.* Діловодні документи органів державної влади як джерело з історії соціально-культурного розвитку УСРР у 1921–1929 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Луганськ, 2012. 20 с.
11. *Бондарук С. Д.* Роль еліти як суб'єкта соціального поступу в історіософії Вячеслава Липинського: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1997. 176 арк.
12. *Буряк Л.* Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 2. С. 197–208.

13. *Вересовська Т. В.* Видавнича та бібліографічна діяльність Соціально-економічного відділу УАН–ВУАН (1918–1928 рр.) як джерело з історії науки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2000. 179 арк.
14. *Вільшанська О.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 56–70.
15. *Вінниченко О.* Конфлікти в шляхетському соціумі кінця XVII – першої половини XVIII ст. на сторінках заповітів (на матеріалах книг Львівського гродського суду) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 7. С. 161–174.
16. *Волошин Ю.* Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К. І. С., 2016. 356 с.
17. *Герасимов Т. Ю.* Соціально-побутова історія подільських міст доби Гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2013. 20 с.
18. *Глистюк Я. С.* Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові 1848–1914: інституційна та соціальна історія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2008. 274 арк.: табл.
19. *Глушенко Н. М.* Умови праці та життя селян рейхскомісаріату «Україна» в контексті соціальної політики німецької окупаційної влади (1941–1943 рр.) // Соціальна історія: Науковий збірник. Київ: Логос, 2007. С. 47–51.
20. *Головко В.* Українсько-німецький семінар «Соціальна історія в Україні та Німеччині у XX столітті» // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 2. С. 229–232.
21. *Голубочка І. С.* Проблема соціального розвитку дітей-сиріт в історії вітчизняної педагогіки (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2013. 20 с.
22. *Горін С.* Маєткові конфлікти чернецтва у першій половині XVII ст. (на прикладі волинських монастирів) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 8. С. 280–289.
23. *Горін С.* Мобільність ченців волинських монастирів у першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 9. С. 20–36.
24. *Горобець В.* «Всякіє полковые уряды». Полкова старшина Гетьманату як інститут і соціальна група // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Вип. 13–14. С. 11–40.
25. *Горобець В.* Від редакційної колегії // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 6. С. 7–8.
26. *Горобець В.* Від редакційної колегії // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 7. С. 7–8.
27. *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 271 с.
28. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 533 с.

29. *Горобець В.* Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни» etc. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 8. С. 184–201.
30. *Горобець В.* Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 5. С. 7–12.
31. *Горобець В.* Нова соціальна історія // Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл–О. С. 439.
32. *Грушевський М. С.* Студії з економічної історії України: Економічний і соціальний перелом XV–XVII вв. Господарство польського магната на Задніпров'ю. Київ: [б.в.], 1917. 96 с.
33. *Губочкін М. П.* Трансформація Кропивнянського козацького полку в соціально-економічній та військово-політичній історії України (1648–1782 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. 21 с.
34. *Гуревич А. Я.* Ментальность как пласт социальной целостности (ответ оппонентам) // Споры о главном: Дискуссия о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». Москва: Наука, 1993. С. 49–50.
35. *Гуревич А. Я.* От истории ментальностей к историческому синтезу // Споры о главном: Дискуссия о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». Москва: Наука, 1993. С. 16–29.
36. *Гуржій О.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII–XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 3–21.
37. *Гуржій О.* Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. // Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 24–34.
38. *Дзюба О.* Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Вип. 13–14. С. 308–326.
39. *Дзюба О.* Українці в європейських містах: адаптація до життя в нових соціумах (XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 3. С. 55–64.
40. *Дмитренко В. А.* Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава, 2010. 190 арк.
41. *Донік О.* Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 16–41.
42. *Жак ле Гофф.* Середньовічна уява. Пер. з фр. Я. Кравця. Львів: Літопис. 2007. 350 с.
43. *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
44. *Заярнюк А.* Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна Модерна. 2005. №9. С. 249–269.
45. *Заяць А.* Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 9. С. 9–19.

46. *Зелдин Т.* Социальная история как история всеобъемлющая // *THESIS*. 1993. Вып. 1. С. 154–162.
47. *Зидер Р.* Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального» // *THESIS*. 1993. Вып. 1. С. 163–178.
48. *Ивангородський К.* Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (Методологічний конспект проблеми) [Матеріали круглого столу] // *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 21–25.
49. *Івченко О. О.* Соціально-економічні перетворення в українському селі 1953–1959 рр.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2015. 20 с.
50. *Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: зб. наук. пр. / Ред. В. П. Шкварець [та ін.]; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова, Миколаївський навчально-науковий центр. Миколаїв, 1999. Ч. 2; Миколаїв: [б. в.]; Одеса: [б. в.], 1999. 324 с.*
51. *Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: зб. наук. пр. / Ред. В. П. Шкварець [та ін.]; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова, Миколаївський навчально-науковий центр. Миколаїв, 1999. Ч. 3. Миколаїв: [б. в.]; Одеса: [б. в.], 1999. 166 с.*
52. *Історія соціального виховання (з давніх часів до середини XX століття): хрестоматія / Упоряд.: О. С. Радул [та ін.]; наук. ред. О. С. Радул. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2010. 463 с.*
53. *Історія становлення та розвитку соціальної допомоги в Україні: [Навч.-метод. посіб.] / Глух. держ. пед. ун-т ім. О. Довженка; уклад. Т. М. Тюльпа. Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. 92 с.*
54. *Історія та перспективи соціально-економічного розвитку, державного регулювання та місцевого самоврядування Півдня Росії та України: зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Суми–Курськ, 21–22 трав. 2010 р.) / Сум. держ. ун-т, Півд.-Захід. держ. ун-т. Суми: Видавництво СумДУ, 2010. 159 с.*
55. *Карліна О.* Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 10. С. 97–114.
56. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. Київ: Стилос. 2002. 230 с.
57. *Кокка Ю.* Социальная история между структурой и эмпирической историей // *THESIS*. 1993. Вып. 2. С. 174–189.
58. *Коллинз Р.* Четыре социологических традиции. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2009. 317 с.
59. *Коляструк О.* Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.
60. *Коляструк О.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // *Український історичний журнал*. 2007. №1. С. 174–184.
61. *Константинова В. М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2004. 21 с.

62. *Копосов Н. Е.* Культурно-антропологическая и социальная история: требуется взаимодействие // Споры о главном: Дискуссия о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». Москва: Наука, 1993. С. 45–46.
63. *Коцур В. П.* Историчні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія). Київ: Наук. думка, 1998. 505 с.
64. *Коцур В. П.* Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр.: Історіографія: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 475 л.
65. *Крижановська О.* Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 130–142.
66. *Кургузов А. О.* Соціальні мережі як сучасний інструмент процесу соціокультурної самоідентифікації особи // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2017. Вип. 70. С. 54–61.
67. *Кухлев А. С.* Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Старобільськ, 2018. 20 с.
68. *Лаас Н.* Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. Вип. 16. С. 175–192.
69. *Лаас Н.* Соціальна історія повоєнної України: досвід української та англійської історіографії // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Ч. 1–2. С. 73–138.
70. *Лаас Н.* Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Український історичний журнал. № 4. 2010. С. 170–191.
71. *Лаас Н.* Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англійській історіографії другої половини XX – початку XXI ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 104–116.
72. *Лаас Н. О.* Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. в англійській історіографії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2009. 245 арк.
73. *Лепти Б.* Общество как единое целое. О трех формах анализа социальной целостности // Одиссей: Человек в истории. Москва: Coda, 1996. С. 128–147.
74. *Макаренко Н. Ю.* Причини і наслідки етносоціальних змін в Криму у 1950–1980-х рр // Соціальна історія: Науковий збірник. Київ: Логос, 2007. С. 59–68.
75. *Маложон О. І.* Соціально-правова культура литовсько-польського періоду в історії України (XIV–XVI ст.): дис. ... канд. іст. наук: 17.00.01; Київський нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2007. 178 арк.
76. *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 7. С. 243–264.
77. *Матях В.* Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII–XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. 1. С. 221–232.
78. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века): в 2 т. Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. Т. 1. 584 с.

79. *Михайловський В.* Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал. 2009. № 5. С. 34–47.
80. *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Руси. Ужгород, 1936. Т. 1: До другої чверті XVI в. [Б. м.]: [б. в.]. X, 214 с.: мал.
81. *Мільчев В. І.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII–XVIII століття: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя: АА Тандем, 2008. 369 с.
82. *Мільчев В. І.* Джерела з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06; [Держ.] вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т». Запоріжжя, 2011. 551 арк.
83. *Молчанов В.* Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 105 с.
84. *Набока С. В.* Роль інституту мирових посередників у розвитку соціальних процесів на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Соціальна історія: Науковий збірник. Київ: Логос, 2007. С. 22–27.
85. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / За ред. акад. Д. І. Багалія. Харків: Держвидав України, 1928. Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. 388 с.: іл., карти.
86. Нариси з соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д. І. Багалія. Київ: [б. и.], 1932. Т. 1: Праці Комісії соціально-економічної історії України. 356 с.: табл.
87. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Ч. I. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 445 с.
88. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Ч. II. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 382 с.
89. *Никифорова Н. О.* Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Донецький держ. ун-т. Донецьк, 2000. 256 арк.
90. *Нишпор М.* Щоденне життя італійців у Львові наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (на матеріалах заповітів та інвентарів майна) // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 51–69.
91. *Ніколаєва Т.* Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914) // Український історичний журнал. 2011. № 3. С. 95–107.
92. *Орлова Т. В.* Актуальність проблем соціальної історії і наукова діяльність кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Соціальна історія: Науковий збірник. Київ: Логос, 2007. С. 6–12.
93. *Перкун В.* Допоміжні історичні дисципліни як ключ до соціальної історії. Роботи французького історика Мішеля Пастуро // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. Вип. 11–12. С. 367–375.
94. *Пилипчук Я. В.* Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. Київ; Вінниця: Твори, 2018. 338, [20] с.: мал.
95. *Пиріг П. В.* Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. Київ: Стилос, 1998. 184 с.
96. *Писаренко Ю.* «Зрение» и «слепота» как социальные символы // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 9. С. 293–317.

97. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч. 1–2. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 351 с.
98. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч. 3. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 336 с.
99. *Поліщук В.* [Рец.] Социальная история. Ежегодник. 1997, 1998/99, 2000 // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 3. С. 271–273.
100. *Потіщук О. О.* Соціальна історія науки: методологічні засади: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 228 арк.
101. *Потіщук О. О.* Методологічні стратегії соціальної історії науки // Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. 2012. Вип. 3. С. 49–55.
102. *Приймак О. М.* Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть / За наук. ред. д-ра іст. наук, проф. Г. М. Васильчука. Запоріжжя: Запоріз. нац. ун-т, 2012. 456 с.
103. *Приймак О.* Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть. Запоріжжя: Запоріз. нац. ун-т, 2012. 456 с.
104. *Пэнто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук. Москва: Прогресс, 1972. 607 с.
105. *Ревель Ж.* Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей: Человек в истории. Москва: Coda, 1996. С. 110–127.
106. *Репина Л. П.* «Новая историческая наука» и социальная история. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: URSS, 2009. 320 с.
107. *Репина Л. П.* Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. С. 61–118.
108. *Руденко Р. Г.* Новітня історія України: соціально-історичний аспект (друга половина XX – початок XXI ст.). Харків: Вид. ХНЕУ, 2013. 79 с.
109. *Русіна О.* Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України // Український історичний журнал. 2006. № 3. С. 4–16.
110. *Самуляк О. В.* Соціальні комунікації в Уанеті: історія, особливості та перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. Київ, 2014. 18 с.
111. *Семігіна Т. В.* Соціальна політика: історія та сучасний розвиток. Київ: Агентство Україна, 2008. 196 с.
112. *Скакун Р. Л.* Євангельські християни святи сіоністи: історія соціальної організації та віровчення: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 232 арк.
113. *Слабченко М. Є.* Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 2. Харків: Державне видавництво України, 1927. 280 с.
114. *Смолій В.* Від головного редактора // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. 1. С. 7–9.
115. *Сокирко О.* «Панове жовніри». Формування й еволюція жовнірських громад у XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 8. С. 202–217.
116. *Сокирко О.* Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Український історичний журнал. 2006. № 4. С. 64–77.
117. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колект. монографія / [О. Г. Бажан та ін.; ред.-упоряд. Н. О. Лаас; відп. ред.

- В. М. Даниленко]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 697 с.
118. Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії», 16–18 квітня 2008 року: зб. наук. робіт / Харківський нац. економ. ун-т. Кафедра українознавства. Кафедра філософії та політології. Харків: ХНЕУ, 2008. Ч. 4: Секція 4. Соціальна історія України. Суспільство. Демократія. Духовність / заг. ред. О. С. Черемська. [Б. м.]: [б. в.], 200. 203 с.
119. *Таїрова-Яковлева Т.* До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 202–208.
120. *Таїрова-Яковлева Т.* Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо». 2017. 184 с.: іл.
121. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Кол. монографія / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка. 2004. 406 с.
122. *Харитонович Д. Э.* История структур и история событий // Одиссей: Человек в истории. Москва: Coda, 1996. С. 173–175.
123. *Хобсбаум Эрик Дж.* От социальной истории к истории общества // Философия и методология истории: сб. ст. / Под ред. И. С. Кона. Благовещенск: Благовещенский гуманитарный колледж им. И. А. Бодуэна де Куртене, 2000. С. 289–320.
124. Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. Кафедра історії слов'янських країн; ред. Л. Зашкільняк, М. Крикун. Львів: [б.в.], 1998. 301 с.
125. *Чешко В. Ф.* Наука і держава. Методологічний аналіз соціальної історії науки (генетика і селекція в Росії та Україні за радянських часів): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09; Харківський держ. ун-т. Харків, 1999. 36 с.
126. *Шаравара Т. О.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 19 с.
127. *Швидкий В.* Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 149–169.
128. *Шивельбуш В.* Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів. Київ: Критика. 2007. 255 с.
129. *Яковенко Н.* Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
130. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.
131. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV–XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-е, перегл. і виправл. Київ: Критика. 2008. 472 с.: іл.
132. *Яременко М.* «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. 534 с.
133. *Яременко М.* Річпосполитська шляхта у Києво-Могилянській академії XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. Вип. 9. С. 37–55.
134. *Ясь О.* Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методологічний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 4. С. 215–230.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «ПУБЛІЧНА ІСТОРІЯ»

1. «Синдром публичной немоты»: история и современные практики публичных дебатов в России / Отв. ред. Н. Б. Вахтин, Б. М. Фирсов. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 424 с.
2. *Абрамов Р., Кожанов А.* Концептуализация феномена Popular Science: модели взаимодействия науки, общества и медиа // Специология науки и технологий. 2015. № 2 (6). С. 45–59.
3. *Аккерман Ф., Аккерман Я., Литтке А.* и др. Прикладная история, или Публичное измерение прошлого // Неприкосновенный запас. 2012. № 3 (83). С. 233–244.
4. *Анкерсмит Ф.-Р.* Возвышенный исторический опыт. Москва: Изд-во «Европа», 2007. 608 с.
5. *Артог Ф.* Какова роль историка во все более «презентистском» мире? URL: <http://gefeter.ru/archive/8000>
6. *Ассман А.* Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 328 с.
7. *Ассман А.* Забвение истории – одержимость историей. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 552 с.
8. *Бекірова Г., Чубаров Е.* Толерантні підручники – толерантне суспільство. Сімферополь, ВД «Тезис», 2011. 128 с.
9. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конкурирование реальности: Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 334 с.
10. *Бердинских В. А.* Ремесло историка в России. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. 608 с.
11. *Блоуин Ф., Розенберг У.* Происхождение прошлого. «Подлинность» для историков и архивистов. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та, 2017. 376 с.
12. *Бобкова М. С.* «Historia pragmata»: формирование исторического сознания новоевропейского общества. Москва: ИВИ РАН, 2010. 329 с.
13. *Бойм С.* Будущее ностальгии. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 680 с.
14. *Брайлян Єгор.* Публічна історія в Україні: у пошуках консенсусу // Дзеркало тижня. 2018. 23–31 серпня. Вип. 31. URL: <https://bit.ly/2L4Rcau>
15. *Ваттимо Дж.* Прозрачное общество. Москва: Логос, 2003. 128 с.
16. *Вейнберг И. П.* Рождение истории: Историческая мысль на Ближнем Востоке I тыс. до н. э. Москва: Наука, 1993.
17. *Вен Поль.* Как пишут историю. Опыт эпистемологии. Москва: Научный мир, 2003. 394 с.
18. *Гинзбург К.* Мифы – эмблемы – приметы. Морфология и история. Сборник статей / Пер. с итал. и послесл. Москва: Новое издательство, 2003. 348 с.
19. *Гірік С.* Наук-поп як зброя проти псевдонауки. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2012/05/3/83395/>
20. *Голубчик Г.* «Публічна історія» як сфера державно-управлінської діяльності: зарубіжний досвід // Державне управління та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 1 (20). С. 51–59.

21. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. Київ: Грані-Т, 2008. 232 с.
22. Грицак Я. Куди рухається світ. Київ: Грані-Т, 2015. 192 с.
23. Грицак Я. Публічність завжди має свою ціну, часом тяжку й навіть небезпечну для історика. URL: <https://bit.ly/2ryIR86>
24. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. Київ: Критика, 2011. 352 с.
25. Гроссман Дж. В прошедшем времени: история и злоупотребление ею в Вашингтоне. URL: <http://gefeter.ru/archive/23920>
26. Губин В. Д., Стрелков В. И. Власть истории: Очерки по истории философии истории. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т., 2007. 330 с.
27. Гуди Дж. Похищение истории. Москва: Весь мир, 2015. 432 с.
28. Гулюк С. Червоні дні календаря. URL: <https://bit.ly/2XWUBgM>
29. Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. Москва: Изд-во РГГУ, 2005. 889 с.
30. Дагмар Куца. Методология использования истории как инструмент примирения. URL: <http://gefeter.ru/archive/6402>
31. Джером де Грут. Сопереживание и участие. Популярны истории. URL: <http://gefeter.ru/archive/6239>
32. Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л. П. Репиной. Москва: Кругъ, 2008. 800 с.
33. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
34. Завадский А., Исаев Е., Кравченко А. Публичная история: между академическим исследованием и практикой. URL: <https://bit.ly/2suF6RL>
35. Задирко Е. «Период застоя»: статья в Википедии как форма исторического знания в публичном пространстве. URL: <http://gefeter.ru/archive/22911>
36. Зарецкий Ю. П. Стратегии понимания прошлого: Теория, история, историография. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 384 с.
37. Зорин А. У истории нет правильной интерпретации. Что такое Public history? URL: <https://bit.ly/2R84erL>
38. Зорин А. Мы всегда находимся в зоне интерпретации исторического факта: о публичной истории. URL: <https://theoryandpractice.ru/posts/7566-zorin>
39. Зорин А. Public history как дисциплина [Историк Андрей Зорин о фальсификации исторических фактов, способах понимания и пространстве публичной истории]. URL: <https://postnauka.ru/video/18165>
40. Иггерс Г., Янг Э. Глобальная история современной историографии. Москва: Канон, 2012. 432 с.
41. Исаев Е. Публичная история в России: научный и учебный контекст формирования нового междисциплинарного поля // Вестник Пермского университета. Серия: История. 2016. № 2 (33). С. 7–13.
42. Историческая политика в XXI веке / Под. ред. А. Миллера, М. Липмана. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. 646 с.
43. Исторический факт как аргумент политической полемики / Отв. ред. М. П. Айзенштат. Москва: ИВИ РАН, 2011. 268 с.
44. Історія, пам'ять, політика. Зб. статей / Упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 277 с.
45. Козеллек Р. Можем ли мы распоряжаться историей? // Отечественные издания. 2004. № 5.

46. Колесник А. История – это не только архивист: интервью с Т. Каваном и С. Нуаре URL: <https://iq.hse.ru/news/229588441.html>
47. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
48. Конструирование истории. Кто мы? / Под общ. ред. М. С. Бобковой. Санкт-Петербург: Евразия, 2019. 320 с.
49. Кронен У. Академическая история – вечная скука. URL: <http://gefeter.ru/archive/5729>
50. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ПІЕНД, 2013. 600 с.
51. Курилла И. История в эпоху победившего презентизма. URL: <http://gefeter.ru/archive/22457>
52. Курилла И. И. История, или Прошлое в настоящем. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та, 2017. 168 с.
53. Лазарева А. Педагогіка війни // Український тиждень 2014. 1–7 серпня. № 31 (351).
54. Ле Гофф Ж. История и память. Москва: РОССПЭН, 2013. 303 с.
55. Лизанчук В. Историческая правда – гуманитарное оружие. URL: <https://bit.ly/37Qg8Mw>
56. Линденберг К. Обучение истории. Москва: Парсифаль, 1997. 192 с.
57. Люббе Г. В ногу со временем: О сокращении нашего пребывания в настоящем. URL: <https://bit.ly/33tVpuH>
58. Магистратура в Шанинке: Public History. Историческое знание в современном обществе. URL: <https://www.msses.ru/courses/4074/>
59. Маньковська Р. В. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століття. Львів: «Простір – М», 2016. 408 с.
60. Махов А. С. Между профессией и публикой: эволюция публичной истории в Америке // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. 2016. № 2. С. 5–15.
61. Махов А. С. Рой Розенцвейг: делая историю публичной // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 2013. Вып. 13. С. 180–189.
62. Медиа: история экспансии. URL: <https://bit.ly/34Ix7OQ>
63. Немировский А. И. Рождение Клио: У истоков исторической мысли. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1986. 351 с.
64. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2004. 392 с.
65. Пленков О. Ю. Что осталось от Гитлера? Историческая вина и политическое покаяние Германии. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2019. 511 с.
66. Плохий Сергій. Я є частиною походу істориків у суспільний простір. URL: <https://bit.ly/37MO4tr>
67. Поздняков Э. А. Что такое история и нужно ли её знать? Москва: Идея – Пресс, 2010. 608 с.
68. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. Москва: ОТИ; Полит.ру: Мемориал, 2010. 224 с.
69. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва: Рос. госуд. гуманит. ун-т, 2000. 336 с.
70. Публичная сфера: теория, методология, кейс стади: Монография / Под ред. Е. Ярской-Смирновой и П. Романова. Москва: ЦСПГИ, 2013
71. Публичная сфера: теория, методология, кейс стади: Монография / Под ред. Е. Ярской-Смирновой и П. Романова. Москва: ООО «Вариант»: ЦСПГИ, 2013. 360 с.

72. *Репина Л. П.* Историческая культура как предмет исследования // История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. Москва: Кругъ, 2006. С. 5–18.
73. *Репина Л. П.* История исторического знания. Москва: Дрофа, 2004. 288 с.
74. *Репина Л. П.* Наука и общество: публичная история в контексте исторической культуры эпохи глобализации // Учёные записки Казанского университета: Гуманитарные науки. 2015. Т. 157, кн. 3. С. 55–68.
75. *Репина Л. П.* Новая историческая наука и специальная история. Москва: Изд-во ЛКИ, 2009. 320 с.
76. *Ричард Дж. Еванс.* На захист історії. Львів: Кальварія, 2008. 296 с.
77. Розмови про Україну. Ярослав Грицак – Іза Хруслінська / Переклад з польської Богдани Матіяш. Київ: Дух і літера, 2018. 360 с.
78. *Рубан Ю.* Як історія вчить порозумінню: висновок для політиків. URL: <https://bit.ly/35LhruA>
79. *Савельева И.* Профессиональные историки в «публичной истории» // Новая и новейшая история. 2014. № 3.
80. *Савельева И. М.* Публичная история: дисциплина или профессия // Науки о человеке: история дисциплин. Москва, 2015. С. 421–451.
81. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. Т. 1: Конструирование прошлого. Санкт-Петербург: Наука, 2003. 632 с.; Т. 2: Образы прошлого. Санкт-Петербург: Наука, 2006. 752 с.
82. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Теория исторического знания. Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. 523 с.
83. *Самутина Н. В.* Идеология ностальгии: проблемы прошлого в современном европейском кино. Москва: ГУ ВШЭ, 2007. 48 с.
84. *Светлов Р. В.* Идеология и история: История России как предмет идеологической конкуренции. Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2018. 320 с.
85. *Сердюк І.* Коли публічна історія перестає бути історією: «Хіпстерська псевдоісторія» про Київську Русь як «Лігу сміху». URL: <https://bit.ly/2q34o8D>
86. *Сёрл Дж.* Политика и гуманитарное образование // Отечественные записки. 2002. № 1. С. 10–39.
87. *Склокін В.* Свобода від слова: міркування про сучасний стан української публічної думки. URL: <https://bit.ly/2OwVbin>
88. *Склокін В.* Стаючи публічними: історики як публічні інтелектуали у пострадянській Україні. URL: <https://bit.ly/33sH164>
89. *Склокін В.* Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування. URL: <https://bit.ly/2XYlgtv>
90. *Склокін В.* Що таке «публічна історія»? URL: <https://bit.ly/35HJTxl>
91. *Склокін В.* Держава творить національну пам'ять, але забуває про різноманіття спогадів регіонів. URL: <https://bit.ly/34x1qYW>
92. *Соболевская О.* Память как участие: Как личные архивы конструируют новую историю. URL: <https://iq.hse.ru/news/231962189.html>
93. Состояние переходности и смыслы истории / Под общ. ред. М. С. Бабковой. Санкт-Петербург: Евразия, 2019. 400 с.
94. Способы постижения прошлого: Методология и теория исторической науки / Отв. ред. М. А. Кухарцева. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. 352 с.

95. Темпоральность исторического пространства / Отв. ред. М. С. Бобкова. Москва: ИВИ РАН, 2009. 332 с.
96. *Тишков В. А.* История и историки в современном мире. URL: <http://www.historia.ru/2010/01/tishkov.htm>
97. *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Москва: Изд-во «Весь мир», 2000. 296 с.
98. *Тоштендаль Р.* Профессионализм историка и историческое знание. Москва: Новый хронограф, 2014. 345 с.
99. Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності / За заг. ред. О. П. Реєнта. Київ: Українські пропілеї, 2017. 250 с.
100. Фабрика експертів. Історик Андрій Портнов про відмову від соціальних мереж, глибше переживання часу та смерть листування. URL: <https://focus.ua/ukraine/406259>
101. Феномен прошлого / Отв. ред. И. М. Савельева, А. В. Полетаев. Москва: Изд. дом ГУВШЭ, 2005. 476 с.
102. *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира. Москва: Книжный клуб 36,6, 2014. 480 с.
103. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
104. *Ханаева Д.* Свобода истории – это свобода всех. URL: <https://bit.ly/2DqUYXp>
105. *Харари Ю. Н.* Sapiens. Краткая история человечества. Москва: Синдбад, 2016. 520 с.
106. *Харари Ю. Н.* Homo Deus. Краткая история будущего. Москва: Синдбад, 2016. 496 с.
107. *Харари Ю. Н.* 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна, 2018. 416 с.
108. *Шартье Р.* История сегодня: сомнения, вызовы, предложения // Одисей: Человек в истории. Москва, 1995. С. 162–175.
109. *Шевелева А.* История: академическая, популярная, публичная // Артикульт. 2013. № 3 (11).
110. *Ярко В.* Радіоісторія України в інтернеті // Дзеркало тижня. 2018. 27 листопада. № 125.
111. *Bergstrom R.* Engaging History // The Public History. 2008. № 1.
112. *Boonstra O., Breure L., Doorn P.* Past, Present and Future of Historical information Science. Amsterdam: NIWI-KNAW, 2004. 130 p.
113. *Crosby S. P.* Public Policy and the History Collaborative // The Public Historian. 2010. № 2. P. 82–89.
114. *Cubitt G.* History and Memory. Manchester: University Press, 2007. 263 p.
115. *Deick L.* Public History in Canada: An Introduction // The Public Historian. 2009. Winter. Vol. 31. № 1.
116. *Glassberg D.* Public History and the Study of Memory // The Public Historian. 1996. № 2. P. 7–23.
117. *Graham J. L.* The Organization of American Historians and Public History // The Public Historian. 1996. № 3. P. 7–10.
118. *Grele R.* Whose Public Whose History // The Public Historian. 1981. № 1. P. 40–48.
119. History and the Media / Ed. by D. Cannadine. London: Palgrave Macmillan, 2004. 175 p.
120. *Jordanova L.* History in Practice. London: Arnold, 2000. 224 p.

121. *Kelley R.* Public History: its Origins, Nature, and Prospects // *Public Historian/* 1978. Autumn. P. 16–28.
122. *Landorf C.* Public History: A Sense of Identity and a Sense of Place // *Oral History.* 2000. № 1. P. 92–102.
123. *Levin L. W.* Clio, Canons Culture // *The Journal of American History.* 1993. December. Vol. 80. № 3.
124. *Liddington J.* What is Public History? Publics and Their Pasts, Meanings and Practice // *Oral History.* 2002/ №1 (30).
125. *Liddington J., Ditchfield S.* Public History: A Critical Bibliography // *Oral History.* 2005. Vol. 33. № 1.
126. *Rosenzweig R.* *Clio Wine The Future of Past in the Digital Age.* New York: Columbia University Press, 2011. 336 p.
127. *Rusen J.* *History: Narration. Interpretation. Orientation.* New York: Berghahu Books, 2005.
128. *Sucliffe A. R.* Gleams and Echoes of Public History in Western Europe: Before and after the Rotterdam Conference // *The Public Historian.* 1984. Vol. 6. № 1.
129. *Weible R.* Defining Public History: is it Possible? Is it Necessary? *In* American historical association. 2008. URL: <https://bit.ly/2P1ubXk>

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «ІСТОРІЯ ПРАВА»

1. 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917–1967 / Под ред. акад. М. В. Нечкиной и д. и. н. Е. И. Городецкого; сост. А. И. Алаторцева, Г. Д. Алексеева. Москва: Наука, 1971. 526 с.
2. Адвокати і правники – діячі Легіону Українських січових стрільців / Уклад.: Василик І. Б., Лугова О. С., Луговий Б. В. Київ: КВІЦ, 2015. 159 с.
3. Адвокатура України: забуте і невідоме. Нариси з історії адвокатури України. Київ: КВІЦ, 2014. Вип. 1. 380 с.; Київ: КВІЦ, 2016. Вип. 2 556 с.
4. Адвокатура України: історія та сучасність / Уклад.: Василик І. Б., Яковець І. С. Київ: КВІЦ, 2015. 188 с.
5. *Андрейцев В. І., Короткий В. А.* Микола Іванішев: монографія. Київ: Прайм, 1999. 222 с.
6. *Андрейцев В. І., Ульяновський В. І., Короткий В. А.* Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20–40-х років ХХ століття Київ: Прайм, 2000. С. 4–41.
7. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Заг. ред. Ю. С. Шемшученко; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда / Упоряд. І. Б. Усенко [та ін.]; відп. ред. і авт. вступ. нарису І. Б. Усенко. [Б. м.]: [б. в.], 2002. 591 с.
8. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Заг. ред. Ю. С. Шемшученко; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упоряд. В. Д. Бабкін [та ін.]; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ: [б. в.], 2002. 568 с.
9. Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Заг. ред. Ю. С. Шемшученко; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / Упоряд. І. Б. Усенко [та ін.]; відп. ред. і авт. вступ. нарису І. Б. Усенко. [Б. м.]: [б. в.], 2003. 582 с.
10. *Атоян О. Н.* Историко-правовая реальность: потребности семантического прояснения // Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 50. С. 15–22.
11. *Атоян О. Н.* Утопия безвластия. Крестьянское правосознание в историко-правовой реальности 1917–1921 годов (на примере анархо-махновщины): Монография / МВД Украины, Луганский гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко. Луганск: РИОЛ-ГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. 599 с.
12. *Бабий Б. М.* Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР, 1919–1973 гг. Київ: Наукова думка, 1974. 143 с.
13. *Балінський І.* Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні. 1. Феодалізм в Польщі. Нарис 1. Огляд літератури // Праці Комісії

- для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук. 1926. Вип. 2. С. 252–273.
14. *Берзін П.* Оникій Олексійович Малиновський – вчений, який заплатив свободою за свої наукові і політичні принципи // *Юридична Україна*. 2016. № 5–6. С. 108–132.
  15. *Берковський В.* Деякі аспекти розвитку правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // *Український історичний збірник*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 5. С. 78–92.
  16. *Білецький Л.* Руська Правда та історія її тексту / За ред. Ю. Книша. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. 166 с.: портр.
  17. *Білокінь С.* Із практики поекземплярного дослідження українських соведських видань. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/358.html>
  18. *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ–Львів, 2004. Вип. 2. С. 554–602.
  19. *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
  20. *Блащук С. М.* Діяльність М. Володимирського-Буданова в контексті досліджень списків Руської Правди: кінець XIX – початок XX ст. // *Український історичний збірник*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 9. С. 331–342.
  21. *Бондарук Т. І.* Західноруське право: дослідження і дослідники / Відп. ред. І. Б. Усенко. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 160 с.
  22. *Бондарук Т. І.* Українська правова традиція як предмет історико-правового дослідження // *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 13–18.
  23. *Борисенко С.* [Рец.] Adam Vetulani. *Pozew sądowy w średniowiecznym proście polskim*. Kraków 1925. Стор. 115 // *Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права*. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1927. Вип. 3. С. 446–450.
  24. *Борисенко С.* [Рец.] Марк Косвен. *Преступление и наказание в догосударственном обществе*. Москва. 1925. Стор. 135 // *Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права*. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. Вип. 2. С. 277–279.
  25. *Борисенко С.* [Рец.] Проф. Р. Лашенко. *Литовський Статут, яко пам'ятник українського права*. Науковий збірник Українського університету в Празі. Том I. Прага. 1923, стор. 66–95 // *Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права*. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. Вип. 2. С. 288–289.
  26. *Борисенко С.* [Рец.] Р. Лашенко Проф. Укр. Університету в Празі. *Лекції по історії українського права*. Частина перша, Княжа доба. I. Література. II. Пам'ятники права. III. Історія держави і права. Прага. Накл. Укр. Універс. В Празі. 1923. Стор. 146 // *Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права*. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. Вип. 2. С. 274–276.
  27. *Борисенко С.* Звичаєве право Литовсько-руської держави початку XVI ст. // *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 3. С. 213–233.

28. *Борисенко С.* Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права: Jan Adamus. Z zagadnień prawa Litewskiego. Lwów. 1926. Стр. 56. (Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego tom II) // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 6. С. 473–486.
29. *Борисенко С.* Списки Литовського Статута 1529 р. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 6. С. 35–108.
30. *Борисенко С.* Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук. 1925. Вип. 3. С. 83–149.
31. *Борисенко С. Г.* Карний зміст «потока» Руської Правди // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. Київ: З друк. Укр. Акад. Наук. 1925. Вип. 1. С. 6–31.
32. *Брехуненко В., Сняк І.* Адвокати в судочинстві ранньомодерної української держави – Гетьманщини. Київ: КВІЦ, 2017. 432 с.
33. *Бутовський О.* Адміністративні виселення з житлових приміщень // Наукові дослідження та розвідки Комісії радянського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 1. С. 1–62.
34. *Ванько Е.* Кишеньковий російсько-український правничий словник. Для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців. Київ: Типогр. газети «Послѣднія новости», 1918. 32 с.
35. *Василенко М. П.* «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т. I. С. 245–252. (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. № 76).
36. *Василенко М. П.* Нариси з історії науки західно-руського та українського права // М. П. Василенко. Вибрані твори у трьох томах: Том 2. Юридичні праці / Упоряд.: І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»; Видавничий дім «Академперіодика», 2006. С. 452–459.
37. *Василенко М. П.* Пам'ятки української правничої літератури XVIII століття // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. 1925. Т. 138/140. С. 105–130.
38. *Василенко М. П.* Передмова // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Київ: З друк. Укр. Акад. Наук, 1925. Вип. 1. С. III–IX.
39. *Василенко М. П.* Передмова до сьомого випуску «Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права» // М. П. Василенко. Вибрані твори у трьох томах: Том 2. Юридичні праці. Упоряд.: І. Б. Усенко (кер. колективу), Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»; Видавничий дім «Академперіодика», 2006. С. 448–451.
40. *Василенко М. П.* Правове положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. Київ: Держ. вид-во України, 1928. С. 290–300.

41. *Василенко М. П.* Як скасовано Литовського статута // Записки соціально-економічного відділу. 1926. Т. 2/3. С. 47–64.
42. *Василенко Н. П.* Конституція Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук (РАНИОН). Москва, 1929. Т. 3. С. 153–171.
43. *Василенко Н. П.* Матеріяли до історії українського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. LXIII, 336 с.
44. *Ващук Д.* «Абыхмо деръжали ихъ пѣдле права ихъ зѣмъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.); Монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 320 с.
45. *Ващук Д.* Дослідження українського права литовської доби у «Працях Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права» // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2017. Вип. 27. С. 306–333.
46. *Ващук Д.* Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців. Кам'янець-Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог: Видавництво НаУОА, 2005. Т. 1. С. 136–142.
47. *Вересовська Т. В.* Видавнича діяльність Комісії для виучування історії західно-руського та українського права УАН–ВУАН (1918–1928) // Бібліотечний вісник. Київ, 2000. № 2. С. 4–15.
48. *Вересовська Т. В.* Видавнича та бібліографічна діяльність Соціально-економічного відділу УАН–ВУАН (1918–1928 рр.) як джерело з історії науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08. Київ, 2000. 20 с.
49. *Вернадський Г. В.* Об одном возможном источнике «Русской Правды» // Ученые записки, основаныя Русской учебной коллегией в Праге. Т. 1, вып. 2. Прага, 1924. С. 99–101.
50. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. 640 с.
51. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. Часть I. Поместья Литовского государства. Киев: типография В. И. Завадского, 1889. 52 с.
52. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. Часть II. Черты семейного права XVI. Киев: типография В. И. Завадского, 1890. 59 с.
53. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Хрестоматия по истории русского права. Вып. I. Ярославль: Типография Г. Фальк, 1871. 246 с.
54. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Хрестоматия по истории русского права. Вып. I. / Под. ред. Н. Я. Оглоблина. Изд. 6-е. Санкт-Петербург; Киев, 1908. VIII, 226 с.
55. *Водотика С. Г.* Громадські об'єднання вчених в системі суспільствознавчих досліджень України в 1920-і роки // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. Харків: Авеста, 1995. Вип. 1. С. 33–43.
56. *Гапусенко І. М.* Історія України періоду феодалізму. Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади / Редкол.: П. М. Калениченко (відп. ред.), А. В. Санцевич та ін. Київ: Наукова думка, 1973. С. 74–106.

57. *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 228 с.
58. *Гончар О. Т.* Микола Іванішев // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. № 15. С. 72–96.
59. *Гошко Т.* До історіографії німецького права в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 12–13. С. 347–377.
60. *Гримич М.* Теоретичний добробок «Комісії для виучування звичаєвого права України» // Етнічна історія народів Європи. 2002. Вип. 13. С. 13–17.
61. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст.: Навч. посібник. Київ: Генеза, 1996. 356 с.
62. *Грушевський А. С.* Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. Киев: [б. в.], 1918. 241 с.
63. *Грушевський М. С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. Твори. У 50 т. / Редкол.: П. Сохань (гол. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)» / Редкол.: П. Сохань (гол. ред.), І. Гирич (відп. секр.), О. Тодійчук. Львів: Світ, 2002. С. 75–82.
64. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. Київ: Наукова думка, 1994. 704 с. (Пам'ятки історичної думки України).
65. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. III: До року 1340. Київ: Наукова думка, 1993. 592 с. (Пам'ятки історичної думки України).
66. *Гуль О.* Адвокатська та громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича (1876–1949). Київ: КВПЦ, 2017. 192 с.
67. *Гурбик А.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 58–70.
68. Дискусія над питанням «Откуда есть пошла русская земля ... и откуда русская земля стала есть», переведена на засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і 18 листопаду 1930 року. Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства, 1931. 30 с.
69. *Добров О.* Правоутворення без законодавця. Частина перша. Звичаєве право // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 2. С. 294–415.
70. *Довбищенко М.* Українська адвокатура Волині литовсько-польської доби XVI–XVIII ст. Київ: КВПЦ, 2019. 288 с.
71. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / сочинение Г. Еверса; пер. с нем. И. Платонов. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Отд. корп. вн. стражи, 1835. 447 с.
72. *Дубенский Д.* Памятники древнего русского права по харатейному списку имп. Московского общества истории и древностей российских // Русские достопамятности, издаваемые Обществом любителей истории и древностей российских при Московском университете. Ч. 2. 1843. 4, XXII, 2, 315 с.
73. *Дубровский А. М.* Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). Брянск: Издательство Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского, 2005. С. 652.

74. Дудка М. І., Савенок Л. А. Видавнича діяльність гуманітарних дослідних установ України у 1920-і роки // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харківський історіографічний збірник. Харків: Авеста, 1995. Вип. 1. С. 61–70.
75. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1908. 528 с.
76. Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. Опыты по истории русского гражданского права. Москва: Университетск. тип., 1869. 413 с.
77. Дячок О. Право Великого князівства Литовського та українських земель у його складі на сторінках українських юридичних видань (1991–2007 рр.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Т. І. С. 176–196.
78. Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику // *Праці Комісії для виучування звичаєвого права України*. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 2. С. 231–270.
79. Єсюнін С., Ващук Д., Головацький А. Історія адвокатури Хмельниччини. Київ: КВІЦ, 2018. 324 с.
80. Ждан М. Княжа доба в інтерпретації радянських істориків // *Український історик*. 1977. Ч. 1–2. С. 37–49.
81. Жигadlo І. Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства. 2-е доп. вид. Полтава: Вид-во Полтавського Українського Правничого Товариства, 1918. 126 с.
82. Жигadlo І. Л. Короткий російсько-український правничий словник / Полтавське Правниче Товариство. Кременчук: Вид-во Полтавського Українського Правничого Товариства, 1918. 36 с.
83. Завадський В. Адміністративний кодекс УСРР у новелах 1928 р. (Законодавча довідка) // *Наукові досліді та розвідки Комісії радянського права*. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 1. С. 93–104.
84. Загоскин Н. П. Наука истории русского права. Ее вспомогательные знания, источники и литература. Казань: Тип. имп. ун-та, 1891. 530 с.
85. Законы древние русские для пользы всех любомудрых собранные и несколько истолкованные тайным советником Василием Татищевым 1738 года // *Продолжение Древней Российской Вивлиофики*. Ч. I: Русская Правда (по рукописи В. Н. Татищева). Санкт-Петербург: При Императорской Академии наук, 1786.
86. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.): навчальний посібник. Київ: Істина, 2007. 128 с.
87. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. 456 с.
88. Західні і східні традиції та впливи в історії права, держави і юридичної думки: матеріали ХХХVIII Міжнар. іст.-прав. конф., 1–3 черв. 2018 р., м. Вінниця / [Редкол.: І. Б. Усенко (голова) та ін.]; Міжнар. асоц. істориків права [та ін.]. Київ; Херсон: Олді-плюс, 2018. 303 с.
89. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія: посібник для студ. іст. спец. ун-тів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
90. Історія Академії наук України 1918–1923: документи і матеріали / Упоряд.: В. Г. Шмельов, В. А. Кучмаренко [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1993. 571 с.
91. Кагамлик С. В. Церковні адвокати України кінця XVII–XVIII ст. Київ: КВІЦ, 2017. 548 с.

92. *Камінський В.* Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правовий інститут // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 2. С. 89–106.
93. *Камінський В.* Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1925. Вип. 1. С. 32–53.
94. *Кистяковский Б. А.* Сущность государственной власти. Ярославль: Тип. губ. правл., 1913. 41 с.
95. *Киян О. І. М. Д.* Іванішев як історик й організатор історичної науки // Український історичний журнал. 2002. № 2. С. 95.
96. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20–40-х років ХХ століття / Упоряд. і автори дослідження Андрейцев В. І., Ульяновський В. І., Короткий В. А. Київ: Прайм, 2000. 215 с.
97. *Костюк О.* Адвокатська та громадсько-політична діяльність голови уряду Української Народної Республіки в екзилі Степана Барана (1879–1959). Київ: КВІЦ, 2016. 280 с.
98. *Крикун Ю.* Діяльність «Комісії для вивчення звичаєвого права України» в 1920–1930-х роках // Етнічна історія народів Європи. 2004. Вип. 17. С. 99–103.
99. *Кристер А.* До питання про вивчення народнього права України // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 3. С. 416–440.
100. *Кристер А.* Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1925. Вип. 1. С. 13–17.
101. *Кристер А.* Три ступені правоутворення // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1925. Вип. 1. С. 54–63.
102. *Кудін С. В.* Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванишева // Вісник Академії адвокатури України. 2009. № 2 (15). С. 79–85.
103. *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права. Прага: Наклад Укр. ун-ту в Празі, 1923. Ч. 1: Княжа доба. 146, [4] с.; Ч. 2: Литовсько-польська доба. Вип. 1: Пам'ятники права. 1924. 77, [1] с.
104. *Леонтович В., Єфімов О.* Московсько-український правничий словничок. Київ: Друкар, 1919, 141+3 с.
105. *Леонтович Ф. И.* История русского права. Вып. I. Одесса: издание императорского Новороссийского университета, 1892. VIII, 151 (3) с.
106. *Леонтович Ф. И.* История русского права. Вып. I: Литература истории русского права. Варшава, 1902. IV, 597, LXVII с.
107. *Леонтович Ф. И.* Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI столетий. Киев: Универ. тип., 1863. 180 с.
108. *Леонтович Ф. И.* Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева и К°, 1894. VI, [2], 393 с.
109. *Леонтович Ф. И.* Русская правда и Литовский статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. Киев, 1865. 92 с.

110. *Лугова О., Василик І.* Адвокатська та громадсько-політична діяльність Володимира Бемка і Михайла Західного. Київ: КВЦ, 2018. 200 с.
111. *Лучицкий И. В.* Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права // Киевская старина. 1895. Т. XLVIII. С. 64–87.
112. *Макарчук С.* Тематичний спектр досліджень Комісії ВУАН із звичаєвого права (1922–1928) // *Confraternitas*: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. редактор М. Крикун. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. С. 761–768. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 15).
113. *Максимейко Н. А.* Закупы Русской Правды // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Харків, 1927. № 6. С. 27–47.
114. *Максимейко Н. А.* Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 6. С. 1–34.
115. *Максимейко Н. А.* Московская редакция Русской Правды // Проблемы источниковедения. Москва; Ленинград, 1940. Сб. 3. С. 127–162.
116. *Максимейко Н. А.* Опыт критического исследования Русской Правды. Харьков: Тип. и лит. М. Зильберберг, 1914. Вип. 1: Краткая редакция. 217 с.
117. *Максимейко Н. А.* Про смердів Руської Правди // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1925. Вип. 3. С. 59–82.
118. *Максимейко Н. А.* Русская Правда и литовско-русское право // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями [по случаю 35-летия его учено-литературной деятельности (1868–1903 г.г.)] / изд. под ред. М. Н. Ясинского. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1904. С. 382–395.
119. *Максимов С. И.* Правовая реальность: инструментальный и коммуникативный подходы // Проблемы законности. Харьков, 1995. Вип. 29. С. 33–38.
120. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков: Право, 2002. 328 с.
121. *Малиновский И.* Сборник памятников древнего русского права. Ростов-на-Дону: Акц. печ., 1917. 217 с.
122. *Малиновский И. А.* Лекции по истории русского права. Ростов-на-Дону: Издательство Кооперативного Товарищества «Единение», 1918. 497 с.
123. *Малиновский И. А.* Речь перед диспутом: произнесена в публичном заседании юридического факультета Киевского университета 1 февраля 1904 года при защите диссертации «Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России» // Императорский Томский университет. 1904. Кн. 24.
124. *Малиновський О.* Курс історії права українського народу (З приводу «Лекцій по історії українського права» Р. Лашенка, професора Укр. Університету в Празі) // Праці Комісії для виучування західньо-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1927. Вип. 3. С. 382–394.
125. *Малиновський О.* Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії наук // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 3. С. 1–12.

126. *Малиновський О.* Революційне радянське звичаєве право // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 3. С. 114–212.
127. *Малиновський О.* Юридична література [Бібліографічний огляд] // Україна: науковий двомісячник українознавства. 1927. № 3. С. 163–168.
128. *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст. Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.
129. Матеріали к преподаванию истории народов СССР. Москва, 1937. 32 с.
130. *Миллер Д. П.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. I: Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. Харьков: Типография Губернского Правления, 1895. [2], 181 с.
131. *Милов Л. В.* Исследования по истории памятников средневекового права: Сборник статей. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. 336 с.
132. *Милов Л. В.* По следам ушедших эпох: статьи и заметки / Отделение историко-филологических наук РАН. Москва: Наука, 2006. 730 с.
133. *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). Москва–Брянск: Издательство Брянского педагогического университета, 1996. 228 с.
134. *Михальченко С. И.* Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов // Историки России. Биографии. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 298–306.
135. *Михальченко С. И.* Федор Иванович Леонтович // Историки России. Биографии. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 273–280.
136. *Михальченко С. И.* Школы в исторической науке // Отечественная культура и историческая мысль XVIII–XX веков: сб. статей и материалов. Брянск, 2004. Вип. 3. С. 195–211.
137. *Михальченко С. И.* Киевская историческая школа // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2019. Т. 64. Вип. 1. С. 53–69.
138. *Михальченко С. И.* Федор Васильевич Тарановский // Вопросы истории. 2017. № 9. С. 16–33.
139. *Мищак І.* Дослідження державно-правової спадщини українського козацтва Комісією для вивчення історії західноруського та українського права ВУАН // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. Київ, 2016. Вип. 5. С. 5–9.
140. *Мудрий М.* В обіймах політики: Український таємний університет у Львові, 1921–1925 роки (До 90-річчя від створення) // Вісник НТШ: інформаційне видання / Світова Рада Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 2011. № 46. С. 36–41.
141. *Музика І. В.* Проблеми окреслення предметного поля історико-правової науки: сучасний науковий дискурс // Юридична наука. 2011. № 2. С. 12–18.
142. *Музика І. В.* Нариси з історії права і філософії права / [відп. ред. І. Б. Усенко]; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Херсон: [Вид-во] Грінь Д. С., 2017. 263 с.
143. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 520 с.
144. *Оглоблин О.* Українська історіографія. 1917–1956 / Перекл. з англ. Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка; Державний комітет архівів України, 2003. 252 с.

145. *Окиншевич Л.* [Рец. на кн.] М. Е. Слабченко, Центральныя учреждения Украины XVII–XVIII ст. Одесса, 1918 // Україна: Науковий двомісячник українознавства. Київ, 1925. Кн. 3. С. 166–167.
146. *Окиншевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 6. С. 253–425.
147. *Окиншевич Л.* Комісія для виучування історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друк. Укр. Акад. Наук, 1925. Вип. 1. С. 1–5.
148. *Окиншевич Л.* Наука історії українського права // Україна: Науковий двомісячник українознавства. Київ, 1927. Кн. 1–2. С. 105–130.
149. *Окиншевич Л.* Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1926. Вип. 2. С. 84–171.
150. *Окиншевич Л.* Десять років праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права (1919–1929) // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права / За ред. проф. Н. П. Василенка. Київ: З друкарні Української Академії наук, 1929. Вип. 6. С. XI–XXX.
151. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. II. Рада старшини // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1930. Вип. 8. 352 с.
152. *Окиншевич Л.* Моя академічна праця в Україні / Наукове товариство ім. Шевченка. Мемуарна бібліотека НТШ. Львів: НТШ, 1995. Число 2. 88 с.
153. *Падох Я.* Давнє українське судове право. Конспект викладів. Мюнхен, Париж, 1949. 49 с.
154. *Падох Я.* Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен, 1951. 133 с.
155. *Падох Я.* Піонерські заслуги Миколи Чубатого в науці історії українського права: I. Наука історії українського права – наймолодша ділянка українознавства // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССV: Історично-філософська секція. [Правнична комісія, ч. 2. У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. С. 83–89.
156. *Падох Я.* Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану проф. д-ра Володимира Янева / Редкол.: О. Горбач, Г. Васильович, І. Качуровський, К. Митрович, Б. Осадчук, Л. Рудницький, З. Соколюк. Мюнхен: «CICERO», 1983. Т. 10. С. 1029–1049.
157. Пам'ятки права як відображення історичних процесів і культури суспільства: до 500-річчя Реформації: матеріали XXXVII Міжнар. іст.-прав. конф., 14–17 верес. 2017 р., с. Колочава / [Редкол.: І. Б. Усенко (голова) та ін.]; Міжнар. асоц. істориків права [та ін.]. Київ; Херсон: [Вид-во] Грін Д. С., 2017. 298 с.
158. Памятники русского права / Под ред. и с предисловием С. В. Юшкова. Вып. I: Памятники права Киевского государства X–XII вв. / Сост. А. А. Зимин. Москва: Госюриздат, 1952. 288 с.; Вып. II: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / Сост. А. А. Зимин. Москва: Госюриздат, 1953. 443 с.; Вып. III: Памятники права периода образования русского централизованного государства

- XIV–XV вв. / Под ред. и с предисловием Л. В. Черепнина / Сост. В. Н. Автократов, А. А. Зимин, С. М. Каштанов, А. Г. Поляк. Москва: Госюриздат, 1955. 528 с.; Вып. IV: Памятники права периода укрепления русского централизованного государства XV–XVII вв. / Под ред. и с предисловием Л. В. Черепнина / Сост.: А. А. Зимин, С. М. Каштанов, А. И. Копанев, А. Г. Поляк. Москва: Госюриздат, 1956. 632 с.
159. *Панов Д. І.* Здобутки В. Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права // Часопис Київського університету права. 2010. № 3. С. 56–61.
  160. *Поліщук В.* Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. 1. С. 79–109.
  161. *Поліщук В.* Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564–1566 років (службове підпорядкування і правові послуги): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 19 с.
  162. *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація. Київ, 2000. С. 123–163.
  163. *Полонська-Василенко Н.* Видання Всеукраїнської Академії наук у Києві, знищені більшовицькою владою (Бібліографічна нотатка) // Українські бібліографічні вісті. Авгсбург: Накладом Товариства Прихильників УВАН, 1948. С. 51–53.
  164. *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Париж–Чикаго, 1962. Т. CLXXIII: Праці Історико-філологічної секції. Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою владою. С. 7–111.
  165. Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / Українська академія наук, Соціально-економічний відділ, Комісія для виучування звичаєвого права; за ред. проф. А. Е. Кристера, кер. над працями Комісії. Київ: З друкарні УАН, 1925. 130 с.
  166. Протоколи Комісії для виучування західно-руського та українського права з 1-го червня року 1926 по 1 липня року 1927 // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1927. Вип. III. С. 466–500.
  167. *Пухт Г. Ф.* Курс римского гражданского права / [пер. с последнего немецкого издания проф. Рудорффа]. Москва, 1874. Т. 1. 562 с.
  168. Російсько-український словник правничої мови: (понад 67 000 слів) / Правн.-Термінол. Коміс. при Соц.-Економ. Від. Акад. Наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.]; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ: [б. в.], 1926. [6], 322 с. (Збірник Історично-Філологічного Відділу УАН. № 41).
  169. *Рудько С.* Науково-організаційна діяльність М. П. Василенка в радянський період // Наукові записки. Серія «Історичні науки». Острого: Національний університет «Острозька академія», 2012. Вип. 19. С. 139–150.
  170. *Русина О.* До проблеми початків Київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. 26–27 листопада 1999 року. Київ, 2000. С. 88–101.
  171. Руська Правда (Академічний список) / Під ред. Р. Лащенко. Прага: Наклад «Українського правничого товариства в ЧСР»: Друк державної друкарні у Празі, 1927. Вип. 1. 18 с.

172. *Савиньи Ф. К. фон.* Система современного римского права: [в 8 т.] / [пер. с нем.]. Москва: Статут, 2011. Т. 1. 510 с.
173. *Санцевич А. В.* Видатний український історик М. Є. Слабченко. Київ: [Ін-т історії України АН України], 1993. 70 с.
174. *Сергеевич В. И.* Лекции и исследования по древней истории русского права. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. 680 с.
175. *Сергеевич В. И.* Русские юридические древности. Т. 1: Территория и население. 2-е изд., с переменаами и доп. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. (1-е изд. 1890); Т. 2: Вече и князь; Советники князя. 3-е изд., с переменаами и доп. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908; Т. 3: Землевладение. Тягло. Порядок обложения. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1903.
176. *Скакун О. Ф. М. Д.* Іванішев як історик та археограф // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 118–122.
177. *Скальський В.* Адвокати в період Української революції 1917–1921 рр. // Адвокатура України: забуте і невідоме. Серія «Нариси з історії адвокатури України». Випуск 1 / За ред. І. Василик. Київ: КВІЦ, 2014. С. 253–268.
178. *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1925. Вип. 3. С. 203–340.
179. *Слабченко М.* Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. Конспект лекцій, читаних на одеських учительських курсах в серпні 1918 року. Харків: Союз, 1919. 38 с.
180. *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. Одесса: Техник, 1909. Вып. 1. 4+436+III с.
181. *Слабченко М. Е.* Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII вв. Одесса: Типография акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1911. II, 292 с.
182. *Слабченко М. Е.* Центральные учреждения Украины XVII–XVIII вв. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). Одесса: Просвита, 1918. 91, III с.
183. Собрание важнейших памятников по истории древнего русского права / Сост. Я. Утин и И. Лазаревский. Санкт-Петербург: Типография губ. правл., 1859. [2], VIII, 428 с.
184. *Сохань П. С., Ульяновський П. І, Кіржаєв С. М. М. С.* Грушевський та Academia. Київ: Ін-т української археографії, 1993. 320 с.
185. Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением Университета Св. Владимира / Под ред. А. В. Романовича-Славатинского и К. А. Царевского. Киев: В унив. тип., 1876. V, 451 с.: портр.
186. *Старченко Н.* Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ: Український письменник, 2009. Вип. 13/14. С. 265–283.
187. *Старченко Н.* Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. 1. С. 111–144.
188. *Тарановский Ф. В.* Учение об естественном праве // Журнал Министерства Юстиции. Петроград, 1916. № 3 (Март). С. 1–26.

189. *Тарановский Ф. В.* Учебникъ энциклопедіи права. [Б. м.]: Типография К. Миттисенка, 1917. 534 с.
190. *Товстоліс М.* Адміністративні акти (арт. 12–44 Адм. Код. УСРР). Рад. Право // Наукові досліді та розвідки Комісії радянського права. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. Вип. 1. С. 63–92.
191. *Толочко А. П.* Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 136 с. (Ruthenica. Supplementum 2).
192. *Толочко О. П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1993. Вип. 2. С. 92–103.
193. *Усенко І. Б.* Академік В. М. Корецький як історик права (до 125-річчя від дня народження вченого) // Часопис Київського університету права. 2015. № 1. С. 8–14.
194. *Усенко І. Б.* Держава і право Великого князівства Литовського у дослідженнях учених Всеукраїнської Академії Наук // Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 49. С. 25–32.
195. *Усенко І. Б.* Історія держави і права України // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12826
196. *Усенко І. Б.* Листування В. І. Вернадського як джерело з історії української юридичної науки // Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 414–416.
197. *Усенко І. Б. М. П. Василенко як фундатор української історико-правової науки* // Правова держава. 2016. Вип. 27. С. 8–15.
198. *Усенко І. Б.* Організаційні засади юридичних наукових досліджень за першим статутом Української Академії наук // Академічна юридична думка / Уклад.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 5–14.
199. *Усенко І. Б.* Рукописна правнича спадщина Всеукраїнської Академії наук: гіркі втрати і архівні знахідки // Правова держава. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. Вип. 24. С. 6–14.
200. *Усенко І. Б.* Українська історико-правова наука на початку ХХІ ст.: здобутки та перспективи // Правова держава. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. Вип. 25. С. 44–65.
201. *Усенко І. Б.* Українська історико-юридична наука і «Руська Правда» // Антологія української юридичної думки: В 6 т. Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. С. 7–34.
202. *Усенко І. Б.* Юридична академічна наука у 1918–1941 роках // Академічна юридична думка / Уклад.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 15–53.
203. *Усенко І. Б.* Юридична біографістика: проблеми становлення нового напрямку наукових досліджень. Наукова доповідь. Київ: Науковий світ, 2002. 19 с.
204. *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928. Вип. 4–5. 714 с.
205. *Чичерин Б.* Опыты по истории русского права. Москва: Тип. Эрнста Барфкиехта и комп., 1858. 389 с.
206. *Чубатий М.* Огляд Історії Українського Права. Історія джерел та державного права. Ч. 1, 2. Записки за викладами на Тайному Українському Університеті у Львові в рр. 1920–1923. 3-е вид-ня. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1947. 175 с.

207. *Чубатий М.* Українська історична наука (її розвиток та досягнення). Філадельфія: Америка, 1971. 53 с.
208. *Шемета Ю. М. М. Ф.* Владимирський-Буданов: до історії наукової кар'єри // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер.: Історія. 2002. Вип. 63–64. С. 110–112.
209. *Шемшученко Ю. С.* Що є право? // Антологія української юридичної думки: В 10 т. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. Т. 10. С. 30–46.
210. *Шемшученко Ю. С., Усенко І. Б.* Юридичні дослідження у системі УАН–ВУАН (1918–1941 рр.). До 100-річчя НАН України // Правова держава. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. Вип. 29. С. 3–15.
211. *Штамм С. И.* Серафим Владимирович Юшков – основоположник науки государства и права СССР // Юшков С. В.: Труды выдающихся юристов: Сб. работ. Москва: Юрид. лит., 1989. С. 5–25.
212. *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 433 с.
213. *Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: долі науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 1/2. С. 263–280.
214. *Юркова О. В.* Створення академіком М. С. Грушевським Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (березень–грудень 1924 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. № 4. С. 294–313.
215. *Юшков С. В.* Курс истории государства и права СССР. Т. 1: Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва: Гос. изд. юрид. лит., 1949. 544 с.
216. *Юшков С. В.* Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1939. 256 с.
217. *Юшков С. В.* Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / Под ред. О. И. Чистякова. Москва: ИДК «Зерцало-М», 2002. XXV+400 с.
218. *Язловський Б.* Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1928. Вип. 2. С. 195–230.
219. *Язловський Б.* Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Київ: З друкарні УАН, 1925. Вип. 1. С. 18–31.
220. *Якубовский И.* Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения. 1903. №. 6. С. 245–303.
221. *Ясинский М.* «Село» и «вервь» Русской Правды. (Відбитка з київських) «Унив[ерситетских] известий»). Киев, 1906. 23 с.
222. *Ясинский М.* Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция: очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Вып. 1. Происхождение Гл.[авного] Лит.[овского] трибунала. Киев: Тип. Н. А. Гирич, 1901. VIII, 255 с.
223. *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. Киев: Университетская типография (В. И. Завадского), 1889. 214 с.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ДО РОЗДІЛУ «ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ»

Огляди та загальні нариси

1. Аллен Р. Глобальная экономическая история: Краткое введение / Пер. с англ. Ю. Каптуревского. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2013. 224 с.
2. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків: Державне видавництво України, 1928. Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. 394 с.
3. Богарт Э. Л. Экономическая история Соединенных Штатов. Москва: Изд-во «Экономическая жизнь», 1927. 428 с.
4. Борхардт Ю. Экономическая история Германии. Петроград; Москва: Книга, 1924. Ч. 1: С древнейших времен до конца Гогенштауфенов. 131 с.; Ч. 2: От конца эпохи Гогенштауфенов до крестьянских войн. 270 с.
5. Готье Ю. В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. Ленинград: Брокгауз-Ефрон, 1925. Т. 1: Каменный век. Бронзовый век. Железный век на юге России. 270 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. Київ: Наук. думка, 1995. Т. 6: Житє економічне. Культурне. Національне XIV–XVII віків. 680 с.
7. Грушевський М. Студії з економічної історії України // Літературно-науковий вістник. 1907. Кн. 5. С. 225–236; Кн. 6. С. 414–427; 1907. Кн. 7. С. 43–60; Кн. 8/9. С. 265–282; Кн. 10. С. 24–37.
8. Д. С. ...о-М. [Мордовцев Д. Л.] Об экономических отношениях Севера и Юга России // Отечественные записки. 1874. № 10. С. 210–248.
9. Економічна історія України: У 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 695 с.; Т. 2. 607 с.
10. Історія народного господарства УРСР: У 3 т., 4 кн. / Гол. ред. І. І. Лукінов. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. 483 с.; 1984. Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937). 439 с.; 1985. Т. 3: Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–80-ті), кн. 1: Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). 463 с.; 1986. Т. 3, кн. 2: Соціалістична економіка в 60–80-ті рр. 439 с.
11. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1. 567 с.; Т. 2. 507 с.
12. Історія селянства Української РСР: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1. 551 с.; Т. 2. 536 с.
13. Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. 631 с.; Т. 2. 653 с.
14. Камерон Р. Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Пер. с англ. Е. Н. Шевцовой. Москва: РОССПЭН, 2001. 542, [1] с.
15. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени / Под ред. С. Бродберри, К. О'Рурка. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. Т. 1: 1700–1870. 465 с.; Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. Т. 2: 1870 – наши дни. 624 с.

16. *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1888. Т. 1: Полк Стародубский. XVI, 470, XXX с.
17. *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. IV, 521, XXV, [IV] с.
18. *Лазаревский А. М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. XIV, 426, XXIII, [III] с.
19. *Левитский В. Ф.* Очерки истории хозяйственного быта народов древнего Востока. Вавилония. Египет. Харьков: Укр. экономист, 1926. 104 с.
20. *Лященко П. І.* Історія народного господарства СРСР / Пер. з 2-го рос. вид. Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. Т. 1: Докапіталістичні формації. 636 с.
21. *Лященко П. І.* Історія народного господарства СРСР / Пер. з 2-го рос. вид. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. Т. 2: Капіталізм. 690 с.
22. Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду: Зб. / Відп. ред. О. К. Касименко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 168 с.
23. *Оглоблин О.* Кріпацька фабрика (Харків–Київ, 1931) // *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. München: Wilhelm Fink Verlag, 1971. 285 p.
24. *Оглоблин О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / Передмова С. Гуревича. Харків; Київ: Пролетар, 1931. Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. XV, 174 с.
25. *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. [Киев:] Государственное издательство Украины, [1925]. 270 с.
26. *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. [Киев:] Государственное издательство Украины, 1925. 232 с.
27. *Петрушевский Д. М.* Очерки из экономической истории средневековой Европы. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1928. 323, [1] с.
28. *Подолінський С.* Ремесла і хвабрики на Україні. Genève: H. Georg Libraire-Éditeur, 1880. 148 с.
29. *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса]: Державне видавництво України, 1925. Т. 1. 318 с.
30. *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса]: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 278 с.
31. *Слабченко М. Є.* [Організація господарства України... Т. 5, вип. 1] Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права / За ред. акад. Н. П. Василенка. Київ: З друк. УАН, 1927. Вип. 3. С. 203–340.
32. *Слабченко М. Є.* [Організація господарства України... Т. 5, вип. 2] Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права / За ред. акад. Н. П. Василенка. Київ: З друк. УАН, 1929. Вип. 6. С. 159–252.
33. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. VIII, 223 с.

34. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. VII, 208 с.
35. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Б. м.: Государственное издательство Украины, 1923. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. VIII, 189, [1] с.
36. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Б. м.: Государственное издательство Украины, 1925. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. VII, 325, [6 с.]
37. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Санкт-Петербург: В тип. Министерства внутренних дел, 1852. Ч. 1: Обзорение площади, народонаселения, населённых мест и путей сообщения. III, [6], 549, 20 с.; Ч. 2: Обзорение сельского хозяйства и поземельной собственности. 538 с.; Ч. 3: Обзорение промышленности и торговли. 572, [5] с.
38. *Струве П.* Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. [Санкт-Петербург:] Изд. М. и С. Сабашниковых, 1913. 340, XIII с.
39. *Струмилин С. Г.* Очерки экономической истории России и СССР. Москва: Наука, 1966. 514 с.
40. *Туған-Барановский М. И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческо-экономическое исследование. 2-е изд. Санкт-Петербург: Изд-во О. Н. Поповой, 1900. Т. 1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. 562 с.
41. *Чунтулов В. Т.* Экономическая история СССР. Москва: Высшая школа, 1969. 464 с.
42. Экономическая история мира / Под общ. ред. М. В. Конотопова. Москва: КноРус, 2008. Т. 1. 496 с.; 2015. Т. 2. 526 с.; 2015. Т. 3. 510 с.; 2015. Т. 4. 384 с.; 2015. Т. 5. 352 с.; 2015. Т. 6. 382 с.
43. Экономическая история СССР: очерки / Гл. ред. Л. И. Абалкин. Москва: ИНФРА-М, 2007. 496 с.
44. Экономическая история СССР / Под ред. И. С. Голубничего. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Мысль, 1967. 503 с.
45. *Эшли У. Дж.* Экономическая история Англии в связи с экономической теорией / Пер. Н. Муравьева; под ред. Д. М. Петрушевского. Москва: Издание М. И. Водозовой, 1897. Ч. 1: С XI до XIV столетия. 247 с.; Ч. 2: С XIV до XVI столетия. С. 249–814.
46. *Яснопольский Н.* Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. 1871. № 6. С. 268–301; № 7. С. 70–120.
47. *Яснопольский Н.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира. В. И. Завадзкого, 1890. [Ч. 1]. VIII, 235 с.
48. *Яснопольский Н.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира. В. И. Завадзкого, 1897. Ч. 2. [2], 4, XVI, 584, XIV с.
49. *Яцунский В. К.* Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. Москва: Наука, 1973. 302 с.
50. *Berend I. T.* An Economic History of Nineteenth-Century Europe. Diversity and Industrialization. New York: Cambridge University Press, 2013. XVIII, 521 p.

51. *Chirowsky N.* Old Ukraine. Its Socio-Economic History Prior to 1781. Madison: The Florham Park Press, 1963. 432 p.
52. *Chirowsky N.* The Ukrainian Economy. Its Background, Present Status, and Potentials of Future Growth. New York: Shevchenko Scientific Society, 1965. 93 p.
53. *Neal L.* A Concise Economic History of the World: from Paleolithic times to the Present. New York: Oxford University Press, [2016]. XIII, 482 p.
54. *Siegler M. V.* An Economic History of the United States. Connecting the Present with the Past. London: Palgrave, 2017. XXXIV, 462 p.
55. The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World / Eds. W. Scheidel, I. Morris, R. Saller. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007. XIV, 942 p.
56. The Cambridge Economic History of the United States / Eds. S. L. Engerman, R. E. Gallman. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. Vol. 1: The Colonial Era. 481 p.; 2000. Vol. 2: The Long Nineteenth Century. X, 1021 p.; 2000. Vol. 3: The Twentieth Century. VII, 1190 p.

Теорія та методологія

57. *Берковський В.* Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 9. С. 347–360.
58. *Бованенко Д.* До методології вивчення українського господарства. Нарис перший // Прапор марксизму. 1929. № 2. С. 83–108.
59. *Вербило О. Ф.* Теоретичні основи навчання економічних дисциплін. Київ: Вища школа, 1995. 167 с.
60. *Левитський В.* До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М. Є. Слабченка. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття, Т. I і II, 1925 р.) // Україна. 1929. № 37: (жовт.–листоп.). С. 3–13.
61. *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). Мюнхен; Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1973. 14 с.
62. Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В. И. Шунков. Москва: Наука, 1969. 412 с.
63. *Слабченко М.* До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. 1927. № 5. С. 78–85.
64. *Хикс Дж.* Теория экономической истории / Пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Нуреева. Москва: НИ Журнал «Вопросы экономики», 2003. 224 с.
65. *Федоренко П.* З спірних питань економіки України (Рец. на кн.: *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Б. м., 1922. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства; Б. м., 1922. Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности; Б. м., 1923. Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма; Б. м., 1925. Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв.; *Його ж.* Організація господарства України від Хмельницької до світової війни. Б. м., 1923. Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII–XVIII століттів) // Україна. 1929. Кн. 35: (лип.–серп.). С. 9–33.
66. The New Comparative Economic History: Essays in Honor of J. G. Williamson / Eds. T. J. Hatton, K. H. O'Rourke, and A. M. Taylor. Cambridge: MIT Press, 2007. X, 417 p.

Історія субдисципліни

67. Антонович В. Отзыв о сочинении М. В. Довнар-Запольского «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах». Киев, 1901. Т. 1 // Университетские известия. Киев, 1902. № 1. С. 19–20.
68. Бованенко Д. Економічна концепція Сергія Подолинського // Прапор марксизму. 1928. № 2/3. С. 82–114.
69. Верба І., Кармазіна М. Питання економічного розвитку українців у національній політичній думці (кінець XIX – перша чверть XX ст.) // Сіверянський літопис. 1998. № 3. С. 142–153.
70. Вербиленко Г. А. Економічна історія України в працях О. П. Оглоблина (1920–1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. ст. Київ, 2006. Вип. 33. С. 281–294.
71. Винар Б. До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки // Український історик. 1970. № 1/3. С. 54–75.
72. Винар Б. Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1963) // Сучасність. 1964. № 11. С. 100–115; 1965. № 1. С. 81–94; № 4. С. 99–114; № 6. С. 65–76; 1966. № 7. С. 104–112.
73. Винар Б. Найновіше видання Анналів УВАН з економічної проблематики // Український історик. 1978. № 1/3. С. 163–169.
74. Витанович І. Володимир Навроцький (1847–1882): Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби / Відбитка з «Кооперативної Республіки». Львів, 1934. 83 с.
75. Вірник Д. Ф., Голубовська Є. А. Економічні погляди І. Я. Франка / Відп. ред. В. П. Теплицький. Київ: Ін-т економіки АН УРСР, 1956. 179 с.
76. Гончарук Т. Г. Деякі аспекти висвітлення економічного життя України на сторінках журналу «Основа» (1861–1862 рр.) // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. 1997. Вип. 5. С. 78–84.
77. Гончарук Т. Праці українських істориків О. Оглоблина та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний і науковий зб. Серія: Історія. Одеса, 2005. Вип. 5. С. 22–32.
78. Горін Н. О. Економічні дослідження в УАН–ВУАН // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомч. зб. наук. пр. Київ, 2018. Вип. 51. С. 7–31.
79. Горкіна Л. Выдающийся экономист и историк экономики: к 130-летию со дня рождения П. И. Лященко // Экономика Украины. 2006. № 12. С. 81–83.
80. Горкіна Л., Довбенко Л. Літописець і теоретик економіки України: з нагоди 90-річчя іноземного члена НАН України І.-С. Кюропецького // Вісник Національної академії наук України. 2011. № 8. С. 44–47.
81. Горкіна Л. П., Чумаченко М. Г. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець XIX – середина XX ст.) // Актуальні проблеми економіки. 2008. № 4. С. 12–28.
82. Горкіна Л. П., Чумаченко М. Г. У світовому науковому просторі: економічний добробок учених української діаспори (20–80-ті роки XX ст.) // Актуальні проблеми економіки. 2008. № 5. С. 3–20.
83. Грон В. В. Економічна історія України у концепції Вільяма Едварда Аллена // Вісник Черкаського університету. Сер.: Іст. науки. 2016. № 1. С. 45–52.

84. Дробижев В. З., Лиги Х. М., Пивовар Е. И. К итогам VIII Международного конгресса по экономической истории // История СССР. 1983. № 4. С. 61–74.
85. Дружкова І. С. Підходи до вивчення становища української економіки у складі Російської імперії XIX ст. у працях вітчизняних економістів та істориків 1890-х – 1920-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2008. Вип. 22. С. 210–215.
86. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений: Учеб. пособие. Москва: Экономика, 1995. 544 с.
87. Жученко В. С., Жученко Л. В. Питання економічної історії Полтавщини в працях І. Ф. Павловського // Історична пам'ять. 1999. № 1/2. С. 116–134.
88. Заброварний С. І. Економічні погляди М. С. Грушевського // Український історичний журнал. 2009. № 6. С. 47–62.
89. Злупко С. Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. Львів: Вид-во Львівського університету, 1969. 222 с.
90. Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії. Львів: Євросвіт, 2004. 544 с.
91. Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: навч. посіб. Київ: Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, 2004. 431 с.
92. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. Київ: Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1971. 252 с.
93. Корнійчук Л. Я., Мешко І. М. Економічні погляди С. А. Подолинського / Відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ: Ін-т економіки АН УРСР, 1958. 121 с.
94. Котовский Г. Г., Юрин Ю. М. VI Международный конгресс по экономической истории в Копенгагене // История СССР. 1975. № 2. С. 203–208.
95. Крандієвський С. І. Перші дослідники економічної історії в українських університетах [XIX ст.] // Вісник Харківського університету. 1973. № 1. С. 66–71.
96. Крот В., Крот Л. Проблеми економічної діяльності земських установ в історичній спадщині Б. Веселовського // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 14. С. 88–99.
97. Круглашов А. Економічні проблеми у теоретичній спадщині М. Драгоманова // Питання історії нового і новітнього часу: Зб. наук. статей. Чернівці: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 2000. Вип. 7. С. 261–271.
98. Лаас Н. О. VIII літня школа Європейського товариства історичної економіки. [м. Мадрид, 2013 р.] // Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 225–228.
99. Лильо І. Проблеми господарського та фінансового життя Львова XVII–XVIII ст. у дослідженнях львівської школи економічної історії першої половини XX ст. // Вісник Львівського університету. Сер.: Історія. 1997. Вип. 32. С. 199–205.
100. Литвинова Т. Ф. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф. Й. Туманського // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 70–94.
101. Мекшун Л. Вплив статистико-економічних програм Д. П. Журавського та М. І. Зібера на дослідження представників чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. 2008. № 4. С. 175–178.
102. Михайлик А. Історія економічних відносин Правобережної України в історіографії дореволюційного періоду // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-

- Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. Т. 2. С. 45–49.
103. *Мицюк О.* Наукова діяльність політико-економіста М. Ів. Туган-Барановського. Львів: накладом автора, 1931. 37 с
104. *Мицюк О.* Тадей М. Рильський як хлопоман і економіст. Львів: б-ка «Дзвонів», 1939. 39 с.
105. *Мицюк О.* Український економіст-громадівець С. А. Подолинський. Львів: Спілка, 1933. 27 с.
106. Нариси з історії економічної думки на Україні / Відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 388 с.
107. *Небрат В. В.* Історико-економічні дослідження в Інституті економіки АН УРСР // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомч. зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 49. С. 9–26.
108. *Оглоблін О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. // Червоний шлях. 1928. № 9/10. С. 165–179.
109. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Сост. д. ч. отдела Н. И. Зибер для Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества. Киев: Тип. М. П. Фрица, 1875. 32 с.
110. *Ливовар Е. И.* Проблемы экономической истории на Международном конгрессе в Берне // История СССР. 1987. № 3. С. 77–89.
111. План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской, составлен в Комиссии, высочайше учрежденной при университете Св. Владимира для вышеозначенного описания / Сост. Д. Журавским. Киев: Университетская тип., 1851. 59 с.
112. *Подварков Г. А.* Русский статистик-экономист Дмитрий Петрович Журавский. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1961. 88 с.
113. *Понеділко В. Г.* Українська та зарубіжна економічна думка: сторінки історії. Київ: Мотор Січ, 2003. 282 с.
114. *Поткина И. В.* Россия эпохи капитализма на страницах «Кембриджской экономической истории Европы» // История СССР. 1981. № 4. С. 180–189.
115. *Рубинштейн Н. Л.* Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. – памятники экономического и географического изучения России // Вопросы географии. 1953. Т. 31. С. 39–89.
116. *Санцевич А. В.* «Організація господарства України». Т. V: «Економічно-соціальний уклад Січі» – машинописна монографія М. Є. Слабченка (історіографічний аналіз) // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. ст. Одеса: МП «Гермес», 1995. С. 63–69.
117. *Світлична В. В.* Концептуальна модель розвитку мануфактурного виробництва в Україні у XVIII столітті в монографії О. П. Оглоблина «Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине» // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2002. №556. Історія України. Вип. 5. С. 46–54.
118. *Світлична В. В.* О. П. Оглоблін про характер російсько-українських економічних відносин XVIII – першої половини XIX ст. // Збірник наукових праць Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. «Історія та географія». Харків, 2002. Вип. 12. С. 44–50.
119. *Сінкевич Є. Г.* Петро Іванович Лященко: таємниці біографії вченого // Чорноморський літопис. 2010. Вип. 1. С. 107–112.
120. *Слабченко М. Е.* Николай Иванович Зибер // *Зибер Н. И.* Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. М. Е. Слабченко. Одесса: Государственное издательство Украины, 1923. С. V–XXVIII.

121. *Фещенко В. М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст.: Монографія. Київ: Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, 2003. 186 с.
122. *Чировський М.* Михайло Грушевський як дослідник українського господарства // ЗНТШ. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. Т. 197: Михайло Грушевський у 110 роковини народження. С. 99–108.
123. *Швидько А. К.* Вопросы социально-экономического развития Правобережной Украины XVI–XVIII вв. в трудах А. И. Барановича // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровск. гос. ун-та, 1976 С. 112–118.
124. *Щодра О.* Проблеми соціально-економічної історії Київської Русі в російській історіографії 1920–1930-х років // Вісник Львівського університету. Сер.: Історія. 1995. Вип. 30. С. 8–14.
125. *Ядгаров Я. С.* История экономических учений / 4-е изд., перераб. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2007. 478, [1] с.
126. *Timoshenko V. P. M. I.* Tuhan-Baranovsky and Western European Economic Thought (Speech on the 5th Anniversary of His Death) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York: Published by the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., 1954. Vol. 3, no. 3. P. 803–823.

Термінологія та інструментарій

127. *Газизуллин Н. Ф.* От истории доктрин к истории идей // Проблемы современной экономики. 2014. № 2. С. 394–395.
128. *Голобуцкий В., Чунтулов В.* О содержании и некоторых вопросах методики преподавания курса экономической истории // Тезисы докладов на научно-методическом совещании по экономической истории. Киев: Киевский институт народного хозяйства, 1965. С. 27–40.
129. *Майдачевский Д. Я.* Плюрализм подходов в историографии экономической науки: интеллектуальная история // Историко-экономические исследования. 2011. Т. 12. № 3. С. 5–15.
130. *Мартинов А. Ю.* Історична компаративістика світових економічних криз (XX – початок ХХІ ст.) // Український історичний журнал. 2011. № 5. С. 131–146.
131. *Нейман А. М.* Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Москва: Ин-т всеобщей истории РАН, 2002. Вып. 8: Персональная история и интеллектуальная биография. С. 11–31.

Посібники та курси лекцій

132. *Вдовиченко М. Є., Калашник Т. Є., Калініченко В. В.* та ін. Економічна історія. Конспект лекцій. Харків: Харківський державний економічний університет, 2003. 120 с.
133. *Волкова Н. І.* Економічна історія: конспект лекцій / 2-е вид., стер. Одеса: Наука і техніка, 2009. 71 с.
134. *Гловели Г. Д.* Экономическая история: учебник для бакалавров. Москва: Изд-во «Юрайт»; ИД Юрайт, 2014. 719 с.

135. *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Київ: Вища школа, 1970. 298 с.
136. Економічна історія: навч. посібник. Харків: Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, 2012. 243 с.
137. Економічна історія: навч. посібник / Уклад. В. М. Бережний, О. С. Кривцов. Харків: Факт, 2001. 160 с.
138. Економічна історія України: підручник / За заг. ред. Б. Д. Лановика. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2004. 456 с.
139. *Захарчук А. С., Царенко О. М.* Економічна історія України і світу: Курс лекцій: Навч. посібник. Суми: Університетська книга, 2001. 308 с.
140. *Злупко С.* Економічна історія України. Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1995. 168 с.
141. *Калашиник Т. Є., Лісна І. Ф., Ус Т. В.* та ін. Економічна історія: навч. посібник. Харків: Вид. ХНЕУ, 2012. 243 с.
142. *Кашникова Т. В., Костенко Е. П.* Экономическая история: Учебник. Ростов н/Дону: ЮФУ, 2010. 640 с.
143. *Козлова А. І.* Економічна історія. Київ: Видав. дім «Персонал», 2009. 336 с.
144. *Конотопов М. В., Сметанин С. И.* Экономическая история: Учебник для вузов. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Кс», 2003. 488 с.
145. *Лазарович М. В.* Економічна історія. Київ: Знання, 2008. 431 с.
146. *Лановик Б. Д., Лазарович М. В.* Економічна історія: курс лекцій. 6-те вид., стер. Київ: Вікар, 2006. 405 с.
147. *Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.* Економічна історія України і світу. 8-е вид., перероб. і доп. Київ: Вікар, 2006. 495 с.
148. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Харьков: А. Дарре, 1907. Вып. 1: Греция, Рим и средние века. [4], 126 с.
149. *Левитский В. Ф.* История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Харьков: Тип. фирмы А. Дарре, 1914. [4], 494 с.
150. *Леоненко П. М., Юхименко П. І.* Економічна історія: Навч. посібник. Київ: Знання-Прес, 2004. 499 с.
151. *Макарова Т. Д.* Экономическая история: учебное пособие. Челябинск: Издательский центр Южно-Уральского гос. ун-та, 2013. 74, [3] с.
152. *Мицюк О.* Історія політичної економії. Подєбради: Вид. Т-ва при У.Г.А, 1922. Т. 1. 254 с.; 1923. Т. 2, ч. 1. 136, IV с.
153. *Москалюк М. М.* Економічна історія України і світу. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 139 с.
154. *Назаров І. В.* Економічна історія України (докапіталістичний період): навч. посібник. Київ: РВЦ «Київський університет», 1997. 48 с.
155. *Назаров І. В.* Економічна історія: навч.-метод. посібник. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2010. 183 с.
156. *Теліщук М. М.* Економічна історія: Навч. посібник. Ірпінь: Нац. ун-т держ. податк. служби України, 2006. 458 с.
157. *Тимочко Н. О.* Економічна історія України: Навч. посібник. Київ: Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, 2005. 204 с.
158. *Тимочко Н. О., Пучко О. А., Рудомьоткіна Л. М.* та ін. Економічна історія. Лекції. Київ: Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, 2000. 268 с.

159. Толмачева Р. П. Экономическая история: Учебник / 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ке», 2003. 604 с.
160. Чайковський В. Ф. Економічна історія світу і України: Навч. посіб. Тернопіль: Лілея, 1997. 184 с.
161. Экономическая история: Учебник / Под ред. Г. Б. Поляка. 4-е изд. Москва: ЮНИТИ, 2016. 503 с.
162. Юхименко П. І. Економічна історія. 2-ге вид. Київ: Вікар, 2006. 342 с.

Проблемно-тематичні студії

163. Антонович В. Б. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. Киев, 1874. Т. 1: за 1873 г. С. 179–191.
164. Аристов Н. Промышленность древней Руси. Санкт-Петербург: Тип. Королева и Ке, 1866. [2], VI, 321, [3] с.
165. Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1993. 139 с.
166. Баранович О. І. Нариси з магнатського господарства на Півдні Волині у XVIII ст. Київ: ВУАН, 1930. 116 с.
167. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни XVIII в. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 182 с.
168. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: (Социально-экономические предпосылки войны). Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 209 с.
169. Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Харьков: Б. и., 1909. 296 с.
170. Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок ХХ ст.: Заселення й економічне освоєння. Одеса: Астропринт, 2002. 328 с.
171. Блануца А. В. Документальний склад книги записів Литовської метрики № 49 у контексті дослідження соціально-економічної історії Великого князівства Литовського середини 1560 – початку 1570-х рр. // Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 146–168.
172. Бойко А. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини ХІХ століття. Запоріжжя: Тандем-У, 2000. 136 с.
173. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя: Тандем-У, 1997. Ч. 1: Аграрні відносини. 204 с.
174. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині ХVI – першій половині ХVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 332 с.
175. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVII ст. Київ: Наук. думка, 1986. 262 с.
176. Боровий С. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу // Економічні передумови Великої жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України): Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Київ: Наук. думка, 1967. С. 21–31.
177. Боровой С. К вопросу о применении наёмного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1965. Москва: Изд. Московского университета, 1970. С. 290–296.

178. *Боровой С. Я.* Кредит и банки России (сер. XVII в. – 1861 г.). Москва: Госфиниздат, 1958. 288 с.
179. *Боровой С. Я., Коцеевский А. С.* Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Киев: Вища школа, 1979. С. 63–71.
180. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. Подєбради: Видавничє т-во при УГА, 1924. II, 658, IX с.
181. *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. 438, 7 с.
182. *Бунге Н.* Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа. 1. О добывании руды и о выплавке из неё чугуна и железа. Киев: Университетская тип., 1856. IV, 93 с.
183. *Винар Б.* Економічний колоніалізм на Україні. Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1958. 188 с.
184. *Винар Б.* Українська промисловість: студія советського колоніалізму / З передм. проф. В. Тимошенка. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен: Перша Укр. друкарня у Франції, 1964. Т. 1. 397 с.
185. *Вирный Д. Ф.* Украинская ССР. Краткий историко-экономический очерк. Москва: Госполитиздат, 1954. 182 с.
186. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
187. *Воблий К. Г.* Нариси з історії російсько-української цукрово-буякової промисловості. Київ: ВУАН, 1928. Т. 1. Період розкріпачення селян 1861 року. Вип. 1. 249 с.; 1928. Т. 1, вип. 2. 256 с.; 1930. Т. 2. 402 с.
188. *Гаврилюк Н. А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. Киев: Ин-т археологии НАН Украины, 1999. 423 с.
189. *Гак Д. В.* Цегельно-черепична промисловість Київщини. (Історично-економічний нарис) / Відп. ред. В. М. Ісакович. Київ: Ін-т економіки АН УРСР, 1940. 160 с.
190. *Гальський К. Є.* Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). Київ: Панорама, 2005. 256 с.
191. *Гальський К. Є.* Торгівля і митна справа Гетьманської України (середина XVII–XVIII ст.). Київ: Панорама, 2006. 285 с.
192. *Гехтер М.* Значінне України в економічній житті Росії // Літературно-науковий вістник. 1909. Кн. 11. С. 288–301.
193. *Голубуцкий В. А.* К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещицьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей к 75-летию акад. Н. М. Дружинина / Отв. ред. В. И. Яцунский. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 88–95.
194. *Голубуцкий В. А.* К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII в. // Исторические записки. Москва, 1953. Т. 44. С. 231–252.
195. *Голубуцкий В. А.* О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI – первой половине XVII вв. на Украине // Вісник АН УРСР. 1958. № 8. С. 34–42.
196. *Голубуцкий В. А.* О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI – первой половине XVII века на Украине // Научные записки Киевского финансово-экономического института. Киев: Изд-во АН УССР, 1959. № 7. С. 203–213.

197. *Гончарук Т. Г.* Одеське порто-франко: Історія. 1819–1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 312 с.
198. *Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реснт О. П.* Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки) / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 224 с.
199. *Гринчуцький В. І.* Промислові трести України в 20-ті роки. Київ: Наук. думка, 1997. 178 с.
200. *Грушевський М.* Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1908. Кн. 1. С. 25–43.
201. *Грушевський М.* Економічний стан селян в Сянницькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин // Жерела до історії України-Руси. Львів: Накладом НТШ, 1900. Т. 3. С. 1–27.
202. *Грушевський О.* З економічного життя XVI в. // Україна. 1917. Кн. 3/4. С. 5–18.
203. *Гудзенко П. П.* Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР 1917–1920 рр. Київ: Наук. думка, 1965. 300 с.
204. *Гуржій І. О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – I пол. XIX ст.). Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.
205. *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.
206. *Гуржій І. О.* Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX с. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 452 с.
207. *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ: Наук. думка, 1968. 191 с.
208. *Гуржій І. О., Гуржій О. І.* Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 284 с.
209. *Дерев'янкін Т. І.* Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво / Відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ: Наук. думка, 1960. 127 с.
210. *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. Львів: НТШ, 1911. [2], 143 с.
211. *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). Харків: Вид-во Харківського державного університету, 1971. 142 с.
212. *Довжик І. В.* Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: Видавництво Сумського нац. ун-ту ім. В. Даля, 2003. 310 с.
213. *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев: Киев. ун-т Св. Владимира, 1901. Т. 1. 807 с.
214. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства. Киев: Изд. И. И. Чоколов, 1911. Т. 1. 366 с.
215. *Довнар-Запольский М. В.* К истории экономического быта Галиции в XVI в. // Журнал Министерства народного просвещения. 1898. № 1. С. 146–156.
216. *Епштейн А. І.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932). Харків: Вид-во Харківського державного університету, 1968. 195 с.
217. *Єфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 230 с.

218. *Журавский Д. П.* Об источниках и употреблении статистических сведений. Киев: Тип. И. Валнера, 1846. 210 с.
219. *Ефименко П.* Экономические заметки о старине и материалы // Киевская старина. 1888. № 4. С. 52–63.
220. *Іваніченко Л. М.* Економічна історія Одеси у монографічних дослідженнях // Інтелігенція і влада. Сер.: Історія. 2014. Вип. 31. С. 212–226.
221. *Капраль М.* Економічні мотиви чи соціальна доцільність? Ремісничі цехи Львова XV–XVIII століть у світлі статутів // Львів: місто, суспільство, культура: Зб. наук. праць / За ред. О. Аркуші, М. Мудрого. Львів, 2012. Т. 8, част. 1: Влада і суспільство. С. 173–190.
222. *Кісь Я. П.* Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1968. 223 с.
223. *Клименко Т. А.* Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 97–107.
224. *Ковальчак Г. І.* Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939–1958 рр.). Історико-економічний нарис / Відп. ред. Г. Д. Суржок. Київ: Львівський університет. Ін-т сусп. наук, 1965. 186 с.
225. *Ковальченко И. Д.* Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века. Москва: Изд-во МГУ, 1967. 400 с.
226. *Компан Е. С., Маркина В. А.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н. В. Устюгова. Москва: Наука, 1966. С. 350–362.
227. *Компан О. С.* Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст. Київ, 1972 р. [машинопис із авторськими правками] // Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 91, 239 арк.
228. *Копыцкий З. Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI–XVII вв.). Минск: Наука и техника, 1966. 227 с.
229. *Коропецький І. С.* Децо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. Київ: Либідь, 1995. 240 с.
230. *Кропоткин В. В.* Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н. э. Москва: Наука, 1967. 135 с.
231. *Круглова Т. А.* Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765–1769 гг.). Москва: Изд-во Московского университета, 1989. 176 с.
232. *Крутіков В. В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1992. 172 с.
233. *Кулишер И. М.* Очерк истории русской торговли. Петроград: Атеней, 1923. 317 с.
234. *Лавровский В.* Проблемы экономической истории Англии XV–XVII вв. (до эпохи промышленного переворота) // Историк-марксист. 1936. № 4. С. 113–121.
235. *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 282 с.
236. *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк / С предисл. Н. Василенко. Киев: Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, 1908. X, II, 108 с.

237. *Лантух В. В.* Становлення та розвиток торгівлі на Україні в 1921–1932 рр. Харків: Основа, 1992. 189 с.
238. *Литвин В. М.* Земля в історичній долі України. Київ: Ніка-Центр, 2009. 192 с.
239. *Личнов Л.* К вопросу об экономическом исследовании юго-западного края // Киевская старина. 1903. № 1. С. 102–114.
240. *Лугова О. І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. Київ: Наук. думка, 1965. 192 с.
241. *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). Киев: Изд-во КГУ, 1961. 234 с.
242. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.
243. *Машкін О.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 450 с.
244. *Мельник Л. Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ: Вид-во Київ. держ. ун-ту, 1972. 240 с.
245. *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. Т. 1: До другої чверті XVI в. X, 214 с.
246. *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Русі. Прага: Накладом автора; друк. Р. Грдлічки, 1938. Т. 2: Доба феодально-кріпацька (від другої половини XVI в. до половини XIX). 387 с.
247. *Мишко Д. І.* Соціально-економічні умови формування української народності. (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.) / Відп. ред. М. Н. Лещенко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 292 с.
248. *Моргун О.* Нарис історії промислової кооперації України. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1966. 272 с.
249. *Оглоблін О.* До історії будницької промисловості // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1927. Кн. 10. С. 303–310.
250. *Оглоблін О. П.* Донбас в історії українського господарства // Диктатура труда (Сталино). 1929. 12 мая. № 106. С. 3.
251. *Оглоблін О.* З історії українсько-російських економічних відносин. Тариф 1822 р. і Україна // Вісник ООЧСУ. 1955. № 1. С. 16–21.
252. *Оглоблін О.* Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. акад. Д. І. Багалія. Київ: ВУАН, 1932. Т. 1. С. 278–293.
253. *Оглоблін О. П.* Металургія Правобережної України XVI–XIX століття: Історико-економічне дослідження [автограф з окремими сторінками машинопису] // ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 86, 302 арк.
254. *Оглоблін О.* Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. Київ, 1928. Т. 9. С. 37–47.
255. *Оглоблін О.* Транзитний торг України за першої половини XIX століття // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1927. Кн. 12. С. 234–252; Кн. 15. С. 166–195.
256. *Орлик В. М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
257. *Отмар Д.* Україна в економічному комплексі Московщини // Визвольний шлях. 1948. № 4. С. 13–14; № 5. С. 16–18.
258. *Павлович М.* Роль Украины в мировом хозяйстве накануне мировой войны // Коммунист. 1920. № 2 С. 23–24.

259. *Панченко П. П.* Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959–1980). Киев: Наук. думка, 1980. 288 с.
260. *Парасунько О. А.* Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.). Киев: Изд-во АН УССР, 1963. 576 с.
261. *Пономарьов О. М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів: Вид-во Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, 1971. 183 с.
262. *Пиріг П. В.* Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. Київ: Стило, 1998. 184 с.
263. *Пірко В. О.* Економічна руїна в Перемишльській землі на початку XVIII ст. // Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Івана Франка. Сер. Історія. 1965. Вип. 3. С. 68–76.
264. *Пірко В. О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. Дніпропетровськ: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.
265. *Романовский В. А.* К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII вв. (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития юго-восточной России. Ставрополь: Ставропольский государственный педагогический институт, 1970. С. 321–361.
266. *Романцов В. О.* Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Київ: Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1972. 219 с.
267. *Руденко М.* Шлях до хаосу (з приводу економічної реформи М. Горбачова). Детройт: Укр. вісті, 1988. 77 с.
268. *Савченко О.* Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779–1781 рр.) // Сіверянський літопис. 2000. № 6. С. 62–70.
269. *Святець Ю.* Українське селянське господарство та нова економічна політика. (Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу): монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2007. 216 с.
270. *Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – серед. XVII ст.). Київ: Наук. думка, 1992. 229 с.
271. *Слабеев І. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). Київ: АН УРСР. Ін-т історії, 1964. 138 с.
272. *Слинько І. І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 327 с.
273. *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. Харьков: Кн. изд-во, 1964. 460 с.
274. *Сорочан С. Б.* Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э.: (на материалах Херсонеса). Харьков: Изд-во ХГУ, 1989. 134 с.
275. *Стасюк М.* Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки Українського наукового товариства у Києві. Київ, 1911. Кн. 9. С. 86–120.
276. *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. Київ: ВУАН, 1931. Т. 1, вип. 1. 149 с.
277. *Тарновский К. Н.* Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы Первой мировой войны (на примере металлургической промышленности). Москва: Изд-во МГУ, 1958. 263 с.
278. *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 308 с.

279. *Терещенко Ю. И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: очерк истории экономической политики (1917–1920). Київ: Наук. думка, 1986. 255 с.
280. *Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 263 с.: ил.
281. *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1974. 159 с.
282. *Хромов П. О.* Економічне значення возз'єднання України з Росією // Вісник АН УРСР. 1954. № 4. С. 43–54.
283. *Цыперович Г. В.* Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Из истории организационных форм промышленности за последние 50 лет. 4-е изд., испр. и доп. Ленинград: Техника и производство, 1927. 540 с.
284. *Чировський М.* Економічне становище України під московсько-більшевицькою окупацією // Визвольний шлях. 1968. № 7/8. С. 819–834.
285. *Чировський М.* Картина соціально-економічного положення України в поезіях Тараса Шевченка: [Вступ]; [1.] Загальний економічний образ України в половині 19 сторіччя; [2.] Соціальні недоліки; [3.] Економічна експлуатація; [4.] Господарська дія; Закінчення // ЗНТШ. Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1962. Т. 176: Тарас Шевченко. Збірник доповідей Світового Конгресу Української Вільної Науки для вшанування сторіччя смерті патрона НТШ / За ред. В. Стецюка, Б. Кравціва. С. 110–20.
286. *Швидько А. К.* Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985. 100 с.
287. *Швидько А. К.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв. Днепропетровск: Изд-во Днепропетровск. гос. ун-та, 1979. 79 с.
288. *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 499 с.
289. *Timoshenko V.* Ukraine and Russia. A Survey of Their Economic Relations. Washington: Published by Friends of Ukraine, 1919. 16 p.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

- Агамбен Дж. 34
Ададуrow В. 35, 36
Айер Е. 115
Аккерман Ф. 107
Аккерман Я. 107
Анджей 84
Андрейцев В. 145
Андрієвський Д. 213
Анкерсміт Ф. 34
Антонович В. 59, 142, 173, 181
Арендес К. 107
Арендт Г. 96, 120
Артог Ф. 120
Атоян О. 138
- Бабат І. 167
Баберовскі Й. 25
Багалій Д. 59, 140, 160, 174, 185, 197, 200
Балінський І. 161, 165
Бандке Я. 143
Баранович О. 197, 204, 205
Барвінський В. 161
Бартніцький М. 83
Бебик В. 106, 122
Беляєв І. 143
Бем-Баверк Е. 189, 190
Бентлі Дж. 44, 52
Берке Р. 35
Берр А. 184
Берталанфі Л. 9
Белінський [В.] 122
Білас Л. 206
Білоус Н. 80, 84, 87, 88
Блок М. 57, 65, 215
Бобжинський М. 143
Бованенко Д. 198
Богданов О. 190
Бойко А. 220
Бойко І. 206, 210
Бондаренко І. 183
Бондарук Т. 141
Борисенко С. 157, 159, 161, 163, 164, 167
Боровий С. 209
Боровик М. 103
- Бородкін Л. 114, 116
Боряк Г. 132
Боряк О. 61, 84
Брайлян Є. 99
Брайчевський М. 209
Брентано Л. 172
Брехуненко В. 84
Бродель Ф. 11, 30, 33, 57, 65, 215, 219
Брюховецька Д. 89
Брюховецький І. 89
Бунге М. 26
Бурдьє П. 38
Бюхер К. 172, 189, 190
- В'яла О. 91
Вагнер А. 172
Василенко М. 140, 144, 150–152, 161–163, 165, 166, 173
Ващук Д. 164
Вебер А. 172
Вебер М. 8, 82, 90, 172, 190
Вернадський В. 150
Винар Б. 213, 214
Витанович І. 213
Віко Дж. 15
Віланд К. М. 3
Вільшанська О. 60
Віндельбанд В. 171
Вінниченко О. 87
Віріліо П. 44
Вірт М. 189
Владимирський-Буданов М. 141, 142, 145, 147, 148, 169
Воблий В. 157
Воблий К. 185, 198, 200
Волобуєв М. 196, 197
Волошин Ю. 86
Вольф Г. 107
- Габермас Ю. 96, 102, 121
Габсбурги, династія 36, 37
Гагедорн Ф. 3
Гайманівський О. 169
Гарткнох Х. 143

¹Показчик не охоплює власні назви, посилання та вибрану бібліографію.

Гегель Г. 141
Гермайзе О. 181, 198
Гехтер М. 179
Гібсон М. 104
Гізель І. 84
Гільдебранд Б. 172
Гільфердінг Р. 189
Гіляров О. 151
Гінзбург К. 34, 35, 69
Гірік С. 106
Гірц К. 53
Гітлер А. 71
Гловелі Г. 217
Гобсбаум Е. 171
Гогель С. 161
Голобуцький В. 206, 210, 211
Головко В. 82
Голубничий В. 208
Гомаюнов С. 8, 46
Гордон В. 151
Горобець В. 62, 80, 82, 83, 89
Горький М. 202
Грабар В. 151
Гренді Е. 39
Гречко П. 44
Грибовський В. 148
Гримич М. 160
Грицак Я. 36–39, 71, 106, 107, 124
Гришко В. 161
Грібауді М. 30
Грінченко Г. 78
Гроссман Дж. 100
Грушевський М. 17, 59, 123, 140, 144, 149,
180–183, 199, 200, 204, 205
Грушевський О. 183, 199
Гуго Г. 142
Гудзенко П. 208
Гуляев О. 151
Гумільов Л. 9
Гуревич П. 23
Гуржій І. 206, 207
Гуржій О. 60, 89
Гінтце О. 82
Д'Аламбер Ж. 42
Данилевич В. 181
Данилевський М. 8
Данилов В. 25
Данилович І. 144
Дашковський І. 198
Дейкстра Е. 117

Демченко Г. 141, 148
Дерев'янкін Т. 207
Дерріда Ж. 126
Джевонс В.-С. 189, 190
Дженкінс К. 102
Джиджора І. 183, 201
Дзюба О. 72
Дністрянський С. 151
Добров О. 159–161, 167
Довбищенко М. 85
Довга Л. 66, 84
Довгович В. 142
Довнар-Запольський М. 181
Дольницький М. 185
Домбровський Я. 86
Доник О. 60
Дорошенко Д. 181, 182
Драгоманов М. 171

Ейсман С. 167
Енгельс Ф. 56
Епштейн А. 208

Єзерська І. 71
Єзерський Є. 159
Єкельчик С. 63
Єрмолаєнко В. 36
Єрусалимський К. 33, 34
Єфименко П. 142

Жид Ш. 172

Заболотна І. 91
Заболотна Т. 61
Загоскін М. 143, 145
Зазуляк Ю. 87
Залишевський М. 143
Заславська Т. 12
Захарченко О. 167
Зашкільняк Л. 34, 41, 57
Зверева Г. 23
Зема В. 80
Зібер М. 189, 205
Зісельс Й. 132
Злупко С. 216
Зокол Т. 35
Зомбарт В. 82, 172, 189, 190
Зорін А. 101

Іваницький-Василенко С. 161
Іванішев М. 142, 144, 145
Ігнатенко І. 63, 64

- Інама-Штерне К. 172
- Кавелін К. 143
- Казмирчук М. 90, 91
- Каманін І. 161
- Каменський О. 72
- Камінський В. 159
- Кант І. 42, 143
- Капелер А. 24, 25
- Капраль М. 85
- Карл І 71
- Карпеко В. 167
- Карпов С. 29
- Касавін І. 10
- Кастельс М. 12
- Каутський К. 189
- Келлі Р. 100
- Кін Г. 100
- Кістяківський Б. 142, 151, 153
- Кістяківський О. 142
- Кісь Я. 207
- Клименко П. 181, 198
- Климовський С. 62
- Кнапп Г. 172
- Кніс К. 172
- Кобилюха В. 106
- Ковалевський М. 145, 189
- Ковальченко І. 114
- Коен Д. 114, 116
- Козеллек Р. 15
- Козлова А. 217
- Колінз Р. 46
- Коль Г. 102
- Коляструк О. 33, 73, 76, 77
- Компан О. 205, 208–211
- Кононенко К. 213, 214
- Конт О. 56, 171
- Копосов М. 31
- Коржик Р. 104
- Коріатовичі, рід 60
- Коропецький І.-С. 213, 215
- Короткий В. 145
- Корш Ф. 180
- Костомаров М. 174, 177
- Котенко А. 22
- Кравцов Д. 187
- Кравченко П. 60
- Кривчик Г. 62
- Крикун Ю. 160
- Кримський А. 153, 161
- Кристер А. 151, 152, 157–160, 167
- Кром М. 30, 35, 66
- Кромвель О. 71
- Кромер М. 143
- Кроче Б. 120
- Круглов О. 132
- Крупницький Б. 181, 185
- Кулаковський П. 76
- Кун Т. 26, 50
- Курілла І. 112
- Курінний П. 181
- Кухлев А. 75, 76
- Лаас Н. 61
- Ладюрі Е. 66
- Лазарев В. 143
- Лазаревський О. 173–175, 180, 182
- Лампрехт К. 82
- Ласлетт П. 20
- Лащенко Р. 169
- Левель Й. 143, 144, 165
- Левитський В. 181
- Левицький О. 142, 151–153, 155, 157, 161
- Леві Дж. 30, 38, 39, 69
- Лейбніц Г. 141, 143
- Лексіс В. 189
- Лелевель Й. 144
- Ленгніх Г. 143
- Леонтович Ф. 141, 142, 145, 146, 148, 181
- Лефевр А. 22
- Линниченко І. 187
- Липовецький С. 92
- Лисяк-Рудницький І. 197
- Лихачов Д. 134
- Лінде С. 144, 146
- Ліндквіст С. 100
- Ліотар Ж. Ф. 6
- Літтке А. 107
- Ліхтварн А. 130
- Лозко Г. 106
- Лугова О. 207, 209
- Лучицький І. 174
- Людтке А. 68
- Ляска В. 92
- Лященко П. 204
- Мазліш Б. 6
- Макаричев А. 42
- Макмілан М. 123
- Максимейко М. 141, 145, 148, 149, 161, 163, 164
- Малиновський О. 141, 142, 148, 151, 152, 157–159, 161, 167
- Маловічко С. 23, 24, 27, 32, 40

- Мандзюка Д. 93
Маркіна В. 207
Маркс К. 56, 90, 191
Мартінелі А. 12, 21
Маслійчук В. 86, 89
Маслов П. 189
Матях В. 80, 82
Мацієвський В. 143
Медік Х. 31, 32, 38, 69
Медушевська О. 27
Мельник Л. 207
Менгер К. 189–191, 194
Микола II 84
Микола III 84
Михайловський В. 60
Мишко Д. 207, 210
Мітіліно М. 167
Мірца-Авак'янц Н. 198
Модзалевський В. 161
Мозер Й. 82
Монтеск'є Ш. 141
Мордовець Д. 177, 178
Мороко В. 60
Мохначова М. 23
Музика І. 137, 139
Мякотін В. 174
- Наполеон 35, 36
Нарський І. 41
Неволін К. 142, 143
Нишпор М. 60
Нікольський В. 61
Нічке А. 31
Новик П. 44
Новикова М. 43
Новицький В. 161
Нойман Ф. 109
Нора П. 60, 100, 121, 122
- Оглоблин О. 176, 178, 181, 184, 186, 187,
193–202, 205, 213, 215
Однороженко О. 61
Окіншевич Л. 137, 149, 161, 165
Олейніков А. 34
Олександр І 36
Орлова Т. 91
Отамановський В. 161
- Павлов-Сільванський М. 156, 189
Падалка С. 61
Падох Я. 138, 168
Палієнко М. 168
- Парасунько О. 207
Пастушенко Т. 61
Паше-Озерський М. 167
Перкун В. 83
Петро II 84
Петрунь Ф. 185
Півторадні В. 208
Підгаєцький В. 114, 215
Підгайний С. 213
Піскорський В. 91
Плохій С. 106, 107, 123
Подолинський С. 205
Покок Дж. 43
Покровський М. 153, 154, 189, 190
Полань К. 172
Поліщук В. 84
Полонська-Василенко Н. 181, 213
Поні К. 34, 69
Попов Г. 161
Попова Т. 11, 13, 15, 51
Попп С. 52
Попружна А. 72
Порш М. 179
Потер Л. 36
Потульницький В. 17
Прилуцький В. 61
Пришляк В. 87
Птуха М. 156
Пухт Г. 142
Пушкарьова Н. 33
- Райхвен А. 130
Ревель Ж.-Ф. 28, 31, 34
Рексхойзер Р. 24
Репіна Л. 21, 32, 40, 58, 99
Ричка В. 105
Ріглі Е. 20
Ріст Ш. 172
Рітцер Дж. 7
Рожківський Я. 157
Рожков М. 189, 190
Розенцвейг Р. 116
Роккан С. 16
Романова О. 80
Романови, династія 36, 173, 176, 178, 180,
183, 186, 209
Романовський В. 161, 165, 181, 191, 198
Рошер В. 172
Рубінштейн М. 188
Рудницький С. 185
Румянцева М. 22, 50
Рюзен Й. 28

- Сабанчєєв Р. 70
 Савінї Ф. 142, 145
 Самоквасов Д. 143
 Сарбей В. 172
 Сас П. 84
 Саченко-Сакун Є. 157
 Світлий Д. 106
 Сергєєвич В. 143
 Сердюк І. 105
 Симіан Ф. 64
 Синайський В. 152, 157
 Синявський А. 185
 Сікорський М. 157, 167
 Скжетувський В. 143
 Скіннер К. 43
 Склокін В. 103
 Скоропадська А. 89
 Скоропадський І. 89
 Скофілд Р. 20
 Скрипник М. 199
 Слабєєв І. 207
 Слабченко М. 149, 150, 161, 164, 176, 184–
 201, 215
 Слинько І. 208
 Слюсарський А. 207
 Сміт А. 176
 Смолій В. 81
 Смолка Ф. 109
 Соджа Е. 22
 Сокирко О. 84, 93
 Соловей Д. 213, 214
 Сорокін П. 14, 189
 Сосенко П. 161
 Спекторський Є. 142
 Спенсер Г. 189
 Сталін Й. 200, 204
 Старовопольський С. 143
 Старченко Н. 80, 84, 86, 88
 Стасюк М. 179
 Стельмах С. 82
 Стороженки, рід 183
 Струве П. 189, 201
 Стьопін В. 10

 Таїрова-Яковлева Т. 60
 Талейран Ш.-М. 36
 Тарановський Ф. 148, 151, 155, 161
 Тарновський К. 210
 Тенер М. 114
 Теплицький В. 206
 Тесленко І. 83
 Тимошенко В. 213, 215

 Тимошенко Л. 72, 86
 Тимченко Є. 153
 Тихенко С. 167
 Тищенко М. 161
 Тішков В. 52
 Ткаченко М. 194, 198
 Товстоліс М. 167
 Тойнбі А. 8, 54
 Толмачова Р. 217
 Толочко О. 71
 Томас У. 115
 Трьольч Е. 184
 Туган-Барановський М. 142, 180, 181, 185,
 189, 194, 201, 215
 Тутківський П. 185
 Тутковський О. 167

 Ульяновський В. 165
 Усенко І. 137, 139, 140, 160, 162, 168

 Фєвр Л. 57, 67, 72
 Федечко Х. 93
 Федоренко П. 191, 198, 205
 Феценко-Чопівський І. 185
 Фінберг Х. 20
 Фірлеї, родина 84
 Фірлей М. 84
 Фірлей П. 84
 Фітьян-Адамс Ч. 20, 21, 40
 Фоменко 122
 Франко І. 36–38, 205
 Франц Д. 108
 Фройденталь Г. 130
 Фукуяма Ф. 7

 Харарі Ю. Н. 95
 Хауперт Б. 30
 Хаусман Г. 82
 Хвальковський М. 143
 Хекей С. 114
 Хікс Дж. Р. 221
 Хмельницький Б. 86
 Хоскінс В. 20
 Хофман К. 143

 Чацький Т. 144, 161
 Челен А. 7
 Чельцов-Бебутов М. 167
 Черкаський І. 161, 165
 Черутті С. 30, 38
 Чечот О. 157
 Чировський М. 213

Чичерін Б. 143

Шанін Т. 25

Шафер Ф. 30

Швидкий В. 61

Швидько Г. 61, 212

Швігтау Г. 189

Шевченко Н. 61

Шевченко Ф. 206

Шелест П. 204

Шеллінг Ф. 141

Шемшученко Ю. 140

Шлюмбом Ю. 35

Шмоллер Г. 172

Шпенглер О. 8, 9, 189

Штаммлер Р. 189

Шульга Г. 61

Шумський О. 197

Щербак О. 167

Щербина В. 161

Юрочкіна І. 90

Юхименко П. 218

Юшак П. 84

Яворницький Д. 174

Яворський М. 196, 197

Ядов В. 12

Язловський Б. 159, 160, 167

Яковенко Н. 13, 28, 33, 40, 61, 63, 65–67, 72

Яковлів А. 169

Яницький О. 31

Яновський В. 157

Яременко М. 83

Ярошевич Й. 144

Ясинський М. 141, 148

Яснопольський М. 177–179

Ясь О. 83

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- «Аннали», французька історична школа 14, 57, 65, 184, 187, 215
- «дружби народів», «братської дружби», дискурс радянської історіографії 204, 205, 210
- «его-історія» 122
- «історія робітничого класу», дискурс радянської історіографії 206
- «історія селянства», дискурс радянської історіографії 206
- «класової боротьби», дискурс радянської історіографії 194, 197, 200, 201, 203, 205, 206, 210
- «коннективний поворот» 104
- «місця пам'яті» 104, 105, 121
- «нова революційна школа» 186
- «режим історичності» 120
- «синтетичний» метод М. Слабченка 188, 189
- «сира історія» 100
- «споживання історії» 102
- Австрійська економічна школа 190, 191, 194
- академізм 107, 123
- академічна історіографія 102
- академічна свобода 116
- академічний історик 106, 124
- антиколоніальний дискурс 196, 208, 213, 214
- архівна евристика 135
- Бібліографічна евристика 135
- бізнес-історики 109
- бізнес-історія 109
- Велика реформа 1861 р. 173, 178, 206
- Великий бум 171
- Великі географічні відкриття XV–XVII ст. 170
- вікіпедизація знань 115
- Глобалізація 7, 12, 16, 17, 22, 28, 43, 44, 47, 52, 53, 97
- глобальна історія 57, 97, 124
- Гендерна історія 64, 78, 80, 83, 86, 88, 90, 92
- гендерні студії 58, 67, 80, 93
- Депрофесіоналізація історичних знань 101
- детермінізм 172, 193
- Електронні бібліотеки 118
- етнічна історія 92
- етносоціальна історія 80
- Засоби масової інформації 97
- західноруське право 140–142, 144–151, 155, 160–167
- зловживання історією 102
- Ідея поступу 171, 178
- інституалізація публічної історії 99, 100
- інструменталізація історії 96, 101, 103
- інтелектуальний діалог 136
- інтерпретація історії 108
- інфографіка 115
- інформаційне суспільство 109
- історико-економічна школа російської історії XVI–XVII ст. 181
- історико-правова наука 137, 139–141, 143, 144, 155, 164
- історико-правова реальність 138, 139
- історик-популяризатор 122
- історична антропологія 58
- історична белетристика 99, 125
- історична демографія 66, 67
- історична інформатика 114, 115, 135
- історична конфліктологія 83, 85
- історична локалістика 8, 11, 12, 18, 22, 30, 41, 42, 45, 47–49, 51
- історична наука 138, 141, 154, 162, 168
- історична пам'ять 63, 70, 71
- історична політика 96, 101, 110
- історична реконструкція 99, 125
- історична репрезентація 96, 102
- історична школа німецької політичної економії 172
- історичне краєзнавство 96, 134
- історичне мислення 104
- історичний дискурс 104

- історичний ринок 108
історичні практики 104
історія дитинства 80
історія емоцій 67, 75, 83
історія жінок (жіноча історія) 58, 61, 67, 75, 83, 89
історія злочинності (історія злочинів) 90, 92
історія ідентичностей 67
історія їжі 93
історія ментальностей 58, 65, 82
історія міграцій 80
історія населення 80
історія насильства 77, 83, 88, 89
історія освіти 58
історія пам'яті (студії пам'яті) 69–71
історія повсякденності (історія повсякдення) 58, 61–65, 67–69, 74–78, 80, 83, 88, 90, 92, 93, 107
історія права 137, 169
історія приватного життя 83, 87
історія родини, сім'ї та дитинства 58, 64, 67, 83, 86, 88, 90
історія сексуальності 90
історія середовища 83, 90
історія соціальних конфліктів 83–86
історія соціальних спільнот 83–85
історія тілесності 61, 63, 64, 67
історія уявлень та ідей 61, 63–67, 83, 84
- Касація архівних фондів 126**
квантитативна історія (кліометрія) 66, 67, 114
кліометрія 215
комеморація 103, 113, 124
комерціалізація історії 112
комп'ютерне джерелознавство 117
компетентісний підхід 103, 104
комунікаційна революція 115
комунікаційна система 130, 135
комунікаційний інструмент 130, 131
конструювання історії 104
концепція «господарської автономії» України О. Оглоблина 193, 194
концепція «економічного ланцюга» імперіалістичної Росії К. Тарновського 210
концепція «протестантської етики й духу капіталізму» М. Вебера 190
культурна антропология 67, 68
культурний поворот 97
- Локалізація 11, 12, 16, 17, 28, 35, 38, 43–45, 47
- локальна історія 5, 6, 11, 12, 21, 28, 34, 40, 41, 43, 45–48, 51, 52, 91–93, 96
локальна соціальна історія 58, 69, 72
- Марксизм 189, 194, 198, 200**
матеріалістичне розуміння історії 193, 197, 201, 203, 210
медіа-ландшафт 105
медіапродукція 103
медіаресурс 103
медіатизація історії 104, 105
медійні компетенції 104
міждисциплінарний підхід 95, 99
міжформаційні стики 209, 210
мікроісторичні дослідження 97
мікроісторія 5, 6, 18, 26, 29, 30–41, 45, 47, 48, 69
місія історика 121
місцева історія 6, 11, 28, 45–48
міська історія 80
міфотворчість 106
музеезнавство 99
музейна мережа 129
музейна педагогіка 130
музейний запит громадян 128
- Неокантіанство 171, 194**
нова економічна історія 215
нова компаративна економічна історія 216
нова локальна історія 6, 18–20, 22–27, 30, 40, 41, 45, 48
нова соціальна історія 57–59, 83, 90, 91, 93
- Оцифрування 115**
- Позанаукові історичні знання 98**
Позитивізм 171, 172, 188, 195
Політична антропология 67
популярна історія 99, 105, 106
порівняльно-історичний метод 189
потестарна імагологія 69
правова культура 138
правова поведінка 138
правова система 144
правові норми 137, 138, 142, 145, 157, 162
правосвідомість 138
прагматика історичної науки 98
презентизм 120
приватна історія 80
прикладна історія 100, 107–112
промислова революція XVIII–XIX ст. 170

- простір 8, 11, 12, 21, 24, 27, 38, 42, 43, 46, 47, 53
 професійна історична культура 98
 публічна історія 95, 98–103, 105, 107, 109, 113, 118, 120, 123, 127, 135
 публічна сфера 96, 107, 110, 112, 123, 124
 публічний інтелектуал 96, 105, 107, 120
 публічний історик 96, 106, 107, 124, 125
 публічний простір 96
- Радянізація науки** 200, 201, 203
 районування 185
 ревізійністські / нонконформістські історики 209
 революція цін XV–XVI ст. 170
 регіон 22, 42, 43, 45, 47–49
 регіональна історія 6, 8, 28, 41, 42, 45–47, 51
 робітнича історія 80
 романтизм старий 171, 172, 174
- Серійна історія** 66
 системологія 7–10, 18, 45
 соціальна антропологія 67, 90
 соціальна історія 55–57, 59–65, 68, 69, 72, 73, 75, 76, 78–83, 89–91, 94, 108
 соціальна історія релігій (соціорелігійна історія) 67, 83, 90
 соціальна мобільність 83, 87
 соціальні групи (мікрогрупи, спільноти) 56, 63, 77, 80, 83, 87, 92
 соціальні ідеали 80
 соціальні студії 58
 соціологізація історії 184, 193
 структури публічної історії 124, 125
 суб'єкти прикладної історії 110
- сцієнтизм 171
- Телеологізм** 204, 206
- теорія «граничної корисності» Е. Бем-Баверка та К. Менгера 190, 191, 194
 теорія «єдиного процесу» М. Слабченка 188, 192, 193, 199
 теорія «історичного синтезу» А. Берра 184
 теорія суспільно-економічних формацій, формаційна «п'ятичленка» 206, 209, 210, 211
- Університетська афіліація** 109
 урбанізація 170
 учасницька історична культура 104
- Фахова корпорація істориків** 122
 фейсбук-мережа 136
 філософія права 139, 142, 150, 151
- Цифрова історія** 113, 115–118
 цифрова революція 104
 цифрова цивілізація 113
- Юридична біографістика** 138
 юридична практика 139
- Angewandte Geschichte** 100, 107
 applied history 107
 consumption of history 102
 history marketing 109
 öffentliche Geschichte 109
 public history 95–101, 107–109
 public use of history 121
 user generated content 105

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК¹

- Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія) 18, 137, 182
Азербайджан 136
Америка (Сполучені Штати Америки, США) 55, 99–101, 108, 112–114, 123–125, 131, 133, 136, 178, 198
Амстердам 52
Англія (Британська імперія, Велика Британія) 19, 20, 43, 71, 100, 108, 114, 123, 127, 138, 171, 172
Аризона 100
Аушвіц 133
Афіни 126
- Балтика 192
Бельгія (Бельгійська імперія) 110, 171
Берлін 132
Берлін Західний 102
Бессарабська губернія 179
Білорусь 25, 83, 209
Біркенау 133
Бонн 102
Бразилія 136
Буковина 162
- Велике князівство Литовське 16, 74, 137, 144–146, 148, 161, 162, 164
Вірджинія 115
Вірменія 136
Волинська губернія 179
Волинь 61, 85, 205
Воронезька губернія 179
- Галицько-Волинська держава (Галицько-Волинське князівство) 74, 137
Галичина 36, 37, 93, 162, 181
Гейдельберг 100
Гетьманщина 62, 93, 144, 150, 173–175, 177, 185, 190, 191, 194
Грузія 136
- Дніпро 130
Дніпропетровщина 220
Донеччина 220
- Дрогобич 36
- Естонія 136
Ессекс 21
- Європа 16, 55, 71, 112, 123, 141, 183, 187, 215
Європа Західна 81, 101, 109, 133
Європа Східна 101, 192
Європа Центрально-Східна 133, 203
Єгипет 16
Єрван 133
- Закавказзя 209
Закарпаття 162
Запоріжжя 185, 220
Захід 28, 37
Золота Орда 16
- Ізраїль 133
Індія 136
Іспанія 136
Італія 83, 127
- Казахстан 136
Кам'янець-Подільський 80, 82
Канада 77, 124
Катеринославська губернія 179
Київ 61, 62, 71, 83, 132, 147, 157, 161, 162, 199
Київська губернія 179
Київська Русь 16, 74, 137, 146
Київщина 157
Киргизстан 136
Китай 136
Королівство Польське 148
Корона Польська 74
Крим 123, 124
Кубанська область 179
Курська губернія 179
- Литва 83, 103, 143, 164
Львів 36, 60, 64, 71, 85, 86, 91

¹ Показчик не охоплює власні назви, посилання та вибрану бібліографію.

- Месопотамія 16
 Москва 80, 177, 188, 199, 205, 210
 Московія 16
- Наполеоніда 36
 Ніжинський полк 174
 Німеччина 71, 82, 83, 100–102, 107, 108, 110, 114, 121, 124, 125, 127, 130, 132, 136, 172, 184, 198
 Новосибірськ 114
 Ноттінгем 21
 Нью-Йорк 49
- Одеса 199
 Острог 80, 82
- Париж 186
 Північне Причорномор'я 162, 192
 Поділля 60
 Подільська губернія 179
 Полтавська губернія 179
 Полтавщина 157
 Польща 71, 83, 111, 133, 136, 143–145
 Потсдам 110
 Прибалтика 209
 Прилуцький полк 174
 Приуралля 209
- Радянський Союз (СРСР) 25, 61, 79, 136, 198, 204, 209, 212, 213, 214
 Рим 116
 Римська Британія 20
 Рівне 80, 82
 Річ Посполита 74, 82, 137, 144, 148, 161
 Російська імперія (імперія Романових, Російська Федерація, Росія) 16, 18, 24, 25, 31, 35, 53, 72, 75, 79, 81, 101, 118, 122, 125, 133, 136, 137, 143, 148, 161, 165, 177, 178, 180, 181, 184, 190, 192, 196, 204, 206, 208–210, 213, 214
- Санкт-Петербург 31, 194
 Санта-Барбара 100
 Середня Азія 25, 209
 Сибір 209
 Ставропольський край 165
 Стародубський полк 174
 Схід 28, 189
- Таврида 36
 Таврійська губернія 179
 Туреччина 133
- Угорщина 83
 Ужгород 114
 Узбекистан 136
 Україна 6, 16, 36, 55, 59–61, 71, 77, 82, 83, 90, 96, 99, 101–103, 106, 114, 115, 117, 118, 122, 123, 127, 130–133, 135, 136, 139–141, 143, 154, 156, 158, 162, 173–175, 179, 180, 185, 187, 188, 192–197, 199–206, 208, 209, 212, 213, 215, 217, 220
 Україна Західна 203
 Україна Лівобічна (Лівобережна, Лівобережжя) 161, 165, 173, 185, 191, 192, 205
 Україна Південна 75, 76, 220
 Україна підросійська (Малоросія, Новоросія, Південна Росія, Південно-Західна Росія) 173–177, 178, 180
 Україна Правобережна (Правобережжя) 192
 Україна Слобідська (Слобожанщина) 192, 207
 Україна Степова 192
 Україна Центральна 61
 УРСР (УСРР) 61, 196, 197, 208, 210–212, 214
- Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) 102
 Фенікс 100
 Філадельфія 114, 125
 Франкфурт-на-Одері 110
 Франція (Французька імперія) 19, 83, 127, 136, 171, 178
- Харків 77, 78
 Харківська губернія 179
 Херсонська губернія (Херсонщина) 179, 220
- Центральне Полісся 64, 202
- Чорне море 75, 192
 Чернігівська губернія 179
 Чорноморська губернія 179
- Швейцарія 110
 Штутгарт 31
- Ялта 123

ЗМІСТ

Дисциплінарні та субдисциплінарні виміри в історії науки (Вступні уваги)	3
---	---

РОЗДІЛ 1. ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ. Ярослава Верменич

1. 1. Системологія локалізму на рубежі тисячоліть	5
1. 2. Нова локальна історія: інновації у дослідженні територіальності	18
1. 3. Мікроісторія: сучасне бачення	29
1. 4. Історична локалістика: пошук парадигмальних орієнтирів	42

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ. Ольга Ковалевська

2. 1. Соціальна історія як науковий напрям	55
2. 2. Підходи, методи, предметні поля соціальної історії	64
2. 3. Типи та види джерел соціальної історії	72
2. 4. Інституціоналізація соціальної історії в Україні та вітчизняні спеціалізовані видання	79

РОЗДІЛ 3. ПУБЛІЧНА ІСТОРІЯ. Олександр Удод

3. 1. Публічна історія як новий субдисциплінарний напрям	95
3. 2. Науково-популярний і дидактичний контекст публічної історії	102
3. 3. Прикладна історія	107
3. 4. Цифрова історія: нові можливості освоєння публічного простору	113
3. 5. Виклики публічної історії: ревізія функцій історичної науки та ролі істориків у суспільстві	118
3. 6. Інфраструктура публічної історії: музейництво та історичне краєзнавство	124

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ ПРАВА. Світлана Блащук

4. 1. Історія права як науковий напрям	137
4. 2. Предтечі та становлення історико-юридичних досліджень в українському історієписанні (XIX – початок ХХ ст.)	141
4. 3. Процес інституалізації історії права (1920-ті – 1930-ті рр.)	150

РОЗДІЛ 5. ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ. Олексій Ясь

5. 1. Предтечі економічної історії в українському історієписанні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	170
5. 2. Первісне конституювання економічної історії в українській соціогуманітаристиці 1920-х рр.	183
5. 3. Економічна історія в українській радянській історіографії 1930–1980-х рр. та поза її межами	200
5. 4. Субдисциплінарні обриси економічної історії у сучасній українській науці	214

Вибрана бібліографія до розділу «Локальна історія»	222
Вибрана бібліографія до розділу «Соціальна історія»	232
Вибрана бібліографія до розділу «Публічна історія»	240
Вибрана бібліографія до розділу «Історія права»	246
Вибрана бібліографія до розділу «Економічна історія»	260

Імений покажчик	276
Предметно-тематичний покажчик	282
Географічний покажчик	285

Наукове видання

УДОД Олександр Андрійович
БЛАЩУК Світлана Миколаївна
ВЕРМЕНИЧ Ярослава Володимирівна
КОВАЛЕВСЬКА Ольга Олегівна
ЯСЬ Олексій Васильович

**НАРИСИ З СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІЄПИСАННЯ:
СУБДИСЦИПЛІНАРНІ НАПРЯМИ – 2**

Колективна монографія

На обкладинці вміщено репродукцію картини Сальвадора Далі
«Постійність пам'яті»

Відповідальна за випуск *Наталка Пазюра*
Обкладинка, макет і художнє оформлення *Тетяни Куш*
Комп'ютерна верстка *Світлани Лобунець*
Коректори *Олена Симонова, Наталія Лозова*

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 23,4. Обл.-вид. арк. 24,5.
Тираж 300 пр. Вид. № 2089.
Зам. 4634.

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано на ТОВ «Виробничо-торгівельне об'єднання
«Типографія від “А” до “Я”»,
вул. Борщагівська, 143-Б, кв. 2, м. Київ, 03056.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2775 від 23.02.2007.